

SCEPTRUL ÎN FORMĂ DE TOPOR DIN EPOCA BRONZULUI DE LA PĂLATCA (TRANSILVANIA) ȘI LEGĂTURILE SALE RĂSĂRITENE*

Cristian Ioan POPA**

The Bronze-Age Axe-Shaped Sceptre from Pălatca (Transylvania) and Its Eastern Connections

Abstract. *In the Pălatca Commune (Cluj County), a prehistoric (probably elk) antler axe was discovered accidentally. It later came into the possession of a collector. The item is extremely rare, which is why we subjected it to analysis in the present paper. The best analogies found are among the Bronze Age items from the current space of Ukraine and Russia. We believe that the closest analogy is the famous sceptre–axe discovered in Dudarkov, which is particularly remarkable due to the numerous zoomorphic, phytoform and geometric motifs incised on its surface, attributed to the Mnogovalikovaja culture. Based on these correspondences, our assessment is that the axe from Pălatca can be interpreted as a sceptre, similar to other antler items already discovered in the Mid- and Late Bronze Age in Transylvania or neighbouring regions.*

Keywords: *antler axe, sceptre, Bronze Age, symbolism, Transylvania.*

Cuvinte-cheie: *topor din corn, sceptru, epoca bronzului, simbolism, Transilvania.*

Introducere

În anul 2012 ne-a fost prezentat pentru studiere un topor preistoric realizat din corn¹. Cu acel prilej, piesa a fost documentată fotografic și a fost desenată, însă despre soarta sa ulterioară nu cunoaștem amănunte. Dată fiind însă importanța acesteia în cunoașterea unui anumit tip de artefacte din corn, întâlnite în epoca bronzului, am considerat utilă publicarea sa, cu atât mai mult cu cât ea reprezintă un unicat pentru spațiul transilvănean, și nu numai.

Descriere

Artefactul a fost lucrat din corn, iar lățimea mare a tășului sugerează folosirea ca materie primă a cornului de elan și nu de cerb (**fig. 2**). Toporul are tășul lăjit și arcuit, iar partea opusă (muchia) de formă circulară, foarte

* O variantă în limba engleză a acestui articol a fost publicată în anul 2021: Cristian I. Popa, *The Bronze-Age Axe-Shaped Sceptre from Pălatca (Transylvania) and Its Eastern Connections*, în *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 21, 2021, p. 8-17.

** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: cristi72popa@yahoo.com; cristian.popa@uab.ro.

¹ Piesa aparține lui Radu Duma din Cluj-Napoca, pe atunci masterand al Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.

ușor bombată, cu o bordură evidențiată, mai mare în diametru decât corpul (**fig. 2/b, d-e**). Pe marginea acestei borduri au fost realizate radial creștături scurte, dispuse în mod regulat. Tăișul nu este ascuțit, ci foarte bont (**fig. 2/g**), fapt ce sugerează că nu era folosit pentru tăiat. În partea centrală a toporului s-a realizat vertical gaura pentru fixarea cozii, de formă ovală (**fig. 2/a**). Este foarte interesant modul de execuție a perforației, la care a fost utilizată o unealtă cu vârful de cca. 0,2 cm, cu ajutorul căreia s-a scobit în textura cornului, rămânând vizibile pe întreaga suprafață interioară foarte multe șanțulețe dispuse vertical sau oblic, ce nu au fost finisate ulterior (**fig. 2/j**). Acest ultim indiciu ne oferă amănunte nu doar despre tehnologia de realizare a perforației, ci și despre durata de utilizare. În schimb, părțile exterioare, îndeosebi tăișul și muchia, poartă urme puternice de lustruire. Muchia circulară prezintă o culoare închisă (**fig. 2/d**), fapt ce sugerează întărirea sa prin ardere (lungime = 18 cm; lățimea tăișului = 8,6 cm; diametrul muchiei = 5,5 cm).

Analogii

Prin toate detaliile sale, piesa de la Pălatca (jud. Cluj) se aseamănă cu o serie de topoare din piatră care, în majoritatea lor, provin din zona răsăriteană a Europei. Pentru a nu încărca cu multe analogii, ne oprim doar asupra celor mai ilustrative exemple, începând cu topoarele din piatră din tezaurul de la Borodino² sau cele de tip Suvorovskaja, din prima jumătate a mileniului II BC, de la Nal'čik, Šalušinskoe (**fig. 3/7**) și Stavropol³, cu corespondențe și în topoarele din metal, precum cel de la Kišpek (Rusia)⁴. Din punct de vedere mai cu seamă al muchiei, o bună analogie o oferă un topor din piatră găsit în regiunea Mîkolaiiv (Ucraina)⁵, piesă la care remarcăm muchia circulară, marcată de o bordură cu incizii scurte, regulate (**fig. 3/8**), foarte apropiate celor prezente pe piesa de la Pălatca. Cu toate că toporul din Ucraina a fost găsit întâmplător, atribuirea sa culturii catacombelor Ingul (cca. 3200-1750 BC) este probabilă.

Atenția trebuie să ne-o îndreptăm, cum este și firesc, către artefactele din corn și os. Din punct de vedere tipologic, forma aceasta de topor apare încă din eneolitic, în spațiul pruto-nistean. Un lot mare de topoare cu muchia rotundă, uneori asemănătoare exemplarului de la Pălatca, se cunoaște din aria culturii Tripolie⁶. În aria variantei basarabene a culturii Cernavodă I din Moldova cunoaștem un topor ceremonial, găsit într-un mormânt tumular

² Kaiser 1997, pl. 2/1-4.

³ *Ibidem*, pl. 24/2-4.

⁴ *Ibidem*, p. 104, fig. 55.

⁵ http://neolitica.ru/lot.php?lot_id=2241, accesat la 12.08.2020.

⁶ Markevich 1981, fig. 52.

la Krasnoe, a cărui muchie cu bordură este similară toporului de la Pălatca⁷. Asemănări cu muchia discoidală a toporului de la Pălatca regăsim și la sceptrul descoperit în mormântul 2 din Movila 1 de la Luhansk (fost Vorosilovgrad), în sud-estul Ucrainei (**fig. 3/2**). Sceptrul se afla pe umărul drept al defunctului, un bărbat înhumat alături de 11 lame mari de silex, aparținând grupului Novodanilovka din mormintele cu ocră eneolitice de la sfârșitul mileniului V și începutul mileniului IV BC⁸. Forma trădează însă origini mult mai îndepărtate, pe care le putem identifica în neoliticul din Caucaz (**fig. 3/1**)⁹, cu anumite similitudini ale muchiei circulare și bombate în topoarele cu formă de falus de la Aruchlo (Georgia), din aria culturii Shulaveri-Shomutepe¹⁰. Transpuse în metal, topoare asemănătoare morfologic apar încă de la finele mileniului IV BC, în spațiul nord-pontic, precum la Cuconeștii Vechi (Republica Moldova)¹¹ ori în depozitul de la Klady¹² (**fig. 3/3**).

Analogiile pentru piesa de la Pălatca sunt cvasiabsente în spațiul românesc, exceptând o descoperire, și ea relativă, din Transilvania, de la Teleac, aparținând bronzului târziu (cultura Gáva). Piesa este fără tăiș și are ambele capete circulare, însă elementele comune sunt date de forma arcuită și mai cu seamă de un șanțuleț, bine pronunțat, realizat de jur-împrejurul unuia dintre capete¹³ (**fig. 3/6**), detaliu ce oferă un aspect apropiat bordurii muchiei exemplarului de la Pălatca. Corespondențele din zona central-europeană nu sunt nici ele foarte apropiate. Un exemplar din corn de la Piliny (Ungaria)¹⁴, decorat cu incizii care imită curelușele cu care se fixa în mâner (**fig. 3/5**), pare să fi avut o parte activă similară tăișului toporului de la Pălatca. Modalitatea de realizare în corn a muchiei piesei de la Pălatca era cunoscută în bronzul târziu ungar, fiind utilizată, de pildă, în cazul psaliei de la Gór¹⁵. Alte piese ar putea și ele constitui posibile analogii, dar sunt fragmentare, cum este exemplarul din perioada Koszider (1450-1350 BC) de la Jászdózsza¹⁶. Piesa de la Pălatca are corespondențe și în epoca bronzului din vestul Europei, acolo unde în cultura Sena-Oise-Marne regăsim topoare din corn cu tăișul și muchia similare¹⁷.

⁷ Manzura, Sava 1994, fig. 4/7; Govedarica, Manzura 2011, fig. 8.

⁸ Govedarica 2004, p. 181, 194-195, fig. 36, 66/4.

⁹ Hansen *et alii* 2006, p. 22, fig. 50.

¹⁰ Hansen 2017, p. 269-271, fig. 1-3.

¹¹ Dergačev 2002, pl. 18/R.

¹² Kushnareva, Markovin 1994, pl. 47/8; Rezepkin 2000, p. 64, pl. 54/13, 15; Hansen 2009, p. 149-150, fig. 12/5, 8; Hansen 2011, p. 161, fig. 9/5, 8.

¹³ Vasiliev *et alii* 1991, p. 73-74, fig. 22/14.

¹⁴ Nyáry 1909, p. 426, fig. 22.

¹⁵ Ilon 2001, p. 248, pl. III/1.

¹⁶ Choyke 2005, p. 147, pl. 1/7.

¹⁷ Otte 2001, p. 132, fig. 115/7-8.

Asemănările sunt mai ușor de găsit, în schimb, în spațiul răsăritean al Europei. Toporul de la Pălatca nu este departe ca formă de excepționala descoperire din bronzul târziu de pe cursul superior al Niprului, de la Dudarkov, în Ucraina. Toporul din corn găsit acolo (**fig. 3/4a-b**), bogat ornamentat cu motive vegetale, animaliere și antropomorfe aparține ariei culturii *Mnogoalikovaja* și a fost legat de influențele miceniene iradiate din zona egeeană¹⁸. Maja Kašuba și Elke Kaiser apreciază că în acest caz toporul a avut o utilitate inițială banală de ciocan, pentru ca după încărcătura simbolică primită prin ornamentarea sa (asemenea, de pildă, unui ciocan de minerit de la Șoldănești) să intre în categoria bunurilor de prestigiu¹⁹.

În privința formei tăișului, toporul de la Pălatca prezintă asemănări cu lama la fel de celebrului sceptor în formă de topor terminat în leopard, descoperit în palatul de la Malia și datat în perioada 1800-1700 BC²⁰ (**fig. 3/9**).

Posibilul context al piesei

Satul Pălatca este cunoscut în literatura de specialitate prin descoperirile din epoca bronzului. În anul 1972, Tudor Soroceanu publica un studiu despre așezarea din epoca bronzului de la Pălatca-*Sub Pădure*, pe care o atribuia culturii Wietenberg (bronzul mijlociu); materiale similare semnala și la cca. 200 m distanță, pe locul unui cimitir din epoca migrațiilor²¹. Săpături sistematice vor fi derulate, începând cu anul 1991, în așezarea de la *Togul lui Mândrușcă*, din care provin, pe lângă ceramică specifică fazei Wietenberg târzii, cu influențe ale culturii Noua, și piese din os, corn și metal. În rândul celor din urmă pot fi amintite un ac de bronz cu protuberanțe de tip răsăritean (atribuit culturii Noua), o nicovală din bronz și o turtă din cupru. Descoperirea unui atelier de metalurg și a unui spațiu de cult aparținând unui orizont cultural al bronzului târziu, și el cu piese de metal (un vârf de săgeată, un ac cu capul sferic)²², a fost completată de un fragment dintr-un lingou de tip keftiu, unicul de acest fel găsit în spațiul românesc actual²³. Bronzului

¹⁸ Lichardus 2001, p. 77-80, fig. 1; Lichardus, Vladár 1996, p. 43-44, pl. 25/10; Irimia 2007, p. 16-17, fig. 6A.

¹⁹ Kašuba, Kaiser 2009, p. 178, pl. 11/1.

²⁰ Vezi <https://heraklionmuseum.gr/>, accesat la 10.07.2020.

²¹ Soroceanu 1972, p. 165-170 și nota 4, pl. I-III.

²² Wittenberger, Rotea 2011, p. 261-263, fig. 1, 4; Rotea *et alii* 2011a, p. 13-17, pl. II, III/2; IV-XIII; Rotea *et alii* 2011b, p. 13-16, pl. 2, 4-11; Benea *et alii* 2011.

²³ Rotea 2001, p. 26, fig. 15; Rotea 2004, p. 8, fig. 4a; Rotea *et alii* 2011a, p. 13, pl. VI.7/1; Rotea *et alii* 2011b, p. 13; Popa 2015, p. 190-191, 200, 205-207, 209, fig. 4.

târziu îi aparține și un cimitir de incinerare, cu urne, descoperit la Pălatca în punctul *Poderei*²⁴.

Contextul descoperirii toporului din corn nu este cunoscut. Singura informație furnizată de către posesor se referă la localitatea din care provine: Pălatca (jud. Cluj). Cu toate acestea, din cele prezentate mai sus, considerăm că există suficiente argumente pentru a data toporul-sceptru de la Pălatca în epoca bronzului. Mai mult, date fiind anumite repere de ordin cronologic în evoluția topoarelor și a sceptrelor, datarea poate fi rafinată la sfârșitul bronzului mijlociu. Este probabilă relaționarea toporului cu situl de la *Togul lui Mândrușcă*, acolo unde s-au descoperit materiale din aceeași epocă, inclusiv de tip sau influență răsăriteană, cum este acul de bronz cu protuberanțe (fig. 1/1), vase de tip kantharos (fig. 1/2) sau de uz comun (fig. 1/3-4), specifice culturii Noua-Sabatinovka²⁵.

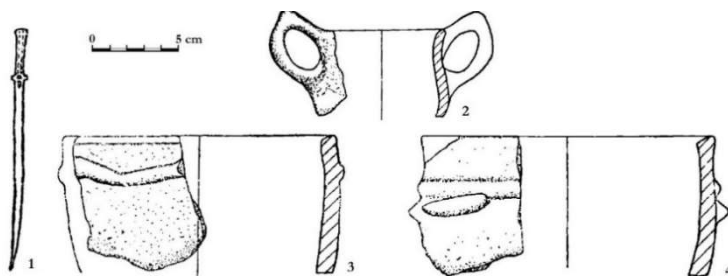

Fig. 1. Pălatca-Togul lui Mândrușcă (după Rotea 1997)

Simbolică și semnificație

Ceea ce distinge piesa de la Pălatca de alte artefacte din corn din epoca bronzului este, în primul rând, aspectul său de topor. Lăsând la o parte una dintre utilitățile sale care decurg din însăși forma sa, totuși, trăsăturile morfologice, asociate inciziilor simbolice, îi conferă toporului și semnificația de sceptru. Sceptrele din corn cunoscute în epoca bronzului din spațiul carpato-dunărean diferă ca formă²⁶, cele mai evolute și cunoscute fiind exemplarele cu ambele capete circulare și perforație verticală, având suprafața decorată cu motive geometrice. Aceste piese evolute provin în special din aria culturii Wietenberg²⁷, dar se întâlnesc și în culturile Otomani²⁸ ori Gáva²⁹.

²⁴ Rotea, Feneșan 1994, p. 351-353, pl. I-II.

²⁵ Rotea 1997, p. 14, fig. III/3, V/3.

²⁶ Diaconu 2014.

²⁷ Popa, Simina 2004, p. 19, 26-29, pl. 8, foto 1.

²⁸ Fazecaș 2005.

²⁹ Vasiliev *et alii* 1991, p. 73-74, fig. 22/14; Lascu, Gheorghiu 2009.

Alături de sceptrele lucrate din piatră, piesele din corn reprezintă însemne ale puterii deținute în epoca bronzului de vârfurile aristocrației locale. Informația arheologică de care dispunem este completată în chip fericit de izvoarele scrise antice. Cele mai importante date ne sunt furnizate de operele capitale atribuite lui Homer: *Iliada* și *Odissea*. În aceste lucrări găsim dese referiri la utilitatea sceptrelor. Astfel de simboluri ale puterii purtau cele două personaje importante ale acțiunii din opera *Iliada*, anume Ahile și Agamemnon³⁰. Despre primul, Homer spune că: „Astfel răstindu-se Ahile trânti la pământ cu mânie / Sceptrul în aur ținut și îndată se puse pe scaun”³¹.

Nu lipsite de importanță sunt și inciziile vizibile macroscopic pe suprafața piesei. Unele dintre acestea, prezente mai cu seamă în zonele active, se pot datora etapei de folosire în diverse activități greu de deslușit, ținând cont de materia primă totuși puțină dură, și sunt întâmplătoare. Alte incizii au fost realizate în mod sigur intenționat. Ele sunt grupate în două zone, ambele situate pe partea superioară a piesei. Prima dintre ele se află la baza zonei arcuite, imediat sub vârful tășului, și constă din două incizii adânci în formă de „scăriță” (**fig. 2/h; 4/1b**). O altă grupare o regăsim pe muchia dintre gaura de fixare a cozii și tăș, acolo unde se pot distinge mai multe incizii fine oblice. Două dintre acestea sunt realizate foarte apropiat (1 mm între ele), formând o altă „scăriță” și credem că nu sunt datorate hazardului, ci sunt intenționate. Mai mult, alături de ele s-a incizat, mai adânc, o cruce cu brațele egale, lungi de 2 mm. Spre tăș, se puteau observa alte linii oblice, resturi din alte două „scărițe” și o grupare mică formată din puncte fine (**fig. 2/i; 4/1a**). Restul inciziilor/tăieturilor se datorează fie etapelor de prelucrare finală a cornului, fie loviturilor întâmplătoare.

Desigur, prezența acestor semne pe suprafața toporului trebuie privită într-un context mai larg al artefactelor lucrate din os și corn din epoca bronzului, pentru a putea identifica posibilele repere simbolice și chiar culturale. Cele mai bune analogii pentru semnele incizate le regăsim în aria culturii Noua din Moldova. O daltă din os de la Giurcani are pe corp mai multe incizii transversale (**fig. 4/6**), interpretate ca având un rol practic, pentru o mai bună priză în mână³². Din așezarea de la Poșta Elan provine o altă piesă din os cu incizii similare³³ (**fig. 4/5**), cu bune analogii și ea în așezarea Noua de la Cavadinești³⁴ (**fig. 4/3**). O combinație de incizii transversale cu incizii oblice (**fig. 4/4**) o întâlnim pe un vârf din os de la Șuletea-Șipote³⁵ și pe

³⁰ Popa, Simina 2004, p. 28-29.

³¹ *Iliada* I, 245-246.

³² Rotaru, Gheorghe 2006, p. 130, fig. 2/7.

³³ *Ibidem*, p. 130, fig. 9/7.

³⁴ Florescu 1991, fig. 155/9.

³⁵ Rotaru, Gheorghe 2006, p. 130, fig. 9/4.

un artefact din os inedit din aşezarea din bronzul târziu de la Giarmata Vii-Ghiroda 4 (jud. Timiș) (fig. 4/7). Un vârf din os găsit în aşezarea Noua de la Horga Pod poartă o serie de semne incizate (fig. 4/2) desfășurate unele după altele: o steluță din trei linii, cinci linii verticale, respectiv patru linii orizontale³⁶. Desigur, mica steluță ne duce cu gândul la micul motiv cruciform identificat pe toporul de la Pălatca. Cu siguranță, asocierea de semne de la Horga Pod trebuie să fi avut o anumită semnificație, așa cum o bănuim și în cazul celor care, chiar dacă prezente într-un mod mai disparat sau puțin vizibile azi, se păstrau și pe piesa din corn de la Pălatca.

Cu totul altfel stau lucrurile, însă, cu sceptrul în formă de topor de la Dudarkov (fig. 3/4). Porțiunea păstrată conservă o bogată ornamentație simbolică, în care regăsim diverse reprezentări geometrice, zoomorfe, precum și un copac (palmier). Desenele, care trebuie să fi acoperit întreaga suprafață a piesei, au fost executate prin incizii fine³⁷. Încărcătura simbolică deosebită a toporului de la Dudarkov îi întărește funcția de sceptru pe care o avea. O corespondență bună pentru acest tip de iconografie pe os o regăsim tot în Ucraina, pe o mandibulă de animal de la Putivl³⁸. Până în momentul de față, în lipsa altor analogii evidente, apreciem că atât piesa de la Dudarkov, cât și cea de la Pălatca fac parte din aceeași categorie a sceptrelor în formă de topor, specifice societății epocii bronzului din zona răsăriteană a Europei Centrale.

Așa cum deja subliniam, este foarte posibil ca toporul din corn de la Pălatca să fi cunoscut două etape/destinări de folosire, atât ca topor utilizat în activități utilitare/meșteșugărești (?), cât și ca topor-sceptru. Probabil că în prima etapă s-a folosit intens, prilej cu care s-a format lustruirea puternică a părților exterioare. În ultima etapă perforația pentru fixarea cozii a primit aspectul actual, de formă ovală, prin folosirea unei unelte care a îndepărtat vechea perforație, ce în mod normal trebuia să fie șlefuită intens.

Concluzii

Cu destulă ușurință putem observa faptul că forma toporului-sceptru descoperit la Pălatca este una aparte, ce se detașează în peisajul artefactelor din corn ale epocii bronzului. Cele mai apropiate analogii le oferă topoarele din zona răsăriteană a Europei (Ucraina, Rusia), fie că sunt piese din corn, piatră sau metal. Asemănările morfologice ale toporului de la Pălatca cu celebrul topor de la Dudarkov, deja subliniate, trebuie privite, desigur, în limitele impuse de austeritatea decorului piesei transilvănene, ce nu poate fi comparat

³⁶ *Ibidem*, p. 130, fig. 12/1.

³⁷ Lichardus 2001, p. 77-80, fig. 1; Lichardus, Vladár 1996, p. 43-44, pl. 25/10; Irimia 2007, p. 16-17, fig. 6A.

³⁸ Lichardus 2001, p. 82, fig. 3.

cu complexul decor simbolic al analogiei din Ucraina. Totuși, paralelele ne oferă un suport cronologic în vederea încadrării exemplarului nostru. Din datele analizate mai sus, considerăm că și sceptorul în formă de topor de la Pălatca poate fi considerat contemporan culturii Mnogovalikovaja, respectiv culturii Noua. Date fiind realitățile din siturile cunoscute la Pălatca, este posibil ca sceptorul să provină din așezarea cu multe valențe metalurgice de la *Togul lui Mândrușcă*, de unde provin și alte piese din metal sau ceramice care pot fi asociate culturii Noua sau grupului Gligorești, specific sintezei Wietenberg și Noua.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Pălatca-*Togul lui Mândrușcă* (after Rotea 1997).
- Fig. 2.** Horn axe–sceptre from Pălatca (Transylvania) (photo: Ștefan Lipot).
- Fig. 3.** Axes (1, 3) and sceptre-axes (2, 6–9) made of horn (1–2, 4–6), bronze (3) and stone (7–9) from Aruchlo (1), Luhansk (2), Klady (3), Dudarkov (4), Piliny (5), Teleac (6), Šalušinskoe (7), Mikolaiiv Malia region (8); Malia (9) (after Hansen, Mirtshulava 2013 – 1; Govedarica 2004 – 2; Rezepkin 2000 – 3; Lichardus 2001 – 4; Báró 1909 – 5; Vasiliev et al. 1991 – 6; Kaiser 1997 – 7; http://neolitica.ru/lot.php?lot_id=2241 – 8; <https://heraklionmuseum.gr/> – 9).
- Fig. 4.** The horn sceptre–axe discovered in Pălatca (Transylvania): drawing, with the groups of markings present on its surface (1–1a–1b) and analogies of markings on bone and horn items from the area of the Noua culture in Moldova: Horga Pod (2), Cavadinești (3), Șuletea-Șipote (4), Poșta Elan (5), Giurcani (6) and at Bronze Age in Banat: Giarmata Vii-*Ghiroda* 4 (7) (unique – 1, 7; after Rotaru, Gheorghie 2006 – 2, 4–6; Florescu 1991 – 3).

Abrevieri bibliografice

- Benea et alii 2011 – Marcel Benea, Luminița Săsăran, Mihai Rotea, *Palatca–Togul lui Mândrușcă: Analysis of a Part of the Lithic Material from the Bronze Workshop*, în *Acta Musei Napocensis*, 45-46/I, 2011, p. 75-80.
- Choyke 2005 – Alice M. Choyke, *Bronze Age Bone and Antler Working at the Jászdózsa–Kápolnahalom Tell*, în Heidi Luik, Alice Choyke, Colleen Batey, Lembi Lóugas (ed.), *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth: Manufacture and Use of Bone Artifacts from Prehistoric Times to the Present: Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group*, Tallinn, 2005, p. 129-156.
- Dergačev 2002 – Valentin Dergačev, *Die äneolithischen und bronzzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF, XX/9, Stuttgart, 2002.
- Diaconu 2014 – Vasile Diaconu, *Simboluri sociale în epoca bronzului. Sceptre de corn și os*, în *Tyragetia*, s.n., VIII, 2014, p. 173-184.

Sceptrul în formă de topor din epoca bronzului de la Pălâtca

- Fazecaș 2005 – Gruia Traian Fazecaș, *Un sceptru de os recent descoperit la Oradea-Salca „Fabrica de bere”*, în *Marmatia*, 8/1, 2005, p. 71-80.
- Florescu 1991 – Adrian C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, Călărași, 1991.
- Govedarica 2004 – Blagoje Govedarica, *Zepterträger - Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas*, Mainz, 2004.
- Govedarica, Manzura 2011 – Blagoje Govedarica, Igor Manzura, *Grundzüge einer Kulturgeschichte des nordwestlichen Schwarzmeergebietes im 5. und 4. Jahrtausend v. Chr.*, în Eugen Sava, Blagoje Govedarica, Bernhard Hänsel (ed.), *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.) Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer im Humboldt-Kolleg in Chișinău, Moldavien (4.-8. Oktober 2010)*, Rahden/Westf., PAS, 27, 2011, p. 41-61.
- Hansen 2009 – Svend Hansen, *Kupferzeitliche Äxte zwischen dem 5. und 3. Jahrtausend in Südosteuropa*, în *Analele Banatului*, s.n., XVII, 2009, p. 139-158.
- Hansen 2011 – Svend Hansen, *Technische und soziale Innovationen in der zweiten Hälfte des 4. Jahrtausends v. Chr.*, în Svend Hansen, Johannes Müller (ed.), *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000-1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.-18. Oktober 2007 in Kiel*, Mainz, 2011, p. 153-191.
- Hansen 2017 – Svend Hansen, *Phallomorphic Antler Tools*, în Barbara Helwing, Tevekkül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, Guram Mirtskhulava (ed.), *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, Berlin, 2017, p. 269-271.
- Hansen et alii 2006 – Svend Hansen, Guram Mirtskhulava, Katrin Bastert-Lamprichs, Norbert Benecke, Ivan Gatsov, Petranka Nedelcheva, *Aruchlo 2005–2006. Bericht über die Ausgrabungen in einem neolithischen Siedlungshügel*, în *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 38, Berlin, 2006, p. 1-34.
- Iliada* I – Homer, *Iliada*, vol. I-II, București, 2000.
- Ilon 2001 – Gábor Ilon, *Siedlungswesen und Bestattungssitten in Gó. Zum Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit*, în Andreas Lippert (ed.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen und Interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg*, UPA, 78, Bonn, 2001, p. 243-270.
- Irimia 2007 – Mihai Irimia, *Unele aspecte privind raporturile dintre spațiul egean și regiunile istro-pontice în Bronzul târziu*, în *Revista română de studii eurasiatice*, 1-2, 2007, p. 7-56.

Cristian Ioan Popa

- Kaiser 1997 – Elke Kaiser, *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, UPA, 44, Bonn, 1997.
- Kašuba, Kaiser 2009 – Maja Kašuba, Elke Kaiser, *Ein Rillenhammer mit geritzten Darstellungen aus Șoldănești, nordwestliches Schwarzmeergebiet*, în *Analele Banatului*, s.n., XVII, 2009, p. 175-198.
- Kushnareva, Markovin 1994 – Karině K. Kushnareva, Vladimir I. Markovin (ed.), *Epokha bronzy Kavkaza i Sredney Azii. Rannyya i srednyaya bronza Kavkaza*, Moscova, 1994.
- Lascu, Gheorghiu 2009 – Ilie Lascu, Raluca Gheorghiu, *Un sceptru de corn din așezarea din prima vârstă a fierului de la Alba Iulia - „Dealul Furcilor - Monolit”*, în *Apulum*, XLVI, 2009, p. 593-599.
- Lichardus 2001 – Jan Lichardus, *Die Geweihaxt von Dudarkov und die spätmykenischen Einflüsse im ukrainischen Raum*, în *Eurasia Antiqua*, 7, 2001, p. 75-94.
- Lichardus, Vladár 1996 – Jan Lichardus, Jozef Vladár, *Karpatenbecken – Sintašta – Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche*, în *Slovenská archeológia*, XLIV/1, 1996, p. 25-93.
- Manzura, Sava 1994 – Igor Manzura, Eugen Sava, *Interacțiuni „est-vest” reflectate în culturile eneolitice și ale epocii bronzului din zona de nord-vest a Mării Negre (schia cultural-istorică)*, în *Memoria Antiquitatis*, XIX, 1994, p. 143-192.
- Markevich 1981 – V. I. Markevich, *Pozdnetripol'skie plemena severnoi Moldavii*, Chișinău, 1981.
- Nyáry 1909 – Albert Nyáry Bátor, *A piliny-várhegyi őstelep*, în *Archaeologiai Értesítő*, XXIX, 1909, p. 415-432.
- Otte 2001 – Marcel Otte, *La protohistoire*, Bruxelles, 2001.
- Popa 2015 – Cristian Ioan Popa, *Representation of a Keftiu Type Ingot on a Bronze Belt Plate from Transylvania and Its Connections*, în Nicolae Cătălin Rîșcuța, Iosif Vasile Ferencz, Oana Tutilă Bărbat (ed.), *Representations, Signs and Symbols*, Cluj-Napoca, 2015, p. 187-214.
- Popa, Simina 2004 – Cristian Ioan Popa, Nicolae-Marcel Simina, *Cercetări arheologice la Lancrăm-„Glod”*, Alba Iulia, 2004.
- Rezepkin 2000 – Alexej D. Rezepkin, *Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien*, Rahden/Westf., 2000.
- Rotaru, Gheorghe 2006 – Marin Rotaru, Gheorghe Gheorghe, *Unelte din os din așezările Noua situate în partea de sud-est a județului Vaslui*, în *Acta Musei Tutovensis*, I, 2006, p. 129-147.
- Rotea 1997 – Mihai Rotea, *Cercetări arheologice la Palatca-„Togul lui Mândrușcă”. Observații preliminare*, în *Revista Bistriței*, X-XI, 1997, p. 13-19.
- Rotea 2001 – Mihai Rotea, *Die mittlere Bronzezeit im Karpaten-Donau-Raum (19.-14. Jahrhundert v. Chr.)*, în Mihai Rotea, Tiberiu Bader (ed.), *Thraker und Kelten beidseits der Karpaten*, Eberdingen, 2001, p. 22-30.
- Rotea 2004 – Mihai Rotea, *Non-Ferrous Metalurgy in Transylvania of Bronze Age*, în *Acta Musei Napocensis*, 39-40/1, 2004, p. 7-17.

Sceptrul în formă de topor din epoca bronzului de la Pălatca

- Rotea, Feneșan 1994 – Mihai Rotea, Octavian Feneșan, *Sondaj arheologic la Pălatca-„Poderei”*, în *Acta Musei Napocensis*, 31/I, 1994, p. 351-355.
- Rotea et alii 2011a – Mihai Rotea, Mihai Wittenberger, Monica Tecar, Tiberiu Tecar, *Bronze Age Metallurgy in Transylvania: Craft, Art and Ritual/Magic*, în *Acta Musei Napocensis*, 45-46/I, 2011, p. 7-38.
- Rotea et alii 2011b – Mihai Rotea, Mihai Wittenberger, Monica Tecar, Tiberiu Tecar, *Metalurgia epocii bronzului în Transilvania: meșteșug, artă și magie*, în *Revista Bistriței*, XXV, 2011, p. 9-34.
- Soroceanu 1972 – Tudor Soroceanu, *Așezarea de tip Wietenberg de la Pălatca (jud. Cluj)*, în *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea, 1972, p. 165-172.
- Vasiliev et alii 1991 – Valentin Vasiliev, Ioan Al. Aldea, Horia Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca, 1991.
- Wittenberger, Rotea 2011 – Mihai Wittenberger, Mihai Rotea, *Aspects of the Bronze Metallurgy in Transylvania*, în Sándor Berecki, Rita E. Németh, Botond Rezi (ed.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 8-10 October 2010*, Târgu Mureș, 2011, p. 261-267.

Fig. 2. Toporul-sceptru din corn descoperit la Pălatca (Transilvania) (foto)

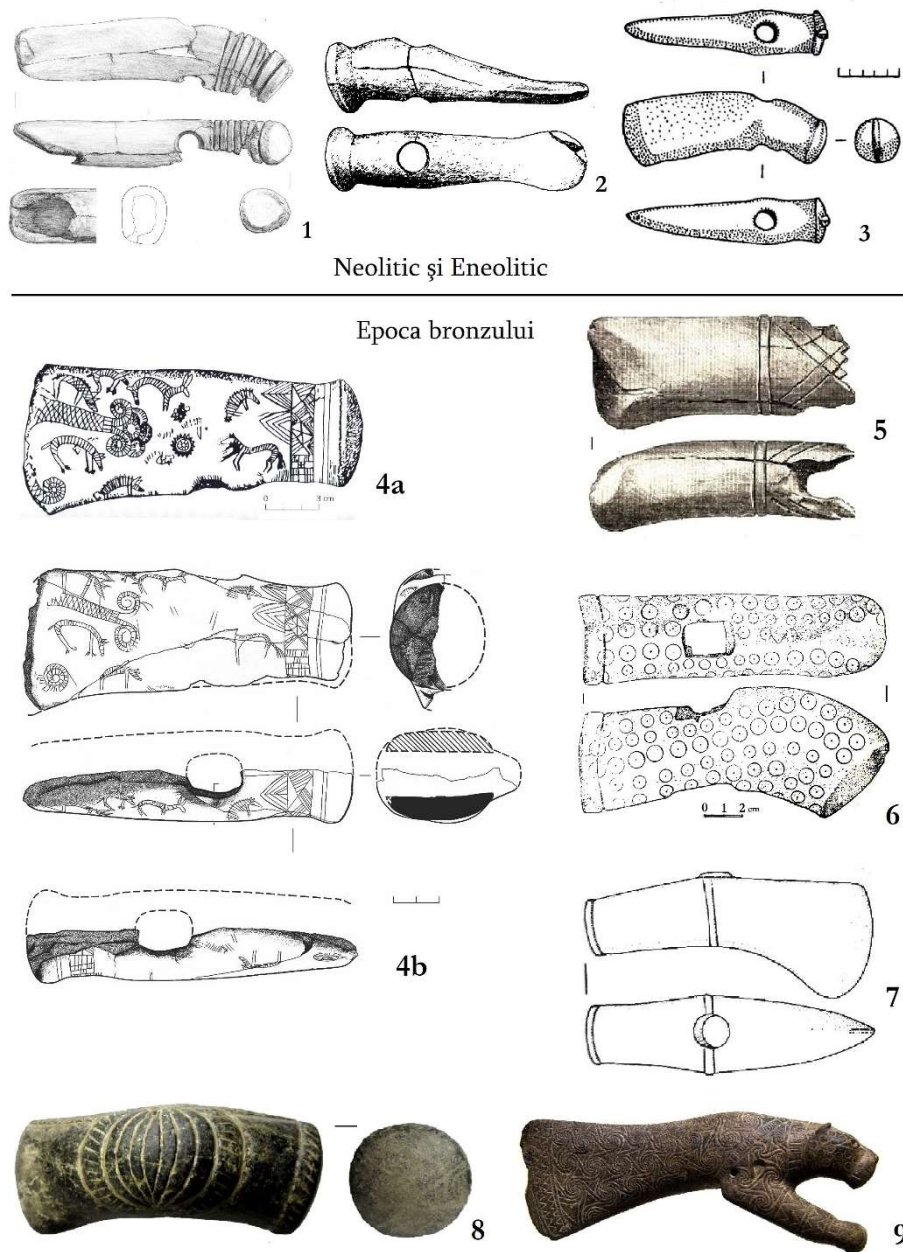

Fig. 3. Topoare (1, 3) și topoare-sceptru (2, 6-9) confecționate din corn (1-2, 4-6), bronz (3) și piatră (7-9): Aruchlo (1), Luhansk (2), Klady (3), Dudarkov (4); Piliny (5); Teleac (6); Šalušinskoe (7); „regiunea MikolaiivMalia” (8); Malia (9) (după Hansen, Mirtshulava 2013 – 1; Govedarica 2004 – 2; Rezepkin 2000 – 3; Lichardus 2001 – 4; Nyáry 1909 – 5; Vasiliev *et alii* 1991 – 6; Kaiser 1997 – 7; http://neolitica.ru/lot.php?lot_id=2241 – 8; <http://heraklionmuseum.gr/> - 9)

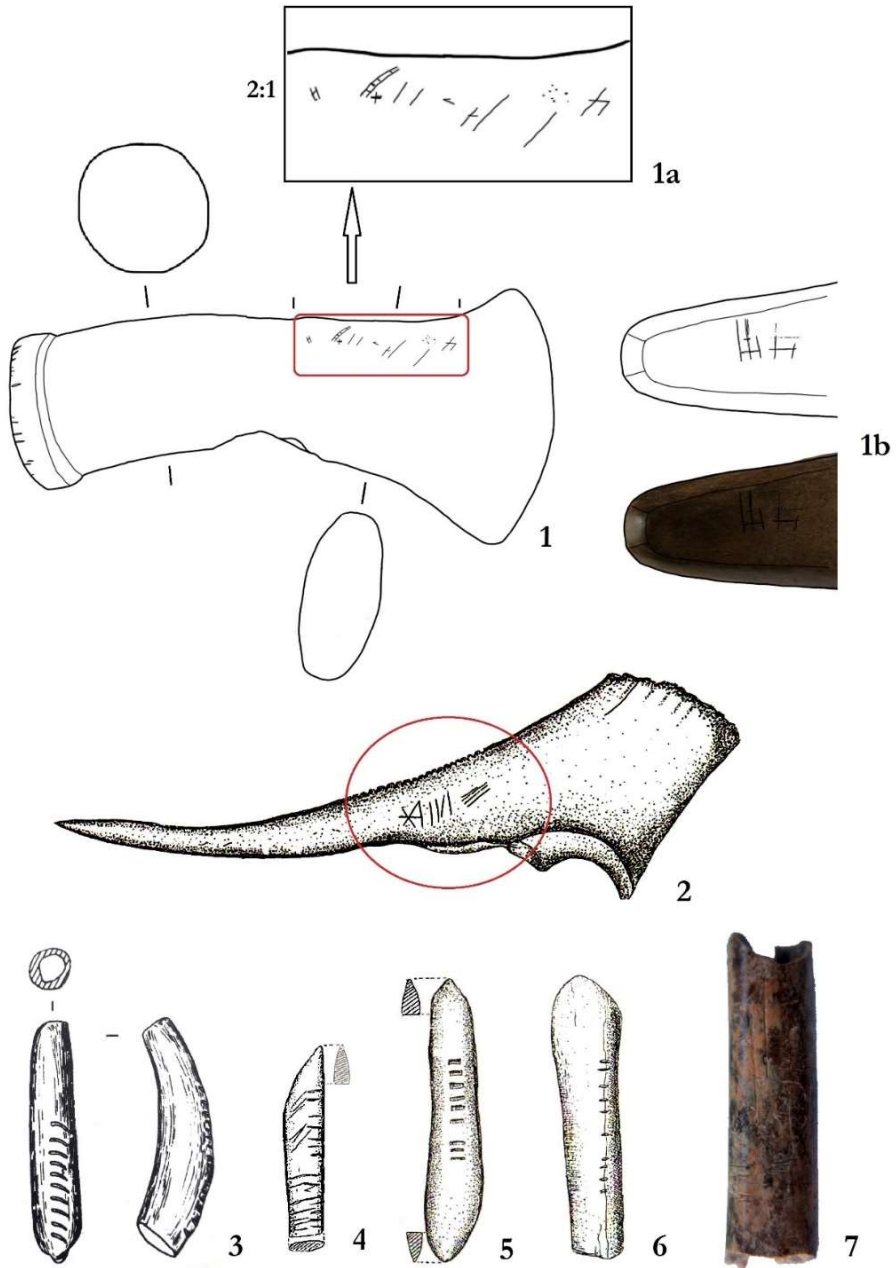

Fig. 4. Toporul-sceptru din corn descoperit la Pălăuca (Transilvania): desen, cu grupele de semne prezente pe el (1-1a-1b) și analogii de semne pe piese din os și corn din aria culturii Noua în Moldova: Horga Pod (2), Cavadinești (3), Șuletea-Șipote (4), Poșta Elan (5), Giurcani (6) și din epoca bronzului în Banat: Giarmata Vii-Ghiroda 4 (7) (inedit – 1, 7; după Rotaru, Gheorghe 2006 – 2, 4-6; Florescu 1991 – 3)

FIBULELE DE TIP ALMGREN GRUPA VII, SERIA I, VARIANTA CU BUTON LA CAP ȘI COARDĂ ÎNALTĂ DE PE TERITORIUL ROMÂNIEI (PROVINCIA DACIA ȘI LUMEA BARBARĂ)*

Vitalie BĂRCĂ**
Sorin COCIȘ***

Brooches of Type Almgren Group VII, Series I, Variation with Headknob and Vertical Catchplate from the Territory of Romania (Province of Dacia and the Barbarian World)

Abstract. *Based on archaeological finds, this article attempts to analyse brooches belonging to Almgren VII, Series I, variation with headknob and external chord from the territory of Romania. We discuss 85 such brooches (five in silver) which belong to several subvariants dated to chronological intervals in the period between the last decades of the second century and the first decades of the fourth century AD. The authors conclude that these specimens originated in the Przeworsk and Wielbark cultural environments and that they are a marker (alongside other types of artefacts) of the entry and settlement of Germanic populations in the territories surrounding the province of Dacia from with the last quarter of the second century AD.*

Keywords: *brooches, workshops, Barbaricum, the Sarmatae, the Vandals, the Germanic peoples.*

Cuvinte-cheie: *fibule, ateliere, Barbaricum, sarmați, vandali, germanici.*

Introducere

Publicarea în literatura de specialitate din ultimele decenii a numeroase fibule de acest tip, adeseori într-un context mai larg al tipologiei fibulelor dintr-o provincie romană, *Barbaricum*, sit, colecție muzeală sau a unor noi piese, tipare ori chiar a unui centru de producție, oferă astăzi posibilitatea de a creiona o serie de concluzii cu privire la piesele ce aparțin acestui tip descoperite pe teritoriul actual al României¹.

Fibulele supuse analizei au sistemul de închidere prin resort format din 8-40 spire dispuse simplu, dublu sau triplu. Coarda este exterioară. Corpul

* Acest studiu este o versiune extinsă și îmbunătățită a celui publicat în limba engleză în anul 2022 în volumul Anna V. Mastykova, Elzara A. Khairidinova (ed.), *Mogil'nik rimskogo vremeni Frontovoe 3: varvary na granitsakh Imperii I The Roman Period Cemetery of Frontovoe 3: The Barbarians on the Borders of the Empire*, Moscova, p. 248-259 (Bărcă, Cociș 2022).

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România; e-mail: vitalie_barca@yahoo.com.

*** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România; e-mail: scocis@yahoo.com.

¹ Studiul de față este o sinteză a analizei efectuate de noi în ultimul deceniu asupra pieselor din provincia Dacia și mediul barbar din teritoriile situate la vest, nord-vest, est, sud și sud-est de aceasta (Cociș, Bărcă 2013, p. 161-175; Cociș, Bărcă 2014, p. 189-214; Bărcă 2014, p. 115-117; Bărcă 2019, p. 119-132; Cociș 2019, p. 28-34; Cociș, Bărcă 2020, p. 137-180).

fibulei este puternic curbat. Pe suprafața corpului se găsesc una sau două nervuri mediane, iar la locul de întâlnire cu piciorul există de obicei o mică gătuire. Ca ornamente, remarcăm sistemul de perlare realizat fie prin granulare, fie prin ornamentarea cu un fir crestă, care dau aspectul de perlare. Capul fibulei este înglobat în partea terminală a corpului și se termină uneori cu un buton proeminent care la unele din variante se aplatizează (fiind redat mai mult schematic), ajungând chiar să se unească (prin turnare) cu suportul de prindere a resortului. Acesta poate avea unul, două sau trei orificii, în funcție de tipul de resort, simplu, dublu sau triplu. Piciorul este scurt sau lung, poate fi fațetat și se termină de cele mai multe ori într-un buton. Portagrafa este dreptunghiulară, scurtă sau lungă, paralelă sau oblică în raport cu piciorul. Piesele sunt executate din două elemente, respectiv fibula propriuzisă, dintr-o bucată de metal, și resortul, separat. Metalul folosit la realizarea acestor fibule este în cele mai multe cazuri bronzul, iar într-o anumită etapă apar și piese de argint sau în mod excepțional sunt executate din fier².

Scurt istoric al cercetărilor

De-a lungul timpului, fibulele aparținând grupei Almgren VII³ s-au bucurat de atenția mai multor cercetători⁴, iar originea acestora a fost plasată în provinciile dunărene și renane (M. Párducz⁵), în lumea germanică estică (E. Patek⁶), în sudul Banatului, în teritoriile estice (M. Párducz⁷) și în zona barbară central-europeană din regiunea Dunării de Mijloc (R. Kenk⁸). Pentru zona Slovaciei, T. Kolník considera că avem de-a face cu o dezvoltare locală⁹, iar pentru teritoriul Moraviei apariția lor este pusă de I. Peškař pe seama contactelor dintre quazi și sarmați¹⁰. Existența unei producții locale de astfel de fibule în regiunea Nistrului Superior a fost susținută de M. Yu. Smishko¹¹.

² Vezi în acest sens Cociș, Bărcă 2013; Cociș, Bărcă 2014; Cociș, Bărcă 2020; Bărcă 2014, p. 115-117.

³ Almgren 1923, p. 91-92, 253-254, grupa VII.

⁴ Pentru istoricul cercetării acestor fibule, cu toată bibliografia, vezi Cociș, Bărcă 2014, p. 191-195.

⁵ Párducz 1931, p. 144, pl. XIV/6.

⁶ Patek 1942, p. 68-69.

⁷ Párducz 1941, p. 62.

⁸ Kenk 1977, p. 183, 252-254, 329-334, pl. 4; 27/3.

⁹ Kolník 1965, p. 232.

¹⁰ Peškař 1972, p. 107.

¹¹ *Apud* Gorokhovskij, Gopkalo 2004, p. 106. Prin descoperirile prezentate, ce provin din bazinul Nistrului Superior, M. Yu. Smishko (cf. Smishko 1948, p. 108, 112; Smishko 1952, p. 79-80; Smishko 1960) atrage atenția asupra existenței unei alte zone cu fibule de acest tip. În cadrul lucrărilor elaborate de M. Yu. Smishko a fost oferită pentru prima dată și componența tipologică a fibulelor grupei Almgren VII din această regiune, valabilă și astăzi.

A. Vaday reiterează originea sarmatică, dar și dacică (respectiv provincial romană) a tipului în discuție¹². M. Maczyńska consideră și ea că originea acestui tip trebuie căutată în lumea sarmatică din Câmpia Panonică și în spațiul de la est de provincia romană Dacia (Moldova românească și Muntenia), unde fibulele date au luat naștere sub influența unor tipuri de fibule caracteristice provinciilor Pannonia și Dacia, răspândindu-se apoi în teritoriile nordice¹³. În anul 2011, M. Maczyńska reia discuția privitoare la fibulele acestui tip de pe teritoriul Europei¹⁴, concluziile formulate fiind similare cu cele din studiile anterioare, deși noile contribuții științifice apărute ar fi trebuit să ducă la nuanțarea și modificarea unor afirmații formulate.

Tot în 2011 apare lucrarea dedicată fibulelor din grupa VII Almgren cu portagrafa înaltă, elaborată de T. Schulte¹⁵, care împarte fibulele din această grupă în trei serii, fără a lua însă în calcul ca factor principal și sistemul de închidere (construcția resortului și a corzii). Fibulele de tipul celor în discuție sunt clasificate ca fibule de tip Almgren VII, seria 2, variantele 23-31¹⁶. Din păcate, cronologia absolută a fibulelor acestui tip este analizată succint¹⁷, remarcându-se și o cunoaștere insuficientă a dezbaterilor și a referințelor bibliografice din teritoriile estice, unde astfel de fibule au fost vehiculate.

În ultimele două decenii au apărut numeroase studii și pentru fibulele aparținând grupei Almgren VII din arealul culturilor Chernyakhov și Kiev¹⁸, care completează semnificativ informațiile existente în lucrările mai vechi¹⁹. În urma analizei fibulelor aparținând grupei Almgren VII din regiunea de la est de Nipru, M. V. Lyubichev presupune originea lor în mediul Wielbark²⁰.

Cea mai recentă analiză a fibulelor de tip Almgren grupa VII, seria I, varianta cu buton la cap, coardă exterioară și portagrafa înaltă, cât și a tiparelor și a fibulelor în curs de prelucrare, a fost efectuată de S. Cociș și V. Bârcă²¹. Pe baza descoperirilor de fibule, a tiparelor din bronz și lut, precum și a unor piese în curs de fabricare, s-a conchis că arealul descoperirilor ce indică

¹² Vaday 1989, p. 78.

¹³ Cf. Monchyn'ska 1999, p. 87-111; Maczyńska 2003, p. 303-332.

¹⁴ Maczyńska 2011, p. 63-72.

¹⁵ Schulte 2011.

¹⁶ *Ibidem*, p. 118-131.

¹⁷ *Ibidem*, p. 170.

¹⁸ Lyubichev 2003, p. 76-77, fig. 4; Lyubichev 2008, p. 36-47; Lyubichev, Didyk 2001-2002, p. 335-342; Gorokhovskij, Gopkalo 2004, p. 103-130; Bakumenko et alii 2006, p. 69-95, 104. Pentru o prezentare amplă a opiniilor exprimate în legătură cu fibulele aparținând grupei Almgren VII din mediile culturale din spațiile estice, vezi Cociș, Bârcă 2014, p. 191-195.

¹⁹ Ambroz 1966, p. 72-74.

²⁰ Lyubichev 2003, p. 71-81; Lyubichev, Didyk 2001-2002, p. 335-342.

²¹ Cociș, Bârcă 2013; Cociș, Bârcă 2014; Cociș, Bârcă 2020.

producția acestor fibule cu buton la cap și coardă exterioară cuprinde cu precădere lumea germanică sau de influență germanică, precum și că fibulele aparținând acestei variante au luat naștere în mediul culturii Przeworsk de unde s-au difuzat spre sud și est.

O altă concluzie formulată cu ocazia este că fibulele acestei variante au fost preluate de către sarmații iazigi de la populațiile germanice (cel mai probabil vandali) odată cu venirea și așezarea acestora în regiunile din vecinătatea nordică a spațiului locuit de ei. Nu în ultimul rând, se conchide că fibulele aparținând variantei cu buton la cap, coardă exterioară și portagrafă înaltă indică existența contactelor și a interferențelor culturale și economice dintre diferite populații, dar și fixează foarte clar direcția de mișcare a unor grupuri de populații germanice începând cu ultimul sfert al sec. II p.Chr.

Tipologie

Deși fibulele acestui tip au captat de-a lungul timpului atenția multor cercetători, astăzi, ca și în perioada de început a studierii lor, atunci când sunt analizate se omit o serie de aspecte tehnologice și constructive vitale pentru încadrarea tipologică corectă a lor, fapt ce are repercusiuni negative asupra stabilirii atât a originii lor, cât și a atribuirii lor culturale.

În condițiile bogatului material existent astăzi, s-a propus, pornind de la clasificarea lui T. Kolník²², o nouă tipologie pentru fibulele din grupa Almgren VII, seria I²³. În funcție de forma corpului, a portagrafei, dar și a modului de prindere a resortului au fost propuse două variante principale: varianta A (coarda interioară) și varianta B (coarda exterioară). Varianta B a fost subdivizată în funcție de modul de prindere a corzii în B1 (coarda exterioară și suport de prindere) și B2 (coarda exterioară și buton la cap). Varianta B poate fi subdivizată în funcție de modul de prindere a corzii în B1 (coarda exterioară și suport de prindere) și B2 (coarda exterioară și buton la cap). Subvarianta B2 a fost subdivizată în funcție de modul de execuție a resortului, materialul de execuție, prezenței sau lipsei ornamentului etc.²⁴.

Pentru acest studiu de sinteză am luat în considerare numai fibulele aparținând subvariantei B2 ce au ca elemente definitorii butonul la cap și coarda exterioară. Motivele acestui demers bazat pe analiza unei singure subvariante constă în numărul deosebit de mare de piese, varietatea lor sub aspectul sistemului de construcție a resortului simplu, dublu, mărimea și ornamentația în raport cu celelalte, răspândirea pe un teritoriu mult mai vast, precum și existența unor ateliere.

²² Kolník 1965, p. 189-199, 232.

²³ Cociș, Bărcă 2014, p. 196-197.

²⁴ *Ibidem*.

Fibulele de tip Almgren grupa VII, seria I, varianta cu buton la cap și coardă înaltă

Analiza materialului a fost realizată cu precădere pe baza repertoriilor efectuate anterior de către noi a unui număr de 85 de piese²⁵ din spațiul supus analizei. Trebuie menționat că pentru abordarea problemelor pe care le ridică aceste fibule au fost luate în calcul și piesele similare dispersate pe un vast areal geografic din intervalul cronologic cuprins între ultimele decenii ale secolului al II-lea și începutul secolului al IV-lea p.Chr. (etapele B2/C1-C2).

Ateliere

Identificarea pe cale arheologică a atelierelor este un proces dificil atât pentru teritoriul fostului Imperiu Roman, cât și pentru mediul barbar de pe teritoriul Europei din perioada primelor secole p.Chr. Spre deosebire de alt gen de ateliere (ex. ceramice, făurărie), cele care produceau fibule și alte categorii de piese de vestimentație aveau nevoie de spațiu mic și dispuneau de un inventar redus: mici cuptoare pentru încălzire, creuzete, tipare, instrumente pentru șlefuire, ornamentare, tăiere și prindere²⁶. Pentru mediul barbar ipoteza existenței unui atelier poate fi avansată pe baza descoperirii unor tipare, modele, creuzete sau piese în curs de prelucrare²⁷.

În urma analizei tiparelor și a fibulelor în curs de prelucrare s-a constatat că arealul descoperirilor ce indică producția fibulelor de tip Almgren grupa VII, seria I, varianta cu buton la cap, coardă exterioară și portagrafă înaltă cuprinde, cu excepția atelierului de la Porolissum²⁸ (**fig. 5**) și a tiparului fragmentar din bronz descoperit recent în așezarea romană de la Sânmihaiu Almașului (jud. Sălaj)²⁹, lumea germanică sau de influență germanică³⁰, și că aceste centre produceau varianta cu coardă exterioară³¹. În cadrul acestei variante există însă mai multe subvariante³².

²⁵ Vezi, în acest sens, catalogul descoperirilor la Cociș, Bârcă 2014; Cociș, Bârcă 2020.

²⁶ Vezi Cociș 2019.

²⁷ Cociș, Bârcă 2013, p. 163-164; Bârcă 2019; Bârcă 2023.

²⁸ Excepția de la Porolissum, important centru militar, economic și comercial roman amplasat pe granița nord-vestică a provinciei Dacia, care a avut un rol important în comerțul cu lumea barbară din teritoriile de la nord și nord-vest de provincia Dacia, poate fi explicată, în primul rând, prin producția de astfel de fibule barbare de către romani pentru barbari. De altfel, producția de alte tipuri de fibule barbare (unele dintr-o singură bucată de metal) este atestată în Dacia Porolissensis prin două ateliere (Cociș 2004, p. 35, pl. LXIII/946; Cociș 2007, p. 402-427). Cu toate acestea, așa cum am mai menționat, nu trebuie exclus faptul că în zona văzii de la Porolissum să fi activat un meșter barbar de origine germanică (Cociș, Bârcă 2013, p. 173).

²⁹ Informații oferite cu amabilitate de dr. Horațiu Cociș.

³⁰ Cf. Cociș, Bârcă 2013; Cociș 2019, p. 28-34; Bârcă 2019.

³¹ Cf. Cociș, Bârcă 2013; Cociș, Bârcă 2014; Cociș 2019, p. 28-34; Bârcă 2019; Bârcă 2023.

³² Cociș, Bârcă 2014, p. 196; Cociș, Bârcă 2020.

Pe baza tiparelor din bronz și lut, precum și a unor piese în curs de fabricare, pot fi identificate astăzi, cu precauție, 13 ateliere³³ (fig. 7) unde au fost produse fibule aparținând subvariantei B2³⁴. Din cauza incertitudinii locului de proveniență, nu a fost luată în calcul nici piesa în curs de prelucrare din colecția Muzeului din Mainz, considerată ca fiind de pe teritoriul Ungariei³⁵, nici tiparul de bronz din colecția Muzeului de Istorie Naturală din Viena³⁶. Stadiul actual al descoperirilor indică faptul că pe teritoriul României, la ora actuală, fabricarea acestor fibule este documentată la Moigrad-Porolissum, Sânmihaiu Almașului (Dacia romană) și la București-Străulești (mediul barbar de la sud-est de Dacia romană). Trebuie totuși admis faptul că astfel de complexe meșteșugărești au funcționat, foarte probabil, în numeroase așezări³⁷. Ele puteau fi mixte, cu o producție diversificată (fibule, piese de uz casnic, echipament militar etc.) sau produceau doar anumite obiecte, în speță, în cazul nostru, fibule³⁸. Nu trebuie exclusă nici ipoteza unor meșteri ambulănți.

Cronologic, aceste centre de producție se înscriu în intervalul cuprins între ultimele decenii ale secolului al II-lea p.Chr. și începutul/primul sfert al secolului al IV-lea p.Chr. sau, în linii mari, după cronologia central-europeană, în etapa B2/C1, C1a-C1b, C2³⁹, cu mențiunea că o bună parte a acestora sunt din intervalul cuprins între anii 180 și 250/260 p.Chr.⁴⁰.

Delimitarea geografică a zonei cercetate

Din punct de vedere geografic, zona investigată cuprinde teritoriul provinciei romane Dacia și regiunile din preajma acesteia, situate astăzi pe teritoriul României.

³³ Cociș, Bărcă 2013; Cociș, Bărcă 2014, p. 206-208; Cociș 2019, p. 28-34; Bărcă, Cociș 2022, fig. 6; Bărcă 2023, fig. 8.

³⁴ Pentru piesa de la București-Străulești, care dovedește existența unui atelier ce producea asemenea fibule, vezi Moței, Streinu 2017, p. 129, 132, cat. nr. 9, 141, pl. III/9; Cociș, Bărcă 2020, p. 148, fig. 4/27. Tiparul de la Prusiek atribuit eronat de către noi realizării de fibule de tip Almgren grupa VII, seria I (Cociș, Bărcă 2013, p. 168, fig. 3/4) era folosit pentru turnarea unui alt tip de fibule. Vezi, în acest sens, Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak 2014, p. 285.

³⁵ Behrens 1954, p. 236, fig. 10/2.

³⁶ *Ibidem*, p. 235, nr. 2; Drescher 1973, p. 57, fig. 2/7.

³⁷ Singura informație privind rolul și statutul meșterului barbar în societate o avem doar prin intermediul inventarului mormântului de la Prusiek (cf. Madyda-Legutko *et alii* 2007). Asemenea morminte de meșteri barbari au mai fost identificate în arealul culturii Przeworsk (cf. Przychodni 2005, p. 79-107).

³⁸ Cociș, Bărcă 2014, p. 208.

³⁹ Cociș, Bărcă 2013, p. 173; Cociș, Bărcă 2014, p. 196; Cociș, Bărcă 2020, p. 152-153.

⁴⁰ Vezi, în acest sens, Cociș, Bărcă 2013, p. 163-173; Cociș 2019, p. 28-34; Bărcă 2019; Bărcă 2023.

*Dacia romană*⁴¹

În stadiul actual al cercetărilor, pe teritoriul fostei provincii romane Dacia sunt cunoscute 32 de fibule aparținând acestei variante (**fig. 1/1-20**) și două tipare (**fig. 7/7, 12**). Acestea li se adaugă alte șase fibule din târgul de frontieră de la Porolissum (**fig. 2/1-6**). Fibulele sunt răspândite cu o singură excepție (Micia) în Dacia Porolissensis (**fig. 6/1-9**). Din cele 32 de piese din bronz, care provin din nouă locuri de descoperire, 19 au loc sigur de descoperire (9 exemplare provin din castre; 1 exemplar provine de la Napoca; 1 exemplar din amfiteatrul de la Porolissum; 6 exemplare din târgul de frontieră de la Porolissum; 1 exemplar din așezarea de la Călugăreni⁴²; 1 exemplar din termele civile de la Sutoru⁴³). Numeric, cele mai multe sunt cunoscute la Porolissum (19 exemplare), de unde provine și tiparul din bronz⁴⁴ care indică o producție în acest important centru militar, economic și comercial roman amplasat pe granița nord-vestică a provinciei Dacia. Cu toate acestea, nu trebuie exclus faptul că în zona vămii de la Porolissum să fi activat un meșter barbar de origine germanică.

Dintre piesele din Dacia, 31 aparțin subvariantei B2a1a1 ce au drept caracteristici principale: dimensiuni sub 4 cm; coarda exterioară, resortul format din 10-15 spire; corpul puternic arcuit cu buton la cap; picior fațetat care, de obicei, se termină într-un buton; portagrafă scurtă de formă dreptunghiulară, paralelă cu piciorul. Cea de-a 32 piesă (târgul de frontieră de la Porolissum) are suportul resortului de formă dreptunghiulară, portagrafa lungă și oblică în raport cu piciorul fațetat (**fig. 2/6**). Aceasta a avut coarda resortului formată din 14-20 de spire, trecute prin cea de-a doua gaură a suportului (B2a1b3).

Pe baza pieselor provenite din contexte arheologice bine datate, putem spune că perioada de folosință a fibulelor subvariantei B2a1a1 din provincia Dacia se încadrează, cu precădere, în intervalul cronologic cuprins între ultimele două decenii ale secolului al II-lea p.Chr. și mijlocul secolului al III-lea p.Chr.

Făcând o paranteză, ținem să menționăm că în teritoriile nordice ale Daciei romane sunt cunoscute și fibule de tip Almgren VII, seria I, varianta

⁴¹ Pentru descoperirile, analiza și datarea fibulelor de tip Almgren VII, seria I, varianta cu buton la cap și coardă exterioară de pe teritoriul provinciei Dacia, vezi Cociș, Bârcă 2014, p. 197, 209; Opreanu *et alii* 2020, p. 72; Bârcă, Cociș 2022, p. 250, fig. 1; 2/1-6.

⁴² Mulțumim și pe această cale colegilor Szilamer Panczel și Kata Sidó (Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș), membri în colectivul de cercetare a sitului de epocă romană de la Călugăreni (jud. Mureș), pentru amabilitatea de a ne semnala descoperirea acestei piese.

⁴³ Cociș *et alii* 2021, p. 231.

⁴⁴ Gudea, Tamba 2008, p. 95-96; Cociș, Bârcă 2013, p. 170, fig. 5; Cociș 2019, p. 28-29, pl. 78; Bârcă 2019, fig. 7; Bârcă 2023, fig. 7.

fără buton la cap⁴⁵. Nu sunt cunoscute pe teritoriul provinciei Dacia fibule aparținând subvariantelor din argint sau cu resort dublu ori triplu realizate din bronz sau argint. Numărul relativ mic de astfel de fibule pe teritoriul Daciei, concentrarea descoperirilor de acest tip exclusiv în partea nordică a provinciei și lipsa cvasitotală în restul provinciilor romane de la Dunărea de Jos și de Mijloc indică faptul că acestea nu au fost folosite de către romani, ci trebuie puse mai degrabă pe seama prezenței la granițele Daciei a vandalilor. Apariția acestor fibule de mici dimensiuni, mai ales în castre, a fost pusă pe seama existenței unor sclave sau concubine⁴⁶, ceea ce denotă probabil și o altă etnie. Numărul extrem de mare al acestor piese în *Barbaricum*, ne indică faptul că aceste fibule sunt de sorginte barbară și ajung în Dacia prin intermediul populațiilor barbare.

*Mediul barbar de la vest, nord și nord-vest de Dacia*⁴⁷

În perioada cuprinsă între al treilea sfert al secolului al II-lea p.Chr. și secolul al III-lea p.Chr., în mediul barbar situat la vest și nord-vest de provincia Dacia, trei grupuri etnice (daci, sarmați, vandali) s-au aflat într-un permanent contact.

În total, pentru aceste teritorii situate în granițele actuale ale României s-a reușit identificarea unui număr de șapte fibule care provin din șase locuri de descoperire⁴⁸ (**fig. 6/10-15**). Din totalul acestora, două provin din morminte (**fig. 2/7**), iar patru din așezări (**fig. 2/8-12**) situate în teritoriile de la nord și nord-vest de granița provinciei Dacia (**fig. 6**).

Din punct de vedere tipologic putem distinge cinci piese din bronz ale subvariantei B2a1a1 (**fig. 2/7-11**) și două din argint ce aparțin subvariantei B2b2b1a ce provin dintr-un mormânt de la Medieșul Aurit (**fig. 2/12**) și dintr-o așezare de la Zalău⁴⁹.

În urma analizei pieselor provenite dintr-o serie de complexe bine databile, s-a constatat că fibulele subvariantei B2a1a1 au fost utilizate în teritoriile situate la vest și nord-vest de Dacia romană (lumea sarmatică și cea daco-vandală) în intervalul cronologic cuprins între ultimele două decenii ale secolului al II-lea p.Chr. și mijlocul secolului al III-lea p.Chr. (etapele C1a-C1b)⁵⁰.

⁴⁵ Cociș 2004, nr. 1616-1625; Matei, Stanciu 2000, p. 29, 35, pl. 337/9; 340/2.

⁴⁶ Godłowski 1994, p. 74.

⁴⁷ Pentru catalogul descoperirilor, analiza și datarea fibulelor de tip Almgren VII, seria I, varianta cu buton la cap și coardă exterioară din mediile culturale din teritoriile situate la vest, nord și nord-vest de Dacia, vezi Cociș, Bărcă 2014, p. 197-207, cu toată bibliografia.

⁴⁸ Cociș, Bărcă 2014, p. 197-207.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 205, 210-211, fig. 3/2-3.

⁵⁰ *Ibidem*; Bărcă 2014, p. 115-117.

Fibulele de tip Almgren grupa VII, seria I, varianta cu buton la cap și coardă înaltă

Tipul B2b2b1a are drept caracteristici dimensiuni de peste 4 cm, iar resortul dublu format din 10-40 de spire. Butonul de la cap, redat câteodată schematic, este ornamentat (perlat) cu unul sau două rânduri. Suportul este rotunjit, iar corpul și piciorul sunt și ele ornamentate cu șiruri de perle, realizate prin înfășurarea unor sârme perlate. Portagrafa este mult mai mare și oblică în raport cu piciorul, fațetat de obicei. O caracteristică a portagrafei este că aceasta este găurită, prin ea trecând una sau două tije, ornamentate la capete cu sârme de argint perlate.

Piese asemănătoare din bronz și din argint, cu portagrafa străpunsă și ornamentată, au mai fost descoperite în Polonia atât în arealul culturii Przeworsk, cât și în cel al culturii Wilbark, unde sunt datate în etapele C1a-C1b⁵¹.

Fibule din argint și bronz cu resort dublu ce au coarda exterioară, capul terminat cu dublu buton semisferic, iar corpul ornamentat au fost descoperite și în spațiul cuprins între Nistrul Superior și Severskij Donets⁵². Se consideră că acestea au fost utilizate în teritoriul menționat, în funcție de regiunea din care provin, începând cu a doua treime – al treilea sfert al secolului al III-lea p.Chr., preponderent la mijlocul și în a doua jumătate a acestuia, dar că au putut rămâne în uz și la începutul secolului al IV-lea p.Chr.⁵³.

*Mediul barbar de la est, sud și sud-est de Dacia*⁵⁴

În stadiul actual al cercetărilor, în teritoriile estice și sud-estice ale României, locuite în primele secole p.Chr. de mai multe grupuri de barbari, sunt cunoscute 46 de piese ce provin din 27 de puncte (**fig. 6/16-42**), deși numărul acestora este foarte posibil să fie ceva mai mare.

Piese subvariantei B2a1a1, precum majoritatea exemplarelor din Dacia și teritoriile vestice, sunt reprezentate de două piese din bronz (**fig. 3/1-2**). Prima provine din bordeiul nr. 11 din așezarea de la Cucorăni și se datează în faza finală a etapei C1a – etapa C1b, iar cea de-a doua din mormântul de la Lețcani, datat pe baza inventarului în plin secol al IV-lea p.Chr., este o relicvă.

Alte 12 fibule (**fig. 3/4-10**) aparțin subvariantei B2a1a2. Acestea au dimensiuni mai mari (4-5,5 cm), resortul format din 10-40 de spire, iar butonul de la cap este redat uneori schematic. Suportul fibulelor acestei

⁵¹ Andrzejowski 2001, p. 56-57, 62, fig. 2.

⁵² Lyubichev, Didyk 2001-2002, p. 340-342, fig. 1; 2/9; Lyubichev 2003, p. 76, fig. 4; Gorokhovskij, Gopkalo 2004, p. 110, 118-119, fig. 5/1-2, 4; 6/8-9.

⁵³ Lyubichev, Didyk 2001-2002, p. 340-342; Lyubichev 2003, p. 76; Gorokhovskij, Gopkalo 2004, p. 110.

⁵⁴ Pentru catalogul descoperirilor, analiza și datarea fibulelor de tip Almgren VII, seria I, varianta cu buton la cap și coardă exterioară din teritoriile sudice, estice și sud-estice ale României, vezi Cociș, Bărcă 2020, p. 137-180, cu toată bibliografia.

subvariante este rotunjit, iar portagrafa este mult mai mare. Caracteristica principală o reprezintă portagrafa oblică în raport cu piciorul, de obicei fațetat⁵⁵.

Exemplarele care se deosebesc de cele ale subvariantei anterioare prin existența pe portagrafă a ornamentelor în formă de X sau de linii incizate (tipul B2a1b2) sunt reprezentate de piesa din așezarea de la Barboși, pentru care nu avem un context arheologic clar. Cele mai apropiate analogii pot fi citate din așezarea de la Verbychka⁵⁶ și din așezarea atribuită culturii Sântana de Mureș-Chernyakhov de la Dem'yaniv, unde două dintre acestea provin dintr-o locuință⁵⁷.

Fibulele aparținând subvariantelor B2a1b1 și B2a1b2 sunt semnalate în mediul barbar din Europa Centrală⁵⁸, dar sunt răspândite mai ales în teritoriile din estul Poloniei și vestul Ucrainei din regiunea Nistrului Superior și Mijlociu⁵⁹. Aria de răspândire a acestor două subvariante cuprinde și regiunea de la est de Nipru⁶⁰. Din studiile unde au fost publicate piesele din zonele mai sus amintite reiese că aceste fibule mai masive apar în C1b și sunt în uz până la începutul etapei C3.

O altă subvariantă (B2a1b3), reprezentată prin trei exemplare, se caracterizează prin dimensiuni mult reduse (de obicei sub 4 cm). Capul fibulei are un buton bine reliefat, arcul semirotond, iar piciorul scurt se termină într-un buton. Portagrafa este scurtă. Caracteristica principală constă în trecerea coardei prin cel de-al doilea orificiu din suport (fig. 3/11-12; 4/1), sistem caracteristic lumii barbare ce apare și la alte tipuri de fibule⁶¹. Deși nu avem pentru această subvariantă niciun exemplar întreg, considerăm că aceste fibule, deși aveau două orificii în suportul de prindere, nu puteau susține două resorturi. Cele trei exemplare provin din complexe și contexte ce indică *grosso modo* o datare în prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr. (finalul etapei C1a – etapa C1b).

Tipul B2a1b4, reprezentat la ora actuală de șapte exemplare, se deosebește de cel anterior prin dimensiuni mult mai mari, resortul format, de

⁵⁵ Recent, o fibulă din bronz aparținând acestei subvariante a fost descoperită într-un mormânt de inhumație (M2) din T38 a necropolei de la Hlinaia (R. Moldova). În mormântarea, una secundară, avea groapa mormântului de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, iar defunctul depus cu capul spre NE (Tel'nov *et alii* 2016, p. 263, fig. 141/3; Cociș, Bărcă 2020, p. 143, fig. 15/2).

⁵⁶ Maczyńska 2003, p. 309, fig. 6/6; Schulte 2011, fig. 83/7-8; Hellström 2018, p. 90-92, grupa III, tip III.3b, pl. 53/904.4, 904.5, 904.7.

⁵⁷ Baran 1971, p. 112, fig. 5/16, 18, 24; Maczyńska 2003, p. 325, pl. 6/7.

⁵⁸ Schulte 2011, p. 170.

⁵⁹ Maczyńska 2003, p. 309, pl. 6/6-7; Gorokhovskij, Gopkalo 2004, p. 103-130, fig. 11.

⁶⁰ Lyubichev 2003, p. 71-81.

⁶¹ Cociș 2004, cat. nr. 333-334; Bărcă 2016, p. 245.

Fibulele de tip Almgren grupa VII, seria I, varianta cu buton la cap și coardă înaltă

regulă, din 14-20 de spire, suportul resortului de formă dreptunghiulară, coarda resortului trecută prin cea de-a doua gaură a suportului, portagrafa lungă și oblică în raport cu piciorul, care de obicei este fațetat (**fig. 4/2**). Fibule de acest tip au fost descoperite în mediul Przeworsk⁶², precum și în cel al culturii Sântana de Mureș-Chernyakhov⁶³. Cronologic ele se înscriu pe baza analogiilor în etapele C1b-C2, deși mormintele din care provin unele dintre acestea (Pâncești T 2, Poienești M 1410) indică o datare în etapa C1b și cel mult și la începutul etapei C2.

O altă subvariantă în spațiul analizat este reprezentată de piesele ce se caracterizează prin dimensiuni mari și existența unui dublu resort pe suport dreptunghiular (B2b1a2). În rest, morfologic, are aceleași caracteristici ca și subvarianta anterioară.

Primul exemplar provine din așezarea Bârlad-Valea Seacă și poate fi atribuit cu siguranță acestei subvariante cu dublu resort. Fibula a fost datată la sfârșitul secolului al III-lea – începutul secolului al IV-lea p.Chr.⁶⁴. Cel de-al doilea exemplar provine dintr-un mormânt din necropola birituală de la Gabăra-Moldoveni. Piesele cu dublu resort din bronz sunt destul de rare în lumea barbară; ele sunt probabil copiate și simplificate (ca ornament) după cele din argint. Cronologic, ele se înscriu pe baza analogiilor în intervalul ce corespunde etapelor C1b-C2.

Un număr de 17 piese, deși oferă informații importante, în lipsa resortului pot face parte din oricare dintre cele două subvariante, respectiv cu un resort și coarda trecută prin suportul dreptunghiular (B2a1b4) sau cu două resorturi (B2b1a2) (**fig. 4/3-6**).

Făcând o paranteză, ținem să menționăm că numărul fibulelor fragmentare fără o posibilitate de subtipologizare exactă este identic în toate zonele unde au fost descoperite asemenea artefacte.

Deși sunt piese fragmentare, multe dintre acestea se încadrează cronologic pe baza contextelor și complexelor din care provin, precum și a analogiilor, în intervalul cronologic cuprins între deceniul al treilea al secolului al III-lea și primele decenii ale secolului al IV-lea p.Chr. (etapa C1b – începutul etapei C3).

Alături de piese de bronz, în arealul în discuție au fost descoperite și trei piese de argint.

Prima provine din așezarea de la Domnești-Sat (**fig. 4/7**) și aparține subvariantei B2b2a2, care are drept caracteristici dimensiuni peste 4 cm și până în 5,5 cm. Resortul este dublu, format din 10-40 de spire, butonul de la

⁶² Kenk 1977, p. 334-335; Czopek, Podgórska-Czopek 2004, fig. 7/d.

⁶³ Lyubichev, Didyk 2001-2002, fig. 4/4-5.

⁶⁴ Palade 2004, p. 223.

cap este redat câteodată schematic, iar suportul este rotunjit. Portagrafa are dimensiuni mari în raport cu corpul fibulei și este oblică în raport cu piciorul fațetat.

Două piese din argint (una fragmentară) care provin din așezarea de la Mătăsaru (**fig. 4/8**) aparțin subvariantei B2b2b1a. Analogiile cele mai apropiate provin din cadrul unor descoperiri din mediul barbar din nord-vestul României (Zalău, Medieșu Aurit) asupra cărora ne-am oprit în rândurile de mai sus. Pe baza analogiilor, dar și a contextelor în care au fost descoperite, credem că cele trei fibule de argint din spațiul estic și sud-estic al României pot fi datate în etapa C2, iar purtătorii lor au fost personaje din elita societății.

Din totalul pieselor analizate, 35 au fost descoperite în așezări, iar 11 în necropole. Dintre acestea din urmă patru provin din morminte de înmușiere. Din totalul fibulelor doar trei sunt din argint, iar ca tip de execuție al resortului 24 sunt cu un resort, cinci cu dublu resort și pentru 17 piese nu se poate spune cu exactitate dacă acestea au fost realizate cu un resort cu coarda trecută prin cea de-a doua gaură a suportului (tip B2a1b4) sau au fost realizate cu dublu resort (tip B2b1a2).

Ca urmare a analizei fibulelor de acest tip și a contextelor și complexelor în care acestea au fost descoperite se poate conchide că, din punct de vedere cronologic, în arealul estic, sudic și sud-estic aceste piese sunt datate cu precădere în etapa C1b – începutul etapei C3, dar și-au făcut apariția la începutul secolului al III-lea p.Chr. (în perioada finală a etapei C1a). În acest din urmă areal este de presupus fabricarea acestor fibule doar la București-Străulești unde avem o piesă care a servit ca un model amprentator⁶⁵.

Analiza pieselor descoperite în unele morminte arată că ele erau purtate și perechi (Gabăra-Moldoveni, Lețcani, Sohodor, Pâncești, Poienești), care este un obicei caracteristic preponderent lumii germanice, iar întrebuințarea lor este atribuită femeilor. În acest sens, o dovadă o reprezintă, pe lângă rezultatele furnizate de analizele antropologice, artefactele cu care acestea au fost descoperite în asocierie în cadrul mormintelor (mărgele, piepteni, fibule, pandantive, cercei, oglinzi etc.).

Fibulele cu portagrafa înaltă cu buton la cap, coardă exterioară și portagrafa înaltă din bronz și argint au luat naștere în mediul culturii Przeworsk și culturii Wielbark⁶⁶ unde avem, de altfel, cele mai multe descoperiri de astfel de fibule și totodată cele mai numeroase subvariante.

Prezența masivă a fibulelor supuse analizei trebuie pusă în legătură cu teritoriile situate la nord și nord-vest de România. Ele reprezintă un indicator

⁶⁵ Cociș, Bărcă 2020, p. 148.

⁶⁶ Cociș, Bărcă 2014; Cociș, Bărcă 2020.

Fibulele de tip Almgren grupa VII, seria I, varianta cu buton la cap și coardă înaltă

(alături de alte artefacte) al pătrunderii și așezării unor grupuri de populații germanice în teritoriile din preajma provinciei Dacia, începând cu etapa C1a.

În contextul actual al cercetărilor, din păcate, nu putem afirma cu certitudine mai multe cu privire la purtătorii acestor fibule. Cu toate acestea, nu este exclus ca unele subvariante din spațiul estic și sud-estic al României să reprezinte un indicator al pătrunderii purtătorilor fazei timpurii (de început) a culturii Sântana de Mureș-Chernyakhov (etapa C2) pe teritoriul de la est și sud de Carpați.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Brooches with headknob, external chord and vertical catchplate (Almgren group VII, series I) from Roman Dacia. Porolissum (1–12), Ilișua (13), Bucium (14–15), Gherla (16), Potaissa (17–18), Micia (19–20). 1–20 – Bronze (after Cociș, Bârcă 2014).
- Fig. 2.** Brooches with headknob, external chord and vertical catchplate (Almgren group VII, series I) from the border borough of Porolissum (1–6) and the Barbarian environment nearby the western and northwestern territories of Roman Dacia (7–12), Hunedoara Timișană (7), Medieșul Aurit (8, 12), Culciu Mic, (9), Doh (10), Berveni (11). 1–11 Bronze, 12 Silver (1–6 after Opreanu et al. 2020; 7–12 after Cociș, Bârcă 2014).
- Fig. 3.** Brooches with headknob, external chord and vertical catchplate (Almgren group VII, series I) from the Barbarian environment in the eastern and southern territories of the Carpathians. Cucorâni (1), Lețcani (2), Băiceni (3), Cucorâni (4), Dobrovăț (5), Pietra Neamț-Dărmănești (6), Poienești (7), Sohodor (8), Șirna (9), Udeni (10), Chiscani-Sat (11), Cucorâni (12). 1-12 – Bronze (after Cociș, Barca 2020).
- Fig. 4.** Brooches with headknob, external chord and vertical catchplate (Almgren group VII, series I) the Barbarian environment in the eastern and southern territories of the Carpathians. Poiana Dulcești (1), Poienești (2), Bârlad-Prodana (3), Bârlad-Valea Seacă (4), Târgșor (5), Sohodor (6), Domnești-Sat (7), Mătășaru (8). 1–7 – Bronze, 8 – Silver (after Cociș, Bârcă 2020).
- Fig. 5.** Bronze mould of Porolissum (after Gudea, Tamba 2008).
- Fig. 6.** Map of brooch finds with headknob, external chord and vertical catchplate from Romania. Buciumi (1), Napoca (Cluj-Napoca) (2), Gherla (3), Ilișua (4), Micia (Veșel) (5), Porolissum (Moigrad-Porolissum) (6), Potaissa (Turda) (7), Călugăreni (8), Sutoru (9), Hunedoara Timișană (10), Zalău (11), Doh (Măierîște) (12), Berveni (13), Culciu Mic (14), Medieșul Aurit (15), Cucorâni (16), Băiceni-Siliște (17), Văleni (18), Pietra Neamț-Dărmănești (19), Poiana-Dulcești (20), Gabăra-Moldoveni (21), Lețcani (22), Dobrovăț (23), Poienești (24), Sohodor-Horgești (25), Gura-Idrici (26), Bârlad-Valea Seacă (27); Bârlad-Prodana (28); Murgeni (29), Mălușteni (30), Lunca (31), Pâncești (32), Domnești (33), Tecuci-Rateș (34), Barboși (35), Chiscani-Sat (36), Târgșor (37), Șirna (38), Lipia-Maidan (39), București-Străulești (40), Mătășaru (41), Udeni (42) (after Bârcă, Cociș 2022).
- Fig. 7.** Distribution area of the workshops making brooches with headknob, external chord and vertical catchplate (Almgren group VII, series I). Neunheilingen (1); Pasohlávky (2); Bernhardstahl (3); Kleinhöflein (4); Zvončín (5), Ecsér (6), Porolissum (7),

Abrevieri bibliografice

- Almgren 1923 – Oscar Almgren, *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte, mit Berücksichtigung der provinzial-römischen und südrussischen Formen*, Mannus Bibliothek, 32, Leipzig, 1923.
- Ambroz 1966 – Anatolij K. Ambroz, *Fibuly yuga evropejskoj chasti SSSR*, Moscova, 1966.
- Andrzejowski 2001 – Jacek Andrzejowski, *Późnorzymska zapinka, z Łubnic, woj. Świętokrzyskie*, în *Wiadomości Archeologiczne*, LV, 2001, p. 55-63.
- Bakumenko *et alii* 2006 – Konstantin I. Bakumenko, Georgij V. Bejdin, Mikhail N. Grigor'yantz, Viktor V. Didyk, *Fibuly rimskogo vremeni verkhov'ev Vorskly i Severskogo Dontsa*, în Aleksandr N. Zinukhov (ed.), *Drevnosti rimskogo vremeni na Slobozhanshchine*, Harkov, 2006, p. 6-109.
- Baran 1971 – Vladimir D. Baran, *Poselennya chernyakhiv'skogo tipu poblizu s. Dem'yaniv u Verkh'omu Podnistrov'i*, în *Arkheologiya*, 1, 1971, p. 103-113.
- Bărcă 2014 – Vitalie Bărcă, *Sarmatian Vestiges Discovered South of the Lower Mureș River: The Graves from Hunedoara Timișană and Arad*, Cluj-Napoca, 2014.
- Bărcă 2016 – Vitalie Bărcă, *Disc Brooches of Box/Capsule Type (Dosenfibell/Kapselfibel) in the Sarmatian Environment of the Great Hungarian Plain: A Few Notes on Their Dating and Origin*, în Vitalie Bărcă (ed.), *Orbis Romanus and Barbaricum: The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire*, Cluj-Napoca, 2016, p. 251-282.
- Bărcă 2019 – Vitalie Bărcă, *Notes on a Clay Mould for Brooch Casting Recently Discovered from the Great Hungarian Plain*, în *Journal of Ancient History and Archaeology*, 6/3, 2019, p. 119-133.
- Bărcă 2022 – Vitalie Bărcă, *The Sarmatian Burial of Chiscani – “sat” (Brăila County): Notes on the Grave Goods and on the Grave Dating*, în Silvia Mustață, Vlad-Andrei Lăzărescu, Vitalie Bărcă, Viorica Rusu-Bolindeț, Dan Matei (ed.), *FABER: Studies in Honour of Sorin Cociș at His 65th Anniversary*, Cluj-Napoca, 2022, p. 139-163.
- Bărcă 2023 – Vitalie Bărcă, *Zametki o forme dlya otlivki fibul tipa Almgren, grupa VII, seriya I iz Vengerskoj ravniny*, în Evgenij V. Yarovoj (ed.), *Arkheologicheskie pamyatniki Evrazii ot neolita do srednevekov'ya. K 80-letiyu Iona Pyslaru*, Moscova, 2023, p. 199-215.
- Bărcă, Cociș 2022 – Vitalie Bărcă, Sorin Cociș, *Brooches of Type Almgren Group VII, Series I, Variation with Headknob and Vertical Catchplate*

Fibulele de tip Almgren grupa VII, seria I, varianta cu buton la cap și coardă înaltă

- from the Territory of Romania, in Anna V. Mastykova, Elzara A. Khairedinova (ed.), *Mogil'nik rimskogo vremeni Frontovoe 3: varvary na granitsakh Imperii / The Roman Period Cemetery of Frontovoe 3: The Barbarians on the Borders of the Empire*, Moscova, 2022, p. 248-259.
- Behrens 1954 – Gustav Behrens, *Zur Typologie und Technik der provinzialrömischen Fibeln*, în *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 1, 1954, p. 220-236.
- Cociș 2004 – Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană / The Brooches from Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2004.
- Cociș 2007 – Sorin Cociș, *Un nou atelier de fibule din Dacia Porolissensis*, în Sorin Nemeti, Florin Fodorean, Eduard Nemeth, Sorin Cociș, Irina Nemeti, Mariana Pișlaru (ed.), *Dacia Felix Studia Michaeli Bărbulescu Oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 402-413.
- Cociș 2019 – Sorin Cociș, *The Brooch Workshops from Dacia and the Other Danubian Provinces of the Roman Empire (1st c. BC – 3rd c. AD)*, Cluj-Napoca, 2019.
- Cociș, Bârcă 2013 – Sorin Cociș, Vitalie Bârcă, *The Workshops and Production of "Sarmatian" Brooches (Almgren Group VII, Series I)*, în *Dacia*, LVII, 2013, p. 161-175.
- Cociș, Bârcă 2014 – Sorin Cociș, Vitalie Bârcă, *The "Sarmatian" Brooches (Headknob and Full Catchplate Variant, Almgren Group VII, Series I) in the Dacia Province and the Barbarian Environment of the Tisza River Basin*, în *Dacia*, LVIII, 2014, p. 189-214.
- Cociș, Bârcă 2020 – Sorin Cociș, Vitalie Bârcă, *Brooches of Type Almgren Group VII, Series I, Variation with Headknob and Vertical Catchplate from the East and South-East of Romania (the Barbarian World)*, în *Ephemeris Napocensis*, XXX, 2020, p. 137-180.
- Cociș et alii 2021 – Sorin Cociș, Vlad-Andrei Lăzărescu, Sergiu-Traian Socaciu, *An Overview of the Archaeological Research in the Roman Fort and Vicus at Sutor (Sălaj County)*, în *Ephemeris Napocensis*, XXXI, 2021, p. 223-258.
- Czopek, Podgórska-Czopek 2004 – Sylwester Czopek, Joanna Podgórska-Czopek, *Osada z okresu rzymskiego w Grodzisku Dolnym, stan. 22 w świetle dotychczasowych badań*, în Piotr Łuczkiwicz (ed.), *Europa Barbarica: Ćwierć wieku archeologii w Małopolsce*, Monumenta Studia Gothica, IV, Lublin, 2004, p. 71-77.
- Drescher 1973 – Hans Drescher, *Der Guß von Kleingerät dargestellt an Funden aus provinzialrömischen Werkstätten*, în *Early Medieval Studies* 6, Antikvariskt Archiv, 53, Stockholm, 1973, p. 48-62.
- Godłowski 1994 – Kazimierz Godłowski, *Die Chronologie der germanischen Waffengräber in der jüngeren und späteren Kaiserzeit*, în C. von Carnap-Bornheim (ed.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Acten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. Bis 24. Februar 1994*, Lublin, Marburg, 1994, p. 169-178.
- Gorokhovskij, Gopkalo 2004 – Evgenij L. Gorokhovskij, Oksana V. Gopkalo, *Fibuly VII grupy O Al'ngrena v areale Chernyakhovskoj kul'tury*, în

- Arkheologiya davnikh slovyan. Doslidzhennya i materialy*, Kiev, p. 103-130.
- Gudea, Tamba 2008 – Nicolae Gudea, Dan Tamba, *Despre o jumătate de tipar bivalv, din bronz, pentru turnat fibule, prin metoda cerii pierdute*, în *Revista Bistriței*, XXII, 2008, p. 95-100.
- Hellström 2018 – Kirsten Hellström, *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.)*, Archäologie in Eurasien, 39, Bonn, 2018.
- Kenk 1977 – Roman Kenk, *Studien zum Beginn der jüngeren römischen Kaiserzeit in der Przeworsk-Kultur, dargestellt am Beispiel der Gräberfelder von Chorula und Spycymierz*, in *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 58, 1977, p. 161-446.
- Kolník 1965 – Titus Kolník, *K typologii a chronologii niektorých spón z mladšej doby rimskej na juhozápadnom Slovensku*, in *Slovenská Archeológia*, 13/1, 1965, p. 183-236.
- Lyubichev 2003 – Mikhail B. Lyubichev, *K voprosu o vremeni pojavleniya pamyatnikov chernyakhovskoj kul'tury na dnepro-donetskom vodorazdele*, in *Rossijskaya Arkheologiya*, 3, 2003, p. 71-81.
- Lyubichev 2008 – Mikhail B. Lyubichev, *Etnokul'turnyj podtekst rasprostraneniya fibul grupy Al'mgren VII vostochnee Dnepra*, in *Drevnosti 2006-2008. Khar'kovskij istoriko-arkheologičeskij ezhegodnik*, Harkov, 2008, p. 36-47.
- Lyubichev, Didyk 2001-2002 – Mikhail B. Lyubichev, Viktor V. Didyk, *Ob odnoj gruppe fibul pozdnerimskogo vremeni v dnepro-donetskoj lesostepi*, in *Stratum plus*, 4, 2001-2002, p. 335-342.
- Maczyńska 2003 – Magdalena Maczyńska, *Przeworsk-Kultur. Jüngere und späte Römische Kaiserzeit*, in Heinrich Beck, Dieter Geuenich, Heiko Steuer (ed.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 23, Berlin, New York, 2003, p. 553-567.
- Maczyńska 2011 – Magdalena Maczyńska, *Die frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana Kreis Kościerzyna (Pommern)*, in *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 90, 2011, p. 7-482.
- Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak 2014 – Renata Madyda-Legutko, Judyta Rodzińska-Nowak, *Pochówek metalurga z cmentarzyska kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, pow. Sanocki*, in Renata Madyda-Legutko, Judyta Rodzińska-Nowak (ed.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare: studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Cracovia, 2014, p. 277-290.
- Madyda-Legutko et alii 2007 – Renata Madyda-Legutko, Judyta Rodzińska-Nowak, Joanna Zagórska-Telega, *Wyniki dalszych badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, pow. Sanok*, in *Rocznik Przemyski. Archeologia*, 43, 2007, 2, p. 61-69.
- Matei, Stanciu 2000 – Alexandru V. Matei, Ioan Stanciu, *Vestigii din epoca romană (sec. II-IV p. Chr.) în spațiul nord-vestic al României*, Zalău, Cluj-Napoca, 2000.
- Monchyn'ska 1999 – Magdalena Monchyn'ska, *O tak nazyvaemykh „sarmatskikh” fibulakh v Srednej i Vostochnoj Evrope*, in Mikhail I. Gladkikh (ed.), *Sto let chernyakhovskoj kul'ture*, Kiev, 1999, p. 87-111.

Fibulele de tip Almgren grupa VII, seria I, varianta cu buton la cap și coardă înaltă

- Moței, Streinu 2017 – Raluca-Iuliana Moței, Alina Streinu, *Catch and Release: Roman Brooches from the Collections of the Bucharest Municipality Museum*, în *Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice*, 3, 2017, p. 126-153.
- Opreanu *et alii* 2020 – Coriolan Horațiu Opreanu, Sorin Cociș, Vlad-Andrei Lăzărescu, *Barbarian Brooches in Roman Context: Analysis of the Finds from the Frontier Marketplace at Porolissum (Romania)*, în Alexander Rubel, Hans-Ulrich Voss (ed.), *Experiencing the Frontier and the Frontier of Experience: Barbarian Perspectives and Roman Strategies to Deal with New Threats*, Oxford, 2020, p. 67-93.
- Palade 2004 – Vasile Palade, *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (secolele III-V)*, București, 2004.
- Patek 1942 – Erzsébet Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien*, *Dissertationes Pannonicae*, II, 19, Budapesta, 1942.
- Párducz 1931 – Mihály Párducz, *A Nagy Magyar Alföld rómaikori leletei*, în *Dolgozatok*, VII, 1931, p. 74-186.
- Párducz 1941 – Mihály Párducz, *A szarmatakor emlékei Magyarországon, I / Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns, I*, *Archaeologia Hungarica*, XXV, Budapesta, 1941.
- Peškař 1972 – Ivan Peškař, *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*, Praga, 1972.
- Przychodni 2005 – Andrzej Przychodni, *Die Bestattungen der Schmiedehandwerker aus dem Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Korytnica, kr. Jędrzejów, wojw. Świętokrzyskie, Fundstelle 1/22*, în *Acta Archaeologica Carpathica*, 40, 2005, p. 79-107.
- Schulte 2011 – Lothar Schulte, *Die Fibelen mit hohem Nadelhalter (Almgren Gruppe VII)*, Neumünster, 2011.
- Smishko 1948 – Markiyan Yu. Smishko, *Doba „poliv pohovan” v zakhidnykh oblastiakh URSR*, în *Arkheologiya*, 2, 1948, p. 98-130.
- Smishko 1952 – Markiyan Yu. Smishko, *Ranneslavyanskaya kul'tura Podnestrov'ya v svete novykh arkeologicheskikh dannyykh*, în *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii material'noy kul'tury AN SSSR*, 44, 1952, p. 67-82.
- Smishko 1960 – Markiyan Yu. Smishko, *Karpats'ki kurgany pershoj polovyny I tysyacholittya nashoj ery*, Kiev, 1960.
- Tel'nov *et alii* 2016 – Nikolaj P. Tel'nov, Ivan A. Chetverikov, Vitalij S. Sinika, *Skifskij mogil'nik III-II vv. do. n. e. u s. Glinoe*, Tiraspol, 2016.
- Vaday 1989 – Andrea Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok / Antaeus*, 17-18, Budapesta, 1989.

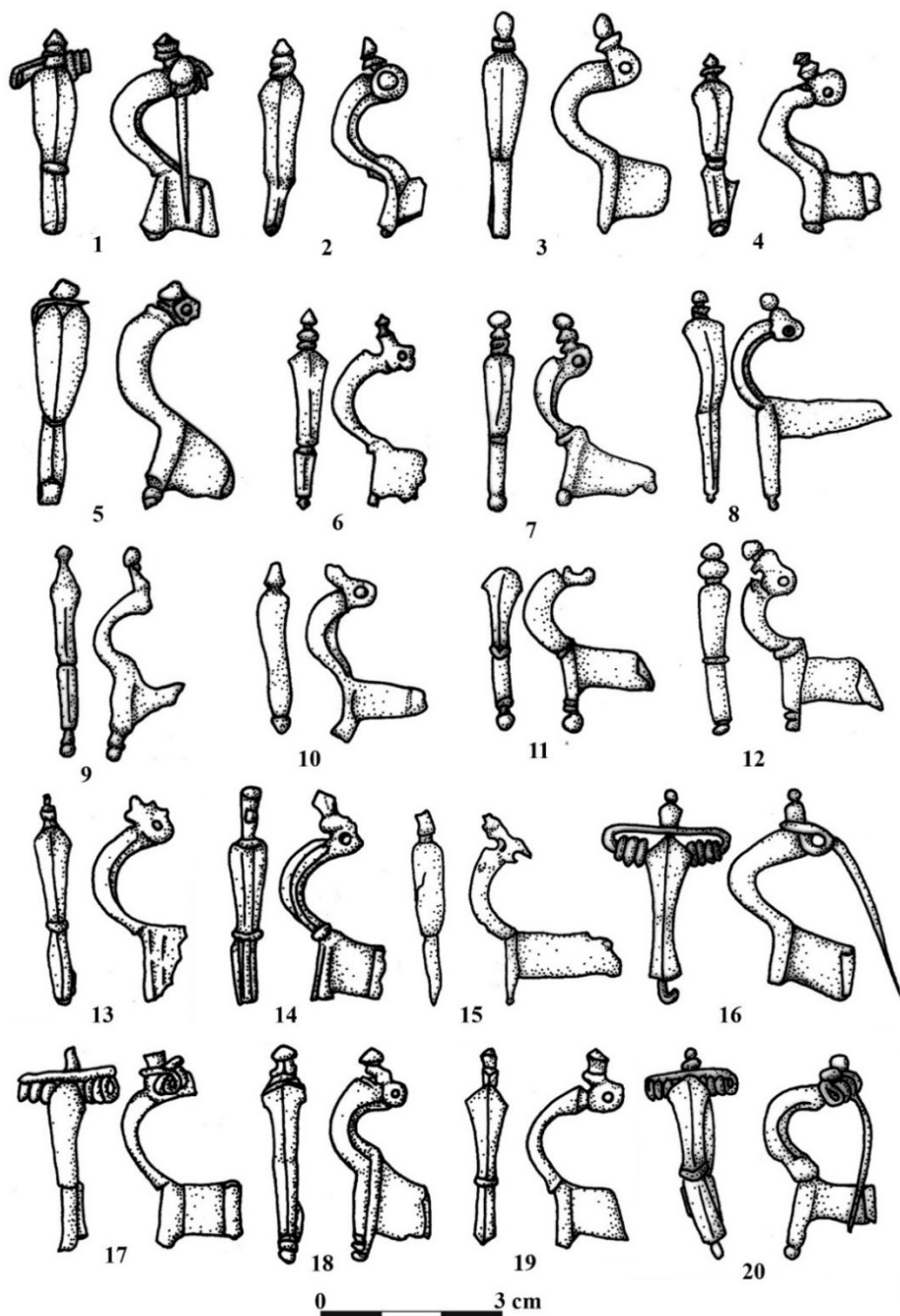

Fig. 1. Fibulele aparținând variantei cu buton la cap, coarda exterioară și portagrafă înaltă (Almgren grupa VII, seria I) din Dacia romană. 1-12. Porolissum; 13. Ilișua; 14-15. Bucium; 16. Gherla; 17-18. Potaissa; 19-20. Micia. 1-20 – bronz (după Cociș, Bărcă 2014)

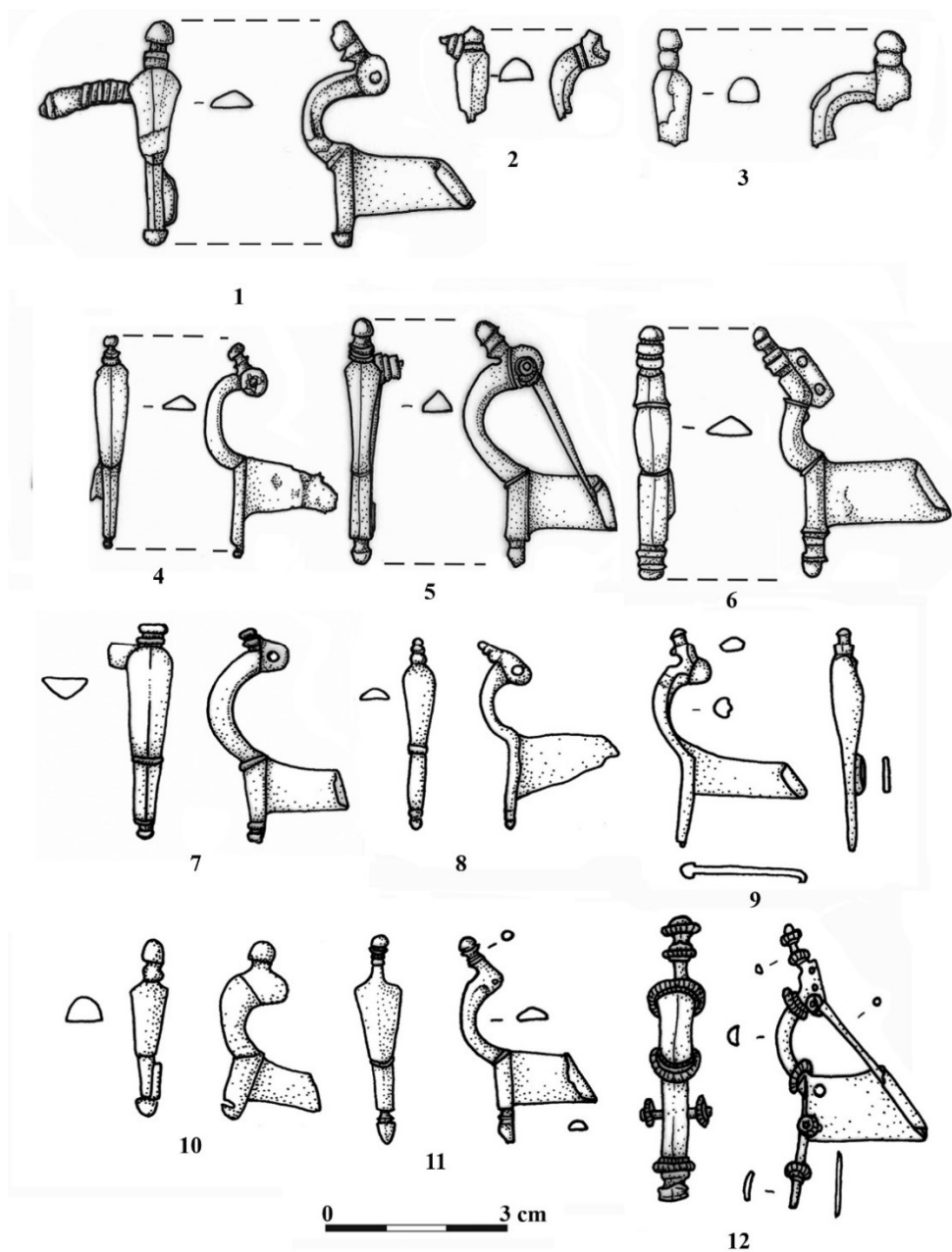

Fig. 2. Fibulele aparținând variantei cu buton la cap, coarda exterioară și portagrafă înaltă (Almgren grupa VII, seria I) din târgul de frontieră de la Porolissum (1-6) și mediul barbar din preajma teritoriilor vestice și nord-vestice ale Daciei romane (7-12). 7. Hunedoara Timișană; 8, 12. Medieșu Aurit; 9. Culciu Mic; 10. Doh; 11. Berveni. 1-11 – bronz, 12 – argint (1-6 – după Opreanu *et alii* 2020; 7-12 – după Cociș, Bârcă 2014)

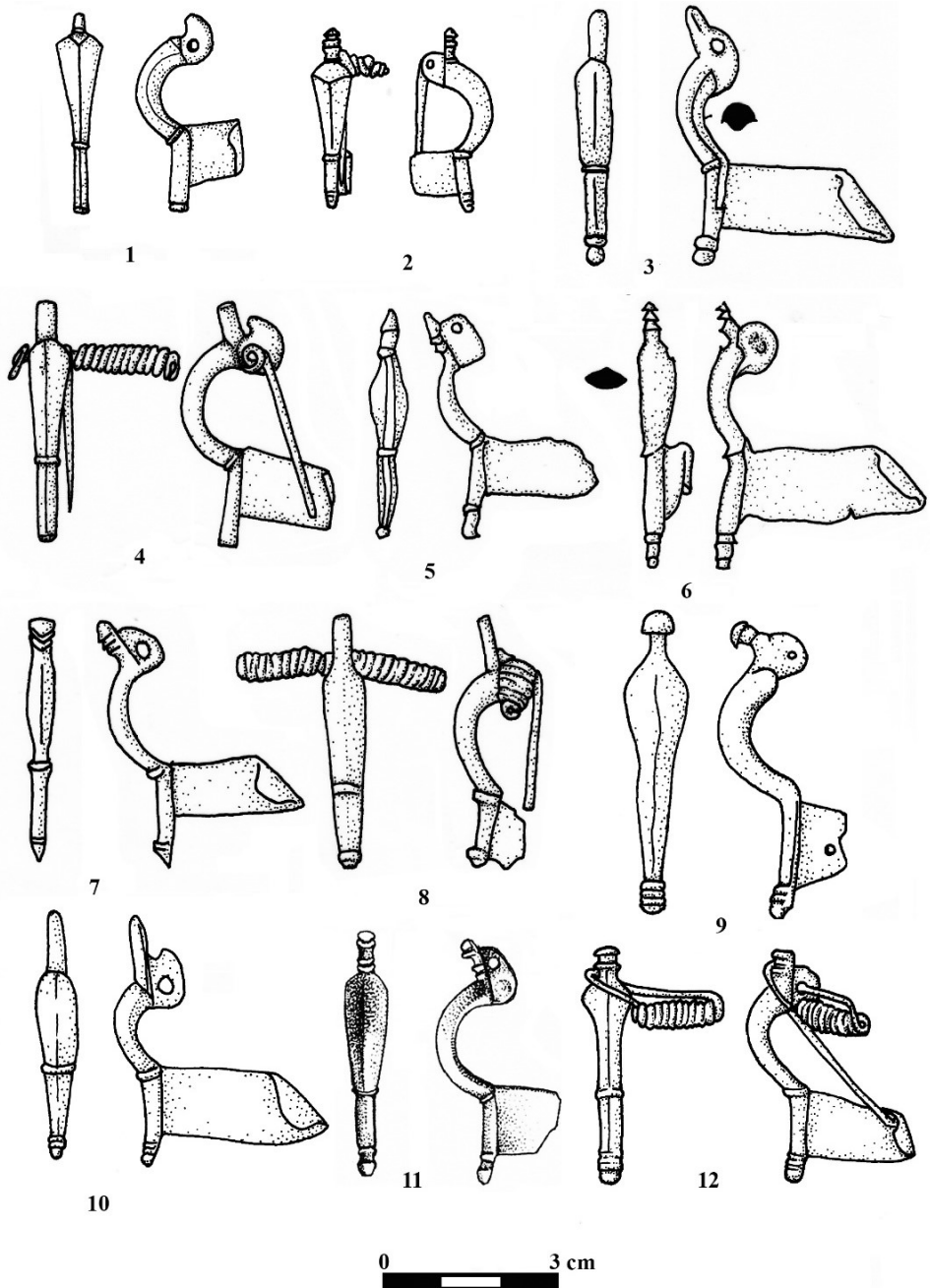

Fig. 3. Fibulele aparținând variantei cu buton la cap, coarda exterioară și portagrafă înaltă (Almgren grupa VII, seria I) din mediul barbar din teritoriile de la est și sud de Carpați. 1. Cucorăni; 2. Lețcani; 3. Băiceni; 4. Cucorăni; 5. Dobrovăț; 6. Piatra Neamț-Dărmănești; 7. Poienești; 8. Sohodor; 9. Șirna; 10. Udeni; 11. Chiscani-Sat; 12. Cucorăni. 1-12 – bronz (după Cociș, Bărcă 2020)

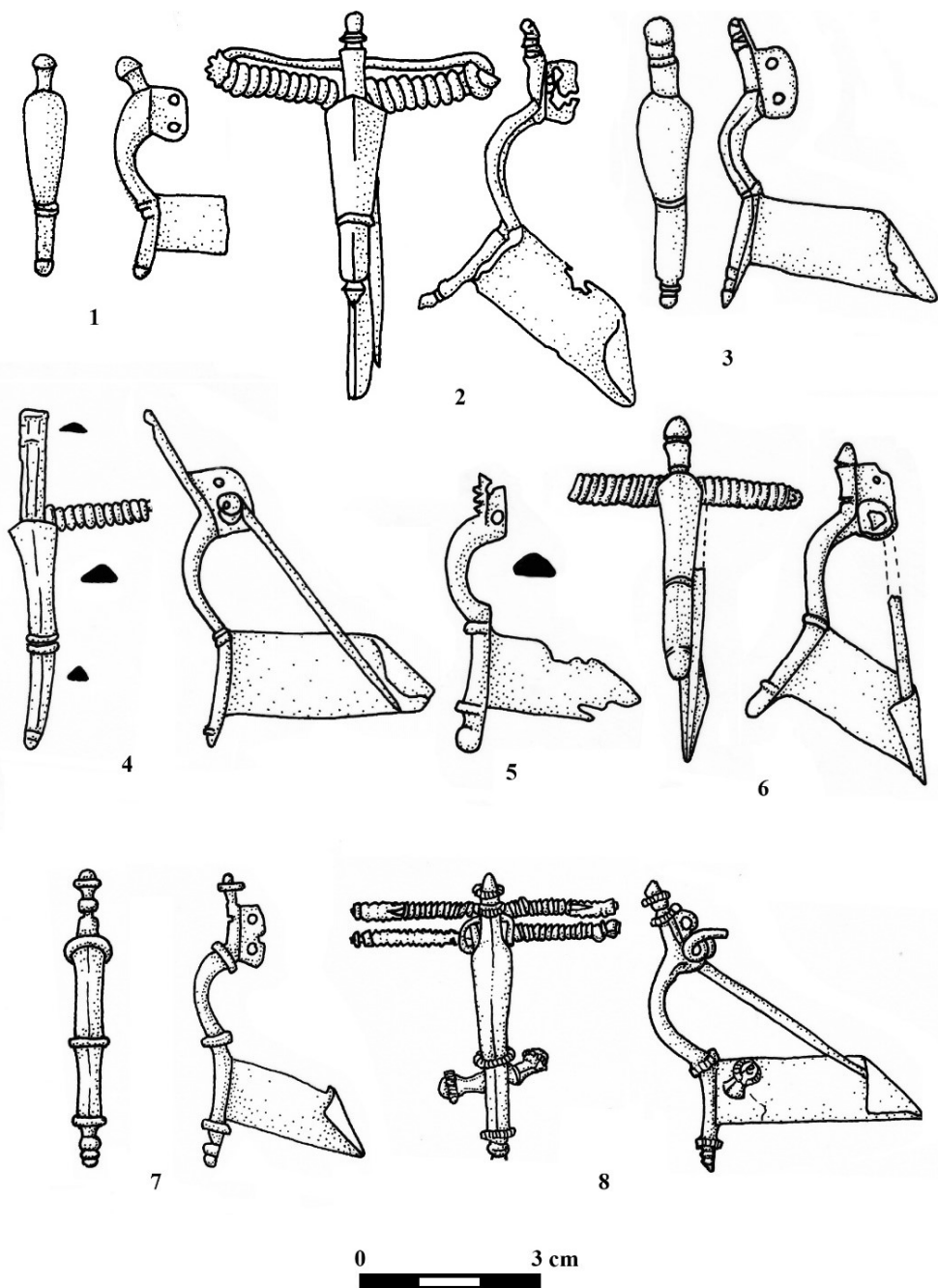

Fig. 4. Fibulele aparținând variantei cu buton la cap, coarda exterioră și portagrafă înaltă (Almgren grupa VII, seria I) din mediul barbar din teritoriile de la est și sud de Carpați. 1. Poiana Dulcești; 2. Poienești; 3. Bârlad-Prodana; 4. Bârlad-Valea Seacă; 5. Târgșor; 6. Sohodor; 7. Domnești-Sat; 8. Mătăsaru. 1-7 – bronz, 8 - argint (după Cociș, Bărcă 2020)

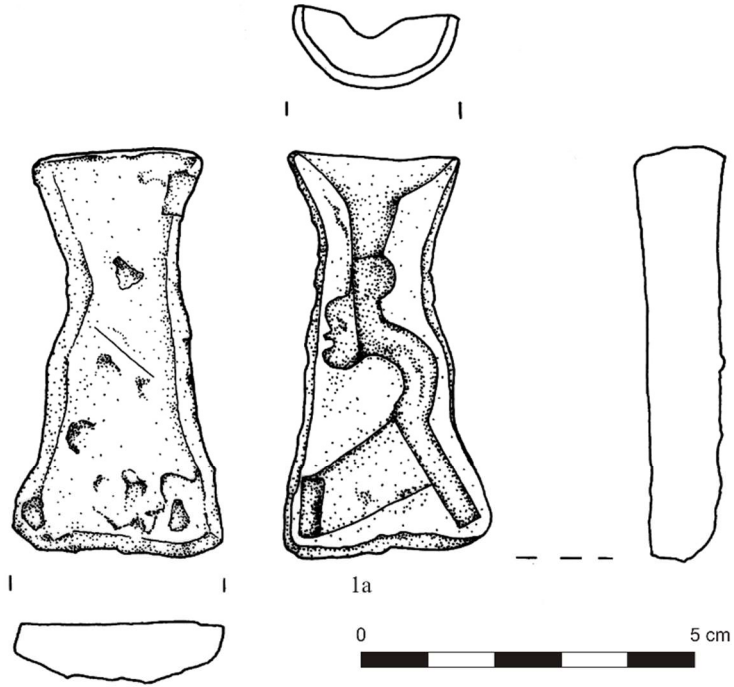

Fig. 5. Tiparul de bronz de la Porolissum (după Gudea, Tamba 2008)

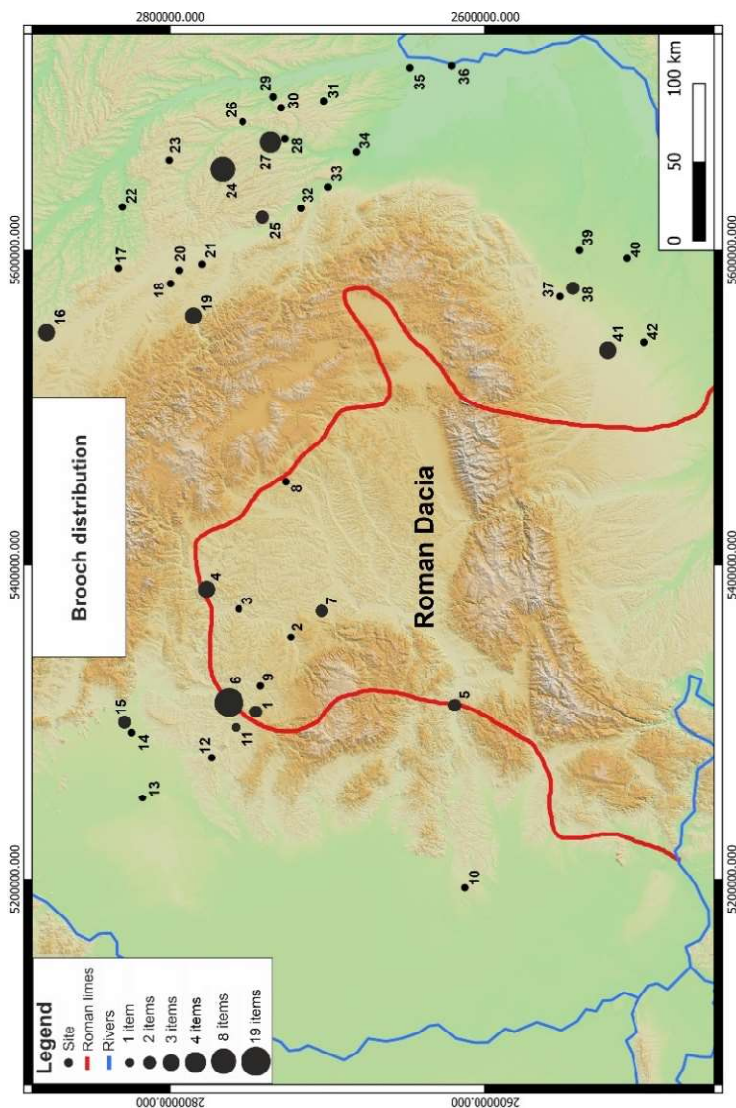

Fig. 6. Harta cu descoperirile de fibule aparținând variantei cu buton la cap, coarda exterioră și portagrafă înaltă de pe teritoriul României. 1. Buciumi; 2. Napoca (Cluj-Napoca); 3. Gherla; 4. Ilișua; 5. Micia (Vețel); 6. Porolissum (Moigrad-Porolissum); 7. Potaissa (Turda); 8. Călugăreni; 9. Sutoru; 10. Hunedoara Timișană; 11. Zalău; 12. Doh (Măierîște); 13. Berveni; 14. Culciu Mic; 15. Medieșu Aurit; 16. Cucorăni; 17. Băceni-Siliște; 18. Văleni; 19. Piatra Neamț-Dărmănești; 20. Poiana-Dulcești; 21. Gabăra-Moldoveni; 22. Lețcani; 23. Dobrovă; 24. Poienești; 25. Sohodor-Horgești; 26. Gura-Idrici; 27. Bârlad-Valea Seacă; 28. Bârlad-Prodana; 29. Murgeni; 30. Mălușteni; 31. Lunca; 32. Pâncești; 33. Domnești; 34. Tecuci-Rateș; 35. Barboși; 36. Chiscani-Sat; 37. Târgșor; 38. Șirna; 39. Lipia-Maidan; 40. București-Străulești; 41. Mătășaru; 42. Udeni (după Bârcă, Cociș 2022)

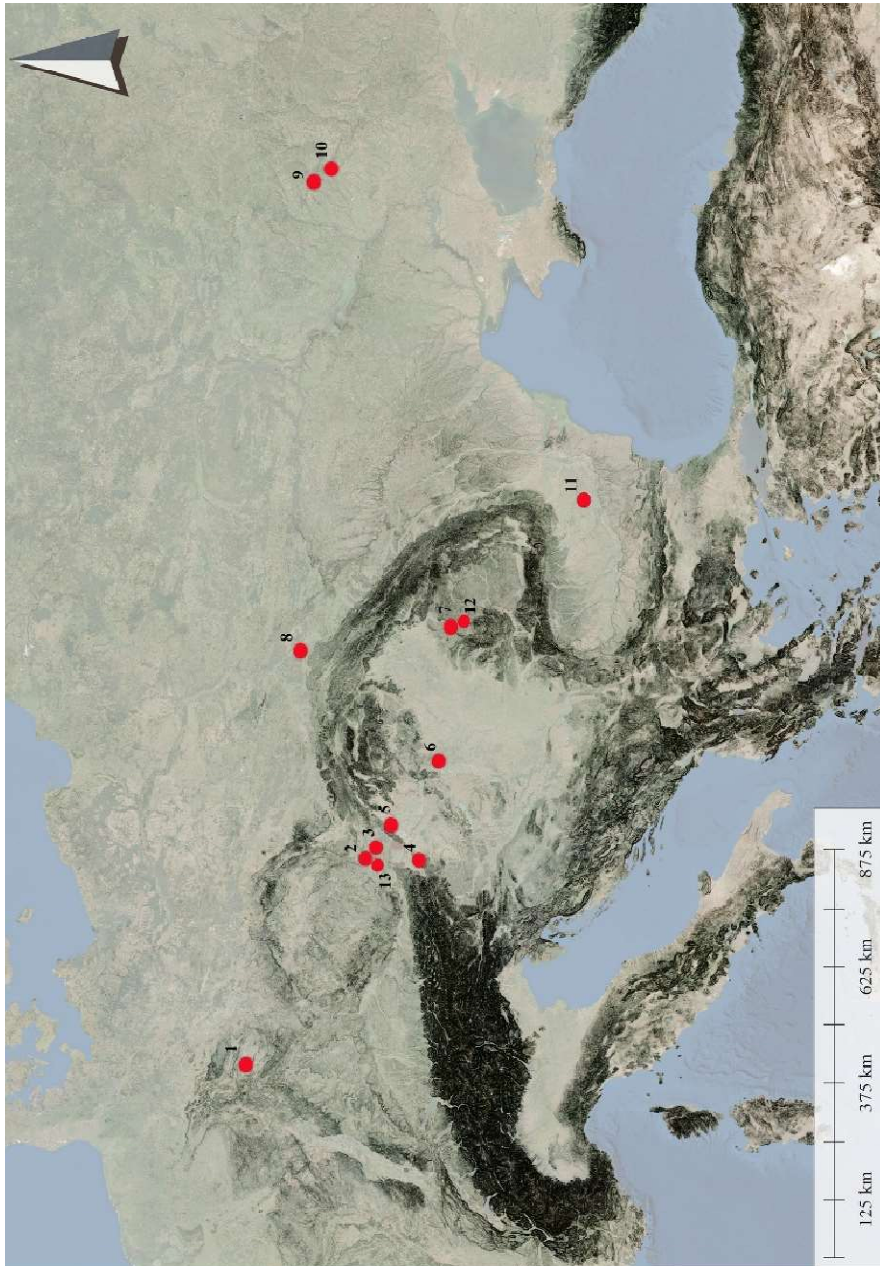

Fig. 7. Aria de răspândire a atelierelor cu producție de fibule cu buton la cap, coarda exterioară și portagrafă înaltă (Almgren grupa VII, seria I). 1. Neunheilingen; 2. Pasohlávky; 3. Bernhardstahl; 4. Kleinhöflein; 5. Zvončín; 6. Ecsér; 7. Porolissum; 8. Grodzisko Dolne; 9. Ogultzy; 10. Paseki; 11. București-Străulești; 12. Sânmihaiu Almașului; 13. Drnholec - *Holenická pole* (după Bărcă 2022)

LOCUIRI MEDIEVALE RECENT DESCOPERITE LA ALBA IULIA ȘI SCHIMBĂRILE CLIMATICE DE LA FINALUL EVULUI MEDIU

Ilie LASCU*

Radu OTA**

Mediaeval Settlements Recently Discovered at Alba Iulia and Climate Changes since the End of the Middle Ages

Abstract. *This article analyses several medieval complexes discovered in 2022, 300 m east of the former Roman camp at Apulum. These include dwellings, garbage pits and an iron processing workshop, staggered in two stages of living: from the mid-tenth century to mid-eleventh century, and from the mid-eleventh to twelfth century. The authors suggest a connection between these dwellings and the Medieval cemeteries researched by Adalbert Cserni, dating from the tenth to twelfth centuries. These are associated with another medieval habitation found on the territory of the Alba Iulia municipality, along with others identified in the area of the former Roman fort or near it, on Dealul Furcilor and Horea Avenue. All these are contemporary with the Hungarian conquest of Transylvania and the consolidation of this rule.*

Keywords: *settlements, pottery, spindle whorls, vessel with ribbed neck, Medieval Age, dwellings, Hungarian expansion.*

Cuvinte-cheie: *așezări, ceramică, fusaiole, vas cu gât canelat, epoca medievală, locuințe, expansiunea maghiară.*

Introducere

În anii 2021 și 2022 au fost efectuate cercetări arheologice preventive în Alba Iulia, pe str. Basarabiei, nr. 5B, unde au fost identificate construcții romane bine conservate, ce făceau parte probabil din complexul de clădiri care aparținuse Palatului guvernatorilor celor trei Dacii (*tres Daciae*) sau cartierului estic al *Municipium Septimium Apulense*, situate la est de castrul legiunii a XIII-a Gemina, locuințe medievale și o canalizare, ultima fiind construită, cel mai probabil, odată cu edificarea cetății bastionare de la Alba Iulia, în primele decenii ale secolului al XVIII-lea.

A fost deschisă o unitate de cercetare, notată Sp01, cu aria de 291,29 mp. Punctul se află la 300 m est de castrul legiunii a XIII-a Gemina și 220 m spre nord-est de vestigiile de pe str. Munteniei, parte a Palatului Guvernatorilor¹ (pl. I). Din epoca romană au fost descoperite două drumuri din care se păstrează lespezile de gresie, pragurile de la o poartă de intrare pe o proprietate sau pe un drum privat (*via privata*), o clădire cu sistem de

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România, e-mail: lascuia@yahoo.com.

** Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România, e-mail: eractum@yahoo.com; raduota2@gmail.com.

¹ Rusu-Bolindeț 2019.

hipocaust și o cameră adosată acestei clădiri, cu o podea din lut băătorit. Au fost descoperite șase complexe medievale, care se încadrează în două etape de locuire. Vestigiile de epocă romană și cele medievale sunt acoperite de un strat de mâl, cu o grosime maximă de 1,6 m. În perioada austriacă a fost realizată o canalizare, cu ziduri din cărămidă și piatră, care afectează vestigiile romane până la adâncimea de 2,6 m.

Un impediment major în desfășurarea cercetării arheologice l-a constituit nivelul extrem de ridicat al pânzei freatice, care în luna mai era la -2,45 m față de nivelul actual de călcare, iar în iulie era cuprins între -2,75 m (în interiorul clădirii cu hipocaust) și -2,8 m (în celelalte zone).

Astfel, a fost tratată o suprafață cu dimensiunile de 17,44 x 14,6/ 17,44 m, care a fost împărțită în carouri de 2 x 2 m. Zona sudică a suprafeței este afectată de o canalizare din secolul al XVIII-lea, care coboară până sub nivelul sistemului de încălzire de epocă romană. Imediat sub un strat de aluviuni de culoare gălbuie, care a mai fost reperat și în alte săpături arheologice din această zonă, aflată la est de castrul legiunii a XIII-a Gemina, au fost descoperite vestigii de epocă romană. În mai multe zone ale suprafeței s-au observat complexe medievale timpurii, care străpungeau stratul roman (pl. I/2; II/1).

Situația stratigrafică

Stratigrafia zonei este una destul de simplă: -0,1-0,2 m strat de pietriș deșus pe întreaga proprietate pentru amenajarea unei parcări; un strat de sol negru legat de locuirea din secolul al XX-lea, care se adâncește până la 0,5 m față de nivelul actual de călcare; straturi succesive de mâl, care coboară până la adâncimea de 1,6 metri, pe profilul vestic, respectiv 2 m pe profilul estic; sub acestea există un strat de 0,5-0,6 m de sol negru, care corespunde cu nivelurile de locuire de epocă romană, care este întâlnit până la adâncimea de 2,6 m pe profilul estic (pe celelalte profile se observă doar niveluri de umplere ale camerelor sau de amenajare a drumurilor); de la -2,6 m apare solul steril; pânza freatică a fost identificată la adâncimea de 2,7-2,8 m (pl. II/2).

Schimbări climatice la finalul Evului Mediu

Același consistent strat aluvionar de culoare galbenă, cu aspect nisipos, a fost reperat și în alte săpături arheologice desfășurate în arealul aflat la est de castrul roman. Acest lucru ne arată că au existat atât diferențe de nivel, cât și perioade istorice în care cantitatea precipitațiilor a fost mult mai ridicată, aspect care a dus la ieșirea din matcă a râului Mureș, dar și la creșterea nivelului pânzei freatice. Acest strat aluvionar galben-nisipos, cu o grosime care variază între 1 și 1,6 m, a fost reperat în mai multe puncte aflate pe străzile Traian, Octavian Goga și bulevardul Ferdinand I. Este dovada că într-o

anumită perioadă istorică s-a produs o serie de inundații, care au provocat o stagnare îndelungată a apei, astfel încât terenurile să nu poată fi folosite în activitățile agricole sau de altă natură.

Luăm în considerare datele publicate din diverse cercetări arheologice efectuate de-a lungul timpului. Astfel, pe str. Decebal, nr. 25, a fost identificat la -1,50-2 (2,20) m un strat de aluviuni de culoare galbenă, care suprapunea vestigiile romane². Mai înspre est, pe str. Traian, nr. 15, a fost identificat același strat lutos și nisipos de culoare galbenă, la -0,50-0,90 m, considerându-se că era vorba despre sterilul arheologic³. Pe b-dul Ferdinand I, nr. 13, unde fusese cercetat un atelier din perioada habsburgică, s-a identificat același strat de aluviuni la adâncimea de 1,30-2,30 m, care a fost, de asemenea, interpretat drept steril arheologic. Partea superioară a acestuia fusese afectată de amenajarea prilejuită de locuirea modernă⁴.

Trebuie să precizăm că în ultimele două cazuri se poate da o altă interpretare aceluși strat de culoare galbenă, considerat steril. Este foarte probabil să fie vorba despre același strat de aluviuni reperat de Marius-Mihai Ciută pe str. Decebal, nr. 25, dar și de noi pe str. Basarabiei, nr. 5B, care s-a format, cel mai probabil, în perioada cuprinsă între secolele al XIV-lea și al XVII-lea.

Se cunoaște faptul că între secolele al X-lea și al XIII-lea, în emisfera nordică s-a produs o încălzire accentuată, numită de specialiști „al doilea optim climatic” sau „micul optim climatic”, care a influențat dezvoltarea Europei medievale. La începutul secolului al XIV-lea se instituie o răcire accentuată, o mică „eră glaciară”, care durează câteva secole, cu mici intermitențe, până în veacul al XIX-lea⁵. Câteva analize sedimentare, geomorfologice și pe fosile de copaci efectuate pe Valea Moldovei arată o creștere a nivelului precipitațiilor la est de Carpați în secolul al XIV-lea⁶.

Acest strat aluvionar nu a fost reperat în săpăturile de la Palatul Guvernatorilor efectuate de-a lungul timpului de Adalbert Cserni, Ion Berciu, Alexandru Popa și Viorica Rusu-Bolindeț⁷, dar nici în unele zone ale cartierului estic al celui de-al doilea oraș de la Apulum (*Municipium Septimium Apulense*), cum ar fi str. Decebal, nr. 18⁸. Acest fapt se datorează

² Ciută 2006, p. 82-83.

³ Drîmbărean 2006, p. 53.

⁴ Ciulavu, Timofan 2016, p. 265, pl. 4/1.

⁵ A se consulta Goldenberg 1974, p. 305-321; Minois 2021, p. 304-305; Butiseacă *et alii* 2023, p. 280.

⁶ Butiseacă *et alii* 2023, p. 291.

⁷ Berciu 1949; Ota, Lascu 2011; Ota 2012, cu bibliografia; Rusu-Bolindeț 2019; Ota *et alii* 2020.

⁸ Ota, Lascu 2011.

diferențelor de nivel existente încă din epoca romană în zona Palatului Guvernatorilor și în acest sector al celui de-al doilea oraș roman. Pe harta lui Giovanni Morando Visconti din anul 1711, în care sunt redată cetatea medievală/premodernă (anterioară cetății bastionare habsburgice) și orașul dezvoltat în apropierea ei, în zonele extramurale, se observă câteva lotizări ale acestui areal aflat la est de cetate. Aceste date sunt completate de informații arheologice care ne indică aceeași perioadă de timp, secolul al XVIII-lea. Avem în vedere descoperirea unei canalizări austriece, care este realizată în stratul aluvionar, aspect care indică faptul că în acel moment zona era deja secată. De asemenea, pe b-dul Ferdinand I, nr. 13, la 250 m sud-est de punctul cercetat de noi, a fost identificat și cercetat un atelier de prelucrat metale, care la rândul său fusese edificat peste stratul aluvionar⁹. Aceste realități demonstrează că depunerea de mâl este anterioară secolului al XVIII-lea. Având în vedere datele de care dispunem, considerăm că această aluviune s-a acumulat între secolele al XIV-lea și al XVII-lea.

Descrierea complexelor arheologice

Cx. 1 este o locuință de tip bordei, de formă patrulateră, conturată în carourile 6-8 A-B, la adâncimea de 2,2 m, baza acesteia fiind reperată la -2,75 m față de nivelul actual de călcare (pl. III/1-2). A fost cercetată parțial, aceasta extinzându-se în profilul nordic al suprafeței, având dimensiunile păstrate de 3,3 x 1,8 m. A fost săpată în nivelul roman, iar partea inferioară în solul galben steril (care corespunde cu nivelul pânzei freatice). Complexul a fost secționat, fiind observat un singur nivel de umplere, constând într-un sol negru, puternic pigmentat cu arsură, în care apar materiale ceramice medievale și materiale tegulare romane. Pereții complexului sunt drepți. În momentul săpării gropii locuinței a fost distrus zidul roman al camerei 3. Gropile de stâlp ale locuinței nu au putut fi identificate, pe fundul complexului existând mereu un strat de apă de 0,05-0,25 m și un strat de mâl de 0,05-0,10 m grosime. Inventarul este compus din fragmente ceramice realizate la roată rapidă și înceată, cu decor incizat, fragmente de căldărușe și o fusaiolă de lut bitronconică cu linia mediană rotunjită.

Cx. 2 este o groapă de formă circulară, conturată în carourile 1-2 A-B ale suprafeței Sp01 (pl. III/3-4). A fost reperată la adâncimea de 1,8 m, baza acesteia fiind la -2,5 m. A fost cercetată pe dimensiunile de 2,2 x 2 m, continuând în profilul vestic. Se află la nord de complexul Cx. 4, în imediata vecinătate a acestuia, în stratul de amenajare al celei de-a doua faze a drumului roman 1. Zona centrală a gropii este afectată de o groapă contemporană. Pereții și fundul gropii sunt drepte. La secționare am constatat că are un

⁹ Ciulavu, Timofan 2016.

singur nivel de umplere, din sol negru, pigmentat cu arsură, în care au fost descoperite materiale ceramice medievale. În umplutura gropii au fost descoperite lespezi de gresie care, cel mai probabil, proveneau de la amenajarea drumului 1.

Cx. 3 este un atelier de prelucrare a metalelor, conturat imediat sub stratul de sedimente, la adâncimea de 1,7 m, în carourile 4-5 C-D, care avea patru gropi de stâlpi (pl. IV/1-5). A fost identificat pe drumul roman 2, imediat după poarta de acces. Pe nivelul de contur au fost observate resturile unei vetre cu o lungime păstrată de maxim 0,5 m, a cărei formă nu o putem preciza, fiind puternic afectată de intervenții ulterioare. Pe vatră au fost observați mai mulți bulgări de zgură metalică și rugină. Limitele complexului sunt marcate de zidurile romane, de prezența plăcilor de la drumul roman 2 și de dărâmăturile porții. În interior a fost conturată o groapă de formă ovală, cu dimensiunile de 2,3 x 1,6 m. Aceasta a fost reperată pe nivelul plăcilor de gresie ale drumului 2, la adâncimea de 2,3 m; fundul acesteia este la -2,6 m. La secționare s-a constatat că are un singur nivel de umplere, din sol negru, în care au fost descoperite puține materiale ceramice medievale. Fundul și pereții gropii sunt drepecți. În interiorul acesteia au fost descoperite mai multe fragmente de lespezi de gresie, care cel mai probabil proveneau de la drum, ceea ce ne face să presupunem că în momentul săpării gropii drumul roman nu era afectat.

Prezența zgurii metalice ne conduce spre ideea unei prelucrări a fierului, astfel încât este posibil să avem de-a face cu un atelier. În anul 1977, Sever Dumitrașcu cercetase un asemenea complex din secolele X-XI în cunoscutul sit de la Biharea-Grădina SA – Baraj, unde găsisse un creuzet, un tipar din gresie pentru turnat pandantive și patru bucăți de zgură din fier¹⁰. Un cuptor pentru redus minereul de fier, încadrat în secolul al XI-lea, a fost cercetat de Dan Băcuet-Crișan și Emanoil Pripon la Zalău-Piața Agroalimentară Centrală¹¹.

Cx. 4 este o locuință de tip bordei, conturată în carourile 4-6 A-C, la adâncimea de 2 m, baza acesteia fiind reperată la -2,6 m, având dimensiunile păstrate de 4 x 3,8 m (pl. V/1-4). Locuința fost săpată în nivelul roman, partea inferioară fiind amenajată peste nivelul pardoselii și al fundației zidului camerei 2. Complexul a fost secționat, fiind observat un singur nivel de umplere constând dintr-un sol negru, puternic pigmentat cu arsură, în care apar materiale ceramice medievale și *tegulae*. Secționarea s-a realizat în mai multe etape, fiind determinată de scăderea nivelului pânzei freactice. Pereții gropii sunt drepecți. În momentul săpării gropii locuinței a fost distrus zidul

¹⁰ Dumitrașcu 1994, p. 200-201.

¹¹ Băcuet-Crișan 2015, p. 69, fig. 40-41.

roman al camerei 2. Pe fundul complexului a fost amenajată o podea din lut bătătorit, care acoperă atât stratul de lutuiești din camera 1, cât și pardoseala sistemului de încălzire din camera 2. Pe peretele nord-estic al locuinței a fost identificat un cuptor realizat din materiale de construcție de epocă romană, care păstrează resturi consistente de cărbune și cenușă. Gropile de stâlpi ale locuinței au fost identificate și cercetate parțial, datorită nivelului extrem de ridicat al pânzei freatice, pe fundul gropilor existând mereu un strat de apă de 5-10 cm grosime. Singura piesă de inventar constă dintr-o fusaiolă de lut bitronconică cu muchia mediană ascuțită.

Cuptorul, confecționat din piatră și fragmente tegulare romane refoșite, este o instalație pentru încălzit și gătit care se întâlnește pe un spațiu larg al Europei Centrale și de Est, în secolele VIII-XII¹². În contexte datate în secolele VIII-X avem analogii la Alba Iulia-*str. Moșilor*¹³, Carei-*Bobald VI*¹⁴, Biharea-*Lutărie 1* și Biharea-*Lutărie 3*¹⁵. În locuințe din a doua jumătate a secolului al X-lea – prima jumătate a secolului al XI-lea, de la Gâmbaș-*sit* 2¹⁶, Alba Iulia-*Dealul Furcilor – Podei*¹⁷ și Alba Iulia-*Ravelinul Sfântul Francisc de Paola* au fost găsite asemenea instalații¹⁸, iar analogii mai târzii se întâlnesc până în secolele XI-XII în siturile de la Zalău-*Piața Agroalimentară Centrală*, Zalău-*Valea Răchișorii – Pâlvâr*¹⁹, Morești-*Podei*²⁰ și Biharea-*Lutărie*²¹.

Cx. 5 este o groapă de formă circulară, cu diametrul de 1,1 m, descoperită în carourile 7-8 E-F ale suprafeței (pl. II/1). A fost conturată pe nivelul de lutuială de epocă romană, la adâncimea de 2,3 m, fundul acesteia fiind reperat la -2,6 m. La secționare s-a constatat că are un singur nivel de umplere, din sol negru, în care au fost descoperite puține materiale ceramice. Fundul gropii a fost săpat în solul galben steril. Complexul a fost afectat de nivelul pânzei apei freatice.

Cx. 6 este o groapă de formă circulară, cu diametrul de 1,1 m, descoperită în carourile 7-8 D-E ale suprafeței cercetate (pl. II/1). A fost conturată pe nivelul de lutuială de epocă romană, la adâncimea de 2,3 m, fundul acesteia fiind reperat la -2,9 m. La secționare s-a constatat că are un singur nivel de umplere, din sol negru, în care au fost descoperite puține

¹² Cosma 2002, p. 33; Horedt 1958a, p. 54-55; Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan 2003, p. 58.

¹³ Ota, Lascu 2021, p. 326, fig. 2, 5.

¹⁴ Cosma 2002, p. 30.

¹⁵ Dumitrașcu 1994, p. 181, 183, 199.

¹⁶ Bălan *et alii* 2015, p. 145-148, pl. 16.

¹⁷ Ota *et alii* 2022, p. 118, pl. 2-3.

¹⁸ Anghel 1968, p. 470.

¹⁹ Băcuet-Crișan 2015, p. 49, 69, fig. 40-41.

²⁰ Horedt 1958a, p. 56.

²¹ Dumitrașcu 1994, p. 207.

materiale ceramice. Complexul a fost golit pe o adâncime de 0,3 m, iar în interiorul gropii s-au strâns 0,1 m de apă, ceea ce a făcut imposibilă cercetarea integrală a acestuia. Adâncimea maximă corespunde cu nivelul pânzei freatice.

Considerații asupra materialului ceramic

Doar din trei complexe arheologice medievale au fost recuperate materiale ceramice. Sunt lucrate la roata rapidă sau de mână, în general cu ardere oxidantă și semioxidantă, mai rar cu ardere reducătoare. Două fragmente ceramice (cel cu gât canelat din Cx. 2 și un fragment de oală din Cx. 3) sunt lucrate la roata încetă. Pasta este bine frământată, conținând nisip fin și mică. Unele prezintă urme de ardere secundară. Din punct de vedere tipologic, marea majoritate a fragmentelor ceramice aparține vasului de tip oală. Decorul este realizat în tehnicile imprimării și inciziei. Ornamentele incizate constau din benzi de linii în val mai late sau mai înguste, striuri, combinații între benzi orizontale și în val (pl. VI/12, 7-9, 13-15; VII/7, 10, 14; VIII/1, 3, 5, 7, 9), care uneori se suprapun, linii simple orizontale dispuse pe corpul vasului și incizii executate cu un instrument ascuțit sau cu unghia (pl. VI/11, 16). Decorul prin imprimare este realizat cu roțița zimțată (pl. VI/10; VII/1, 3-6, 8-9, 11-13; VIII/2, 4, 6, 8). Oalele au în general buza evazată, iar cele mai târzii au buzele mai evolute, cu carenă pe margine și loc pentru capac.

Există două orizonturi de locuire care sunt documentate prin analiza materialului ceramic. Vom insista doar asupra elementelor de decor sau a tipurilor ceramice care au valoare de datare. Ornamentele în striuri, benzi de linii paralele sau în val sunt comune, astfel încât nu ne aduc informații relevante în analiza noastră.

Primul orizont cronologic este încadrat între mijlocul secolului al X-lea și mijlocul secolului al XI-lea. Acestuia îi aparțin locuințele Cx. 2 și Cx. 3. Ceramica din Cx. 2 constă din oale cu buzele rotunjite sau ușor teșite, răsfrânte spre exterior, care uneori au umărul mai ridicat; celălalt tip de vas este cel cu „gât canelat”. De asemenea, întâlnim și o șampilă de olar, sub forma unui cerc, slab lizibilă, care se păstrează pe fundul unei oale fragmentare. Tipul ceramic exclusiv din Cx. 3 este oala cu buza rotunjită sau ușor teșită, evazată.

Decorul imprimat cu roțița zimțată a fost identificat în special pe fragmentele ceramice din Cx. 2 și Cx. 3 (pl. VII/1, 3-6, 8-9, 11-13; VIII/2, 4, 6, 8), iar unul în Cx. 1 (pl. VI/10), fiind specific perioadei cuprinse între mijlocul secolului al X-lea și secolul al XI-lea, atât pentru Transilvania, cât și

pentru spațiul extracarpatic²², fiind prezent pe ceramica din siturile de la Ciugud²³, Cluj-Mănăstur²⁴, Lancrăm-Glod²⁵, Morești-Podei²⁶, Biharea-Insulă, Biharea-Grădina SA²⁷, Zalău-Valea Mâții²⁸, Alba Iulia-b-dul Horea²⁹, Alba Iulia-Dealul Furcilor – Podei³⁰, Alba Iulia-fostul castru roman – Ravelinul Sfântul Francisc de Paola³¹ și Gâmbaș-sit³². Dar se întâlnește și în nivelul III de locuire de la Păcuiul lui Soare, datat în a doua jumătate a secolului al XI-lea³³, sau în siturile din nord-vestul Dobrogei³⁴. Emilia Corbu și Dan Băcuet-Crișan datează acest tip de decor cu roțița zimțată între a doua jumătate a secolului al X-lea și prima jumătate a secolului al XI-lea³⁵.

O marcă de olar ștampilată, puțin lizibilă, în formă de cerc, se distinge pe fundul unei oale care are pe corp un decor realizat cu roțița (pl. VII/13). Fragmentul provine din Cx. 2. Mărcile de olar se întâlnesc sub diverse variante, pe spații largi și în perioade lungi de timp, din secolul al VIII-lea până în secolul al XIII-lea³⁶.

Un fragment ceramic descoperit în Cx. 2, realizat la roata înceată, dintr-o pastă de bună calitate ce conține puțin nisip, de culoare gălbuie-cărămizie, cu ardere oxidantă (pl. 7/2), face parte din categoria vaselor „cu gât canelat” sau „cu gât cilindric canelat”, care pătrund în Transilvania odată cu cucerirea maghiară³⁷. Numărul acestora nu este prea ridicat, analogii întâlnindu-se în mai multe situri: Biharea³⁸, Alba Iulia-Dealul Furcilor – Podei³⁹, Morești-

²² Horedt 1951, p. 214-215; Harhoiu 1972, p. 73, fig. 24/4; Dumitrașcu 1994, p. 203; Corbu 2006, p. 144; Băcuet-Crișan 2014, p. 620.

²³ Horedt 1951, p. 214-215; Berciu 1957, p. 352, pl. II/18.

²⁴ Iambor, Matei 1979, p. 600, pl. IV/4, 8; Iambor, Matei 1983, p. 131-132, pl. II/11, III/8, IV/9.

²⁵ Popa, Simina 2004, p. 88-89, pl. 63/9, 64/1-2.

²⁶ Horedt 1986, pl. 57/8.

²⁷ Dumitrașcu 1994, p. 199-201, pl. CXIII/2; CXX/7.

²⁸ Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan 2003, p. 59, pl. 57/2, 59/2, 4, 6.

²⁹ Popa *et alii* 2004, p. 211-212.

³⁰ Băcuet-Crișan 2014, p. 617, pl. II-III.

³¹ Anghel 1968, p. 476, fig. 7/2-3, 8/8-10.

³² Bălan *et alii* 2015, p. 145, pl. 25/2-4.

³³ Harhoiu 1972, p. 73, fig. 24/4.

³⁴ Diaconu 1994, p. 159.

³⁵ Corbu 2006, p. 144; Băcuet-Crișan 2014, p. 620.

³⁶ Horedt 1951, p. 214; Comșa 1961, p. 291-306; Diaconu 1972, p. 131-137; Cosma 2011, p. 109-113.

³⁷ Băcuet-Crișan 2015, p. 27.

³⁸ Șovrea 2019, p. 16.

³⁹ Ota *et alii* 2022, p. 120-121, pl. 6/1, 7/2.

*Poderei*⁴⁰, Cluj-Napoca-*Mănăstur*⁴¹, Dăbâca⁴², Lopadea Nouă, Vințu de Jos⁴³, Zalău-Valea *Mâții* (*Baza TCI*), Aghireș-*Sub pășune*, Șimleu Silvaniei-*Cetate/Várhegy*⁴⁴. Aceste vase erau folosite pentru transportul și depozitarea lactatelor⁴⁵. După cronologia Szabinei Merva, care a efectuat tipologia vaselor ceramice din Bazinul Carpatic, fragmentul nostru aparține unui vas-borcan cu gât canelat din tipul III/2, încadrat între anii 930 și începutul secolului al XI-lea⁴⁶.

Al doilea orizont cronologic este reprezentat de Cx. 1, fiind încadrat între mijlocul secolului al XI-lea și secolul al XII-lea, în special datorită prezenței tipului ceramic al căldărușei și al decorului incizat cu un instrument ascuțit sau cu bețișorul. De asemenea, oalele au profile mai evolute, cu buze evazate, uneori prevăzute cu carenă. În mare, amintim câteva analogii ale unor asemenea vase de tip oală: Alba Iulia-*fostul castru roman și Ravelinul Sfântul Francisc de Paola*⁴⁷, Biharea⁴⁸, Lancrăm-*Glod*⁴⁹, Ciugud-*Grueț*⁵⁰.

Vasele de tip căldărușă sunt lucrate din pastă grosieră, cu nisip și mică în compoziție, având o ardere inegală (pl. VI/1-3). Sunt realizate la roata înceată, iar uneori se observă urme de la degetele olarului în zona buzei. La două exemplare buza este dreaptă, răsfrântă spre exterior, iar la unul buza este evazată, triunghiulară în secțiune, cu urechiușă de prindere și cu profilul ușor oblic al corpului. Două sunt decorate cu benzi de linii în val. Acest tip de vas prezent în Cx. 1 se încadrează după cronologia lui Antal Lukács în a doua jumătate a secolului al XI-lea⁵¹. Din punct de vedere tipologic, face parte din tipul BI stabilit de Ion Ioniță⁵². Analogii apropiate se găsesc în siturile de la Ciugud⁵³, Lancrăm-*Glod*⁵⁴, Morești-*Poderei*⁵⁵, Sânnicolau de Beiuș-*Dealul Bisericii*, Vințu de Jos-*Poderei*, Vințu de Jos-*Deasupra satului*⁵⁶, Tărtăria-*Gura*

⁴⁰ Horedt 1986, p. 139-140, Abb. 57/1; Simina 1995, p. 113, pl. III/3-4.

⁴¹ Iambor, Matei 1979, p. 600, pl. III/1-5; Iambor 1985-1986, pl. III/12.

⁴² Iambor 1985-1986, pl. III/1.

⁴³ Keve 2017, p. 258-259, pl. 1/tipul I.2; pl. 2/3.

⁴⁴ Băcuet-Crișan 2015, p. 27.

⁴⁵ Keve 2017, p. 259; Șovrea 2019, p. 15-16.

⁴⁶ Merva 2009, p. 217-218, fig. 10, 12.

⁴⁷ Anghel 1968, fig. 4-5.

⁴⁸ Dumitrașcu 1994, pl. CXXIII1-7; pl. CCXXIV/2, pl. CXXV/4.

⁴⁹ Popa, Simina 2004, p. 92-94, pl. 65-66.

⁵⁰ Berciu 1957, p. 352, pl. II/11, 13

⁵¹ Antal 1984, p. 324.

⁵² *Apud* Craiovan 2017, fig. 3.

⁵³ Berciu 1957, p. 353, pl. II/20.

⁵⁴ Popa, Simina 2004, p. 96-97, pl. 67/3-6.

⁵⁵ Horedt 1986, p. 146, fig. 58/1-2.

⁵⁶ Simina 1996b, p. 56, fig. I/1-2, III/2.

*Luncii*⁵⁷, Bernadea-*La Criptă*⁵⁸, cât și în mai multe situri din zona Banatului românesc⁵⁹. Petre Diaconu punea răspândirea acestui tip de vas pe seama pecenegilor sedentarizați, pe teritoriul Transilvaniei pătrunzând de la mijlocul secolului al XI-lea, având o dezvoltare maximă în veacul următor. De asemenea, considera că pe teritoriul Ungariei nu a pătruns înainte de cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea⁶⁰.

Se întâlnește și decorul incizat sub forma unor virgule dispuse sub buză sau pe umărul vasului, prezent în Cx. 1 (**pl. VI/11, 16**). Aceste ornamente în alveole sau sub forma unor virgule apar în contexte arheologice care se datează de la mijlocul secolului al X-lea⁶¹, dar se întâlnesc și în secolele XI-XII⁶². În general, Maria Comșa a datat decorul în alveole începând cu a doua jumătate a secolului al X-lea⁶³. Analogii de ornamente sub forma unor virgule avem la Biharia-*Grădina SA*, unde a fost cercetat un atelier de meșteșugărie⁶⁴, Ciugud⁶⁵, Alba Iulia-*Dealul Furcilor – Podeș*⁶⁶, Alba Iulia-*Ravelinul Sfântul Francisc de Paola*⁶⁷, Alba Iulia-*Catedrala Încoronării*⁶⁸, Cluj-*Mănăstur*⁶⁹, Lancrăm-*Glod*⁷⁰, Păcuiul lui Soare⁷¹.

Au fost descoperite două fusaiole în interiorul locuințelor Cx. 1 și Cx. 4. Piesa din Cx. 1 are culoarea gri-cenușie, este lucrată dintr-un lut de bună calitate; are formă bitronconică, cu muchia mediană puternic rotunjită (**pl. VI/17**); dimensiuni: d_{\max} – 2,8 cm; h – 1,9 cm; d_{orificiu} – 1 cm. Fusaiola face parte din tipul BII, după tipologia lui Dan Băcuet-Crișan și Csók Zsolt. Analogii apropiate sunt din așezarea de la Aghireș-*Sub Pădure*, în Depresiunea Silvaniei⁷². Fusaiola din Cx. 4 are culoarea gri-cenușie, fiind lucrată dintr-un lut de bună calitate. Piesa are formă bitronconică, cu linia mediană ascuțită (**pl. VI/18**); dimensiuni: d_{\max} – 2,7 cm; h – 1,5 cm; d_{orificiu} – 0,6 cm. Fusaiola face parte din tipul BI, subtipul BIb după tipologia lui Dan Băcuet-Crișan și

⁵⁷ Simina 1996a, p. 156, 159-160, fig. 4.

⁵⁸ Popa 1999, p. 140, pl. XIII/4.

⁵⁹ A se consulta repertoriul întocmit de Bogdan Alin Craiovan (Craiovan 2017, p. 565).

⁶⁰ Diaconu 1994, p. 155-159.

⁶¹ Cosma 2011, p. 65, tab. 41.

⁶² Horedt 1951, p. 209; Harhoiu 1972; Popa, Simina 2004, p. 93-94.

⁶³ Comșa 1963, p. 112, pl. I.

⁶⁴ Dumitrașcu 1994, pl. CXIX/1, 4, 7.

⁶⁵ Berciu 1957, p. 351, pl. II/5-6, 8.

⁶⁶ Băcuet-Crișan 2014, p. 617, pl. IV/2, V/3; Ota *et alii* 2022, p. 120, pl. 4/3, 5, 5/2.

⁶⁷ Anghel 1968, p. 470-471, fig. 6/12, 7/4, 6-7, 9-13.

⁶⁸ Berciu 1957, p. 346, pl. I/5, 8.

⁶⁹ Iambor, Matei 1979, p. 599-600, pl. IV/6, 11; Iambor, Matei 1983, p. 131-132, pl. III/7, 9.

⁷⁰ Popa, Simina 2004, p. 93-94, pl. 64/7-8, 66/1-2.

⁷¹ Harhoiu 1972, fig. 27/7-8, 10-11.

⁷² Băcuet-Crișan, Csók 2011, p. 264, pl. VII.

Csók Zsolt, iar analogii apropiate se găsesc la Pericei-Keller *Tag* și Popeni-Pe Pogor, în Depresiunea Silvaniei⁷³, Alba Iulia-Dealul Furcilor – *Podei*⁷⁴, Alba Iulia-Ravelinul Sfântul Francisc de Paola⁷⁵ și Păcuiul lui Soare-Cetatea bizantină⁷⁶. Aceste piese nu au valoare de datare.

Considerații istorico-arheologice

Câteva considerații istorico-arheologice sunt necesare a fi punctate în rândurile următoare. Așa cum s-a mai afirmat⁷⁷, locuitorii așezării de la Alba Iulia-Dealul Furcilor – *Podei*, aflată la sud de vechiul castru roman de la Apulum, au folosit necropolele de la Izvorul Împăratului⁷⁸ și str. Brândușei, încadrate în a doua jumătate a secolului al X-lea și, respectiv, secolele X-XI⁷⁹.

Noi am identificat prin intermediul acestei săpături arheologice două așezări. Este vorba despre una care poate fi încadrată între jumătatea secolului al X-lea și mijlocul secolului al XI-lea, iar a doua care poate fi datată între jumătatea secolului al XI-lea și secolul al XII-lea, datorită unor trăsături specifice ale materialului ceramic despre care am discutat în rândurile anterioare. Câteva fragmente ceramice care fac parte din aceeași locuire medievală au fost recuperate și de Ion Berciu în apropiere, pe str. Octavian Goga (fosta Dobrogeanu-Gherea), la 120-130 m sud-vest de punctul cercetat de noi. Acestea fuseseră încadrate între secolele al X-lea și al XI-lea⁸⁰. Cel puțin un fragment ceramic cu buză mai evoluată⁸¹ poate fi datat un pic mai târziu, în secolele XI-XII. Complexele medievale suprapun ruinele de epocă romană care aparținuseră cartierului estic al *Municipium Septimium Apulense*, al doilea oraș roman de la Apulum. La momentul edificării primelor complexe medievale, mijlocul sau a doua jumătate a secolului al X-lea, drumurile romane descoperite de noi nu mai erau utilizate. Pentru acest sector putem constata că zidurile clădirilor romane erau demantelate pe nivelul de călcare al epocii.

Aceste așezări pot fi puse în legătură cu necropolele cercetate de Adalbert Cserni la începutul secolului XX în imediata apropiere, pe actuala stradă a Munteniei, la 160 m sud-vest de locul cercetării noastre. Aceste

⁷³ Băcuet-Crișan, Csók 2011, p. 264, pl. VII.

⁷⁴ Băcuet-Crișan 2014, pl. XI/2-3.

⁷⁵ Anghel 1968, p. 471, fig. 3/3-5.

⁷⁶ Vilceanu 1972, p. 170, fig. 69/1-8, pl. XXXII/2-5, 7-11.

⁷⁷ Băcuet-Crișan 2014, p. 624-625; Ciugudean *et alii* 2022, p. 114.

⁷⁸ Dragotă *et alii* 2015, p. 334.

⁷⁹ Dragotă *et alii* 2009.

⁸⁰ Berciu 1957, p. 349-350, pl. I/2-4.

⁸¹ *Ibidem*, pl. I/4.

cimitire fuseseră încadrate de Kurt Horedt în secolele X-XIII⁸², iar Aurel Dragotă împreună cu colaboratorii au datat descoperirile între secolele al X-lea și al XII-lea⁸³. Noi credem că trebuie să fie vorba despre două cimitire distincte și nu de unul singur, deoarece perioada de trei secole este prea mare pentru realizarea unor înhumări neîntrerupte, având în vedere că densitatea locuirilor nu este prea ridicată în acest areal aflat la est de fostul castru roman. Existența unor înmormântări pe o perioadă de trei secole ar putea fi susținută doar de identificarea unei așezări ale cărei complexe arheologice să aibă ca inventar artefacte cu reală putere de datare (monede, piese de podoabă, arme etc.) care să acopere acest interval de timp.

Aceste așezări reperate pe teritoriul fostului castru roman, pe *Dealul Furcilor – Podei* și în zona fostului *Praetorium Consularis*⁸⁴, cât și necropolele de la *Izvorul Împăratului, str. Brândușei, Stația de Salvare II* și str. Munteniei (fostul *Praetorium Consularis*) sunt contemporane cu expansiunea maghiară survenită după anul 933 în această zonă⁸⁵.

Concluzii

Complexele arheologice cercetate de noi la est de fostul castru al legiunii a XIII-a Gemina, în apropiere de ruinele Palatului Guvernatorilor Daciei romane fac parte din două așezări medievale distincte, datate între mijlocul secolului al X-lea și mijlocul secolului al XI-lea, respectiv mijlocul secolului al XI-lea și secolul al XII-lea. Aceste considerații sunt făcute pe baza materialului ceramic care prezintă diferențe de la o perioadă la alta. De asemenea, putem afirma că și cele peste 20 de morminte cercetate de Adalbert Cserni la începutul secolului XX au făcut parte din două cimitire distincte, eșalonate cronologic între secolele al X-lea și al XII-lea. Se produsese destul de multe schimbări în confecționarea ceramicii și a pieselor vestimentare în acest interval cronologic. Fără a intra în detalii, aceste realități arheologice sunt contemporane cu pătrunderea maghiarilor în centrul Transilvaniei, după anul 933, dar și cu consolidarea stăpânirii acestora în perioada care a urmat mijlocului secolului al X-lea.

Existența unui strat aluvionar, pe care l-am datat între secolele al XIV-lea și al XVII-lea, ar putea fi pus în legătură cu acea „mică glaciațiune” care a debutat în emisfera nordică la începutul secolului al XIV-lea și a durat, cu scurte intermitențe, până în secolul al XIX-lea. Prin urmare, acest strat

⁸² Horedt 1958b, p. 50.

⁸³ Dragotă *et alii* 2011, p. 44-45.

⁸⁴ Ar fi indicat să se renunțe la denumirea „Termele romane”, deoarece se cunoaște de mai bine de trei decenii că arealul cercetat de Adalbert Cserni a făcut parte din Palatul Guvernatorilor celor trei Dacii (*tres Daciae*). Vezi: Diaconescu, Piso 1993, p. 67-81.

⁸⁵ Madgearu 2019, p. 158; Ciugudean *et alii* 2022, p. 110-111.

aluvionar identificat de noi poate fi legat de această răcire care s-a manifestat prin ierni ploioase, cu un regim ridicat de precipitații. Acesta s-a format cel mai probabil între secolele al XIV-lea și al XVII-lea.

Explanation of Figures

Plate I. 1A. Place of discovery; 1B. The Early Medieval cemeteries from Alba Iulia – *Praetorium Consularis*, researched by Adalbert Cserni, dated tenth to twelfth centuries; 1C. The archaeological excavations made by Ion Berciu in 1943; 1D–F. The main places where the alluvium layer was identified in the eastern zone of *municipium Septimium Apulense* (processed after Google Earth, accessed 5 February 2024); 2. General image of the northern and western profiles of the surface Sp01.

Plate II. 1. Aerial image of the archaeological excavations; 2. Northern stratigraphic profile of the surface Sp01.

Plate III. 1–2. Images of feature 1; 3–4. Images of feature 2.

Plate IV. 1–5. Images of feature 3.

Plate V. 1–4. Images of feature 4.

Plate VI. 1–16. Pottery of feature 1; 17. Spindle whorl of feature 1; 18. Spindle whorl of feature 4 (drawings made by Călin Adam).
(drawings made by Călin Adam).

Plate VII. 1–14. Pottery of feature 2 (drawings made by Călin Adam).

Plate VIII. 1–10. Pottery of feature 3 (drawings made by Călin Adam).

Abrevieri bibliografice

- Anghel 1968 – Gheorghe Anghel, *Noi descoperiri arheologice în legătură cu așezarea feudală timpurie de la Alba Iulia*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 469-483.
- Antal 1974 – Lukács Antal, *Observații privind răspândirea căldărilor de lut pe teritoriul României*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 35/4, 1984, p. 320-330.
- Băcueț-Crișan, Băcueț-Crișan 2003 – Sanda Băcueț-Crișan, Dan Băcueț-Crișan, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Zalău*, Zalău, 2003.
- Băcueț-Crișan 2014 – Dan Băcueț-Crișan, *O locuință medievală timpurie descoperită în anul 1995 la Alba Iulia „Dealul Furcilor”*. *Câteva considerații privind locuirile medievale timpurii de pe teritoriul orașului Alba Iulia*, în *Apulum*, LI/1, 2014, p. 615-644.
- Băcueț-Crișan 2015 – Dan Băcueț-Crișan, *Porta Mesesina în preajma anului 1000. Cercetări, situri, artefacte*, Cluj-Napoca, 2015.
- Băcueț-Crișan, Csók 2011 – Dan Băcueț-Crișan, Zsolt Csók, *Fusaiiolele descoperite în așezările medievale timpurii din Depresiunea Silvaniei*, în *Acta Musei Porolissensis*, XXXIII, 2011, p. 261-274.
- Bălan et alii 2015 – Gabriel Bălan, Raluca Burlacu-Timofta, Radu Ota, Teodor Muntean, Marius Râza, Ovidiu Oargă, Dan Anghel, *Raport preliminar cu privire la săpăturile arheologice preventive întreprinse la Gâmbaș – sit 2*, în *Apulum*, LII, 2015, p. 133-179.

Ilie Lascu, Radu Ota

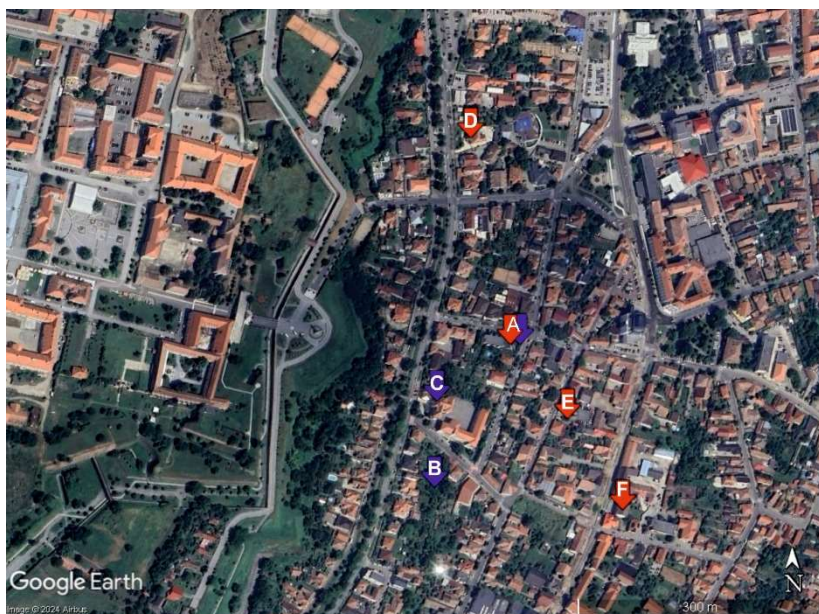
- Berciu 1949 – Ion Berciu, *Descoperiri arheologice în Apulum I*, în *Apulum*, 3, 1949, p. 180-200.
- Berciu 1957 – Ion Berciu, *Descoperiri din epoca feudală timpurie în raionul Alba Iulia*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, IV, 1957, p. 335-360.
- Butiseacă et alii 2023 – Geanina A. Butiseacă, Vasile Diaconu, Maria Ilie, Iuliana Vasiliev, *The Transition from the Mediaeval Warming Period to the Little Ice Age in the Northeastern Romania (Târgu Neamț, La Damian Site)*, în *Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare / Journal of Archaeology, Anthropology and Interdisciplinary Studies*, 5, 2023, p. 279-294.
- Ciugudean et alii 2022 – Horia Ciugudean, Aurel Dragotă, Monica-Elena Popescu, *The Transylvanian Cradle: The Funeral Landscape of Alba Iulia in the Light of 'Stația de Salvare' Cemetery (9th-11th Centuries)*, în Daniela Marcu Istrate, Dan Ioan Mureșan, Gabriel Tiberiu Rustoiu (ed.), *Christianization in Early Medieval Transylvania: The Oldest Church in Transylvania and Its Interpretation*, Leiden, Boston, 2022, p. 78-114.
- Ciulavu, Timofan 2016 – Florin Ciulavu, Anca Timofan, *Un atelier de prelucrat metale datând din secolele XVIII-XIX, descoperit la Alba Iulia*, în *Apulum*, LIII/1, 2016, p. 263-284.
- Ciută 2006 – Marius Ciută, *Contribuții la cunoașterea orașului antic Apulum. Cercetări arheologice preventive la Alba Iulia-Str. Decebal, nr. 25, (jud. Alba)*, în *Brukenthal. Acta Musei*, I/1, 2016, p. 77-88.
- Comșa 1961 – Maria Comșa, *Cu privire la semnificația mărcilor de olar din epoca medievală timpurie*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, XII/2, 1961, p. 291-305.
- Comșa 1963 – Maria Comșa, *Cu privire la evoluția culturii balcano-dunărene în secolele IX-XI (Studiu preliminar)*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, XIV/1, 1963, p. 107-122.
- Corbu 2006 – Emilia Corbu, *Sudul României în Evul Mediu timpuriu (secolele VIII-XI). Repere arheologice*, Brăila, 2006.
- Cosma 2002 – Călin Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d.H.*, Cluj-Napoca, 2002.
- Cosma 2011 – Călin Cosma, *Funerary Pottery in Transylvania of the 7th – 10th Centuries*, Cluj-Napoca, 2011.
- Craiovan 2017 – Bogdan Alin Craiovan, *Contribuții la cunoașterea secolelor XI-XII în vestul României. Repertoriul descoperirilor căldărilor de lut din Banatul românesc*, în Sorin Forțiu (ed.), *Arheovest, V. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie. In Honorem Prof. Univ. Emerit Doina Benea*, Seghedin, 2017, p. 565-579.
- Diaconescu, Piso 1993 – Alexandru Diaconescu, Ioan Piso, *Apulum*, în Dorin Alicu, Hans Boegli (ed.), *La politique éditiale dans les provinces de l'Empire romain (Actes du 1er Colloque roumano-suisse, Deva 1991)*, Cluj-Napoca, 1993, p. 67-81.
- Diaconu 1972 – Petre Diaconu, *Mărcile de olar*, în Petre Diaconu, Dumitru Vilceanu (coord.), *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p. 131-137.

- Diaconu 1994 – Petre Diaconu, *Din nou despre căldările de lut*, în *Recenzii și discuții arheologice (I)*, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 12, Călărași, 1994, p. 155-168.
- Dragotă et alii 2009 – Aurel Dragotă, Gabriel Tiberiu Rustoiu, Matei Drîmbărean, Valentin Deleanu, Silviu Oța, *Necropola medieval timpurie de la Alba Iulia – str. Brândușei. Cercetările arheologice din anii 1997-2008*, Alba Iulia, 2009.
- Dragotă et alii 2011 – Aurel Dragotă, Adrian Stoia, Cosmin-Marcel Urian, *Alba Iulia – Termele romane*, în Aurel Dragotă, Gabriel Tiberiu Rustoiu, Matei Drîmbărean (coord.), *Valori ale patrimoniului românesc. Podoabe și accesorii vestimentare din secolele X-XI*, Alba Iulia, 2011, p. 44-56.
- Dragotă et alii 2015 – Aurel Dragotă, Gabriel Tiberiu Rustoiu, Matei Drîmbărean, Valentin Deleanu, *The Early Medieval Necropolis from Alba Iulia – Izvorul împăratului. Archaeological Researches in 2014*, în *Apulum*, LII/1, 2015, p. 321-350.
- Drîmbărean 2006 – Matei Drîmbărean, *Alba Iulia, jud. Alba, Punct: str. Traian, nr. 15*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2005*, București, 2006, p. 52-54.
- Dumitrașcu 1994 – Sever Dumitrașcu, *Biharea I. Săpături arheologice (1973-1980)*, Oradea, 1994.
- Goldenberg 1974 – Samuel Goldenberg, *Le climat et l'histoire. Contributions à une histoire du climat dans les Pays Roumains aux XVI-XVII siècles*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XIII/2, 1974, p. 305-321.
- Harhoiu 1972 – Radu Harhoiu, *Ceramica de la Păcuiul lui Soare. A. Ceramica nisipoasă*, în Petre Diaconu, Dumitru Vilceanu (coord.), *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p. 71-84.
- Horedt 1951 – Kurt Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, II/2, 1951, p. 189-232.
- Horedt 1958a – Kurt Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei*, București, 1958.
- Horedt 1958b – Kurt Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958.
- Horedt 1986 – Kurt Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.
- Iambor 1985-1986 – Petre Iambor, *Vase cu gât canelat descoperite în așezări timpurii din Transilvania*, în *Acta Musei Napocensis*, 22-23, 1985-1986, p. 589-598.
- Iambor, Matei 1979 – Petre Iambor, Ștefan Matei, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX-XIV)*, în *Acta Musei Napocensis*, XVI, 1979, p. 599-620.
- Iambor, Matei 1983 – Petre Iambor, Ștefan Matei, *Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur*, în *Acta Musei Napocensis*, XX, 1983, p. 131-146.
- Keve 2017 – Keve László, *Tipuri de vase ceramice din perioada arpadiană, în Scaunul Mureș*, în Florin Mărginean, Ioan Stanciu, Dan Băcuceș-Crișan (ed.), *Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți / The Early Medieval Habitation from*

- Transylvania and Its Surroundings*, Orbis Mediaevalis I, Cluj-Napoca, 2017, p. 255-269.
- Madgearu 2019 – Alexandru Madgearu, *Expansiunea maghiară în Transilvania*, Târgoviște, 2019.
- Merva 2009 – Szabina Merva, *The Analysis of Pottery from 10th – 11th Century Graves in the Carpathian Basin: Technological and Typo-chronological Studies*, în Lyudmila Doncheva-Petkova, Csilla Balogh, Attila Türk (ed.), *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*, Proceedings of the Bulgarian-Hungarian Meeting, Sofia, 2009, p. 197-262.
- Minois 2021 – Georges Minois, *Istoria Evului Mediu. O mie de ani de splendoare și ticăloșie*, București, 2021.
- Ota 2012 – Radu Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimum Apulense*, Alba Iulia, 2012.
- Ota, Lascu 2011 – Radu Ota, Ilie Lascu, *Cercetări arheologice în canabae legionis XIII Geminae/Municipium Septimum Apulense – sectorul estic*, în *Acta Musei Porolissensis*, 33, 2011, p. 205-224.
- Ota, Lascu 2021 – Radu Ota, Ilie Lascu, *O locuință medievală timpurie recent descoperită la Alba Iulia*, în *Apulum*, LVIII/1, 2021, p. 325-335.
- Ota et alii 2020 – Radu Ota, Viorica Rusu-Bolindeț, Dan George Anghel, *Reconstituire istorico-arheologică: săpăturile preventive efectuate în anul 1962 la Palatul Guvernatorului consular al Daciei romane de la Apulum*, în *Apulum*, LVII/1, 2020, p. 149-216.
- Ota et alii 2022 – Radu Ota, Ovidiu Oargă, Anca Mățiș, *Două locuințe medievale timpurii descoperite recent la Alba Iulia-Dealul Furcilor – Podei*, în Călin Anghel, Cristian Ioan Popa (ed.), *Istorie și patrimoniu. In honorem Volker Wollmann*, Cluj-Napoca, 2022 / *Terra Sebus*, 14/II, 2022, p. 117-132.
- Popa 1999 – Cristian Ioan Popa, *Cercetări de teren în centrul și sud-vestul Transilvaniei (I)*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie-Istorie*, 5, 1999, p. 107-146.
- Popa, Simina 2004 – Cristian Ioan Popa, Nicolae-Marcel Simina, *Cercetări arheologice la Lancrăm „Glod”*, Alba Iulia, 2004.
- Popa et alii 2004 – Cristian Ioan Popa, Paul Mihai, George Bounegru, *Raport asupra săpăturii de salvare de la Alba Iulia, B-dul Horea, nr. 22*, în *Patrimonium Apulense*, IV, 2004, p. 207-216.
- Rusu-Bolindeț 2019 – Viorica Rusu-Bolindeț, *The Praetorium Consularis from Apulum: A Symbol of Official Power in the Province of Dacia*, în Zoltán Havas (ed.), *Authenticity and Experience: Governor's Palaces of Roman Imperial Period and the Limes*, Proceedings of the International Conference, *Aquincum Nostrum*, II, 2019, p. 97-120.
- Simina 1995 – Nicolae Marcel Simina, *Despre cultura „Ciugud”*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie-Istorie*, 1, 1995, p. 109-119.
- Simina 1996a – Nicolae Marcel Simina, *Descoperiri aparținând feudalismului timpuriu la Tărtăria (jud. Alba)*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie-Istorie*, 2, 1996, p. 155-161.

Locuiri medievale recent descoperite la Alba Iulia

- Simina 1996b – Nicolae Marcel Simina, *Căldări de lut din Transilvania și Crișana cu însemne pe buză*, în *Arheologia Medievală*, I, 1996, p. 55-68.
- Șovrea 2019 – Adrian Nicolae Șovrea, *Ceramică orientală din perioada „honfoglalás”*. Vase cu gât cilindric și canelat din Bazinul carpatic, în *Transilvania*, 4, 2019, p. 13-25.
- Vilceanu 1972 – Dumitru Vilceanu, *Activități economice*, în Petre Diaconu, Dumitru Vilceanu (coord.), *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p. 163-181.

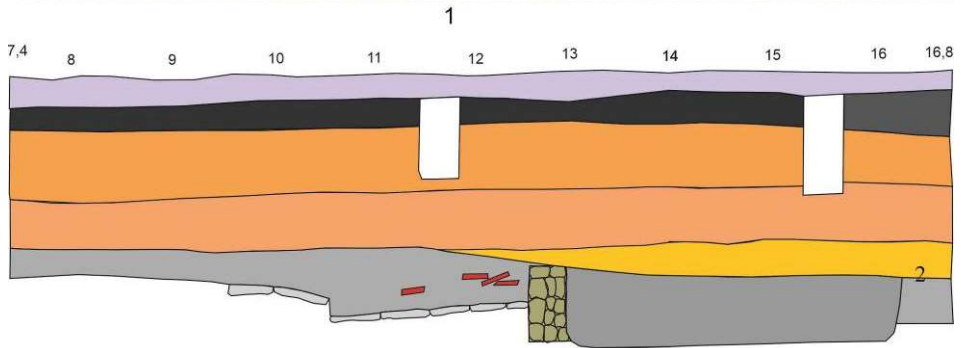
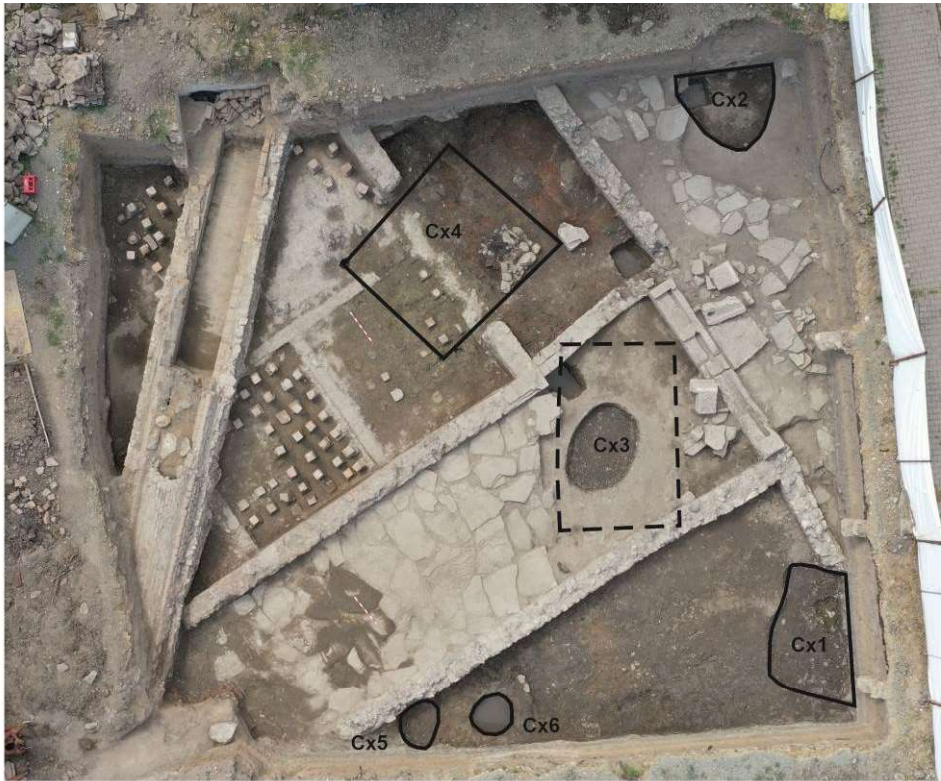

1

2

Planșa I. 1A – locul descoperirii; 1B – cimitirele medievale timpurii de la Alba Iulia-*Praetorium Consularis*, cercetate de Adalbert Cserni, datate în secolele X-XII; 1C – săpături arheologice realizate de Ion Berciu în 1943; 1D-F – principalele locuri în care a fost identificat stratul aluvionar în zona estică a *Municipium Septimium Apulense* (imagine prelucrată după Google Earth, accesat la 05.02.2024); 2 – Imagine generală a profilurilor nordic și vestic ale suprafeței Sp01

pietriș	beton contemporan	zid roman
sol negru, umplură contemporană	strat de măr maro deschis	cărămidă
lentilă de cărbune de lemn	strat de măr maro deschis	placă gresie drum
strat negru cu materiale de epocă romană și medievale	strat măr amestecat cu nisip	
	sol negru, pigmentat cu arsură (Cx 1)	

2

Planșa II. 1 – Imagine aeriană a săpăturii arheologice; 2 – Profilul stratigrafic nordic al suprafeței Sp01

1

2

3

4

Planșa III. 1-2 – Imagini ale complexului 1; 3-4 – imagini ale complexului 2

1

2

3

4

5

Planșa IV. 1-5 – Imagini ale complexului 3

1

2

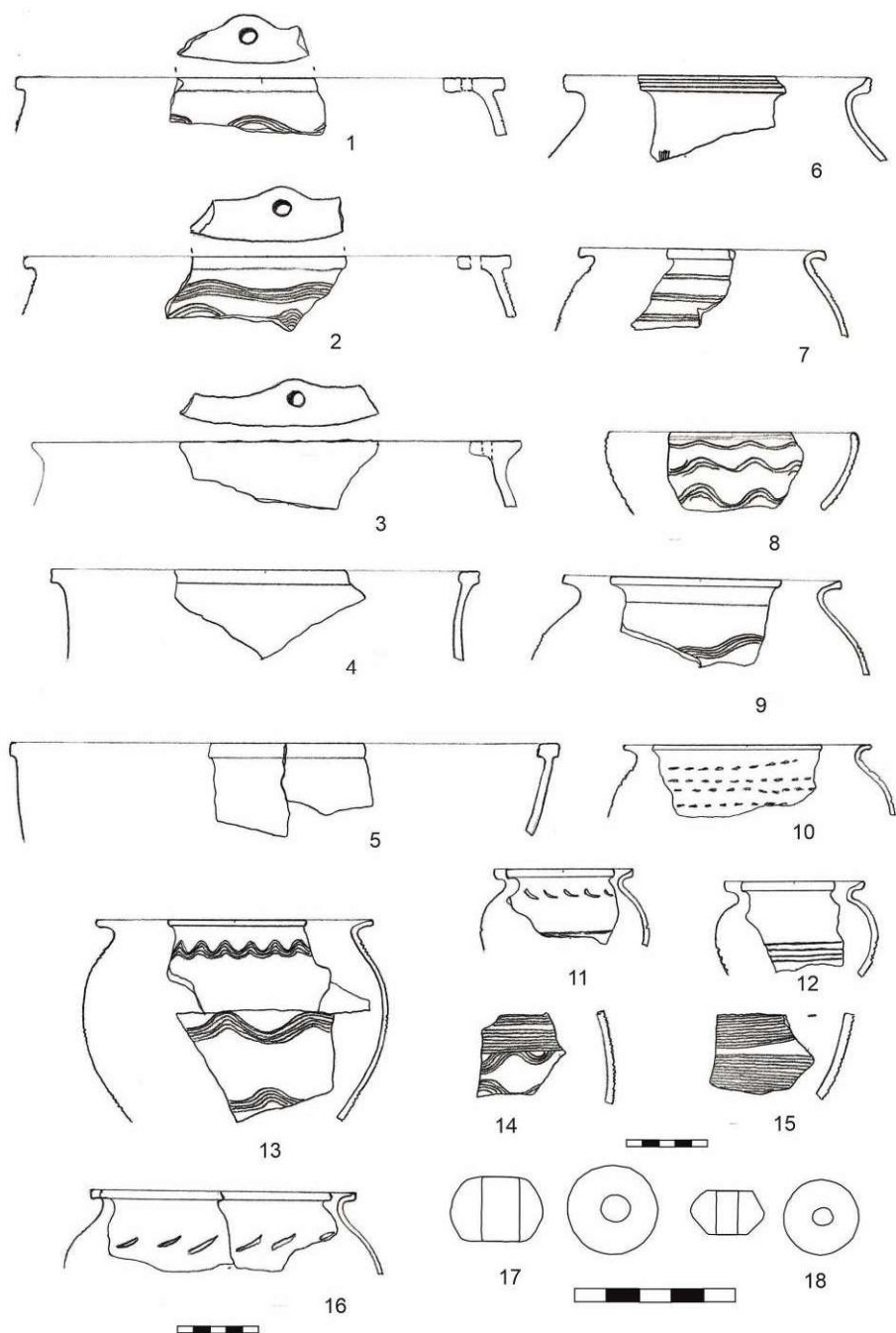

3

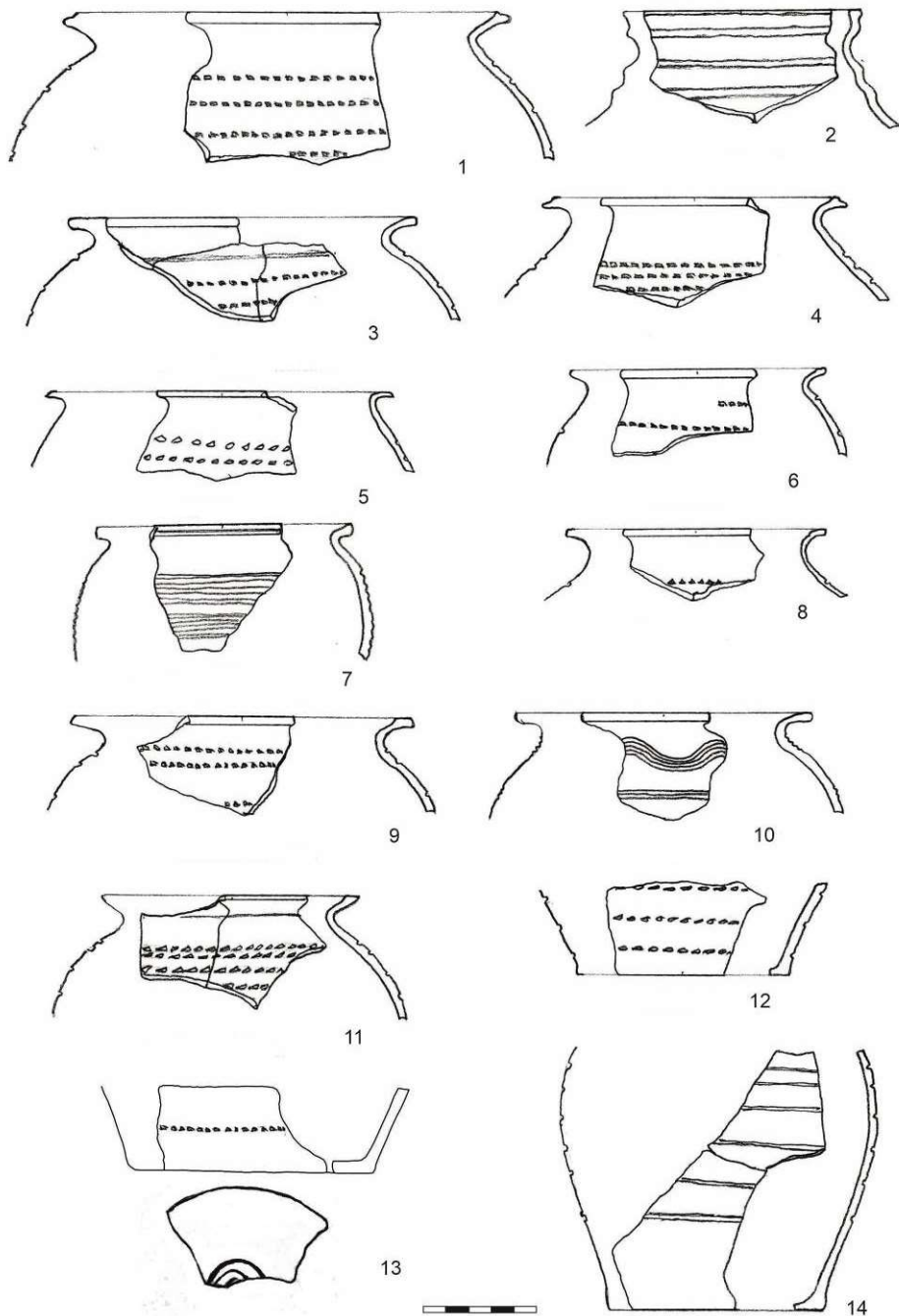

4

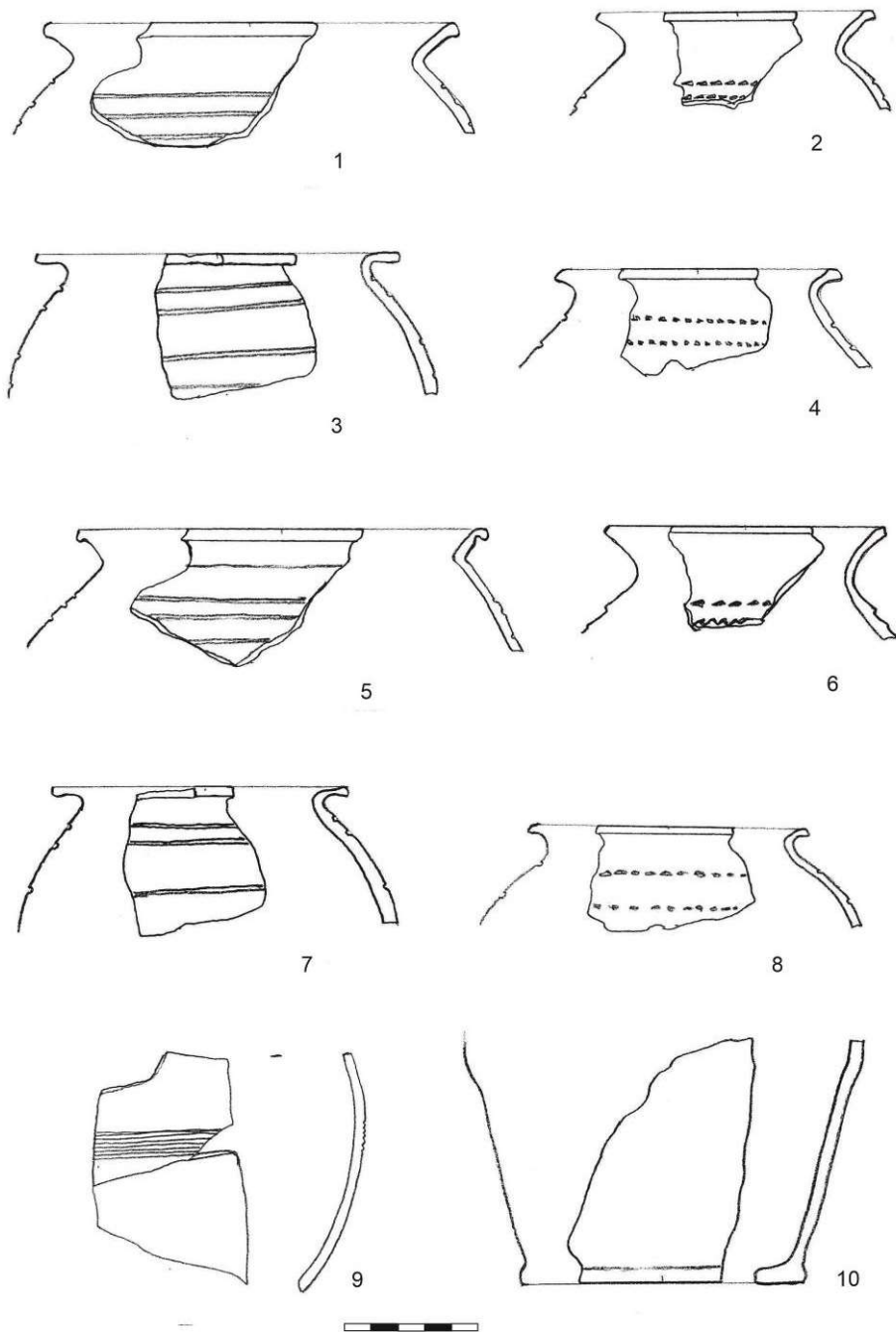
Planșa V. 1-4 – Imagini ale complexului 4

Planșa VI. 1-16 – Ceramica din complexul 1; 17 – fusaiolă din complexul 1; 18 – fusaiolă din complexul 4 (desene de Călin Adam)

Planșa VII. 1-14 – Ceramica din complexul 2 (desene de Călin Adam)

Planşa VIII. 1-10 – Ceramica din complexul 3 (desene de Călin Adam)

VIAȚA PRIVATĂ ȘI SOCIALĂ A FEMEII LA CLEMENT AL ALEXANDRIEI (ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL III-LEA)

Cornelia POPA-GORJANU*

The Private and Social Life of the Woman in the Writing of Clement of Alexandria (Beginning of Third Century)

Abstract. *This paper analyses Clement of Alexandria's Pedagogue, a moral treatise written as a guide for the Christian community of Alexandria, whose wealthy population grew considerably in the second century. The treatise is a rich source of information about the customs of the Greek-Roman society around the end of the second century AD. The author described, listed, and exemplified negative behaviours that Christians had to renounce or avoid. The analysis focuses on the private and social life of Greek-Roman society and especially on the perception of women and their clothing, cosmetics and intimate practices. According to Clement, woman possesses most "bad habits", and these can turn her into a vicious woman with the ability to corrupt those around her.*

Keywords: *Clement of Alexandria, women, Pedagogue, clothing, cosmetics, private life.*

Cuvinte-cheie: *Clement al Alexandriei, femeie, Pedagogul, vestimentație, machiaj, viață privată.*

În primele secole creștine se remarcă un interes deosebit din partea oamenilor Bisericii (teologi, scriitori creștini) de a scrie și discuta despre modul în care creștinii ar trebui să trăiască – recomandările lor plecând de la cum trebuia să le fie îmbrăcămintea, comportamentul în prezența unor persoane străine, până la ce să mănânce sau cum să-și aranjeze casa. De aceea, o analiză minuțioasă a unor astfel de surse poate scoate la iveală elemente importante despre societatea romană de la sfârșitul secolului al II-lea și începutul celui următor.

Ne-am propus să analizăm o astfel de sursă în căutarea unor informații despre viața privată și socială a societății greco-romane la cumpăna dintre secolele II și III, în special a femeilor, pornind de la metode de înfrumusețare, vestimentație, obiectele și mobilierul lor, până la comportamentul în afara casei, la băile publice, teatru sau circ, dar și în alte circumstanțe. Atenția noastră s-a îndreptat spre lucrarea *Pedagogul* a lui Clement din Alexandria¹.

Modelele și exemplele au fost importante în formarea unui creștin în devenire pentru că se considera că oamenii învață mai ușor ce trebuie să facă, de ce trebuie să facă și să găsească în jurul lor susținerea și încurajarea în

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: corneliapg@uab.ro.

¹ Clement sau Titus Flavius Clemens (150-215/225), cunoscut cu numele Clement al Alexandriei sau Clement Alexandrinul, a fost membru al Bisericii creștine din Alexandria. Am folosit ediția în limba română. Vezi Clement 1982 și *Dictionary* 1997, p. 364-365.

eforturile lor. Putem vorbi pentru comunitățile de creștini în formare de nevoia de a învăța, iar textul scris juca un rol important în crearea, reîntărirea și modificarea relației între idei și comunitate. Creștinismul includea (este valabil și azi) mai mult decât transformarea pe care fiecare persoană o are prin relația directă cu divinitatea – Iisus Hristos a fost considerat de către gânditorii creștini ai primelor secole cel dintâi învățat de Dumnezeu Tatăl, ca apoi să devină *Învățător*.

Clement al Alexandriei a fost un autor prolific și o bună parte din opera sa literară a supraviețuit până în zilele noastre. Principalele sale lucrări păstrate sunt adesea menționate ca o trilogie. Prima dintre ele este un apel către păgâni să îmbrățișeze noua filosofie creștină (*Protreptikos pros Hellenas – Cuvânt de îndemn către eleni*), urmează un manual de etică socială și personală (*Paidagogos – Pedagogul*), iar a treia componentă a trilogiei este o serie lungă de texte amestecate din Scripturi și de la scriitori și filozofi greci pe care le-a considerat de folos (*Stromateis – Stromate. Note gnostice potrivit filozofiei celei adevărate*²).

S-au mai păstrat porțiuni considerabile din două colecții de citate din alte scrieri și note: *Excerpta ex Theodoto – Excerpte din Teodot*, extrase din opera lui Teodot, un elev al lui Valentinus, însoțite de comentariile lui Clement, și comentarii asupra unor pasaje selectate din scripturile ebraice *Eclogue propheticae – Ecloge profetice*. Restul scrierilor lui Clement s-au pierdut, cu excepția câtorva fragmente, dar despre acestea se știe mai mult din mențiunile făcute de alți autori în scrierile lor.

Audiența spre care se îndrepta *Pedagogul* a fost considerată, în general, tânăra comunitate creștină – creștini botezați și catehumeni. După Denise Kimber Buell, tratatul nu trebuie să fie interpretat ca fiind destinat exclusiv unui astfel de auditoriu. Ea este de părere că *Pedagogul* se adresa, în special, cercurilor creștine bogate și cu pregătire intelectuală din Alexandria de la sfârșitul secolului al II-lea³.

Această perioadă corespunde uneia de liniște, numită de istorici „mica pace a Bisericii” și celei în care răspândirea creștinismului s-a extins la clasa superioară a societății⁴. Biserica creștină a inclus tot mai multe persoane care au asimilat pe deplin cultura intelectuală a timpului lor în forma ei cea mai înaltă și cea mai completă, astfel s-a creat o sinteză între credința creștină și cultura clasică pe care următoarele secole aveau să o demonstreze ca indisolubilă. Scris în jurul anului 200, *Pedagogul* este unul dintre cele mai

² Traducerea titlurilor în limba română s-a făcut după D. Fecioru, *Introducere*, în Clement 1982, p. 16.

³ Buell 1999, p. 108.

⁴ Marrou 1977, p. 60-61.

potrivite exemple – un tratat creștin de morală practică în trei cărți pentru uzul unui public de aristocrați creștini⁵.

Clement a fost considerat marele teoretician al instruirii. El credea în disciplină și în învățarea progresivă, considerând că întotdeauna mai este ceva de învățat – simpla credință nu era suficientă pentru a înțelege sensurile Scripturii – și pentru o evoluție spirituală a individului⁶.

Pedagogul este asemănat unui doctor care prescrie un tratament general de urmat pentru toți creștinii și pentru toți cei care doreau o schimbare în viața lor. Creștinul este un om nou (un „nou-născut”, un „copil”), cu reguli noi de viațuire – el trebuie să se schimbe/să crească, nu numai în interior, ci și la exterior⁷. În *Pedagogul* autorul urmărește trei dimensiuni sau compartimente ale persoanei: moravurile, faptele și pasiunile. El stabilește „reguli de conduită nemuritoare”⁸ atât în relația cu ceilalți, cât și cu sine pentru că le considera date de chiar Creatorul, de Dumnezeu.

În primul rând, *Pedagogul* „se ocupă cu lucruri practice”, Clement considerând că dacă înainte, adică la începuturile creștinismului, adepții noii religii erau sfătuiți să ducă o viață mai bună, mai onorabilă, începând cu vremea lui (a doua jumătate a secolului al II-lea) creștinii trebuiau să fie îndrumați să urmeze un anumit comportament care să-i definească ca atare.

Clement atrăgea atenția asupra unor obiceiuri din societatea greco-romană de care creștinul sau catehumenul, adică „omul nou”, trebuia să se debaraseze. Biserica se afla în perioada de organizare și de aceea considerăm că lucrarea lui Clement, ca și alte scrieri din primele secole, se adresa atât creștinilor, cât și celor care se pregăteau să îmbrățișeze această credință. În primul rând, mesajul, deși pare simplu și ușor de urmărit, cum ar fi „Iubește-ți aproapele ca pe tine însuși” sau „Și ne iartă nouă greșelile noastre, precum și noi iertăm greșiților noștri” sau „dacă cineva îți dă o palmă întoarce și celălalt obraz”, s-a dovedit covârșitor pentru majoritatea creștinilor, iar cei care se străduiau să-l urmeze apăreau ca niște străini, dacă nu ca niște ciudați.

Pedagogul nu este un discurs teologic, deși autorul a mărturisit că descoperă învățăturile dogmatice, am putea spune că ar fi „următoarea etapă”

⁵ *Ibidem*, p. 62.

⁶ Această teorie este prezentă chiar de la începutul lucrării când mărturisește că însuși Dumnezeu folosește instruirea progresivă „Cuvântul, Care în tot ce face este iubitor de oameni, folosește un plan frumos potrivit unei instrucții cu bune rezultate: mai întâi ne îndeamnă, apoi ne educă, iar la sfârșitul tuturor ne învață”. Vezi Clement 1982, p. 167.

⁷ Clement încerca să explice creștinilor cine sunt și încotro se îndreaptă, de unde provin, cum sunt susținuți și cum ar trebui să se comporte. Capitolul V este intitulat *Toți cei care se ocupă cu credința cea adevărată sunt copii înaintea lui Dumnezeu*, iar capitolul VI, *Contra celor care susțin că numirile de „copil” și de „prunc” arată acoperit învățarea cunoștințelor elementare*. Vezi Clement 1982, p. 173-180, 180-196.

⁸ *Ibidem*, p. 167.

a ceea ce însemna a fi creștin; dacă la început, adică în primele două secole, trebuiau să fie mai atenți la modul în care trăiau – „Mai înainte îi îndemna pe oameni să ducă o viață morală”⁹, Clement considera că în vremea lui creștinii sunt chemați „să săvârșească faptele ce trebuie făcute”¹⁰. Și ca să înțeleagă despre ce era vorba, le prescrie „reguli nemuritoare” și le oferă exemple de oameni care în trecut „au trăit în rătăcire”, dar s-au îndreptat și au devenit modele de urmat.

Problema sau încercarea cea mai dificilă a fost de a schimba modul în care era privită și trăită viața. Creștinii sunt comparați cu niște învățăcei și sunt sfătuiți să devină nevinovați precum copiii¹¹. Pentru a redeveni „tineri” și a dobândi mântuirea trebuiau mai întâi „să renunțe cu jurământ la vechile credințe” în care au crescut și apoi „să se vindece de pasiunile care sunt în noi”¹², adică creștinul trebuie să se schimbe nu numai la interior, ci și la exterior și de aceea *Pedagogul* are în vedere trei dimensiuni ale creștinului: moravurile, faptele și pasiunile. Acest ghid făcea referire la reguli de comportament prin care păcatele deja făcute vor putea fi curățate, iar altele evitate, și dacă vor fi respectate acestea vor duce la mântuire, scopul final al oricărui creștin,

„se cuvine să trăim potrivit poruncilor voinței Sale, nu numai împlinind cele ce ne poruncește și ferindu-ne să săvârșim cele ce ne sunt interzise, ci și fugind de unele exemple și imitând pe altele pe cât ne stă în putință [...]. Socotim Cuvântul lege și recunoaștem că poruncile și sfaturile Lui sunt căi scurte și directe spre veșnicie”¹³.

Dar aceștia se confruntau cu moștenirea lor, aveau un bagaj de obiceiuri și o mentalitate care reflectau specificul societății greco-romane la sfârșitul secolului al II-lea. Vorbim de o societate în care plăcerile, mâncarea bună, îmbrăcămintea de calitate, interioarele luxoase, relațiile artificiale erau căutate și dorite. Fiecare râvnea să trăiască fără grija zilei de mâine sau mai bine.

În Cartea a II-a obiectivul a fost de a îndruma creștinul cum să-și conducă viața și mai întâi „cum să se poarte fiecare din noi cu propriul trup”¹⁴.

Și primul aspect este despre cum trebuie creștinii să se poarte față de mâncăruri. Ținând cont că „viața constă din două lucruri: din sănătate și din putere”¹⁵, trebuie folosită o mâncare care „să ne ajute să avem viață, nu să ne

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, capitolele V și VI. Pentru o analiză amănunțită a acestei metafore folosite de Clement. Vezi capitolele VII și VIII din Buell 1999.

¹² Buell 1999, p. 166-167.

¹³ *Ibidem*, p. 171-172.

¹⁴ Clement 1982, p. 228.

¹⁵ *Ibidem*.

desfătăm” și care să contribuie „la creșterea trupului, la sănătatea lui, și-l face să fie puternic atât cât trebuie”¹⁶ și „să evităm mâncărurile care ne deșteaptă pofta și ne îndeamnă să mâncăm fără să ne fie foame”¹⁷.

Apoi urmează un capitol despre cum trebuie să ne purtăm față de băutură și în care *Pedagogul* ne învață că vinul este bun doar dacă se bea cu măsură și mai ales seara

„[...] pentru că atunci nu mai citim, ca să avem nevoie de minte trează. Seara aerul este mai rece decât ziua, așa că trebuie să înlocuim lipsa căldurii naturale a soarelui cu o căldură străină; [...] paharele să nu ajungă până la paharul ocării”¹⁸.

Dar niciodată să nu se dea tinerilor „că nu e potrivit ca vârstei clocotitoare să-i torni cel mai fierbinte lichid, vinul; este ca și cum ai turna foc peste foc. Din pricina vinului se aprind poftele lor sălbaticе și arzătoare și temperamentul lor înflăcărat”¹⁹. Clement descrie comportamentul rușinos al omului beat

„[...] limba se împiedică, buzele se moleșesc, ochii se schimbă, ca și cum vederea ar fi înecată de mulțimea umezelii [...] socot că totul se învârte în jurul lor și nu mai pot număra lucrurile din depărtare. [...] Mersul bețivului este tremurat, ca și cum ar fi purtat de un șuvoi de apă; apoi se pornesc sughiturile, vărsăturile și nebuniile”²⁰,

ca apoi să recurgă la câteva versuri din Sofocle pentru confirmarea celor spuse mai sus.

În capitolul al treilea, *Pedagogul* explică de ce folosirea unui mobilier scump nu este potrivit cu felul de viață al creștinului – „mărturii ale unei vieți de lux lipsite de gust, lucruri de prisos, care aduc cu ele invidia și lenea”²¹ și „a te lăuda cu mobila este de-a dreptul o rușine”²².

Printre obiectele enumerate sunt cupele din argint și aur încrustate cu pietre prețioase, cupele tericleene, cupele antigonide, cantarele cu două mânere, cupe în formă de scoică, vase de răcit vinul, vase pentru turnat vinul în cupe, vase din sticlă, obiecte din argint ca paturi de odihnă, lighene, sosiere, farfurii, cești mari rotunde fără toartă,

„vase de argint și aur, unele pentru aducerea mâncării la masă, altele pentru alte treburi, de care mă și rușinez să vorbesc; mese cu trei picioare din lemn de cedru, care se rup ușor, din lemn parfumat, din abanos și din fildeș; paturi lucrate cu artă, cu picioare de argint și placate cu fildeș; uși mari împodobite

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 238.

¹⁸ *Ibidem*, p. 242.

¹⁹ *Ibidem*, p. 241.

²⁰ *Ibidem*, p. 242.

²¹ *Ibidem*, p. 250.

²² *Ibidem*, p. 253.

cu ținte de aur și cu carapace de broască țestoasă; cuverturi vopsite cu purpură și cu alte vopsele greu de găsit”²³

sau cuțit de bucătărie cu mâner „garnisit cu ținte de argint” sau din fildeș, cuțit din fier adus din India pentru feliatul cărnii, oale de noapte din piatră albă străvezie, „vase de necinste” din argint sau aur²⁴.

În următorul capitol *Pedagogul* critică banchetele, „ospețele de noapte” pentru că consumând băuturi „te pofteste să te îmbeți, te ațâță la desfrâu, te face îndrăzneț, nerușinat”²⁵, „feluritele farmece ale melodiilor sfâșietoare și ale ritmurilor pline de jale ale muzicii cariene strică purtările oamenilor prin muzica lor desfrânată și înșelătoare și îi târăsc spre patimi”²⁶. Le cere creștinilor să nu participe la acestea pentru că „în zgomotul flautelor, al instrumentelor cu coarde, al cântecelor, al dansurilor și al castanietelor egiptene, toată lumea se frământă în învălmășeală cu necuviință și cu lipsă de bună creștere; chimvalele și timpanele răsună; instrumente înșelătoare te asurzesc”²⁷. O informație importantă este și cea legată de instrumentul folosit în luptă de diverse popoare: tirenienii de trâmbiță, arcadienii de fluier, cretanii de liră, sicilienii de harpă, tracii de corn, lacedemonienii de flaut, egiptenii de timpan, iar arabii de chimval²⁸.

Urmează să se discute și despre răs, de ce nu se cade să exagerezi cu râsul, ascultând glumele deochiate ale măscăricilor sau imitându-i pe aceștia, și să vorbești sau să ascuți „cuvinte de rușine” pentru că „cuvintele de rușine îl arată pe om spurcat, păgân, fără bună creștere și nerușinat; nu-l arată curat, cuviincios și cuminte”²⁹. Râsul este de mai multe feluri: zâmbet, când este o „destindere cuviincioasă și armonioasă a feței, de veselie când se relaxează toată fața care este și râsul oamenilor înțelepți, hlizitul în cazul femeilor, râsul desfrânat, hohot în cazul bărbaților, răs de pețitor”³⁰.

În aceeași categorie intră și capitolul următor despre rostirea cuvintelor de rușine și despre faptele săvârșite cu păcat – despre desfrânare, pederastie³¹. Clement recurge la un citat din poetul Menandru pentru a întări explicațiile sale – „vorbele rele strică obiceiurile bune”³².

²³ *Ibidem*, p. 250.

²⁴ *Ibidem*, p. 253.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 254.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. 255.

²⁹ *Ibidem*, p. 259.

³⁰ *Ibidem*, p. 257.

³¹ *Ibidem*, p. 260.

³² *Ibidem*, p. 259.

Mai departe, Clement revine la subiectul despre banchete cu mai multe sfaturi pentru tineri și cum ar trebui să se poarte orice creștin în această situație, adică să mănânce și să bea puțin și încet, să nu fie lacom, să nu plescăie, să nu pocnească din degete sau să fluiera pentru a chema slugile, să nu râgâie la masă sau să nu strănute zgomotos, să nu se scobească între dinți, să nu flecărească, să-l asculte cu răbdare pe cel cu care vorbește, femeile să vorbească puțin pentru că „tăcerea este o virtute pentru ele”, iar în cazul tinerilor „o onoare lipsită de primejdii”³³.

În capitolul al nouălea *Pedagogul* atrage atenția asupra modului în care trebuie folosit în mod benefic somnul. În primul rând trebuia îndepărtat luxul:

„cuverturile țesute cu aur, covoarele persiane garnisite cu aur, hainele de stofă fină, lucrate cu purpură, care cad până la picioare, pernuțele de mare preț pentru rezematul picioarelor, țesăturile de porfiră de care vorbesc poezii, îmbrăcămintele cele de pe dedesubt și paturile mai moi decât somnul”³⁴.

Interesant este faptul că Clement a legat în acest șir de subiecte despre comportament și tema nașterii de copii. Într-un capitol special se discută despre scopul căsătoriei, nașterea de copii, dar și despre avort, înfrânarea sexuală:

„să îndepărtăm de la noi dorințele puternice, împreunările repetate, împreunările cu femeile însărcinate, homosexualitatea, pederastia, desfrânarea și adulterul. [...] Trebuie să socotim pe copii ca pe fiii noștri, iar pe femeile altora trebuie să le privim ca pe niște fiice”³⁵.

Prin capitolul VIII și apoi prin intermediul ultimelor trei din cartea a doua³⁶, Clement transfera discuția de la cea despre comportamentul moral la cea despre aspectul fizic. Și începe să analizeze obiceiul de a folosi parfumuri și de a purta coroane și dacă acestea ar fi necesare. Aflăm astfel că se foloseau diverse parfumuri cu diferite denumiri – „crention”, „metalion”, „plagonion”, „psagdas” (un parfum egiptean)³⁷ sau parfumul de crin, din planta „cipru” (o plantă care crește în Cipru), de nard și de trandafir. Parfumurile erau obținute în formă lichidă sau ca prafuri, dar mai existau parfumuri care se ardeau pentru parfumarea caselor. Majoritatea dintre ele sunt considerate de prisos și dăunătoare, care „deșteaptă dragostea trupească”, dar unele sunt folosite în scop terapeutic sub formă de alifii pentru tratarea guturaiului, răcelii,

³³ *Ibidem*, p. 263-265.

³⁴ *Ibidem*, p. 275.

³⁵ *Ibidem*, p. 281.

³⁶ *Ibidem*, vezi capitolele X bis, XI și XII.

³⁷ *Ibidem*, p. 267.

durerilor de picioare – mirosul trandafirului sau al violetelor calmează durerile de cap, șofranul și floarea de „cipru” „dau un somn liniștit”³⁸.

Folosirea coronițelor din florile livezilor este considerată categoric dăunătoare. Plantele au anumite proprietăți care pot afecta sănătatea persoanei care le poartă în coroniță – de exemplu, iedera răcorește creierul, mirosul nucului provoacă somnolență, iar narcisa aduce amorțeală nervilor³⁹.

Coroanele erau interzise creștinilor și pentru că de obicei erau dedicate idolilor – narcisa era floarea zeilor subpământeni, cu trandafiri erau încununate muzele, zeița Hera folosea crinul, iar Afrodita mirtul. Clement mai scria că deoarece coroana era și simbolul liniștii se puna pe capul morților⁴⁰.

În capitolul X bis, *Despre luxul la îmbrăcăminte*, Clement pleda în favoarea alegerii unor haine modeste sau simple și îndepărtarea a tot ce era de prisos. Aflăm informații despre tendințele societății în acest domeniu pentru că Clement apelează la exemple.

Descoperim o lume interesată de a arăta bine și de a cheltui pe materiale de calitate, fie lână, fie mătase sau alte țesături, vopsite în diverse culori, cum ar fi

„[...] culoarea de Sardes, culoare din fructe verzi și altă culoare, verde deschis, culoarea trandafirie, culoarea stacojie și alte nenumărate culori au fost născocite, prin strădanie omenească pentru satisfacerea unor plăceri pierzătoare”⁴¹.

Altele erau țesute cu fir de aur sau cu imagini de animale pe ele

„[...] Țesăturile învrastate cu aur, cele vopsite cu purpură și cele țesute cu chipuri de animale – jucării expuse la bătaia vântului – acele tunici de culoare galbenă, impregnate cu parfum, felurite haine scumpe din piei deosebite, cu figuri de animale țesute pe purpură [...]”⁴².

Totuși, Clement admitea în cazul femeilor ca hainele lor să fie dintr-un material mai moale și plăcut la atingere, dar „să nu fie încărcat cu flori”⁴³. Astfel aflăm că lâna de calitate superioară, ca materie primă, era considerată cea din Milet sau cea din Italia și mai ales lâna care era păstrată curată direct pe oi, acestea fiind „îmbrăcate” pentru a nu se murdări: „lâna oilor este păstrată curată acoperind oile cu piei tăbăcite, după care mulți umblă ca nebunii”⁴⁴.

³⁸ *Ibidem*, p. 271.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 272.

⁴¹ *Ibidem*, p. 292.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, p. 294.

⁴⁴ *Ibidem*.

Despre mătase autorul avea o părere foarte proastă pentru că, deși scumpă, era folosită mai degrabă să atragă privirile, transformând femeia onorabilă care purta haine din acest material într-una de moravuri îndoielnice:

„Această pânză făcută din firele viermilor de mătase, transparentă și de prisos, este dovada unei minți nesănătoase; prostituează cu un voal subțire rușinea trupului. O îmbrăcăminte nu-i acoperământ; că nu poate să ascundă formele goliciunii. O îmbrăcăminte ca aceasta, pusă pe trup, dă mai multă senzualitate trupului, ajunge una cu forma trupului, modelându-se după el; mulează formele femeii, încât ajunge văzută întreaga alcătuire a trupului ei, deși nu este văzută”⁴⁵.

O altă țesătură căutată era purpura:

„Din pricina acestei purpuri au mare căutare Tirul, Sidonul și regiunea vecină Mării Laconiene. Vopselele acestor ținuturi sunt foarte căutate, la fel și pescuitorii de scoici de purpură, ca și scoicile de purpură, pentru că sângele lor dă culoarea de purpură”⁴⁶.

Înainte erau căutate pânza fină din Egipt dar, în vremea lui Clement, la modă devenise cea din „țara evreilor și a cilicienilor”, stofele prețioase din insula Amorg din arhipelagul Cicladelor sau pânzele fine din in⁴⁷.

Atât bărbații, cât și femeile, erau interesați să-și procure, indiferent de preț, materiale textile – lână, purpură, mătase, in – pentru a-și confecționa haine cu care să fie la modă și să epateze.

În privința încălțămintei, aflăm din capitolul XI⁴⁸ că se purtau sandalele împodobite cu pietre prețioase și cu aur, modelele atice și sicioniene, din Persia și din Tir, cu toc înalt. Pentru femei, Clement recomanda încălțămintă bătută în cuie și unsă cu grăsime, iar bărbaților sandale și *fecasii* sau *conipozi*, adică o încălțămintă albă, ușoară și subțire, pe care o foloseau instructorii de gimnastică și preoții egipteni – „să folosim sandale sau fecasii; aticii numesc acest fel de încălțămintă conipozi, pentru că, după părerea mea, picioarele se apropie de praful de pe pământ”⁴⁹.

Podoabele completau ținutele și așa bogat ornamentate, oamenii erau atrași de folosirea sticlei colorate și a pietrelor prețioase sau semiprețioase – „a pietrelor prețioase pale sau verzi, în fața tuturor pe care le aruncă marea dezlănțuită și în fața rozăturilor pământului”⁵⁰, a „mărgăritarului”, adică a

⁴⁵ *Ibidem*, p. 291.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 296.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, capitolul XI, *Despre încălțămintă*.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 296-297.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 297.

perlei, a pietrelor prețioase ca ametistul, jaspul, topazul sau smaraldul de Milet⁵¹.

Pentru a convinge, Clement a apelat la scriitori greci mai vechi, poeți comici, care descriu tendințele modei din secolele al V-lea și al IV-lea î.Hr., demonstrând (pe lângă erudiția autorului) că acele „obiceiuri rele” s-au păstrat din timpuri străvechi. Un poet grec menționat a fost Filimon, din secolul IV î.Hr., care într-unul dintre poemele sale vorbea despre obiceiul purtării brățărilor de aur de picior, numite „piedică de aur la picioare” și a veșmintelor transparente⁵². Poetul Nicostrat menționa bijuteriile din aur în formă de șarpe sau țipar – inele, brățări de mână sau de picior, coliere, salbe⁵³ – iar Aristofan critica în *Tesmoforiile* toate podoabele femeiești

„A – Turbane, legături de cap, / Silitră, piatră poroasă, bentiță pentru gât, fileu / pentru păr, / voal, ruj de buze, coliere, fard pentru ochi, / Rochie luxoasă, diademă, baticuri pentru cap, / cordon, mantou, podoabe, haină de purpură brodată, / tunică din stofă fină care cade / până la picioare, / Bluză, vestă, jupon, tunicuță / Și n-am vorbit de cele mai de seamă dintre ele. / B – Care? / C – Cercei pietre prețioase, clipsuri, agrafe, / podoabe în formă de struguri, / brățări, cataramă, broșe, ghirlande, inele la / picioare, / Inele cu pecete, lanțuri, inele, farduri, / Ornamente de păr, legături pentru coafură, / olisboi, sardia, / Salbe, bijuterii pentru urechi”⁵⁴.

În cele 12 capitole ale cărții a treia, Clement continuă să investigheze societatea romană, să enumere acele exemple nepotrivite pentru ca creștinul să-și corecteze comportamentul. Autorul era de părere că sufletul are trei părți – partea spirituală, partea irascibilă și facultatea de a pofți. Aceasta din urmă poate lua forme diferite – „caută să placă și adulterului și desfrânării și stricăciunii”⁵⁵, vrea să înșele pentru că

„pasiunile se duc, plăcerile slăbesc, frumusețea se veștejește și mai iute decât frunza cade la pământ; când asupra frumuseții suflă cu putere furtunile erotice ale desfrânării, frumusețea se veștejește din pricina stricăciunii, înainte de venirea toamnei”⁵⁶.

Autorul revine cu temele din cartea a doua, adică dacă înainte a vorbit în câteva capitole, pe rând despre *Luxul la îmbrăcăminte*⁵⁷, *Despre încălțăminte*⁵⁸ sau *Nu trebuie să ne dăm în vânt după pietre prețioase și podoabe*

⁵¹ *Ibidem*, p. 298.

⁵² *Ibidem*, p. 300-301.

⁵³ *Ibidem*, p. 301.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 301-302. *Olisboi* era un falus confecționat din piele de femeile din Milet, iar *sardia* sau *sardius* este o piatră semiprețioasă roșie transparentă.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 306.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 307.

⁵⁷ *Ibidem*, capitolul X bis, p. 288-296.

⁵⁸ *Ibidem*, capitolul X, p. 296-297.

*de aur*⁵⁹, de data aceasta le tratează împreună în capitolul intitulat *Nu trebuie să ne împodobim*⁶⁰. Concluzionând care sunt efectele negative ale grijii exagerate pentru aspectul exterior, Clement oferă și mai multe informații despre tendințele societății romane în privința modei. Femeile care căutau să ascundă imperfecțiunile fizice și să înșele privitorul sau apropiații erau asemuite unor temple egiptene. Căci dacă sunt îndepărtate perdelele nu descoperi zeul, ci un animal, așa și femeile dacă este înlăturată vopseala din păr, haina brodată cu fir de aur, podoabele din aur, rujul și fardul de pe față iese la iveală o maimuță și descoperă „că în locul chipului aceluia vei vedea că s-a așternut în sanctuarul sufletului desfrânata, adulterina”⁶¹. Dragostea de slavă, asemuită unui șarpe, corupe femeia transformând-o în desfrânată că „desfrânata este iubitoare de podoabe”⁶². Acestea încercau în permanență să țină regim alimentar „cu mâncare proastă își fac trupul plăcut”⁶³, stau toată ziua închise în case pentru ca soarele să nu le distrugă fardul și să decoloreze vopseala (blondă) de păr. Autorul îl citează aici pe poetul grec Menandru care scria „că o femeie cuminte nu trebuie să-și facă părul blond”⁶⁴. Se detaliază chiar programul unor femei preocupate de propria înfățișare: dimineața se spală, își fac masaj și-și aplică o cremă-mască care nu doar le făcea fața palidă, ci le ataca și pielea, „care-și pun pe față excremente de crocodil, care se ung cu spumă de putreziciuni, care frământă funingine pentru sprâncene și care-și dau pe obraz cu alb de ceruză”⁶⁵. Din nou Clement apelează la scriitorii antici greci pentru a fi mai convingător; poetul Antifane din secolul al IV-lea î.Hr. rezuma în versuri ritualul zilnic:

„Vine/Revine, se apropie, se-ntoarce / Sosește, e de față, se spală, pășește încoace, / Se unge pe față, se piaptână, intră în casă, zăbovește, / Face baie, se privește, se îmbracă, se parfumează, / Se gătește, își dă cu cremă; iar dacă ar avea ceva, se spânzură”⁶⁶.

Cea mai completă listă cu subterfugiile pe care femeile le făceau pentru a arăta „bine” sau, cum spunea Clement, pentru a-și înșela soțul, prietenii sau trecătorii, a fost surprinsă de Alexios, un poet comic grec din secolul al IV-lea î.Hr. Clement a reprodus o parte din poemul acestuia, pentru „a combate cu

⁵⁹ *Ibidem*, capitolul XII, p. 297-304.

⁶⁰ *Ibidem*, capitolul II din cartea a treia, p. 308-314.

⁶¹ *Ibidem*, p. 309.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 310.

⁶⁶ *Ibidem*.

înțelepciunea păgână reaua meșteșugire a iubirii de găteală”⁶⁷, să se înțeleagă cât de greșite erau – „Și poeții păgâni sunt sături de ele” și le batjocoresc:

„Grija ei cea mai dintâi e să câștige și să jefuiască pe vecini; / Toate celelalte sunt pentru ea nimicuri. / Se întâmplă să fie mică? / O bucată de plută la pantofi / Își pune. Este înaltă? Poartă tocul scurt / Și își pleacă pe umăr capul când iese din casă, / Ca să-și scurteze înălțimea. Nu are șolduri? Își pune pe dedesubt cărpe cusute una lângă alta ca cei care o văd / Să spună: Ah ce trup frumos! Are burta mare? / Își pune sâni așa cum își pun actorii; / Și sâni stând drept, ca niște cornițe, / Duc înaintea haina, care acoperă burta. / 3. Are sprâncenele roșii? Și le dă cu funingine. / Se întâmplă să fie neagră? Își dă pe față cu alb de ceruză. / Este alb tare? Își dă cu fard roșu-aprins. / Are trup frumos? Și-l arată gol. / Are dinți bine formați? Trebuie neapărat să râdă, / Ca să vadă cei de față, ce gură frumoasă are. / Dacă râsul ei nu place, stă întregă zi / Având drept între buze o mică ramură de mirt, / Încât cu vremea se înveșește, fie de vrea sau nu”⁶⁸.

Clement mărturisea că Dumnezeu-Cuvântul considera grija pentru înfrumusețare o patimă chiar mai mare decât cea pentru băutură și mâncare. Machiajul și podoabele scot în evidență sufletul bolnav al persoanei respective, iar comportamentul unei astfel de femei este echivalat cu cel al unei desfrânate – nu exista deosebire între ele. Femeile se desconsiderau pe ele însele și-i îmbolnăveau pe cei din jurul lor. De aceea creștinii nu trebuiau să caute podoabele și metodele de înfrumusețare artificială – simplitatea, natura umană fără modificări insistente, acceptarea de sine așa cum te-ai născut, erau sfaturile date în special femeilor creștine.

Clement condamna chiar inventarea oglinzii, pentru că femeile își privesc fața ca pe o faptă frumoasă, adică prelucrează atât de bine propria imagine încât o apreciază ca pe o operă bine făcută și nu se gândesc că aceasta ducea la înșelarea tuturor în privința aspectului ei, căci fața devenea o mască de teatru. De aceea aceste femei sunt numite de autor curtezane⁶⁹. Sunt date și câteva exemple edificatoare – Narcis a fost personaj legendar care s-a îndrăgostit de propriul chip, pe care și l-a văzut într-o fântână și a ajuns să se arunce după el; exemplul ungerii lui David de către Samuil, care fusese împiedicat de Dumnezeu să-l aleagă pe cel mai frumos la chip dintre fiii lui Iesei pentru cel frumos la suflet⁷⁰. Adică, dacă frumusețea fizică era inferioară celei sufletești, cea care nu este nici măcar naturală, ci falsă și prelucrată, cum ar fi privită de Dumnezeu!

⁶⁷ *Ibidem*, p. 311.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 312.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 312-313.

Clement s-a ocupat și de obiceiul bărbaților care căutau să răspundă anumitor gusturi din epocă și se „îmbolnăveau” de această boală a luxului. Ei exagerau în privința aspectului lor, apelând la aceleași tehnici folosite de femei, și se efeminau – își epilau părul de pe corp, își smulgeau firele din barbă sau de pe față, își tundeau părul, își smulgeau firele albe sau unii își vopseau părul când începea să încărunțească pentru a-și ascunde vârsta, foloseau măști de păr sau purtau peruci și pieptănături sofisticate. „Sunt îmbrăcați cu mantale strălucitoare, lungi / și foarte scumpe. / Mestecă gumă de mestecat și miros a parfum”, cita Clement un poet comic grec⁷¹.

Exista o adevărată ramură a profesiilor legate special de aceste practici și care „câștigă pe față bani frumoși”: salon de epilat cu smolă, frizeri și „de cei care smulg părul bărbaților”⁷².

„3. Nu se poartă oare ca o femeie bărbatul care se piaptână, care-și dă părul jos cu briciul, ca să fie frumos, care se așează în fața oglinzii, ca să-și radă părul, să-și smulgă perii și să-și netezească obrajii? Dacă nu i-ai vedea pe aceștia în pielea goală, ai crede că-s femei. 4. Chiar dacă nu li se permite să poarte bijuterii de aur, totuși pentru a-și satisface pofta lor de a se asemena cu femeile se înfășoară cu cingători și franjuri de aur sau își fac din același material forme sferice, pe care le pun la gleznele picioarelor sau le atârnă de gât”⁷³.

Autorul era foarte aspru cu aceștia numindu-i „desfrânați” și „femei”, pentru că glasul, mersul, atitudinea, coafura, privirea le copiau de la acestea, la fel și îmbrăcămintea moale și colorată⁷⁴.

În capitolul al IV-lea din cartea a treia, unde se criticau anumite practici ale societății, *Pedagogul* ne dezvăluie aspecte ale vieții private. Cei care cumpărau și se foloseau de sclavi și slugi în toate momentele zilei și pentru cele mai simple activități o făceau pentru că nu doreau să lucreze și să se servească singuri

„2. Munca lor e foarte felurită: unii ostensesc slujind lăcomiei la mâncare a stăpânilor lor, cei care taie în bucăți alimentele și împart porțiile, cei care sunt meșteri în prepararea sosurilor, cei care fac prăjituri, cei care fac plăcinte cu miere, cei care fac prăjituri din aluat; unii se ocupă cu confecționarea hainelor luxoase, alții păzesc bijuteriile de aur ca zmeii, alții păzesc argintul, alții șterg paharele; unii se îngrijesc de pregătirea ospetelor, alții curăță caii; toți sunt îmbrăcați luxos de stăpâni; mulțime de paharnici și cete de tineri frumoși, ca niște animale tinere, din care stăpânii mulg frumusețea. 3. Coafori și fete în casă stau în jurul femeilor; unele cu oglinzi, altele cu plase pentru păr, altele cu piepteni; mulți eunuci, care ațâță la desfrâu; sunt oameni de încredere, că

⁷¹ *Ibidem*, p. 315.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*, p. 316.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 319.

euuncii nu pot să-și satisfacă plăcerea, dar slujesc, fără să trezească bănuiele, celor care vor să se dedea plăcerilor fără să-și facă griji”⁷⁵.

Femeile își cumpărau „purtători de lectică”, nu pentru a se ascunde în spatele perdelelor de privirile curioșilor, ci tocmai „ca să le vadă mulțimea”⁷⁶. Atunci când femeile vizitau templele aducând jertfă obișnuiau să fie însoțite de „un alai pestriț”: ghicitori ambulănți, preoți cerșetori ai zeiței Cibeles,

„de babe care așteaptă să le pice ceva de la altare și care cu cuvintele lor strică casele; îngăduie șușotelile bătrânilor care ghicesc în pahare și învață de la șarlatani unele descântece și cuvinte magice pentru distrugerea căsnicilor”⁷⁷.

În casele lor, femeile căutau compania bărbaților efeminați care trebuiau să întrețină atmosfera „care caută să distreze cu cuvinte de rușine și cu mlădieri desfrânate ale trupului; provoacă râs, care este înainte-mergător al desfrânării”⁷⁸. Ele stau lungite pe canapele, se joacă cu bufonii, privesc cu sau fără interes dansul satirilor, numit *sicinis*⁷⁹, și își cumpără o persoană care semăna cu Tersite, pe care Homer îl descria ca fiind cel mai rău dintre războinicii ahei ajunși la Troia, șchiop, cocoșat și jucător pătimaș de zaruri⁸⁰. Tabloul este completat cu menajerii cu păsări aduse din India sau unele numite flurierari, păuni din Media, papagali sau cățeluși de Malta.

Clement nu se oprește aici în descrierea societății în care trăia. El critică și comportamentul din băile publice. Era obiceiul ca femeile să vină însoțite cu tot tacâmul: „scaune aurite și cu ținte de argint, nenumărate vase de aur și argint, aduse unele pentru băuturi, altele pentru mâncări, altele pentru spălat și chiar grătare cu cărbuni”⁸¹ pentru a putea mânca și bea și pentru a epata cu bogăția soților lor și pentru a atrage privirea și interesul altor bărbați pentru a-i face amanți. Această practică era identică și în cazul femeilor mai sărace. Băile erau comune pentru ambele genuri, femeile putând fi văzute goale de străini sau ascunse de privirile acestora se îmbăiau împreună cu slugile, unele făcându-le masaj, iar altele „au grijă să se dezbrace pentru a îndrăzni ceea ce-i îndeamnă pofta”⁸².

Autorul mai scria și despre practicarea sporturilor pe care nu le condamnă de tot, dimpotrivă. Însă sportul însemna mișcare și trebuia legat de activitățile casnice: prelucrarea lânii, țesutul, ajutorul dat la gătit, obiceiul

⁷⁵ *Ibidem*, p. 321.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 322. Clement scria că aceștia erau „celți”, probabil germanici.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 323.

⁷⁹ Dansul, numit *sicinis*, cuprindea un set de gesturi potrivite pentru recitalul de piese dramatice pe care anticii le numeau *satire*. Vezi Du Bos 2021, p. 748.

⁸⁰ Homer 1967, p. 95.

⁸¹ Clement 1982, p. 324.

⁸² *Ibidem*.

de a-și aduce singure obiectele de care au nevoie din cămară, de a scutura așternutul sau a-i aduce apă soțului, a-i pune de mâncare, a merge la moară. În ceea ce-l privea pe bărbat, luptele atletice sunt acceptate dacă nu sunt făcute pentru bani, pentru mândrie, ci pentru sănătate⁸³. Era recomandat ca bărbații să taie singuri lemne, să scoată apă din fântână, să sape sau să învârtă la moară, ori să pescuiască. Tot un exercițiu corporal, dar mai modest, era considerat încălțatul, spălatul picioarelor sau fricționarea cu o cremă, îngrijirea unui bolnav sau a ajuta un nevoiaș⁸⁴.

În ultimele capitole din cartea a treia Clement face un fel de rezumat al trăsăturilor definitorii vieții de creștin⁸⁵. Deși nu mai intră în detalii și nu mai pune accentul pe aspectele negative ale unui anumit comportament, unele teme se repetă⁸⁶, dar cu noi informații pe care a omis să le pomenească în capitolele anterioare. Vorbind despre femeia căsătorită, Clement mărturisea că *Pedagogul* îngăduie acesteia inelul de aur, dar nu ca podoabă, ci ca pecete, care transmitea că ea era păzitoarea casei și se îngrijea de gospodărie. Acest inel putea avea o pecete, reprezentând un porumbel, un pește, o liră, o ancoră, un pescar sau o corabie⁸⁷. Erau interzise cele cu arc sau sabie, cupe sau idoli.

Severitatea referitoare la îmbrăcăminte și podoabe trebuia relaxată atunci când femeile măritate „n-au parte de un soț cuminte” și „trebuie să li se îngăduie să se gătească, ca să placă bărbaților lor”⁸⁸. Insistând pe estetica simplă a părului pentru femeia creștină, revine asupra prostului obicei al coafurilor complicate și al purtării perucilor cu păr natural, pe care le numea „bucle de păr mort”. Se ajungea la o situație tragi-comică când femeia purtând perucă venea la preot și Clement se întreba ce va binecuvânta acesta, „Preotul nu va binecuvânta pe femeia împodobită cu perucă, ci părul străin, iar prin păr, alt cap”⁸⁹.

Bărbații erau sfătuiți să nu-și tundă părul decât ca să nu deranjeze, nici barba să nu și-o radă de tot, să nu piardă timpul pălăvrăgind prin prăvălii sau frizerii, „să înceteze de a mai vâna femeile ce trec prin fața lor!”⁹⁰, să joace

⁸³ *Ibidem*, p. 334-335. Pe lângă jocurile atletice, Clement pomenește de un sport asemănător voleiului numit *feninda*, practicat pe vreme bună, cu soare, cu o mingie mică.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 335.

⁸⁵ De exemplu, capitolul VI este intitulat *Numai creștinul este bogat*, capitolul VII *Simplitatea este bună merindă pentru creștin*, capitolul VIII *Tablourile și exemplele sunt o parte însemnată din învățătura cea dreaptă* și capitolul XI *Expunere pe scurt a celei mai bune viețuiri*.

⁸⁶ De exemplu, Capitolul V *Cum să ne comportăm în băi* și capitolul IX *Pentru care pricină trebuie să facem baie*.

⁸⁷ Clement 1982, p. 339.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 338.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 346.

zaruri sau astragalul (care se juca cu patru oscioare, asemănător jocului de zaruri), adică să lenevească și să risipească banii.

Un alt subiect asupra căruia autorul a revenit era cel legat de participarea femeilor și bărbaților la spectacole din amfiteatre sau la circ. În primul rând, bufonii folosesc cuvinte rușinoase atunci când imită și scot în evidență viciile societății sau ale unor persoane, iar cei care îi privesc încântați „fac acasă cele văzute acolo”⁹¹, în al doilea rând, multe dintre întrecerile din stadioane sunt pline de cruzime și duc la moartea multor persoane. În concluzie, toate sunt „pricină de dezordine morală”⁹².

Informațiile oferite de Clement în *Pedagogul* sunt foarte prețioase pentru noi în încercarea de a completa tabloul de zi cu zi al vieții private din societatea greco-romană în general și din cea alexandrină în particular. Clement, trăind cea mai mare parte a vieții sale în Alexandria, cunoștea foarte bine stilul de viață al concetățenilor săi. A criticat foarte mult comportamentul femeilor, dar și pe cel al bărbaților, în încercarea de a explica necesitatea transformării interioare și exterioare a „omului nou” care trebuia să devină creștinul. Interesant este faptul că autorul, pentru a-și susține afirmațiile, apelează de multe ori la poeți și autori greci păgâni, lăsând să se înțeleagă că ceea ce condamna erau subiecte deja dezbătute de opinia publică cu secole în urmă. Adică nu era ceva nou ceea ce se întâmpla în societate, dimpotrivă, erau „obiceiuri” transmise din generație în generație, amplificate prin noi tendințe la modă.

Unii istorici sunt de părere că apelul lui Clement la autorii greci antici se datorează intenției de a face creștinismul atrăgător pentru publicul său educat din Alexandria. Henri-Irénée Marrou considera *Pedagogul* lui Clement din Alexandria un tratat de morală practică pentru uzul unui public de aristocrați creștini, care recurgea, pentru a-i da mai multă greutate, la „înțelepciunea lumii” și integra în sinteza sa frumosul ideal al înțelepciunii elene⁹³. După Piotr Ashwin-Siejkowski, opera lui Clement conține 300 de materiale literare diferite și aproximativ o mie de referințe la alți scriitori⁹⁴. Același autor declara că evaluarea lui Clement asupra filosofiei grecești sublinia aprecierea sa asupra rațiunii umane și a vieții ghidate de puterea ei. Rațiunea umană a fost în stare cu ajutorul harului lui Dumnezeu să recunoască adevărul, să-l aleagă, să-l proclame și să-l apere prin respingerea erorii și a doctrinelor false. Așadar, înțelepciunea greacă, deși „întunecată” și „furată” de la evrei, era valoroasă și demnă de respect⁹⁵.

⁹¹ *Ibidem*, p. 347.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Marrou 1977, p. 62.

⁹⁴ Ashwin-Siejkowski 2008, p. 30.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 26-27.

Privind din perspectiva propusă în analiza scrierii lui Clement din Alexandria, *Pedagogul* este o sursă foarte bogată de informații despre viața privată și trendurile societății greco-romane deopotrivă. În centrul atenției se află femeia pentru că la ea se găseau cele mai multe „obiceiuri proaste”, blamate de autor, și care o transformau pur și simplu într-o desfrânată, care avea capacitatea de a-i corupe și pe cei din jurul ei. În trecut, scria Clement, dând exemplul Elenei din Troia a cărei răpire a cauzat distrugerea cetății⁹⁶, obiceiurile păcătoase au dus la desfrâu, adulter și iubiri deșarte, pentru că oamenii nu aveau un Învățător care „să le taie poftetele” și să le spună ce nu e bine, dar odată cu apariția creștinismului lucrurile s-au schimbat.

Un alt scriitor creștin din aceeași perioadă, Tertullian⁹⁷, și tot din nordul Africii, din Cartagina, a fost preocupat de obiceiurile din societatea greco-romană dăunătoare pentru creștini. În *De spectaculis* [Despre spectacole] și în *De cultu feminarum* [Despre îmbrăcămintea femeilor] el se adresa creștinilor și catehumenilor explicând, în primul tratat, cât de periculoasă poate fi pentru ei participarea la orice fel de spectacol, iar în al doilea că dragostea de podoabe și îmbrăcăminte scumpă sunt apucături păgâne „intermediari ai desfrâului și profanatori”⁹⁸, iar machiajul poate sugera viciul, desfrânarea. Femeia creștină trebuia să placă doar soțului care căuta doar castitatea, iar obiceiul femeilor de a se aranja prin machiaj, haine scumpe și podoabe prețioase modifică creația lui Dumnezeu⁹⁹. *De cultu feminarum* nu este atât de complexă din perspectiva informațiilor referitoare la viața privată, așa cum este *Pedagogul* lui Clement. S-a insistat asupra machiajului – folosirea fardurilor, a ceruzei, înroșirea obrazilor și înnegrirea ochilor¹⁰⁰ –, coafatului și perucilor pentru a face părul mai voluminos, vopsitul părului în culoarea șofranului sau blond¹⁰¹, al podoabelor – coliere cu smaralde și perle, brățări de mână și de picior¹⁰² și asupra practicilor împrumutate de la femei ale bărbaților – epilatul, vopsitul părului, tunsul acestuia, raderea sau scurtarea

⁹⁶ Clement 1982, p. 313.

⁹⁷ Tertullian sau Quintus Septimius Florens Tertullianus (circa 155/160-220/230) s-a născut la Cartagina ca fiul unui centurion. Venit pe lume într-o familie de păgâni, el a fost botezat în anul 190, în jurul vârstei de 30 de ani. Conform tematicii, opera lui Tertullian se grupează în patru categorii: apărarea creștinismului (a scris cinci tratate apologetice), lupta împotriva ereziilor (a scris opt tratate de controversă), cultivarea virtuților (cu 12 tratate de morală), disciplina sacramentelor creștine (cuprinde 6 tratate). Vezi *Studiu introductiv*, de Claudiu T. Arieșan, în Tertullian 2001, p. 15 și *Dictionary* 1997, p. 1591-1592.

⁹⁸ Tertullian 2001, p. 132.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 128-129, „Ceea ce se ivește natural este opera lui Dumnezeu. Ce e creat artificial însă este lucrarea diavolului”.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 128, 131.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 129-131.

¹⁰² *Ibidem*, p. 138.

bărbii¹⁰³, practici declarate vicii, păcate grave care trebuiau eliminate definitiv. Ca un judecător, Tertullian soluționează „litigiul” conform unor reguli categorice și care erau stabilite atunci.

Cu ajutorul informațiilor oferite de Clement putem reconstitui o zi din viața privată a unei femei la cumpăna dintre secolele al II-lea și al III-lea, pornind de la primele ore din zi.

Dimineața începea cu baia, ajutată de servitoare, servitori și eunuci care roiau în jurul ei fiecare cu sarcini clare, pregăteau momentul cu atenție la fiecare detaliu, prosoape, veșminte fine din mătase transparente, recipiente cu parfumuri special create pentru acest moment, stăpâna se relaxa pentru ca pielea ei să devină moale și catifelată. Urma masajul făcut de unul dintre servitori și apoi era aplicată o cremă de corp.

Urma machiajul; Clement ne spune că se foloseau creme și măști din excremente de crocodil, sau cu spumă de putreziciuni, pentru întreținerea tenului și pentru machiaj. Cea mai apreciată era pielea exagerat de palidă și pentru aceasta se folosea „alb de ceruză”, un amestec otrăvitor din pigment alb de plumb, asemănător cretei, cu care se dădea pe față și pe brațe, care dăuna pielii, otrăvea corpul și putea duce la moarte („de aceea fața lor arată palidă din pricina fardurilor, se îmbolnăvesc ușor, pentru că trupul lor este slăbit, fiind mereu acoperit de creme și de farduri”). Pentru sprâncene și conturul ochilor se folosea funinginea sau șofranul. Clement nu pomenește despre înroșitul obrazilor și vopsitul buzelor, așa cum face Tertullian, ci menționează o singură dată rujul, dar insistă asupra machiajului exagerat pe care îl compară cu o mască de teatru pentru că imaginea naturală a feței era ascunsă și transformată – soțul era atât de obișnuit cu chipul pe care îl vedea zi de zi, machiat și vopsit că dacă o vedea dimineața înainte de ritualul de frumusețe cu greu o recunoștea. De aceea, astfel machiate, femeile nu ieșeau din casă decât la lăsatul serii, protejându-și rezultatul orelor lungi de eforturi în fața oglinzii. Femeilor le plăcea foarte mult să-și aranjeze părul fie cu bucle, fie cu împletituri sofisticate, fie recurgeau la peruci pentru a înălța părul strâns deasupra capului. Obișnuiau să-și vopsească părul, în special blond, ne spune Clement¹⁰⁴, fără a da alte detalii despre compoziția vopselei. Printre toate acestea un mic dejun frugal era suficient, fiind atente la cât mâncau.

Urmează alegerea ținutei în funcție de programul zilei. Dacă rămâneau acasă, ascunse de razele soarelui, așa cum scria Clement, pentru ca fondul de ten cu alb de ceruză să nu se prelingă din cauza căldurii și a transpirației, cu siguranță alegeau o ținută mai lejeră. Leneveau pe canapele cu picioare de fildeș sau din argint și acoperite cu cuverturi țesute cu fir de aur și din purpură,

¹⁰³ *Ibidem*, p. 131-132.

¹⁰⁴ Tertullian pomenea și de cele care își vopseau părul cu șofran.

iar atmosfera ar fi întreținută de mimi sau bufoni comandați și cumpărați la prețuri piperate. Servitorii le vor aduce preparate simandicoase și băuturi, folosind veselă din aur sau argint. Dar dacă vor ieși, ținutele vor conține obligatoriu materiale la modă, comandate și aduse de departe, fie că erau din in, lână, mătase viu colorate sau purpură. Tabloul era completat cu alegerea încălțăminte și a bijuteriilor – cele pentru cap – cercei, agrafe, lanțuri și șiraguri cu pietre prețioase sau perle, brățări de braț sau de picior, curele, cataramă din metal prețios. Fiecare ieșire trebuia să eplateze, să atragă privirile celor din jur, chiar dacă erau purtate în lectică, ascunse după perdele transparente, ele trebuiau din când în când să fure atenția trecătorilor cu o privire sfioasă, pudică. Puteau merge la templu, puteau participa la teatru, la întrecerile sportive sau puteau merge la băile publice și întotdeauna erau însoțite de puzderie de servitori care trebuiau să le asigure tot confortul, inclusiv prepararea unor gustări (în baia publică).

Cu o atitudine provocatoare, scopul lor era de a-și face simțită prezența, de a fi admirate și curtate. Într-un târziu reveneau acasă și, lăsându-se pe mâinile slugilor lor, erau dezbrăcate de masca care și-o creaseră de dimineață.

Din suita acestor femei nu lipseau bărbații efeminați care aveau rolul de a măguli cât mai mult cu puțință femeia. Aceștia le copiau, se epilau, se tundeau și își scurtau barba, își smulgeau firele albe sau își vopseau părul și barba, aveau un mers legănat și își subțiau glasul.

Pedagogul este un tratat de morală alcătuit de Clement din Alexandria într-un mod armonios și cu măsură. Dacă intenția acestuia a fost de a oferi un model de viață noilor comunități creștine din orașul său în care numărul celor instruiți și bogați era în creștere, el relevă de asemenea o cronică a obiceiurilor sociale și private din societatea greco-romană din jurul anului 200, atât de important din perspectiva istorică.

Abrevieri bibliografice

- Ashwin-Siejkowski 2008 – Piotr Ashwin-Siejkowski, *Clement of Alexandria: A Project of Christian Perfection*, Londra, New York, 2008.
- Buell 1999 – Denise Kimber Buell, *Making Christians: Clement of Alexandria and the Rhetoric of Legitimacy*, Princeton, 1999.
- Clement 1982 – Clement Alexandrinul, *Scrieri*, partea întâia, traducere, introducere, note și indice de D. Fecioru, București, 1982.
- Dictionary* 1997 – Frank Leslie Cross (ed.), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford, 1997.
- Du Bos 2021 – Jean-Baptiste Du Bos, *Critical Reflections on Poetry and Painting*, Leiden, Boston, 2021.

Cornelia Popa-Gorjanu

- Homer 1967 – Homer, *Iliada*, traducere în metrul original de George Murnu, studiu introductiv și note de D. M. Pippidi, București, 1967.
- Marrou 1977 – Henri-Irénée Marrou, *Décadence romaine ou Antiquité tardive ? III-e-VI-e siècle*, Paris, 1977.
- Tertullian 2001 – Tertullian, *Despre idolatrie și alte scrieri morale*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Claudiu T. Arieșan, postfață de Marius Lazurca, Timișoara, 2001.

ASPECTE PRIVIND FEMEILE ȘI ȘTIINȚA DE CARTE ÎN IMPERIUL BIZANTIN ȘI ÎN REGATUL UNGARIEI PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XIV-LEA

Cornelia POPA-GORJANU*

Cosmin POPA-GORJANU**

Aspects Regarding Women and Literacy in the Byzantine Empire and the Kingdom of Hungary until the Fourteenth Century

Abstract. *This paper is a preliminary exploration of the question of literacy among women in Byzantium and the kingdom of Hungary, focusing on the types of writing that are most likely to indicate the participation of women in the written culture. The paper discusses the historiography of women's literacy the Byzantine and Western areas and some examples of letters destined to noble women from the Banat are discussed. There are several private letters addressed to women dating from the 1360s. For example, the letters of the Himfi family show that women in this family received letters from the monarch, bishops, noblemen, knezes, and family members. By the second half of the fourteenth century there is evidence of common use of written communication through private letters among nobles, including noblewomen.*

Keywords: *literacy, noblewomen, knezes, private letters, Byzantium, Hungary, Banat.*

Cuvinte-cheie: *știința de carte, femei nobile, cnezi, scrisori private, Bizanț, Ungaria, Banat.*

Studiile referitoare la istoria femeii în Evul Mediu au formulat întrebări concrete legate de participarea acestora la fenomenele culturale care implicau capacitatea de citire și scriere, ca definiție minimă a științei de carte, sau antrenarea lor în elaborarea unor scrieri de diverse genuri care presupuneau pregătire superioară și acumularea unor aptitudini literare. Abordarea acestui subiect este complexă în contextul examinării producției literare medievale care, conform istoriografiei Imperiului Bizantin, cuprinde puncte de vedere și elemente de reper orientative suficient de clar exprimate¹. Modelele culturale occidentale au fost treptat adoptate și s-au impus în regatul Ungariei prin folosirea limbii latine ca limbă oficială a cancelariei regale și a Bisericii Romano-Catolice, deși există și atestări ale utilizării limbii grecești din secolele XI-XII. Folosirea limbii slavone cu scris chirilic în bisericile ortodoxe din Transilvania este atestată în sfera monumentelor ecleziastice prin pisanii și

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, e-mail: corneliapg@uab.ro.

** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, e-mail: cosminpg@uab.ro.

¹ Kaldellis 2019, p. 78.

legende². Aceste precizări arată diferențele dintre cele două spații din punctul de vedere al limbilor de cultură folosite. Întrebările principale care stau la baza acestei examinări preliminare se referă la contextul și atestările femeilor care foloseau scrisul, fie direct, fie prin intermediar, în cele două spații geografico-istorice. În cazul mediului nobiliar, adică laic, din Ungaria, prezența scrisorilor private sau a mandatelor adresate femeilor semnalează, cel puțin de la momentul apariției acestora, atingerea unui prag care sugerează abilitățile de citire și scriere în scop pragmatic. Este drept că persistă suspiciunea că membrii elitei nobiliare, bărbați sau femei, puteau să dicteze sau să asculte citindu-li-se scrisori de către dieci sau preoți, fără ca aceasta să ateste dobândirea abilităților necesare³. Cele mai timpurii exemple de scrisori din mediul nobiliar din regatul Ungariei, la care ne vom referi în a doua parte a acestui articol, provin din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. La începutul acestui studiu este prezentată situația științei de carte în istoriografia referitoare la femeile din Imperiul Bizantin, fiind vizate în principal cele de la vârful societății, pentru ca în partea a doua să fie prezentate exemplele unor femei din elita nobiliară din regiunea Banatului, implicate în schimburi epistolare începând din anii 1360.

În secolele IV și III î.Hr., scrisoarea a fost adoptată și adaptată de către elitele educate, care au folosit-o în diverse scopuri, pentru a împărtăși sfaturi politice pentru conducători (de exemplu cele ale lui Platon și Isocrate), pentru a-și apăra faptele (Platon și Demostene), pentru a expune discipolilor doctrina filosofică (Epicur). Nu în cele din urmă, pentru a transmite mesaje de natură mai mult sau mai puțin privată, dar într-o manieră mai elaborată decât scrisorile de zi cu zi ale oamenilor de rând. Această dezvoltare i-a determinat pe cercetătorii moderni să facă o diferență clară între scrisori private și epistole literare destinate unui public mai larg, și un al treilea grup cuprinzând corespondența oficială. Cercetările din ultimele decenii asupra operelor epistolare individuale din perioada greco-romană au arătat cât de problematică este încercarea de a trasa o distincție atât de strictă. Din aceste motive s-a stabilit o a patra categorie principală, cea a „scrisorilor literare private”⁴. Redactarea scrisorilor făcea parte dintr-un schimb intelectual prin care autorii își puteau etala abilitățile literare și își puteau afirma apartenența

² Prioteasa 2016, p. 30-51, 149, 153-154, 160, 165, 169-170, 180, 186-187; Năstăsoiu 2016, p. 233-243.

³ Pentru o prezentare a situației scrisorilor private ale familiei Himfi, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, vezi Popa-Gorjanu 2004, p. 19-23. Pentru referințe la situația scrisorilor private în Transilvania în secolele XV-XVI, vezi Dincă 2020, p. 365, 371, 378; referiri la exemplele de scrisori private din Banat, mai ales din secolul al XV-lea, vezi la Magina 2017, p. 352-253.

⁴ Riehle 2020, p. 4.

la elita educată. Alcătuirea de scrisori, care aveau la idealuri stilistice stabilite, includea referințe intertextuale care puteau fi apreciate doar de un cerc restrâns de bărbați (și, mai rar, femei) cu înaltă educație⁵.

Spre deosebire de Occident, unde studiile aprofundate erau limitate la cei destinați unei cariere clericale, în Imperiul Bizantin se afirmă că orice copil de sex masculin, talentat, putea să acceadă la nivelul respectiv. În timp ce vorbirea vernaculară, a străzii, cu propriul vocabular și pronunție, a fost folosită în comunicare, greaca clasică atică domina învățământul superior, legând epopeile homerice de limba greacă medievală. Sistemul educațional bizantin a fost și a rămas întotdeauna clasic, bazat pe cele șapte arte liberale ale Antichității: *trivium* (gramatică, retorică și logică), urmate de *quadrivium* (aritmetică, geometrie, muzică și astronomie). Se apreciază că scrisorile bizantine erau o producție discursivă remarcabil de voluminoasă. Redactarea acestora era „cel mai proeminent tip de scris” în Bizanțul medieval. Inventarul recent al scrisorilor grecești antice târzii, medievale și renescentiste timpurii a detaliat o listă de aproximativ 280 de autori de epistole și a estimat aproximativ 15500 de scrisori care au supraviețuit. Aceasta este aparent doar o mică parte din cele produse în limba greacă în timpul mileniului bizantin. Scrisorile care s-au păstrat au fost cele care dintr-un motiv sau altul au intrat într-o colecție de manuscrise care a supraviețuit. Scrisorile existente sunt, de asemenea, de obicei, doar o parte din producția reală a unui autor; într-adevăr, dintre cei aproximativ 280 de autori de epistole, doar 70 sunt reprezentați cu mai mult de 15 scrisori⁶. În surse, citim despre existența unor epistole sau, chiar, despre colecții întregi, care, din păcate, nu au mai ajuns la noi.

De obicei, textul scrisorii era doar un element al unui act de comunicare complex. Rolul mesagerului deseori nu se limita la livrarea acestor obiecte destinatarului, ci putea implica și transmiterea de mesaje orale care să contribuie la întreținerea corespondenței sau efectuarea unor gesturi ritualizate care să completeze mesajul. Trimiterea în mod regulat de cadouri acompania schimburile de scrisori. Produse alimentare, elemente de îmbrăcăminte sau diverse materiale textile sau cărți puteau însoți scrisoarea sau puteau fi stimulentele reale pentru motivația de a corespunde cu o persoană⁷.

Dacă ne întrebăm cine erau autorii de epistole, vom constata că aproape în totalitate exemplarele care s-au păstrat provin din mâna bărbaților, cum tot bărbații se regăsesc în număr copleșitor în rândul destinatarilor. Așa cum este cazul discursului bizantin în general, scrisorile sunt o producție predominant

⁵ Riehle 2023, p. 213.

⁶ Papaioannou 2010, p. 190. Vezi și Riehle 2020, p. 2.

⁷ Riehle 2023, p. 213.

masculină. Epistolografia existentă reprezintă aproape exclusiv doar o parte minoră a societății bizantine: membrii educați ai eșaloanelor sale superioare care sunt asociați cu marile centre urbane⁸. Aceasta nu înseamnă că femeile nu aveau acces la educație sau nu corespondau. Din păcate, dovezi clare, scrisori redactate de femei, nu s-au păstrat decât în mică măsură.

Un exemplu unic este corespondența prințesei-călugărițe Eirene Eulogia/Evlogia Choumnaina Palaiologina (1291-c. 1355)⁹. Evlogia a fost fiica unui intelectual bogat, Nikephoros Choumnos, și a văduvei despotului Ioan Paleologul, fiul împăratului Andronic al II-lea. Scrisorile mărturisesc relația pe care Evlogia a avut-o cu doi duhovnici. Din corespondența cu primul, Teolipt al Filadelfiei, s-au păstrat patru scrisori trimise doar de el. Dar din corespondența cu al doilea duhovnic, pe care Angela C. Hero l-a identificat cu Grigore Akindynos¹⁰, s-au păstrat 22 de scrisori, dintre care 8 aparțin prințesei, iar 14 duhovnicului¹¹. Diane Pasquier-Chambolle explică natura relației dintre aceștia:

„În cursul corespondenței, între cei doi destinatari se țese o relație aparte. Aceasta transformă natura scrisorilor care, departe de a fi simple rapoarte, iau forma unor exerciții stilistice menite să trezească în cititor întreaga panoplie de sentimente”¹².

Ca doi prieteni bine educați, ei făceau schimb atât de complimente, cât și de cărți. Evlogia îi trimitea cărți și cadouri bănești generoase, în schimb primea mustărări ușoare și sfaturi cu privire la atașamentul exagerat față de familie și la temperamentul ei.

Cu siguranță nu a fost singurul exemplu de femeie care să fi corespondat, căci în istoria bizantină descoperim multe femei, identificate sau nu, care și-au dovedit știința de carte. O putem include aici și pe călugărița Kassia *kandidatissa* din secolul al IX-lea. Născută într-o familie privilegiată din Constantinopol, Kassia a primit o educație aleasă. Ea a participat la concursul de mirese organizat de împărăteasa Euphrosyna pentru fiul său vitreg, Theophylos¹³. Iconoclasmul a avut un impact profund asupra caracterului ei, stimulându-i curajul de a aspira la idealuri de evlavie creștină, și a colaborat cu multe femei iconodule care s-au opus edictelor împotriva icoanelor¹⁴. Nu s-a păstrat o corespondență a acesteia, dar se cunosc trei

⁸ Papaioannou 2010, p. 191.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Meyendorff 1986, p. 16-17.

¹¹ Întreaga corespondență a fost publicată într-o ediție în limba română (Teolipt 2000, p. 303-380).

¹² Pasquier-Chambolle 2007, p. 114.

¹³ Vezi Treadgold 1979, p. 395-413.

¹⁴ Silvas 2016, p. 19.

scrisori trimise ei de către Theodor Studitul, în care lauda strădaniile Kassiei pentru păstrarea credinței ortodoxe și pentru sprijinul acordat unui discipol de-al lui întemnițat și aprecia calitatea stilului său epistolar¹⁵. Chiar dacă nu s-a păstrat nimic din corespondență, Kassiei i se atribuie mai multe scrieri: aproximativ 49 de imnuri și aproximativ 261 de versuri non-liturgice care iau forma fie de epigrame, fie de aforisme¹⁶.

Un alt exemplu indirect al existenței unei corespondențe feminine în spațiul bizantin poate fi considerată și cea a împăratului Manuel al II-lea Paleologul (1350-1425). Printre cei cărora le-a scris se numără și mama acestuia, împărăteasa Helena Cantacuzena Palaiologina¹⁷ despre care se știe că a avut o bună pregătire clasică, avându-l ca profesor pe renumitul Demetrius Cydones¹⁸.

Dacă pornim de la vârful elitei, ar trebui să le pomenim pe împărătese, care, ca soții și mai ales ca mame și văduve, au fost nevoite să asigure regența fiilor lor. Implicarea femeilor în politica bizantină în contextul strategiilor familiale nu era neobișnuită. Evident, femei cu personalități puternice, precum împărăteasa Teodora, soția lui Iustinian, sau Eirene din Atena, care s-a intitulat drept „basileus” la sfârșitul secolului al VIII-lea, sau Teodora, care a restaurat cultul icoanelor în 843, au exercitat conducerea într-o formă sau alta. Iar din secolul al XI-lea textele bizantine menționează, cu sau fără comentarii critice, rolul femeilor imperiale în relațiile externe și negocierile purtate ca parte a unei strategii prestabilite. Toate, cu siguranță, au întreținut o corespondență oficială și privată în acest sens.

De asemenea, se știe că prințesele *porphirogenete* sau din marile familii aristocrate, care aveau legături importante cu Curtea imperială, erau pregătite pentru misiuni diplomatice în numele împărăției bizantine. Așa s-a întâmplat, de exemplu, cu Maria Lekapenos, nepoata lui Romanos I Lekapenos, care a fost căsătorită cu țarul Petru al Bulgariei sau cu Theophano, nepoata lui Ioan Tzimiskes, căsătorită cu Otto al II-lea. Așa ar fi fost și soarta prințesei Zoe, fiica împăratului Constantin al VIII-lea Porphirogenetul, dacă se căsătorea cu împăratul Otto al III-lea, dacă acesta nu ar fi murit înainte ca ea să ajungă în Italia¹⁹.

Probabil cel mai bun exemplu de femeie negociatoare a vremurilor este cel al Annei Dalassena, mama lui Alexios I Comnenul. Ea reprezintă unul dintre cele mai cunoscute exemple de femei bizantine puternice. În *Alexiada*,

¹⁵ *Ibidem*, p. 20.

¹⁶ *Ibidem*, p. 22-31.

¹⁷ *The Letters* 1977, p. 2-3.

¹⁸ Din corespondența lui Cydones s-au păstrat câteva scrisori adresate acesteia; vezi Cydonès 1930, scrisorile numerotate 12 și 28.

¹⁹ Herrin 2007, p. 189-190.

Anna Dalassena este prezentată de nepoata sa, Ana Comnena, demonstrând abilități de strateg abil în implementarea politicii familiei²⁰. Ea a negociat alianțe de căsătorie cu familii puternice pentru copiii ei și pentru nepoții săi, cum ar fi logodna fiicei fiului ei decedat, Manuel, cu un nepot al împăratului Nikephoros Botaneiates; a fost o mișcare strategică, care a fost concepută pentru a înlătura eventualele suspiciuni ale împăratului cu privire la o posibilă conspirație a membrilor familiei ei²¹. De asemenea, această alianță matrimonială ar putea fi privită ca obținerea unei susțineri importante pentru fiul ei, Alexios, când urma să revendice tronul. Atunci când acesta a ajuns împărat, strădaniile Annei Dalassena au fost răsplătite cu titlul de împărăteasă, dar și cu autoritatea de a guverna în numele lui când nu se afla în capitală²².

Atunci când unui cuplu imperial i se naștea prima dată o fată și nu un băiat, aceasta juca un rol important ca soție a viitorului împărat desemnat de tatăl acesteia. De aceea, educarea și pregătirea fiicelor pentru un rol imperial erau acceptate ca o necesitate²³. Acesta a fost rolul asumat de Anna Comnena, la începutul secolului al XII-lea²⁴. Fiind întâia născută a împăratului Alexios I Comnenul și a Eirenei Dukaina, a fost logodită de mică cu Constantin, fiul fostului împărat Mihail al VII-lea Ducas și al Mariei de Alania pentru a consolida alianța celor două familii²⁵. Prințesele erau încurajate să-și lărgească și să-și aprofundeze cunoștințele prin studierea documentelor care păstrau tradițiile imperiale. Cu ajutorul unor tutori personali trebuiau să învețe despre protocolul și eticheta de la curte²⁶.

Tipikon-ul unor mănăstiri datând din secolul al XII-lea poate fi o sursă importantă pentru cercetarea noastră. În *tipikon*-ul Eirenei Doukaina, de la mănăstirea Kecharitomeni, sunt enumerate sarcinile celor care administrau așezământul monastic, ceea ce presupune că acestea trebuiau să știe să scrie, să citească și să facă socoteli pentru a-și putea îndeplini atribuțiile corect. Nu se precizează dacă existau femei analfabete în mănăstire²⁷. Angeliki Laiou afirmă că în *tipikon*-ul mănăstirilor studiate din secolele XIII-XIV, doar în una singură era menționată o călugăriță care nu știa să scrie și să citească²⁸.

²⁰ Comnena 1977, p. 127-137.

²¹ Koutrakou 2020, p. 334. Vezi și Garland 2014, p. 280-282 sau Diehl 1963, p. 174-197.

²² Comnena 1977, p. 129-131.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Chiar Ana mărturisea la începutul lucrării despre pregătirea sa „[...] am studiat în adânc limba grecească și retorica, eu, care am citit cu atenție și lucrările lui Aristotel și dialogurile lui Platon și mi-am format spiritul în *quadrivium*-ul științelor [...]” (*ibidem*, p. 3-4).

²⁵ *Ibidem*, p. X-XII, 123. Vezi și Herrin 2007, p. 232-233.

²⁶ Herrin 2013, p. 249.

²⁷ Laiou 1992, p. 254.

²⁸ *Ibidem*.

În secolul al XI-lea societatea bizantină și-a modificat atitudinea față de femeia educată care știa mai mult decât să scrie și să citească texte simple, religioase. De exemplu, Theophylact al Ohridei lauda educația împărătesei Maria de Alania, iar Mihail Psellos mărturisea că mama lui primise o instruire rudimentară, dar fiica lui, Styliana, ar fi beneficiat de o pregătire intelectuală desăvârșită, căci învăța cu plăcere și ușurință²⁹, dacă nu ar fi murit la nouă ani. Angeliki E. Laiou este de părere că fiica lui Psellos urma să primească o educație aleasă nu pentru că vremurile s-au schimbat, ci pentru că făcea parte dintr-o familie aristocrată bogată³⁰. Aceeași autoare considera că în secolul al XII-lea numărul mare de femei educate din Constantinopol se datora legăturilor acestora (a familiilor lor) cu familia Comnenilor³¹. Pentru următoarele două secole prezența mai multor informații a permis o analiză a existenței femeilor educate (adică știau cel puțin să-și scrie numele). Într-o statistică în care au fost incluse atât femei din rândul aristocrației, cât și din cel al țărănimii, numărul acestora este mai mare pentru secolul al XIV-lea. Astfel, potrivit calculelor, în secolul al XIII-lea, din 113 de exemple, două erau știutoare de carte, iar pentru secolul următor, din 83 doar 13 avuseseră parte de educație³². Comparația acestor statistici, cu precauția necesară, indică o creștere a numărului celor care posedau știință de carte.

Judith Herrin a analizat, de asemenea, aspectele legate de educația femeilor, în special a prințeselor³³. Există un acord general că majoritatea femeilor erau analfabete. Dar, în anumite familii aristocrate sau în mănăstirile de maici fetele puteau să dobândească cunoștințe de bază de citit și de scris. Sunt menționate ca exemplu viața Sf. Theophano, care mai târziu a devenit evlavioasă împărăteasă și prima soție a lui Leon al VI-lea, dar și cele cinci fiice ale împăratului Theophilos. Cele mai multe informații despre educația femeilor s-au păstrat începând cu domnia împăraților din dinastia Comnenilor, adică cu a doua jumătate a secolului al XI-lea și până în prima jumătate a celui de-al XIV-lea.

Cercetările dedicate științei de carte în Occident în ultimele decenii au subminat afirmațiile prevalente până în anii '70, care priveau perioada Evului Mediu timpuriu ca pe o epocă dominată de oralitate. Așa cum arată una dintre exegetele subiectului, Rosamund McKitterick, la capătul unor studii pe multiple planuri, s-a constatat „diversitatea imensă a manifestărilor științei de carte și măsura în care laicii și clericii participau la o cultură documentară

²⁹ *Mothers* 2006, p. 121.

³⁰ Laiou 1992, p. 253.

³¹ *Ibidem*, p. 254.

³² *Ibidem*, p. 257.

³³ Herrin 2013, p. 248.

comună”³⁴. La această observație, care ține seama de analize paleografice, diplomatice și codicologice, aplicate textelor medievale de generații de medievști care s-au ocupat de editarea izvoarelor scrise, se adaugă investigații din sfera sociologiei culturii, care concep interacțiunea cu scrisul pe multiple paliere, inclusiv cu texte care însoțesc imagini și care sunt definite ca epigrafice³⁵. Mai mult, abordările cantitative, care păreau să justifice observații legate de o presupusă renaștere a științei de carte în secolul al XI-lea în Occident, au lăsat loc unor analize calitative, considerate mult mai profitabile în sensul câștigului de cunoaștere a utilizărilor și rolului cuvântului scris în Evul Mediu timpuriu³⁶.

Implicarea femeilor în cultura scrisă, și chiar mai precis, în ceea ce numim corespondență, a fost abordată în diferite lucrări mai vechi, dar și foarte recente³⁷. La începutul acestui nou șantier de cercetare legat de scrierea de scrisori de femei sau către femei, mai facem câteva precizări generale cu privire la subiect pe baza analizelor istorice recente înainte de a prezenta câteva cazuri concrete care ilustrează situația din a doua jumătate a secolului al XIV-lea în mediul nobiliar din zona Banatului, dar cu implicații și înspre alte părți ale regatului Ungariei.

Datele fundamentale privind scrisorile trimise sau elaborate de femei au fost cel mai recent sintetizate într-o monografie publicată în 2023, dedicată scrisorilor femeilor europene din secolul al XI-lea până în secolul XX. Un capitol substanțial se referă la situația scrierii de scrisori de către femei pe parcursul Evului Mediu³⁸. Chiar și în mediul elitelor, în Occident scrisorile femeilor sunt rare, scrisul fiind specific mediului ecleziastic sau cercurilor monarhice. Scrisorile papale adresate monarhilor, prelaților, abaților și unor clerici din Ungaria și Transilvania atestă deja de la sfârșitul secolului al XII-lea utilizarea amplă a corespondenței în limba latină, așa cum se poate constata prin examinarea volumului I din colecția *Documente privind istoria României Seria C. Transilvania*.

La fel ca în Imperiul Bizantin, în Occident se întâlnesc cazuri de femei educate, aparținând cercurilor aristocratice sau monarhice, care s-au aflat în schimburi epistolare, cu conținut spiritual, deja dinainte de anul 1000³⁹. Scrisorile adresate femeilor în secolul al XI-lea provin de la clerici de rang

³⁴ McKitterick 2020, p. 25.

³⁵ *Ibidem*, p. 30.

³⁶ *Ibidem*, p. 32.

³⁷ Monagle *et alii* 2023; pentru scriere în mediul urban o estimare la Szende 2008, p. 23-33.

³⁸ Monagle *et alii* 2023, p. 23-71.

³⁹ *Ibidem*, p. 26. Exemplul excepțional al unei femei educate este cel al aristocratei Dhouda, soția unui aristocrat carolingian și autoare a *Liber Manualis*, un text destinat instruirii fiului său. Vezi Polanichka 2022, p. 215-253.

înalț, ale căror epistole au fost păstrate în colecții, precum cea a episcopului Anselm de Bec⁴⁰. După cum indică autorii acestui capitol, din secolul al XI-lea până la mijlocul veacului al XIV-lea, se observă o amplificare a utilizării scrisului în scopul comunicării în condițiile dezvoltării instituțiilor administrative laice și religioase. Dar, în același timp, ei semnalează că în contrast cu etapa următoare, cea a adoptării scrierii în limbile vernaculare, folosirea limbii latine face ca redactarea scrisorilor să fie probabil tot în mâna clerului. În esență, dezvoltarea demografică, economică și extinderea rețelelor de schimburi au necesitat dezvoltarea unor practici ale comunicării bazate pe scrisori, deși acestea și-au păstrat caracterul elitar⁴¹. Și în aceste condiții, scrisorile femeilor au rămas foarte puține, fiind restricționate la vârful structurii sociale. Exemplele cunoscute se referă la femei din cercurile înalte, precum Agnes de Poitiers, Eleanor de Aquitania și Eleanor de Poitiers, dar sunt cunoscute și cazuri ale unor femei din nobilimea mică, ale căror scrisori denotă implicarea lor în gestionarea intereselor preponderent economice personale sau ale familiilor lor. Cele mai multe scrisori provin de la femei nobile (sau starețe ale unor așezăminte monastice) și scot în evidență rolul lor în administrarea domeniilor aparținând soților lor⁴². Aflate la ambele capete ale spectrului social, de bună seamă că scrisorile femeilor din cercurile monarhice priveau gestionarea unor chestiuni de interes politic de nivel înalt, în timp ce scrisorile femeilor nobile se ocupau de problemele specifice administrării unor domenii funciare și relațiilor cu vecinii sau cu membrii familiilor. Și destinatarii lor sunt pe măsură, fiind vorba de monarhi sau papi, în cazul scrisorilor femeilor din prima categorie, și de nobili, în cazul celor din a doua categorie. Diferențele se mențin și în privința limbajului utilizat, conform poziției lor⁴³.

Alt aspect fundamental este legat de condițiile restrictive care făceau posibilă participarea în rețelele de schimb de scrisori. Expeditoarele trebuiau fie să știe să scrie și să citească, fie să poată folosi serviciile unor scribi. Felul acesta de a proceda la scrierea de scrisori aduce în atenție contribuția femeii care comandă scrisoarea și cea a scribului care compune textul pe baza abilităților și instruirii literare pe care o posedă. Autorii exemplifică situația referindu-se la scrisorile călugăriței benedictine Hildegard de Bingen (c. 1098-1179), ale cărei idei au fost scrise de pana lui Guibert de Gembloux, ceea ce sugerează că prima a dictat textul⁴⁴. La acestea se adaugă necesitatea disponibilității materialelor de scris, pergament, stilus, cerneala, tăblițe cerate

⁴⁰ Monagle *et alii* 2023, p. 27.

⁴¹ *Ibidem*, p. 27-28.

⁴² *Ibidem*, p. 31.

⁴³ *Ibidem*, p. 31-32.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 34.

și peceți. Scribii, la rândul lor, erau indivizi pregătiți în retorică și *ars dictaminis*, aplicând modele de scriere a unor scrisori.

Autorii propun și câteva idei generale care explică caracteristicile și scopul scrisorilor atribuite femeilor nobile. Acestea sunt scrisori definite ca senioriale (*lordly*):

„Scrisorile senioriale aparțin unor femei a căror autoritate socială și politică provine din rețelele familiilor lor precum și din pozițiile pe care le dețineau, pe care le alăturau altor familii aristocratice prin căsătorii și alianțe. Aceste femei scriau scrisori pentru a garanta aceste relații, pentru a le sublinia importanța în timpul perioadelor marcate de conflicte și pentru a negocia formarea unor noi rețele. Familiile de elită ale Europei medievale erau legate laolaltă în sisteme extrem de complexe de fidelitate și ierarhie. Scrisorile constituiau unele dintre mijloacele prin care aceste legături erau înregistrate, reiterate și uneori tulburate”⁴⁵.

Aceste afirmații caracterizează exemplele de scrisori analizate de autori, care includ femei implicate în rețelele de putere ale secolelor XII-XIII și care au negociat prin scrisori diferite chestiuni de ordin politic. Este vorba de regine din secolul al XIII-lea, ca Eleanor de Provence, soția regelui Henric al III-lea al Angliei, sau de Eleanor de Aquitania, care a fost activă în secolul al XII-lea. Pentru cea din urmă, scrisoarea a fost o unealtă politică fundamentală, una pe care a mănuit-o cu precizie, așa cum afirmă autorii. Într-adevăr, această ducesă de Aquitania, căsătorită cu regele Franței și apoi cu cel al Angliei, având la rândul ei opt fii și fiice, dintre care unii au devenit regi și regine, a ajuns să controleze prin scrisori o rețea amplă de articulații politice.

Aceste considerații se referă, în general, la exemplele ilustre de femei aflate la vârful societății, amplu atestate în schimburi epistolare, cu scop politic, cu diverși reprezentanți ai puterii laice sau ecleziastice, în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Exemplele de femei din regatul Ungariei implicate în schimburi epistolare, și pe care le putem încadra în tema mai largă a științei de carte sau a culturii documentare a femeilor, se referă la nobile din familia Himfi, care a făcut obiectul unei cercetări aprofundate în cursul căreia au fost identificate piese ce semnalează începuturile scrierii de scrisori de către femei⁴⁶. Afirmația se bazează pe faptul că urmărind izvoarele scrise acumulate de membrii familiei Himfi, la un moment dat, în cursul secolului al XIV-lea, întâlnim femei menționate ca destinatare ale unor mandate regale, precum și

⁴⁵ *Ibidem*, p. 35.

⁴⁶ Scrisorile femeilor nobile din Ungaria medievală constituie subiectul unui studiu recent publicat în Slovacia în care se discută și câteva dintre scrisorile din secolul al XIV-lea ale femeilor din familia Himfi, la care ne referim în acest studiu. Vezi Tihányiová 2021, p. 852-854.

cea ce se poate numi corespondență privată, adică scrisori adresate unor membri ai familiei și care se referă la aspecte administrative sau raporturi între rude ori interese comune. Suntem astfel în sfera scrisului pragmatic, care urmărește comunicarea și transmiterea unor mesaje importante pentru membrii familiei, dar întâlnim și exemple care ilustrează femeia nobilă în postura de stăpână de domeniu, cu putere de decizie sau administrare. Pentru a încadra mai bine discuția despre scrisorile care implică femei, trebuie să facem câteva scurte precizări legate de istoria familiei Himfi în secolele XIII-XIV.

Familia Himfi avea obârșia în comitatul Veszprém, având ca strămoș eponim pe un anume Him, fiul lui Martin din Nemeti, ogărar (*leporarifer*), vânător regal însărcinat cu creșterea câinilor de vânătoare ai regelui, ogari (*leporarius*), în Pădurea Bakony de la nord de lacul Balaton. Him a fost înnobilit în 1270, acordându-i-se stăpânirea ca nobil a părților sale din satul Nemeti, pentru ca ulterior să obțină și alte sate din aceeași regiune. Mai târziu, probabil din primul deceniu al secolului al XIV-lea, fiii săi s-au alăturat regelui Carol Robert de Anjou și în anii 1320 au sosit în Banat, unde au fost înzestrați cu domenii de către monarh, astfel dezvoltând, din anii 1330, două nuclee de domenii funciare, unul în comitatele Timiș și Caraș, iar celălalt în vestul regatului, în Veszprém⁴⁷. Intrarea în slujba regelui în calitate de comiți și castelani, atestată deja din anii 1320, precum și dezvoltarea celor două nuclee de domenii aflate la o distanță importantă între ele, au jucat un rol important în necesitatea dobândirii mijloacelor de comunicare la distanță, a abilităților de scriere în limba latină de către membrii familiei. Prosperitatea neamului Himfi și creșterea domeniilor lor s-au datorat intrării în slujba regelui și de aceea dobândirea abilităților de citire și scriere poate să fi fost stimulată de această situație. Abia din anii 1360, din timpul celei de-a treia generații a familiei Himfi, în arhiva acesteia s-au păstrat scrisori private, printre care sunt și cele pe care o să le discutăm mai jos.

În arhiva familiei se păstrau diplomele de donație și multe acte de judecată, începând din anii 1320, dar nu scrisorile private, dacă acestea vor fi fost folosite din anii respectivi. De altminteri, pentru primele două generații numele femeilor din familie nici nu sunt cunoscute. Spre deosebire de situația aceasta, pentru membrii celei de-a treia generații, care a fost activă între anii 1340 și 1380, schimbul epistolar între membrii familiei, printre care și femeile, precum și cu alți corespondenți nobili sau clerici și chiar cnezi, este atestat începând din anii 1360. Principalii destinatari sau uneori expeditori ai acestora sunt membrii celei de-a treia generații, adică Benedict și soția acestuia, Doroteea de Essegvár.

⁴⁷ Pentru istoria familiei Himfi, vezi Popa-Gorjanu 2019, p. 41-59.

Benedict Himfi a fost cel mai proeminent membru al familiei. Atestat între 1340 și 1380, a avut o carieră politică remarcabilă, fiind la început vânător regal, pentru ca în timpul domniei lui Ludovic I de Anjou să fie numit castelan de Somló, apoi comite de Sătmar, Maramureș, Săbolciu, Komárom, Pojon (Bratislava), Timiș, Caraș și altele. Începând de la sfârșitul anilor 1350 până la sfârșitul vieții a deținut aproape permanent dregătorii de comite, cariera sa culminând între 1366 și 1369, când a deținut funcția de ban al Bulgariei (*banus regni Bulgarie*), situație care i-a adus titlul de *magnificus*, adică rangul de baron și membru al consiliului regal. Ulterior, chiar dacă banatul Bulgariei a fost desființat, i-a rămas apelativul de ban în corespondența păstrată. Și fratele său, Petru Himfi, împreună cu care a exercitat funcția de ban, a fost uneori apelat cu aceeași titulatură⁴⁸.

Corespondența familiei Himfi este destul de amplă, începând tot din perioada 1360-1370, numărul scrisorilor crescând pe măsură ce ne apropiem de sfârșitul secolului al XIV-lea⁴⁹. În acest text dorim să explorăm răspândirea științei de carte în cazul femeilor atestate în schimburi epistolare la începutul acestui interval. Așa cum am precizat aici, ne limităm doar la cazul Doroteei, soția lui Benedict Himfi, despre care posedăm date privind implicarea în scrierea sau primirea unor scrisori. Nu este singurul caz. Și cumnata ei, Elena de Gerencser, soția lui Petru Himfi, a primit sau transmis scrisori în același interval, dar nu vom trata aici și exemplele ei.

Doroteea a fost menționată încă din anii 1360, inclusiv în mandatele regale adresate fraților Himfi din perioada în care aceștia au primit spre guvernare comitatele Caraș și Keve, precum și funcția de ban al Bulgariei. Tot ei i s-au adresat și cnezii de pe domeniul Remete al familiei, probabil aproximativ în 1369. Din deceniul următor datează o scrisoare a episcopului Nicolae de Cenad adresată Doroteei. După moartea lui Benedict Himfi știm că s-a retras într-o mănăstire din Veszprém, dar a continuat să vadă de soarta nepoților ei, cei patru fii orfani nevârstnici, rămași de la fiul ei, Nicolae II Himfi, decedat în 1382. Vom prezenta conținutul acestor scrisori care exemplifică tipul de scrieri ce atestă implicarea și participarea femeilor nobile la cultura scrisă, referindu-ne la cele mai timpurii exemple, lăsând însă o analiză aprofundată pentru un studiu viitor.

Cea mai timpurie scrisoare privată este datată 17 martie 1365 și este semnificativă pentru problema științei de carte a femeilor. Este vorba de o scrisoare adresată de Benedict Himfi, la data respectivă comite de Bratislava (Pojon), soției sale (*Nobili domine contorali magistri Benedicti comitis*

⁴⁸ *Ibidem*, p. 71.

⁴⁹ Mare parte din manevrele politice, relațiile cu patronii lor, provin din scrisori al căror număr este tot mai mare la începutul secolului al XV-lea.

Posoniensi), căreia îi transmitea instrucțiuni privind distribuirea de postav și sume de bani unor familiari ai săi⁵⁰. Scrisoarea era trimisă din Peciu Nou (azi în jud. Timiș), unde regele pregătea campania care a fost lansată în lunile următoare spre Vidin. Benedict solicita soției să dea cantități diferite de postavuri de Tournai (*dornetum*) sau de Köln (*Colonia*) unui număr de 15 indivizi care, cel mai probabil, erau familiarii lui Benedict. Unii dintre aceștia trebuiau să îi urmeze pe Benedict și pe rege. Din alte documente se știe că regele a fost la Timișoara în 15 martie, iar patru zile mai târziu emitea un document de la Slankamen, pe Dunăre.

Scrisoarea are o formulă scurtă a salutației, *dilectione prehabita*, după care intră rapid în miezul problemei. Întrucât textul latin și traducerea în engleză au fost publicate, punem aici traducerea în limba română:

„Magistrul Benedict comite de Pojon, după arătarea dragostei, vă punem în vedere că trebuie să dați o bucată de postav de Colonia lui Matei, fiul lui Petru de Megyer, două bucăți de postav de Colonia sau patru de Tournai lui Nicolae, fiul lui George, de asemenea, lui Iacob, fiul lui Nicolae și lui Gallus o bucată din același postav. De asemenea, două bucăți de [postav] roșu și alte două bucăți, zise *wegh*, de culoare *bluitni*, adică albastră (*keek*), de postav să ni le trimiteți aici prin Emeric Magnus. De asemenea, o bucată din postav asemănător lui Nicolae fiul lui Paul. De asemenea, o bucată asemănător sau de Colonia, lui Nicolae fiul lui Almus. De asemenea, o jumătate de marcă lui Ioan, fiul lui Booken, cu care să ajungă aici la noi. De asemenea, lui Nicolae, fiul lui Benedict, o jumătate de marcă în dinari. De asemenea, lui Ioan fiul lui Beke o jumătate de marcă în dinari. De asemenea, lui Blasius Rufus o jumătate de marcă. De asemenea, cortul făcut din pături *chergesator* și masa să ni le aducă aici Emeric Magnus. De asemenea, Ioan, fiul lui Petru, și Emeric *caniferi*, după ce vor primi o marcă să vină cât se poate de repede după noi și domnul rege. Ioan, fiul lui Petru, să ne aducă tolba cu toate săgețile și cele ce țin de ea, precum și arbaleta (*balista*) noastră. De asemenea, trebuie să dați două bucăți din postav sus zisului magistrul Ioan, fiul lui Toma, fratele nostru. Și același magistrul Ioan, cu arbaleta lui, trebuie să vină aici după rege, aducând și câinele lui, zis Orunuk. Dată la Peciu Nou, în luna după Duminica Oculi mei. De asemenea, lui George de Keled să-i dați o bucată de postav de Colonia”⁵¹.

Așa cum e formulat textul, Benedict Himfi a dictat sau a scris ceea ce credea că trebuie făcut în privința distribuirilor de bucăți de postav celor numiți mai sus, sau a unor sume de bani, cu ordine privind prezentarea unora dintre indivizii respectivi la Peciu Nou. Nu este o scrisoare corectată sau concepută pe tăbliță pentru a fi transcrisă, ci pare să fi fost redactată direct pe

⁵⁰ Textul scrisorii a fost publicat în latină și cu traducere engleză în Popa-Gorjanu 2019, p. 148-149.

⁵¹ *Ibidem*, p. 148-149.

hârtie, de aceea avem adăugirile ulterioare referitoare la distribuirile de postav, după ce trecuse de cele constând din sume în dinari. Tot așa cum după formula datei s-a adăugat o nouă instrucție legată de acordarea altei bucăți de postav. Așadar o scrisoare cu cerințe administrative redactată pe loc, în care sunt cuprinse anumite reveniri, pe măsură ce Benedict și-a amintit de unele cerințe. Avem un exemplu de comunicare directă și simplă, care sugerează un exercițiu obișnuit al redactării unor astfel de înscrisuri. Mai sunt apoi și utilizarea unor cuvinte maghiare care să clarifice anumite cuvinte latinești, cum ar fi *keek*, care explică *bluitni* și *chergesator*, pentru *tentorium lodiceum*. Cuvintele limbii vorbite par să fie introduse în cursul scrierii, anticipând probabil posibile confuzii, datorate necunoașterii termenilor respectivi din latină. Se poate presupune că Doroteea avea controlul asupra cantităților de postav și sumelor de bani la una dintre curțile lor fie în Banat, unde ajungea mai repede scrisoarea, fie la Bratislava, fie la domeniul din Veszprém. Dacă indivizii numiți se aflau la curtea unde rezida Doroteea, probabil că instrucțiunile se puteau pune în aplicare imediat, altminteri cei numiți trebuiau să fie anunțați prin curieri cu privire la dispozițiile primite de la soțul ei. Însă scrisoarea ca atare atestă folosirea scrisului în limba latină pentru transmiterea de informații sau instrucțiuni, curentă în mediul administrației regale și, de asemenea, în mediul familiilor nobile.

Este de notorietate faptul că în Evul Mediu femeile nobile le reveneau responsabilități privind supravegherea administrativă a curților nobiliare, fapt care le conferea o poziție de autoritate egală cu cea a soților lor în ochii familiilor și supușilor lor. Dacă Benedict era ocupat cu misiunile regale militare sau diplomatice, Doroteea, așa cum se vede, gestiona distribuirile de postav și sumele necesare familiilor, conform indicațiilor soțului ei. Administrarea veniturilor curții comitale din Timișoara, în anul 1372, pe când Benedict Himfi era comite de Timiș, revenea unui diac, magistrul Nicolae, care ținea un registru de socoteli al veniturilor și cheltuielilor⁵². Așadar, folosirea scrisului și ținerea unor socoteli este atestată aproximativ din aceeași perioadă, dar ca practică administrativă trebuie să fi fost mai timpurie.

Dacă folosirea scrisului în comunicarea în interiorul familiei, având scop pragmatic, de transmitere a unor informații administrative, este atestată prin scrisoarea discutată mai sus, aproximativ din aceeași perioadă se păstrează o scrisoare de plângere redactată de cnezii de pe domeniul Remete și care a fost adresată tot Doroteei⁵³. Cnezii de pe domeniul familiei Himfi au redactat în scris o listă a nemulțumirilor lor, atunci când au pârât încasările oneroase

⁵² Dani, Feneșan 1975, p. 145-152; Popa-Gorjanu 2006, p. 63-70; Popa-Gorjanu 2019, p. 235-244.

⁵³ Andea *et alii* 2006, p. 1-3.

ale judeului Nicolae și ale altor cnezi de pe același domeniu, și au adus la cunoștința stăpânei lor intenția de a pleca din satele nobililor Himfi dacă nu se rezolvau problemele reclamate. Scrisoarea cnezilor a fost publicată deja din anii '40 ai secolului trecut, și a fost comentată și tradusă în limba română de Maria Holban în 1957⁵⁴. Deși scrisă într-o limbă latină cu multe abateri și pe alocuri dificil de înțeles, scrisoarea atestă includerea cnezilor de pe domeniile nobiliare din Banat în rețeaua celor care aveau acces la știința de carte.

Nu erau singurii cnezi care puteau să folosească scrisul pentru a exprima doleanțele lor. Cei din districtul Sebeș (Caransebeș) se dovedeau chiar mai bine pregătiți să se adreseze în scris, printr-o scrisoare având o limbă latină corectă, lui Benedict Himfi, probabil în anii 1368-1369⁵⁵. Cnezii au argumentat rugămintea lor de a fi scutiți de plata sumei de 300 de florini solicitată de Benedict, arătând că de la începutul campaniei îndreptate de rege împotriva Bulgariei, din 1365, prestaseră servicii militare, mergând la Vidin sau găzduind pe rege, pe voievodul Transilvaniei și pe împăratul bizantin cu cheltuieli mari, la care s-au adăugat pierderile suferite de pe urma găzduirii armatei regale în district. Nu în ultimul rând, armata regală încartiruită pe timp de iarnă, se pare că a folosit lemnul din anexele gospodăriilor pentru a se încălzi și, de asemenea, nutrețul locuitorilor a fost consumat de caii oștii, ceea ce a făcut ca animalele autohtonilor să moară de foame.

Am văzut cum Doroteea primea instrucțiuni scrise de la soțul ei și plângeri de la cnezii de pe domeniul din Remete. Corespondența sa nu este limitată la cercul familiei și al celor legați de domeniilor nobililor Himfi. De mai multă vreme a fost cunoscută scrisoarea adresată de Nicolae, episcopul de Cenad, Doroteei, cândva în jurul anului 1375, pe când Benedict Himfi era comite de Timiș⁵⁶. Scrisoarea episcopului era una în care îi atrăgea atenția Doroteei că aflase din aluziile (*insinuationes*) unor indivizi de încredere că i se solicitase susținerea și protejarea drepturilor unor oameni de rând în defavoarea celor ale Bisericii. Episcopul îi cerea să se răzgândească, pentru ca soțul ei să obțină victoria, cât și pentru viața și mântuirea sufletului ei și îi recomanda să continue să susțină drepturile Bisericii, așa cum obișnuise⁵⁷.

⁵⁴ Holban 1957, p. 407-419; o analiză lingvistică a scrisorii fost publicată recent, vezi Tărnăuceanu *et alii* 2023, p. 43-51.

⁵⁵ Dani *et alii* 1992, p. 631-633.

⁵⁶ Kumorovitz 1983, p. 976.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 976: *Nobili domine consorti magnifici viri magistri Benedicti condam bani Bulgarie, nunc comitis Themesyensis. Ex insinuatione fidedignorum contigit nos percepisse, quod vestre honestatis reverentia magis apud quosdam homines communes et ipsorum iura fovendo sollicitaretur, quam circa iura et iudicia ecclesiastica vel spiritualia, que tamen precedunt et precedere deberent iure edocente iudicia et iura temporalia. Quapropter vestre nobilitatis honestatem requirimus in [domi]no reverenter, quatenus tum pro eo, ut dominus et maritus vester, magnificus vir, magister Benedictus, quondam banus Bulgarie, nunc comes Themessyensis victoria*

Aceasta este o scrisoare de disciplinare, conținând aluzii la ierarhia puterii și ordinea respectului datorat de cei ce participau la exercitarea autorității, care trebuiau să acorde prioritate respectării drepturilor puterii spirituale. Episcopul Nicolae a adresat o scrisoare de avertizare Doroteei, amintindu-i că drepturile Bisericii trec înaintea celor ale oamenilor de rând sau ale laicilor. Raportul spiritual-laic, masculin-feminin pare să fie similar cu alte exemple înregistrate atât în Occident, cât și în Bizanț, dar aici nu avem un exemplu al unei scrisori de învățătură între un duhovnic și o credincioasă, ci între un prelat și o femeie deținătoare de autoritate care trebuia corectată. Problema concretă nu a fost menționată și nu se cunoaște deznodământul cazului, însă adăugăm la cercul celor care se adresau nobilei Doroteea și pe episcopul diocezan.

Am văzut în cele trei exemple de mai sus faptul că Doroteea a primit scrisori de la soțul ei, de la cnezii de pe domeniu și de la episcopul de Cenad. La acestea se adaugă scrisorile de informare transmise de membrii familiei, cele în care i se aduceau la cunoștință date privind situația de pe domeniul propriu. Se cunosc două astfel de scrisori, care datează din perioada de după 1380, când, văduvă fiind, Doroteea a intrat în mănăstire, dar, așa cum am arătat, a continuat să se intereseze de patrimoniul funciar al familiei, adică porția revenind soțului ei și care urma să fie moștenită de cei patru fii ai fiului ei Nicolae⁵⁸. Prima scrisoare era trimisă de Laurențiu, fiul lui Him de Prede, un văr al lui Benedict Himfi, stabilit pe moșia omonimă din Banat, care se pare că îndeplinea sarcini de administrator al porțiunii lui Benedict. Și această scrisoare atestă existența unui schimb epistolar între Doroteea și juzii de pe domeniul ei bănățean, care îl pârâseră pe Laurențiu că întreținea caii proprii cu furajele doamnei, ceea ce acesta neagă. Scrisoarea este una de răspuns la o epistolă în care Doroteea anunțase că dorea să vină în părțile de jos (*Nobis nuntiatistis in vestris litteris, quod velletis huc venire*). Laurențiu îi scria să nu dorească să plece din claustru, pentru că în părțile de jos (*hic inferius*), pe posesiunea sa, nu se găsesc nici fân, nici furaje, deoarece oficialii săi nu doriseră să cosească. Scrisoarea oferă și alte detalii despre situația deplorabilă a reședinței, informații despre vinul și caii văduvei pe care-i îngrijea Laurențiu. De asemenea, el îi transmite și cererea iobagilor de pe domeniu care doreau să-și plătească obligațiile în bani, întrucât grânele se vindeau scump. O anunța că intenționa ca după Crăciun să o viziteze și, până atunci, o sfătuia să ia bani cu împrumut sau contra unui zălog. În final, Laurențiu solicita să îi anunțe

potitus fulciatur, tum etiam pro vita vestra et salute iura et iudicia ecclesiastica supra dicta nutu dei servitia et vestro iuvamine augere et protegere atque defendere vestra velit dominatio, prout alias facere consueveratis.

⁵⁸ După 1380, Doroteea s-a călugărit și a luat numele de Margareta. A supraviețuit lui Benedict mai bine de un deceniu (Popa-Gorjanu 2019, p. 155-156, 195, 215-216).

prin scrisori gândurile ei despre problemele relatate (*Item quitquam de premissis cogitetis, in vestris litteris nobis nuntiare velitis*)⁵⁹. A doua scrisoare datează aproximativ din aceeași perioadă și conținutul ei este similar, doar că autorul era cumnatul văduvei, magistrul Nicolae Himfi, fratele lui Benedict. Prezentarea acestei scrisori o vom face într-un studiu viitor.

Ultima scrisoare este cea redactată de către sau în numele Doroteei (transliterată în anexă) și a fost trimisă nepotului ei, Ștefan Himfi de Remete, fiul lui Petru Himfi, la o dată incertă între 1382 și 1395. Scrisoarea este legată de judecățile declanșate între urmașii lui Benedict, Petru și Nicolae Himfi, pentru o parte a domeniului din Banat, după dispariția lui Benedict. Văduva acestuia îi scria lui Ștefan, anunțându-l să vină la un proces având sorocul la octavele Sfântului Iacob, dacă nu dorea să piardă acel litigiu, dacă nu avea de gând să-și piardă posesiunile. De asemenea, îi adresa rugămintea să-i predea actele de proprietate (*instrumenta*) aflate la el, conform unei scrisori de promisiune a acestuia. Așadar, aceasta este o scrisoare transmisă unui membru al familiei cu care, la momentul respectiv, se afla într-un proces declanșat de interese patrimoniale. Între membrii familiei Himfi, se cunosc mai multe astfel de scrisori pe care nu le mai discutăm în acest loc.

Exemplele păstrate atestă destul de clar faptul că din anii 1360 sunt semne certe ale utilizării obișnuite a scrisului în scop pragmatic în mediul nobililor și că acest schimb epistolar le include pe femei. Cercul celor care se folosesc de scrisori are o arie de cuprindere ierarhică ce pornește de la vârful ierarhiei, de la rege și de la prelați și coboară până la elita conducătoare a domeniilor nobiliare sau chiar al locuitorilor districtelor românești din Banat ori chiar la cnezii satelor de pe domeniile nobiliare. Deși nu le-am discutat aici, corespondența familiei Himfi în a doua jumătate a secolului al XIV-lea include scrisori către vecini nobili, cnezi, familiari, slujitori, aristocrați, curteni regali, clerici și monahi. Comparativ cu situația din Bizanț, exemplele de care dispunem indică folosirea scrierii de către femeile nobile în chestiuni privind administrarea propriilor bunuri sau pe cele ale familiilor lor ori aspecte care privesc coliziunea dintre autoritatea laică și cea a Bisericii. Cercetările privind știința de carte a femeilor care să încerce comparația dintre arealul bizantin și cel occidental, între care se află regatul Ungariei, sunt într-o etapă incipientă. Când și cum au apărut și cum s-a dezvoltat folosirea scrisului de către femei în aceste zone poate primi răspunsuri mai precise în cadrul unor cercetări mai aprofundate. Pe baza exemplelor din Banat, discutate mai sus, se poate presupune că însușirea modalităților de comunicare prin intermediul scrisului în limba latină se petrecuse deja înainte de redactarea documentelor discutate, care denotă o utilizare sigură și exersată.

⁵⁹ Kumorovitz 1983, p. 977.

Nu se poate avansa o dată mai precisă privind dobândirea de către laici a abilităților de citire și scriere, persistând suspiciunea că puteau să aibă acces indirect, prin dieci, la scrisul latin.

Anexa

1382-1395

Domine mi per presentes litteras nostras vobis patefacimus, quod litigium in octavis festi sancti Jacobi apostoli habetis, nunc in presenti anni, ergo si non vultis⁶⁰ perdere possessiones vestras, tunc ad litigium venire⁶¹ vel destinare velitis, ad predictum terminum. Item rogo vos quod Instrumenta super possessiones apud vos habitas ad predictas octavas supra destinatis et si non crederetis super, tunc ille homo vester statim portat ad vestram personam quod non amitamus opera nostra. Si autem nolletis facere sciatis sine dubio quod litteram vestram obligatoriam coram Iudice cum qua vosmetipsum obligastis⁶² ut⁶³ vos poneretis Instrumenta super possessiones infra intendimus ponere, quam non per me sed per vos pentur.

*Hec Relicta condam Benedicti
Bani de Debrenthe*

Pe verso: *Nobili viro et honesto magistro Stephano filii Petri filii Heem detur.*

Originalul păstrat la Arhivele Naționale de la Budapesta, cota Dl. 47911.

Abrevieri bibliografice

- Andea et alii 2006 – Susana Andea, Lidia Gross, Rodica Pervain, Adinel-Ciprian Dincă (ed.), *Documenta Romaniae Historica: C. Transilvania*, vol. XV, (1376-1380), București, 2006.
- Comnena 1977 – Ana Comnena, *Alexiada*, traducere de Marina Marinescu, prefață, tabel cronologic și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, vol. I, București, 1977.
- Cydonès 1930 – Démétrius Cydonès, *Correspondance*, text inedit stabilit și tradus de Giuseppe Cammelli, Paris, 1930.
- Dani et alii 1992 – Ioan Dani, Konrad Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Adrian Rusu, Susana Andea (ed.), *Documenta Romaniae Historica C. Transilvania*, vol. XIII, (1366-1370), București, 1992.
- Dani, Feneșan 1975 – Ioan Dani, Costin Feneșan, *O listă de socoteli din Banatul secolului al XIV-lea*, în *Banatica*, III, 1975, p. 145-152.
- Diehl 1963 – Charles Diehl, *Byzantine Empresses*, New York, 1963.

⁶⁰ Scris deasupra rândului.

⁶¹ Cuvântul următor, *vel* a fost tăiat.

⁶² Urmează cuvântul *quod*, tăiat.

⁶³ Scris deasupra.

Aspecte privind femeile și știința de carte în Imperiul Bizantin și în regatul Ungariei

- Dincă 2020 – Adinel C. Dincă, *Scrisori private din Transilvania medievală în context local și european*, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”*. *Series Historica*, LIX, 2020, p. 361-384.
- Garland 2014 – Lynda Garland, *Împărătesele Bizanțului. Femeile și puterea în Bizanț între anii 527 și 1204*, București, 2014.
- Herrin 2007 – Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*, Londra, 2007.
- Herrin 2013 – Judith Herrin, *Unrivalled Influence: Women and Empire in Byzantium*, Princeton, Oxford, 2013.
- Holban 1957 – Maria Holban, *Mărturia asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 2, 1957, p. 407-420.
- Kaldellis 2019 – Anthony Kaldellis, *Byzantium Unbound*, Leeds, 2019.
- Koutrakou 2020 – Nike Koutrakou, *Diplomacy with a Female Face: Women as Diplomatic Actors in Byzantium from the 11th to the 15th Century*, în Nicolas Drocourt, Élisabeth Malamut (ed.), *La diplomatie byzantine, de l'Empire romain aux confins de l'Europe (Ve–XVe s.)*, Leiden, 2020, p. 333-378.
- Kumorovitz 1983 – Bernát L. Kumorovitz, *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háboruja*, în *Századok* 117, 1983, 5, p. 919-979.
- Magina 2017 – Livia Magina, *In litteris vestris rescribatis ... Corespondența privată în Banatul secolelor XV-XVII*, în *Banatica*, 27, 2017, p. 347-359.
- McKitterick 2020 – Rosamund McKitterick, *Charters, Languages, and Communication: Recent Work on Early Medieval Literacy*, în Robert Gallagher, Edward Roberts, Francesca Tinti (ed.), *The Languages of Early Medieval Charters: Latin, Germanic Vernaculars, and the Written Word*, Boston, 2020, p. 23-67.
- Monagle et alii 2023 – Clare Monagle, Carolyn James, David Garrioch, Barbara Caine, *European Women's Letter-writing from the Eleventh to the Twentieth Centuries*, Amsterdam, 2023.
- Mothers* 2006 – *Mothers and Sons, Fathers and Daughters: The Byzantine Family of Michael Psellos*, editat și tradus de Anthony Kaldellis cu contribuții de David Jenkins și Stratis Papaioannou, Notre Dame, Indiana, 2006.
- Năstăsioiu 2016 – Dragoș Gh. Năstăsioiu, *The Social Status of Romanian Orthodox Noblemen in Late-Medieval Transylvania According to Donor Portraits and Church Inscriptions*, în *Études Byzantines et Post-Byzantines*, VII, 2016, p. 205-264.
- Meyendorff 1986 – John Meyendorff, *General Introduction*, în *A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The Correspondence of Princess Irene Eulogia Chumnaina Palaiologina*, de Angela Constantinides Hero, cu o introducere de John Meyendorff, Brookline, 1986, p. 15-20.
- Papaioannou 2010 – Stratis Papaioannou, *Letter-Writing*, în Paul Stephenson (ed.), *The Byzantine World*, Londra, New York, 2010, p. 188-199.

- Pasquier-Chambolle 2007 – Diane Pasquier-Chambolle, *La femme aristocrate dans la Byzance des XIIe-XVe siècles au miroir du monachisme*, în *Labyrinthe*, 27, 2007, 2, p. 111-118.
- Polanichka 2022 – Dana M. Polanichka, *The Crumbs of the Crumbs: Dhouda and the Mid-Ninth-Century Carolingian Church*, în Courtney M. Booker, Hans Hummer, Dana M. Polanichka (ed.), *Visions of Medieval History in North America and Europe: Studies on Cultural Identity and Power*, Turnhout, 2022, p. 215-253.
- Popa-Gorjanu 2004 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Scrisorile private și răspândirea științei de carte în mediul nobilimii din Ungaria (secolele XIV-XV)*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 8, 2004, p. 19-23.
- Popa-Gorjanu 2006 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Practica scrisului în mediul familiilor nobiliare. Registrul de socoteli al magistrului Nicolae (mai-iunie 1372)*, în *Apulum*, XLIII/2, 2006, p. 63-70.
- Popa-Gorjanu 2019 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Medieval Nobility in Central Europe: The Himfi Family*, Cluj-Napoca, 2019.
- Prioteasa 2016 – Elena Dana Prioteasa, *Medieval Wall Paintings in Transylvanian Orthodox Churches: Iconographic Subjects in Historical Context*, Cluj-Napoca, 2016.
- Riehle 2020 – Alexander Riehle, *Byzantine Epistolography: A Historical and Historiographical Sketch*, în Alexander Riehle (ed.), *A Companion to Byzantine Epistolography*, Leiden, Boston, 2020, p. 1-30.
- Riehle 2023 – Alexander Riehle, *Epistolography, Social Exchange and Intellectual Discourse (1261-1453)*, în Sofia Kotzabassi (ed.), *A Companion to the Intellectual Life of the Paleologan Period*, Leiden, Boston, 2023, p. 211-251.
- Szende 2008 – Katalin Szende, *Urban Literacy in the Carpathian Basin: Questions, Results, Perspectives*, în Georges Declercq, Marco Mostert, Walter Ysembaert, Anna Adamska (ed.), *New Approaches to Medieval Urban Literacy*, Bruxelles, 2008, p. 23-34.
- Silvas 2016 – Anna M. Silvas, *Kassia the Nun c. 810-c. 865: An Appreciation*, în Lynda Garland (ed.), *Byzantine Women: Varieties of Experience 800-1200*, Londra, New York, 2016, p. 17-39.
- Tărnauceanu et alii 2023 – Claudia Tărnauceanu, Ana-Maria Gînsac, Cosmin Popa-Gorjanu, *Colloquial Calque Translations, Greenhorn Gaffes, and Grammaticalisation Clusters in a Latin Complaint of the Romanian Knezes from the Remete Estate, c. 1360-1380*, în Vladimir Agrigoroaei, Ileana Sasu (ed.), *Translation Automatism in the Vernacular Texts of the Middle Ages and Early Modern Period*, Turnhout, 2023, p. 43-51.
- Teolipt 2000 – Teolipt al Filadelfiei Cuviosul și Mărturisitorul (1250-1322), *Cuvinte duhovnicești, imne și scrisori*, studiu introductiv și traducere Ioan I. Ică jr., Sibiu, 2000.
- The Letters* 1977 – *The Letters of Manuel II Paleologus*, text, traducere și note de George T. Dennis, Washington, 1977.

Aspecte privind femeile și știința de carte în Imperiul Bizantin și în regatul Ungariei

- Tihányiová 2021 – Monika Tihányiová, *From the Medieval Correspondence of Hungarian Noblewomen*, în *Historický časopis*, 69, 2021, 5, p. 839-862.
- Treadgold 1979 – Warren Treadgold, *The Bride Shows of the Byzantine Emperors*, în *Byzantion*, 49, 1979, p. 395-413.

JOHANNES HENCKEL (1480/81-1539), VIAȚA ȘI OPERA UNEI PERSONALITĂȚI CULTURALE A PRIMEI JUMĂTĂȚI A SECOLULUI AL XVI-LEA (I)*

Andreea MĂRZA**

Johannes Henckel (1480/81–1539), Life and Work of a Cultural Personality of the First Half of the Sixteenth Century (I)

Abstract. *We would like to reintroduce into Transylvanian historiography J. Henckel. Not much is known locally about his life and activity, but his story falls within the history of Slovakia and Transylvania. As a student at renowned universities of the time (Vienna, Kraków, Padua, Bologna), Henckel acquired works, which he marked ex libris. Returning to the Spiš region, Henckel organised a medieval library (about 450 volumes) in the most important church in Levoča. For the Transylvanian area, J. Henckel was mentioned in sources in the sixteenth century, then in the eighteenth century: in the sixteenth century he served at one time as archdeacon and canon of Oradea; in the eighteenth century he “reappeared” thanks to the acquisition made by Bishop Ignác Batthyány.*

Keywords: *Johannes Henckel, Levoča, Transylvania, Oradea, library, Bishop Ignác Batthyány.*

Cuvinte-cheie: *Johannes Henckel, Levoča, Transilvania, Oradea, bibliotecă, episcopul Ignác Batthyány.*

Prima jumătate a secolului al XVI-lea, în care Johannes Henckel și-a desfășurat activitatea, a reprezentat pentru Europa o epocă de profunde schimbări. Renașterea și expresia intelectuală a acesteia, Umanismul, au creat o mișcare ideologică, culturală, artistică, socială care a permis dezvoltarea personalității umane în spiritul idealurilor clasice grecești și latine. În cadrul Bisericii Catolice se poate vorbi de o ruptură ale cărei începuturi se prefigurau anterior, când au apărut primele voci (Jean Gerson, Ján Hus ș.a.) care cereau revizuirea dogmelor bisericești. Reforma și apoi Contrareforma, cele două fenomene care caracterizează secolul al XVI-lea, au avut impact atât la nivel religios, cât și social, economic, diplomatic. La nivel religios, până să adopte noua credință, unii cereau revenirea la modul de viață auster din perioada de

* Cercetarea de față a fost parte din lucrarea de licență susținută în sesiunea iunie 2021 în cadrul Facultății de Istorie și Filosofie, Departamentul de Istorie Medievală, Premodernă și Istoria artei al Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, coordonator științific fiind conf. univ. dr. Adinel C. Dincă. Conține prima parte a lucrării de licență, urmând ca a doua, cea referitoare la biblioteca și cărțile deținute de Johannes Henckel, să apară într-un număr viitor. Tema propusă spre publicare cuprinde informații necunoscute în spațiul românesc despre Johannes Henckel, descoperite până în prezent.

** Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca; e-mail: andreea.marza@acad-cj.ro.

început a Bisericii. La nivel social, economic și diplomatic cele două fenomene au dus la crearea a două tabere care au împărțit Europa timp de sute de ani.

Punctul de plecare a curentului reformativ inițiat de Martin Luther (1483-1546) a fost Germania, de unde ideile s-au răspândit în Europa, inițial în comunitățile de origine germană. Astfel de comunități se găseau și în nord-estul Ungariei Superioare, al Slovaciei actuale, în regiunea numită Spiš (Scepusium, Zips, Szepes). Cea mai importantă localitate din ținut, atestată documentar din anul 1249, a fost Leucha (Leutschovia, Leutschau, Lőcse) – Levoča din zilele noastre. La scurt timp, așezarea a devenit principalul centru al colonizării germane din Spiš, urmând ca în anul 1271 Levoča să fie ridicată la rangul de oraș al comunității sașilor din zonă. Pe la începutul secolului al XIV-lea orașul era deja fortificat. Comunitatea germană s-a adunat în jurul bisericii Svätý Jakub / Sfântul Iacob, din piața patruleteră pornind un sistem de străzi care duceau spre fortificații; piața are mai mult de un hectar, fiind una dintre cele mai mari din Europa Centrală. În anul 1317 Levoča a ajuns deja oraș liber regal¹.

Viața lui Johannes Henckel

Într-un astfel de mediu s-a născut la Levoča, la 16 mai 1480/1481, într-o familie saxonă de burghezi, Johannes Henckel². În istoriografia maghiară și germană de la sfârșitul secolului al XIX-lea, când viața și activitatea lui J. Henckel abia începeau să fie cercetate, i s-au atribuit umanistului diferiți ani de naștere³.

Se presupune că strămoșii săi au venit la începutul secolului al XV-lea din Zittau (Saxonia) și s-au așezat la Levoča, ajungând în scurt timp cetățeni⁴. Numele Henckel este cunoscut în Analele Universității din Viena deja în anul 1416, când un „dominus Petrus Henckel” se înmatricula la Facultatea de Drept; în semestrul de iarnă din anul 1427 figurează un „Georgius Petri Henckel de Leuczsch”, urmând ca și în anul 1479 să găsim un „Nicolaus Henckel de Lauczouia”. Este interesant că primul nume din 1416 și ultimul din 1479 nu figurează în matricola editată de Anna Tüskés în anul 2008, ele se regăsesc însă în lucrarea lui Gustav Bauch din anul 1884⁵. Istoriografia mai menționează anul 1457 în care este amintit cineva din familie, fără să fie

¹ Homza 2009, p. 216-219; Ruciński 2009, p. 350-352.

² Vezi de exemplu câteva studii în acest sens: Bauch 1884, p. 599; *Slovenský Biografický* 1987, p. 317; Monok 2011, p. 24; Bodnárová 2013, p. 186; Nagy 2013, p. 223; Komorová 2017, p. 245.

³ Meltzer 1835, p. 39 aduce în discuție perioada din jurul anului 1490; Fraknoi 1872, p. 3, indică ultimul sfert din secolul al XV-lea.

⁴ Béres 2009, p. 32-64; Muckenhaupt, Rozsondai 2011, p. 160.

⁵ Bauch 1884, p. 600; Tüskés 2008. Vezi anul 1416, respectiv 1479.

numit concret, specificându-se că este posibil să fie vorba de tatăl său⁶. În plus, istoriografia vorbește despre înrudirea familiei Henckel cu familia stinsă a conților Thurzó/Turzo de Bethlenfalva/ Betlanovce (Slovacia), având același blazon, dar cu alte culori⁷. Urmași ai familiei erau cunoscuți și la sfârșitul secolului al XIX-lea. Descendenți au ajuns și în Statele Unite ale Americii, unde în anul 1926 tipăreau un periodic despre istoria familiei Henckel din Europa și America între anii 1635 și 1717⁸.

Perioada studiilor universitare

Apariția universităților în Europa Centrală a schimbat centrul de greutate care, până atunci, era direcționat spre Occident. Începând cu primii ani ai secolului al XV-lea, în cadrul Universității din Viena, la Facultatea de Teologie, studenților li se explica învățătura lui Christos în așa fel încât să preia un mesaj corect și clar, iar odată ajunși preoți, să-l răspândească în teritoriu. În aceste condiții, diseminarea sensului îi permitea enoriașului să înțeleagă învățătura Bisericii. Este și cazul studentului J. Henckel, cu studii la diferite universități de renume din epocă.

Numele lui Johannes Henckel este menționat în istoriografie din anul 1496, când a început să frecventeze Universitatea din Viena datorită generozității unchiului său, canonicul de Spiš, Georg Leudeschit, care i-a lăsat prin testament câteva cărți și o sumă de bani pentru educație⁹. La data de 14

⁶ Béres 2009, p. 32-64. Vezi varianta online: <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/beresygula2.htm>, accesat la 06.06.2023.

⁷ Muckenhaupt, Rozsondai 2011, p. 160. Despre membrii familiei Thurzó/Turzo, vezi, de exemplu: Fügedi 1965, p. 490; Jakó 1977, p. 59-62; *Slovenský Biografický* 1994, p. 152 (Žigmund Turzo); Rothkegel 2007, p. 51; Réthelyi 2010, p. 157 (autoarea îl amintește pe Stanislau Thurzó ca susținător la studii al lui Henckel și nu pe Sigismund Thurzó). *Scurtă istorie a Slovaciei* 2011, p. 116-117; Žibritova 2011, p. 241; Csepregi 2012, p. 77; Lacko 2018, p. 11-13 (tratează familia lui Juraj/Gheorghe Thurzó și urmașii acestuia).

⁸ Bauch 1884, p. 599 (contele Henckel de Donnersmarck/Donnerstagmarkt/Quintoforum/Csötörtökhely/Spišský Štvrtok, azi Slovacia, era cunoscut ca unul dintre importanții magnați ai Sileziei la sfârșitul secolului al XIX-lea); *Henckel Family* 1926, *passim*.

⁹ Wagner 1774a, p. 353-353 (sic!), corect 355: *XXXIX Fragmentum supremae voluntatis Georgii Lewdeschit cantoris & canonici Ecclesiae S. Martini de Scepusio. Anno circiter 1496. [...] & pro quatuor annis dent Joanni Henkel ad studium quolibet anno 20 florenos. [...] Item meos omnes libros lego Joanni Henckel excepto Formulari, & Postilla meo Notario praefato*. De aici informația a fost preluată și se găsește în toate lucrările care aduc în discuție viața și activitatea lui J. Henckel. G. Bauch este singurul cercetător care indică mai multe despre G. Leudeschit, despre care spune că a murit în miercuri de dimineață de Florii [23 mar. n.n.], fiind cumnatul lui Georg Henckel, adică tatăl lui J. Henckel. Vezi Bauch 1884, p. 600-601. În matricola Universității din Cracovia, Georg Leudeschit figurează ca Georgius Conradi de Levczouvia (Leudisshit), cu studii la Cracovia (1468-1474), apoi la Ferrara unde în anul 1493 a obținut titlul de doctor în drept canonic. Vezi Haraszti Szabó *et alii* 2016-2017, p. 184-185, nr. 1578.

aprilie 1496, J. Henckel s-a înscris la Facultatea de Filosofie din cadrul Universității din Viena, unde a obținut în anul 1507 titlul de „magister Philosophiae”¹⁰. După cum rezultă din matricola Universității din Cracovia, în anul 1507 era student acolo. În acele vremuri peregrinarea academică a studenților a fost deosebit de importantă, iar distanța dintre Viena și Cracovia nu a fost imposibil de parcurs¹¹. Perioada studiilor la Cracovia nu este câtuși de puțin clară, deoarece istoriografia nu a reușit să se pună de acord asupra șederii sale în Polonia, unii considerând că în anul 1499 ar fi obținut titlul de „baccalaureus”, iar în anul 1503 pe cel de „magister”¹². Dilema nu este elucidată nici de însemnarea de pe *Opera* lui Priscianus (*Hic liber est Johannis Henckel de lewchowia comparatus Crauouie 1498*) din fondul Bibliotecii Batthyaneum¹³, din care nu rezultă că ar fi fost student acolo; dar, de obicei, proprietarii își puneau *ex libris*-ul cu menționarea locației în cazul în care aveau vreo legătură cu locul, iar noi știm că J. Henckel nu a fost vreun negustor care să străbătă centrele comerciale ale vremii. În anul 1505, istoriografia îl menționează cu funcția de canonic-cantor la Nitra (Slovacia)¹⁴. Oricare ar fi fost perioada studiilor la Cracovia, J. Henckel a folosit, începând cu anul 1508, titulatura de „archidiaconus de Békés et canonicus Varadiensis”, iar din beneficiul canonical obținut a reușit să se întrețină la Universitatea din Padova¹⁵. Noua locație reiese nu doar din matricolă, ci și dintr-o însemnare (*Iste libri Corpus iuris civilis empti sunt per me Joannem Henckel archidiaconum Varadiensem Paduae anno domini 1508 florenis iiiij* din fondul Batthyaneum)¹⁶. În anul următor, 1509, se afla deja la Bologna

¹⁰ Tüskés 2008, p. 278, nr. 5684; Bauch 1884, p. 601. Aici este amintit ca „magister” în anul 1508.

¹¹ Haraszti Szabó *et alii* 2016-2017, p. 371-372, nr. 3717.

¹² Vezi, de exemplu, Frimmová 2000, p. 163; *Contemporaries* 2003, p. 175; Csepregi 2014, p. 662. Schrauf 1893 nici nu-l menționează pe J. Henckel printre studenți. Bauch 1884, p. 601, a preluat informația cum că la Cracovia ar fi obținut titlul de doctor în drept, totodată continuă spunând că nu poate fi adevărat pentru că va ajunge în acest grad academic doar mai târziu.

¹³ Vezi „Priscianus: *Opera. Cum commento Johannis de Aingre*. Venetiis, Philipus Pincius. XII. Kal. Jul. [20 VI] 1492”. Vezi Kulcsár 1965, nr. 533, cota Inc. V 22; vezi și Frimmová 2000, p. 174, nr. 28; Muckenaupt, Rozsondai 2011, p. 165-166, nr. 1.1.

¹⁴ Csepregi 2012, p. 84; Haraszti Szabó *et alii* 2016-2017, p. 371, nr. 3717.

¹⁵ Funcția de arhidiacon de Békés și canonic de Oradea a fost, după toate probabilitățile, primită în acel an. Este amintită în matricole, dar și în Haraszti Szabó *et alii* 2016-2017, p. 371-372, nr. 3717; Jakó 1977, p. 62, atrage atenția că tocmai datorită acestui beneficiu canonical și a susținerii din partea episcopului S. Thurzó, a putut J. Henckel să-și continue studiile atât la Cracovia, cât și mai apoi în Italia.

¹⁶ Vezi „Justinianus I: *Corpus iuris civilis. Digestum vetus*. Venetiis, Baptista de Tortis. 1502”, cota S6 I 7. Vezi Selecká Mârza 1997, nr. 222 sau Selecká 1974, nr. 257; Frimmová 2000, p. 177, nr. 18. Am menționat doar una dintre cărțile cumpărate la Padova. Însemnarea a fost

unde își continua studiile începute la Padova¹⁷. De la Bologna nu se păstrează cărți cumpărate. La terminarea studiilor ajunge să dețină titlatura de doctor în drept canonic, localitatea fiind cunoscută în mediul academic european ca centru al studiilor juridice. A revenit la Oradea în calitate de canonic și arhidiacon de Békés (*Joannis Henckel Archidiaconi de Bekes* din fondul Batthyaneum)¹⁸. Istoriografia îl mai amintește pentru această perioadă și cu funcția de prepozit de Eger¹⁹. Despre șederea la Oradea se păstrează informații pe cărțile deținute²⁰; în anul 1512, la moartea protectorului său, episcopul Sigismund Thurzó, Henckel a părăsit Oradea pentru orașul natal, unde comunitatea l-a ales paroh de Levoča (1513); potrivit istoriografiei moderne, va fi numit în funcție abia la 3 ianuarie 1514²¹. În locul său a ajuns în anul 1515 Sebastian, fratele său. A fost și el student la Viena, unde a obținut titlul de „baccalaureus”, iar între 1507 și 1515 la Cracovia, unde, în ultimul an, a figurat în matricolă ca *archidiaconus de Bekes et Canonicus Waradiensis*²². Vom vedea pe parcurs că destinul i-a mai adus aproape pe cei doi.

Activitatea în comunitățile din Levoča și Košice

Revenit la Levoča, J. Henckel a încercat să imprime un spirit umanist orașului, care însă s-a dovedit refractar, fapt ce i-a cauzat probleme noului preot; totuși, consiliul orașului l-a protejat pe Henckel, iar disensiunile s-au

preluată din Frimmová 2000 și diferă de ceea ce oferă Muckenhaupt, Rozsondai 2011, p. 181, nr. 10.8 *Isti quinque libri textus Iuris ciuilis empti sunt per me Joannem Henckel Archidiaconum et Canonicum Waradiensem Padue Anno Domini 1508 florenis iiiiij* (Veress 1915, p. 25; Haraszi Szabó, Kelényi 2019, nr. 616).

¹⁷ Veress 1915, p. 25; Haraszi Szabó, Kelényi 2019, nr. 313. *Contemporaries* 2003, p. 175.

¹⁸ Vezi „Bartolus de Saxoferato: *Super II parte digesti veteris. Cum additionibus Alexandri de Tartagnis et aliorum.* Venetiis, Bernardinus Stagninus. 27 V. 1492”. Vezi Kulcsár 1965, nr. 87, cota Inc. X 6; vezi și Muckenhaupt, Rozsondai 2011, p. 182, nr. 10.15.

¹⁹ Ruciński 2009, p. 428; Bodnárová 2013, p. 186; Csepregi 2017, p. 167.

²⁰ Vezi „Johannes Duns Scotus: *Quaestiones in quattuor libros Sententiarum. Pars I-II.* Venetiis, Simon de Luere. Andreas Torresanus. 1506”, cota X3 VII 5, vezi Selecká Mârza 1997, nr. 211; vezi și Muckenhaupt, Rozsondai 2011, p. 179, nr. 9.4.

²¹ Wagner 1774b, p. 142: *Anno MDXIII die II Februarii, M. Joannes Henckel Vicarius Waradiensis electus est in Plebanum Leutschoviensem [...]*; Fraknói 1872, p. 3; Jakó 1977, p. 62; Frimmová 2000, p. 163; *Contemporaries* 2003, p. 176; Réthelyi 2010, p. 157; Kristóf 2011, p. 138; Muckenhaupt, Rozsondai 2011, p. 160; Bodnárová 2013, p. 186; Nagy 2013, p. 223; Komorová 2017, p. 245.

²² Tüskés 2008, nr. 6304: „Sebastianus Georgii de Leitschoya” s-a înscris la Viena la data de 13 oct. 1507, dar este posibil să se fi și retras pentru că figurează cu anul 1507 și în matricolele de la Cracovia, vezi de ex. Schrauf 1893, p. 17, nr. 451, p. 82, nr. 451; Haraszi Szabó *et alii* 2016-2017, nr. 4038, p. 404-405. Totuși, Bauch 1884, p. 603, îl amintește ca student la Viena în 1507-1508 și abia din 1513 învățând la Cracovia. Kristóf 2010, p. 138; Haraszi Szabó, Kelényi 2019, nr. 313, p. 171 (este menționat fratele său Sebastian). Și el a fost un „bursier” al episcopului de Oradea, S. Thurzó (Csepregi 2012, p. 78, 84).

stins în timp²³. Se va dovedi ulterior că activitatea desfășurată în oraș și pentru oraș a fost benefică mai ales în direcția evoluției culturale și a patrimoniului său istoric. Cunoscând rolul și importanța cărții manuscrise și tipărite, J. Henckel, care avea deja în posesie mai multe exemplare pe care le-a primit, așa cum am amintit mai sus, de la unchiul său Georg Leudeschit (vezi, de exemplu, *ex libris*-ul *Liber proprius magistri Georgij Leudeschit* de la Batthyaneum) sau de la protectorul său, episcopul S. Thurzó (vezi, de exemplu, *ex libris*-ul *Is liber donatus est mihi Joanni Henckel, archidiacono et canonico Varadiensi ab reverendissimo domino Sigismundo, episcopo Varadiensi* de la Batthyaneum), a început să organizeze în oraș o bibliotecă²⁴.

Nu se cunoaște cu exactitate când a început să colecționeze cărțile, totuși, se presupune că în această perioadă, până să plece ca paroh la Košice (1522). Colecția de la Levoča de care s-a ocupat J. Henckel s-a format ca o bibliotecă parohială la începutul secolului al XVI-lea din cărțile pe care le-a donat el însuși, din cărțile plebanilor celor 24 de orașe regale și din cele pe care le dețineau bisericile, capelele, spitalul din Levoča sau diferiți particulari, chiar preoți²⁵.

În anul 1248, cele 24 de orașe din Spiš au format confreria celor 24 de parohi din regiune, numită *Fraternitas Plebanorum XXIV Civitatum Regalium Terrae Scepusiensis*, care depindea de arhiepiscopul de Esztergom. A fost prima fraternitate de acest fel de pe teritoriul Ungariei Superioare, motivul organizării fiind îmbunătățirea activităților spirituale în comunitățile din subordine; a fost condusă de un „senior” și de trei, mai târziu patru, „conseniores” aleși anual. În anul 1278 din confrerie au făcut parte localitățile:

²³ Bodnárová 2013, p. 186: autoarea citează din I. Chalupecký, *Spoločenský a duchovný život Levoče v prvej polovici 16. storočia*, în David P. Daniel (ed.), *Evanjelici a evanjelická teológia na Slovensku. Zborník pri príležitosti sedemdesiatky Doc. ThDr. Andreja Hajduka a Doc. ThDr. Daniela Štefana Veselého*, Bratislava, 1999, p. 23-24, însă nu oferă alte amănunte.

²⁴ Vezi „Thomas de Aquino: *Quaestiones de duodecim quodlibet*. Ulmae, Johannes Zainer. 1475”, vezi Kulcsár 1965, nr. 533, cota Inc. V 122, coll. 1 sau „Ludovicus Pontanus: *Consilia et allegationes*. Venetiis, Bonetus Locatellus. 18 IX. 1500”, vezi Kulcsár 1965, nr. 464, cota Inc. X 3, coll. 1.

²⁵ Varjú 1899, p. 214-216; Selecká 1974, p. 33-57; aici autoarea a trecut în revistă toate instituțiile bisericești și persoanele particulare ale căror cărți se găseau în biblioteca organizată de J. Henckel, dar cărți au mai pătruns în ea până la dispariția confreriei: biserica Sf. Iacob, capela Sf. Gheorghe, altarul Sf. Nicolae și al Sf. Caterina (capela și cele două altare se găsesc în edificiul bisericii Sf. Iacob, dar au deținut cărți, așa cum reiese de pe însemnări independente), biserica spitalului (în Evul Mediu biserica Sf. Iacob avea în grijă și bolnavii orașului; o parte din biserică avea o capelă cu o intrare separată specială pentru leproși – *Sancta capella leprosorum*, în localitate existând și un spital – *Hospitale leprosorum*), biserica Sf. Elisabeta din afara zidurilor și Capitulul din Spiš. Dintre persoanele particulare, îi amintim pe Peter de Opel, Laurentius Hylbrand de Wogendrössel, Nicolaus de Zambo, Johannes Borhard, Cristophor Petschmesing ș.a.

Suburbium (azi Spišské Podhradie), Ewlenbach (azi Bystrany), Odoryn (azi Odorín), Villa Nova (azi Spišská Nová Ves), Villa Baldmar (azi Harichovce), Villa Vrsy (azi Iliušovce), Vilguszdorf (azi Vlkovce), Sanctus Ladislaus (azi Spišský Štvrtok), Villa Kabus (azi Hrabušice), Villa Sweni (azi Švabovce), Villa Theutonicalis (azi Poprad), Vylka/Felka (azi cartier al orașului Poprad), Sanctus Georgius (azi Spišská Sobota), Milynbach (azi Mlynica), Lomnica (azi Veľká Lomnica), Villa Tsaac (azi Žakovce), Villa Menhardi (azi Vrbov), Villa Poloni (azi Huncovce), Béla (azi Spišská Belá), Lewbitza (azi Ľubica), Villa Durandi (azi Tvarožná), Villa Ruskyn (azi Ruskínovce), Villa Latina (azi Spišské Vlchy), Leutschovia (azi Levoča). Frăția nu a avut un număr constant de localități, unele intrau, altele ieșeau, dar denumirea s-a păstrat, numărul fiind doar o convenție. Se cunoaște un fragment din statutul confreriei, din care rezultă modalitatea de intrare a preoților în ea; întâlnirile aveau loc de două ori pe an. În timpul lui Sigismund de Luxemburg, în anul 1412, regele a distrus unitatea acestei organizații, zălogind 13 localități regelui Poloniei. Acest fapt a adus modificări din punct de vedere politic, însă nu și la nivel cultural. În anul 1427 a apărut chiar formula *24 civitatum plebani*²⁶.

În decursul secolului al XIV-lea, frăția a început să se intereseze de dezvoltarea intelectuală a membrilor săi și și-a organizat o bibliotecă proprie de care se îngrijea o comisie. Nu se cunosc prea multe informații despre bibliotecă, organizare și volume decât din scurtele însemnări de pe cărți. Este interesant că în statutul confreriei nu se vorbește despre bibliotecă, numele așa-zișilor bibliotecari păstrându-se într-o însemnare pe unul dintre manuscrisele care i-au aparținut; un bibliotecar a fost plebanul Georgius din Ľubica, apoi Nicolaus Fugisrecht, Petrus Herbort, rector al capelei din Spišská Nová Ves sau Feestrieb, rector al capelei Sf. Gheorghe din Levoča²⁷.

²⁶ Istoriografia asupra problematicii apariției și dezvoltării acestor asociații religioase, vezi la Gross 2004, p. 11-66; Selecká 1974, p. 30-31; Homza 2009, p. 277-279; Ruciński 2009, p. 411-412; vezi și Hradsky 1895, p. 37 (autorul amintește un posibil an de înființare 1204, oricum frăția exista deja în anul 1248). Vezi și Vizkelety 2008, p. 327-328; vezi varianta online: <https://rep.adw-goe.de/handle/11858/00-001S-0000-002D-B482-C>, accesat la 6. 06.2023; Monok 2014, p. 311-312. Vezi statutul confreriei la Wagner 1774a, p. 268: *Primo itaque notandum: quod ex omnium Plebanorum voluntate, atque statuto nullus ad Fraternalitatem recipi debet, nisi sit Plebanus bonae famae, aut conversationis, Laicis plane exclusis, nisi forsan de communi consilio Fratrum in participationem orationum aliqui recipiantur. [...] De provisoribus Fratribus venientibus ad Fraternalitatem sciendum: quod a Provisoribus quatuordecim diebus ante celebrationem Fraternalitatis praemitti debet epistola ad convocandos Fratres.*

²⁷ *Census* 2018, nr. 175, cota MS II.72: [...] *fuertunt hec duo volumina scilicet presens cum suo socio domini Georgy plebani de Leubicz, religionem intrantis et parochiam relinquents. Qui hec duo volumina cum aliis pluribus in hanc librariam dedit. Que libraria protunc scilicet anno domini m^o cccc quinto regitur a domino Nicolao Fugisrecht, predicto domino Georgio in prefata Leubicz canonicè substituto et a domino Petro Herbord, magistro capelle in Noua Uilla ac domino Nicolao Feestrip, capelle beati Georgy martiris in Leuczsa seruitore [...];* Szentiványi 1958, nr.

Cărțile adunate de J. Henckel din aceste locații au fost introduse într-o încăpere construită în acest sens în biserica Sf. Iacob din Levoča, chiar deasupra capelei Sf. Gheorghe, unde G. Žibritová afirmă că au fost depuse în anul 1519. Totuși, atât Wagner în anul 1773, cât și Fraknói în 1872 au transcris o inscripție din 1513 care se putea citi pe peretele fostei biblioteci: *1513 Joannes Henckel, a quo plurimos libros Bibliotheca habet ex Archidiacon[atu] et Canonic[atu] ac Vicariatu Varadiensi postulatur*²⁸. Faptul că unele dintre cărți au fost protejate cu lanțuri probabil l-a făcut pe Juraj Šedivý să afirme că

„[...] biblioteka din Levoča a avut o colecție publică (de obicei se numea *bibliotheca maior*) cu manuscrise accesibile studiului comun și una internă (*bibliotheca minor*) accesibilă doar bibliotecarului (respectiv persoanei desemnate)”²⁹.

Încăperea se mai păstrează și astăzi, dar nu mai este folosită. Într-unul dintre studiile sale, Zoltán Csepregi a afirmat, bazându-se pe un document din anul 1519, că în acel an parohia din Levoča a obținut o sumă de bani pentru restaurarea bisericii și că, din aceasta preotul ar fi putut să construiască și noua încăpere pe post de bibliotecă, însă menționează că ea s-ar fi construit în capela Sf. Caterina și nu deasupra celei închinată Sf. Gheorghe unde s-a aflat în realitate³⁰.

Învățătura lui Martin Luther, la fel ca husitismul cu un secol înainte, a pătruns la început în Spiš, la sfârșitul anilor '20 ai secolului al XVI-lea. Germanii vedeau în noua credință o formă de identificare națională. O parte dintre preoți va trece la noua credință, în bibliotecă ajungând și 52 de lucrări luterane. Și J. Henckel a făcut parte din confreria celor 24 de preoți din Spiš. În timp, confreria nu a mai fost activă și a dispărut în anul 1674³¹. Informații

232; Selecká 1974, nr. 2; Hradsky 1895, p. 105-106; Vizkelety 2008, p. 328; Homza 2009, p. 280; Žibritová 2011, p. 238.

²⁸ Wagner 1774b, p. 349; Fraknói 1872, p. 3; Ruciński 2009, p. 428; Žibritová 2011, p. 238-239. Aceeași însemnare, cu mici diferențe, apare și pe al doilea exemplar al contractului redactat și rămas la Levoča după cumpărarea bibliotecii de către prelatul Batthyány; vezi Bálent 1956, nr. 2, p. 81: *Electio Plebanorum Leutschoviensium: [...] 1513 Joannes Henkel ex Archi Diaconatu et Canonicatu, et Vicariatu Varadiensi postulatur*.

²⁹ Šedivý 2009, p. 514. Și Muckenhaupt, Rozsondai 2011, p. 161, aduc în discuție ideea că J. Henckel ar fi îndemnat ca bibliotecă să fie una publică.

³⁰ Csepregi 2012, p. 85. Documentul care vorbește despre restaurarea bisericii din Levoča din care este posibil să fi avut bani și pentru altar se regăsește online: vezi la <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/view/289324/?pg=0&cbbox=507%2C-2609%2C2782%2C-1272>, accesat la 6.06.2023, MOL, DL 75139 (30 aug. 1519).

³¹ Wagner 1774b, p. 193: *Johannes Henckel plebanus de Leutschovia 16 fl.* (a plătit decima papală în valoare de 16 florini spre deosebire de ceilalți plebani care au plătit sume în jur de 4-6 florini); Selecká 1974, p. 31, 164: *Habentur et Libri Lutherani 52 in diversis Locis impressi, inter quos ipsius Lutheri opera etiam aliqua cernuntur, pariter et Missale ipsorum*

despre colecția de carte din biserica Sf. Iacob mai apar doar în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, mai precis prin anii '70-'80, când interesul față de ea, arătat de Ignác Batthyány, ajuns episcop al Transilvaniei (1781-1798), o va scoate la lumină. Este posibil ca I. Batthyány să fi aflat de valoarea ei în perioada cât a fost abate de Ják și canonic de Eger (1766-1780), când se pare că a călătorit în Ungaria Superioară³². Oficialitățile orașului Levoča i-au vândut colecția, realizând înainte un catalog în două exemplare, dintre care unul a rămas la Levoča, iar celălalt a ajuns la episcop; în total au fost catalogate 412 volume (254 tipărituri și 158 manuscrise). Probabil I. Batthyány nu a cumpărat tot fondul de carte, ci doar exemplarele care l-au interesat; lucrările au ajuns la Biblioteca Batthyaneum, la fel și catalogul redactat la cumpărarea lor. Cărțile poartă o serie de semne distinctive: însemnări de proprietate (de exemplu, J. Henckel, Georg Molner, Valentinus de Bartpha, Caspar Polirer, Sigismundus Senffleben de Podolyno, Georgius Rutkoviczius-Kutkoviczius ș.a.), eticheta specifică pe cotor, legături de carte asemănătoare³³. Tratatulele cu oficialitățile din Levoča au fost îndelungate, episcopul a refuzat plata cărților, transmitând că lucrările sunt în mare parte fără valoare și nu a primit tot ce a cerut; suma discutată se ridica undeva între 1500 și 2000 florini renani. În masa succesorală întocmită după decesul episcopului Transilvaniei se regăsesc sumele de bani datorate persoanelor cu care prelatul a fost în legătură, deci și cei 1800 florini care trebuiau plătiți comunității din Levoča, precizându-se că lucrările pot fi trimise înapoi dacă nu sunt cele cerute³⁴.

Germanico Typo antiquum; Frimmová 2000, p. 163; Ruciński 2009, p. 428; Komorová 2017, p. 245.

³² *Calendarium* 1766, p. 15: *D. Ignatius è Comitibus de Batthyán, perpetuus in Németh-Ujvár, abbas S. Georgii Militis et Martyris de Gyák seu Ják*; *Calendarium* 1773, p. 12: *D. Ignatius è Comitibus de Batthyán, perpetuus in Németh-Ujvár, abbas S. Georgii Militis et Martyris de Ják, C.E. Agriensis cantor et canonicus* (Batthyaneum 2014, p. 20-21).

³³ Selecká 1974, p. 7, 16, 24, 30-31. Lucrarea a fost reeditată în anul 1997 sub forma Eva Selecká Mârza, *A középkori Lőcsei könyvtár*, Szeged, 1997; în limba română, vezi articolele Mârza 1994, p. 335-344 și Mârza 1995, p. 269-278. Exemplarul rămas la Levoča a fost studiat de Bálent 1956, p. 73-82, și de E. Selecká în 1970. Cel aflat în fondul de la Biblioteca Batthyaneum și studiat de Eva Selecká în anii 1972-1973 are cota BB X 69.

³⁴ Selecká 1974, p. 9-10; Selecká Mârza 1997, p. 22. Šedivý 2009, p. 515-516, vorbește despre o matriculă a Frăției despre care episcopul Batthyány afirma că nu a primit-o și că nu va plăti cărțile până nu îi va sosi (*Liber seu registrum fraternitatis venerabilium dominorum viginti quatuor plebanorum regalium in Scepus [...] Jordinatum per honorabilem dominum Laurentium Hyldebrandide Wogendrössel [...] 1520*, cunoscută și ca *Matricula Molleriana*). Vezi și Hradsky 1895, p. 93. Într-unul dintre articolele sale, Zs. Jakó a transcris contractul de cumpărare a cărților, încheiat la Buda, la data de 29 septembrie 1790, între episcopul Batthyány și reprezentanții orașului Levoča, în care se stipula suma de 1800 florini renani. Vezi Jakó 1991, p. 88-90, vezi și nota 42. Din masa succesorală rezultă că la data de 10 ianuarie 1800 suma a fost dată bisericii din Levoča (vezi BB XXXII/50, *Status passivus massae*

Am considerat necesare rândurile de mai sus pentru a se înțelege modul în care a luat naștere fondul de carte organizat de J. Henckel la Levoča și, totodată, cum a ajuns o parte a colecției din zona Spiš în fondul bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia.

Întorcându-ne la J. Henckel, după studiile efectuate, așa cum am văzut, la universitățile din Viena, Cracovia, Padova și Bologna, J. Henckel a ocupat în localitatea natală funcția de paroh. Atât prepozitul Johann Horváth în timpul vizitației canonice, cât și consiliul orașului au apreciat eforturile lui Henckel de păstorire a comunității, în care a devenit o personalitate apreciată, primind în aceste condiții diferite sarcini. În anul 1517 a fost membru al delegației trimise la curtea regelui Ladislau al II-lea pentru adevărarea privilegiilor legate de vamă și de treizecime pentru oraș³⁵. A fost numit în funcția de canonic-cantor de Spiš în anii 1518-1519³⁶. Se pare că în timpul delegației la curtea de la Buda, J. Henckel a intrat în contact cu oameni influenți pe lângă rege, adepți deja ai noilor idei și învățători pe care le răspândea Martin Luther; de exemplu, marcgraffii Georg și Albrecht von Brandenburg³⁷.

Se știe că a fost un mare admirator al lui Erasmus din Rotterdam (1466-1536) și poate chiar al lui M. Luther. J. Henckel a căutat însă întotdeauna o cale de mijloc, nefiind radical precum cei doi învățați; acest fapt este și astăzi vizibil în biserica Sf. Iacob din Levoča. În timpul activității sale în oraș a terminat unul dintre altarele bisericii, datat cu anul 1520; se pare că a influențat forma lui finală, iar numele comanditarului apare pe un medalion din spatele acestuia *In honorem sanctorum Joannis baptiste, evangeliste, elemosinarii et chrisostomi et huius Gersoni, Joannes Henckel anno millesimo 520 posuit*³⁸. Altarul dovedește existența unei relații între patron (Sf. Ioan) și

Batthyáni anno 1800 10 Ianuarii liquidari ceptus in Congregatione Capitulari: no. 217 Ecclesiae Leutsoviensi: 1800 liquidata).

³⁵ Wagner 1774b, p. 134-135: [...] *in die Agathae missus fuerat Budam ad novum regem Ludovicum iudex Leutschoviensis Conradus Sperfogel cum plebano magistro Joanne Henckel & Melchiore Missinblasser aggratulaturi & salutaturi regem. [...] Institerant autem apud regem Leutschovienses pro confirmationem privilegiorum suorum quoad tricesimam, & telonium, non aliud obtinuerunt a rege, nisi ut per decennium quotannis ad tricesimam 100 deponerent florenos, a telonii vero depositione liberi sunt*; p. 139: *Die I. Ianuarii praepositus Scepusiensis Joannes Horváth de Lomnicza visitaverat cum canonicis suis Ecclesiam Leutschoviensem. Totus magistratus praebuit testimonium plebano suo M. Joanni Henckel, & capellanis suis, super eorum honestam vitam*; Bauch 1884, p. 601; Frimmová 2000, p. 163; Muckenaupt, Rozsondai 2011, p. 161.

³⁶ Frimmová 2000, p. 163; Haraszti Szabó, Kelényi 2019, nr. 313.

³⁷ Bauch 1884, p. 602; Réthelyi 2005, p. 23; Csepregi 2011, p. 134; Csepregi 2018, p. 34-35.

³⁸ <http://www.chramsvjakuba.sk/#hosjakuba>, accesat la 18.03.2020; Ruciński 2009, p. 428; Haraszti Szabó, Kelényi 2019, nr. 313, p. 171. Vezi MOL, DL 75139 (30 aug. 1519): <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/view/289324/?pg=0&bbox=507%2C-2609%2>

protejatul său care, prin botez, i-a primit numele. Altarul a fost realizat în stil renescentist italian de Pavol din Levoča, cunoscut și pentru alte lucrări chiar în biserica în cauză sau în altele din zonă. Special pentru altar este programul iconografic în care apar patru sfinți Ioan și Jean Charlier de Gerson (1363-1429) care nu este sfânt. Sfântul Ioan Botezătorul și Ioan Evanghelistul sunt venerați în toată Biserica, în schimb sfinții Ioan cel Milostiv și Ioan Gură de Aur mai degrabă în Biserica răsăriteană. Ioan cel Milostiv era totuși adorat în regatul ungar în Evul Mediu, având chiar o capelă în cetatea de la Buda. Ioan Gură de Aur era reprezentantul tradiției retorice grecești, putând fi considerat un sfânt protector al umanismului erasmic. Cel de-al cincilea Ioan care apare este Jean Charlier de Gerson. Nu a fost sfânt, ci cancelarul Universității din Sorbona și a luptat pentru o reformare a Bisericii; imaginea lui este ascunsă, se poate vedea doar din cor sau din amvon. A participat la conciliul de la Konstanz, susținând limitarea puterii papale, totuși a votat arderea pe rug a lui Ján Hus. Apariția lui oarecum departe de ochii credincioșilor și totuși pe lângă patru sfinți recunoscuți de Biserică a născut multe întrebări. Răspunsul stă în caracteristica lui J. Henckel de teolog universal, de umanist adept al ideilor lui Erasmus, care, deși a criticat iconografia din biserici, a avut respect față de sfinți și de reprezentarea lor. Este posibil ca J. Gerson să fi fost un deschizător de drum pentru J. Henckel, ceea ce rezultă din faptul că în biblioteca sa se păstrează câteva lucrări de-ale acestuia. Tocmai faptul că J. Gerson este reprezentat pe altar atrage atenția asupra atitudinii lui Henckel cu privire la necesitatea unei schimbări în Biserică, văzută însă din prisma unui umanist. În partea centrală a altarului este reprezentată Maria Magdalena (patroana fetelor decăzute care au îmbrățișat bunele moravuri pe care le-a susținut și J. Henckel), iar în cele două părți laterale se află Sf. Gheorghe (patronul tatălui lui J. Henckel și al unchiului său, Georg Leudeschit) și Sf. Ladislau (unul dintre patronii Frăției celor 24 de orașe din Spiš)³⁹.

Din anul 1521 Henckel a ocupat funcția de arhidiacon de Turňa nad Bodvou (Torna, Tornau, Slovacia) și prepozit de Jasov (Jászó, Jofs, Slovacia). Funcția de arhidiacon de Turňa nad Bodvou este menționată într-un act emis de conventul din Jasov (31 mai 1522) care conține mărturia lui J. Henckel cu

C2782%2C-1272, accesat la 06.06.2023, în care se vorbește despre reconstrucția bisericii de unde poate au fost bani și pentru altar.

³⁹ Vezi „Jean Charlier de Gerson: *Opera. Pars III*. Argenterati, Johannes Knoblauch. 1514”, cota X3 VII 7, vezi Selecká Mârza 1997, nr. 222 și „Jean Charlier de Gerson: *Opera. Pars IV*. Argenterati, Johannes Knoblauch. 1514”, cota X3 VII 9; vezi Selecká Mârza 1997, nr. 223. Vég 1967, p. 236-240; Jakó 1977, p. 65; Klaniczay 1983, p. 68; Endródi 2004-2005, p. 313-320; Muckenhaupt, Rozsondai 2011, p. 160-161; Csepregi 2012, p. 85-87; Bodnárová 2013, p. 187; https://ro.wikipedia.org/wiki/Jean_Gerson, accesat la 18.03.2020.

privire la ultima dorință a lui Christophor de Zemerchen/Smrečany din anul 1522⁴⁰. Christophor de Zemerchen a deținut și cărți, una dintre ele ajungând în colecția de la Batthyaneum, tot ca urmare a achiziției făcute de episcopul Batthyány la sfârșitul secolului al XVIII-lea⁴¹.

Studiile întreprinse în străinătate, la marile universități ale epocii, i-au permis să intre în legătură cu învățații vremii. A avut legături cu cercurile umaniste europene din care făcea parte, de exemplu, și englezul Leonard Cox (1495-1549), adept al lui Eramus și coleg al lui Philip Melancton la Tübingen, pe care J. Henckel l-a cunoscut. Astfel, sprijinit și de comunitate, J. Henckel l-a invitat în anul 1520 pe L. Cox, care, timp de doi ani, va fi rectorul școlii din Levoča. Anul 1522 îi va găsi pe amândoi la Košice, unde L. Cox ocupa, încă din decembrie 1521, funcția de rector al școlii⁴².

Consiliul orașului Levoča a susținut activitatea lui J. Henckel, dorind să-l includă între membri, printre care se numărau și frații săi Konrad și Bernhard. Acest fapt nu a fost pe placul tuturor, ceea ce l-a făcut pe J. Henckel să părăsească orașul și să accepte funcția de paroh la Košice în anul 1522, când a murit parohul Johannes Röbel. Istoriografia de la sfârșitul secolului al XIX-lea menționează o întreagă delegație care a venit să-i ofere noul post de la Košice (primarul Johann Ferber, Michael Kugelbrecht, juratul Peter Wasserbauch și alții). După plecarea sa, Levoča îl va avea ca preot pe Sebastian Henckel, fratele său⁴³.

⁴⁰ Wagner 1774a, p. 372-373: *Literae conventus de Jászó continentis fassionem Joannis Henckel, Archidiaconi de Thornia, super ultima voluntate Christophori de Zemenchen, Lectoris Ecclesiae Scepusiensis. Datum Anno Domini 1522. Datum Sabbatho proximo post festum Ascensionis Domini Anno ejusdem MDXXII*; forma corectă a numelui este Zemerchen, nu Zemenchen; vezi nota următoare, în care este amintit un ex-libris de-al său. Fraknoi 1872, p. 4; Frimmová 2000, p. 163; autoarea indică greșit actul, afirmând că a fost eliberat la 15 martie 1520; Ruciński 2009, p. 428; Csepregi 2012, p. 84; Bodnárová 2013, p. 187.

⁴¹ Selecká 1974, p. 140, nr. 286: *Sermones Pomerii* a lui Pelbartus de Themeswar care a aparținut atât Spitalului de pe lângă biserica Sf. Iacob din Levoča, cât și lui Christophor de Zemerchen.

⁴² Wagner 1774b, p. 140: *In Vigilia S. Gertrudis Plebanus Leutschoviensis M. Joannes Henckel una cum toto consulatu susceperunt in rectorem Scholae egregium virum Leonhardum Koxum de Anglia, poetam laureatum [...] [...] & mansit Koxus Leutschoviae per duos annos minus uno quartali. Recessit enim Leutschovia MDXXI ad Festum S. Luciae, & suscepit scholas Cassoviae*. Bauch 1884, p. 602; Hradsky 1895, p. 93: *Anno 1520 fuit congregatio fratrum Leutschoviae, in qua Dominus Leonardus Cox laureatus poeta comediam repraesentavit coram fraternitatem, pro qua accepit 1 fl. in auro*; (Frimmová 2000, p. 163; *Contemporaries* 2003, p. 176; Glomski 2007, p. 41; Ruciński 2009, p. 428; Csepregi 2012, p. 85; Nagy 2013, p. 224; Fedorčák 2018, p. 112, 121).

⁴³ Wagner 1774b, p. 142-143: *[...] qui anno MDXXII per mortem M. Joannis Röbel plebani Cassoviensis, factus est plebanus Cassov. Henckel amatus ab omnibus Leutschoviensibus, pro quo venit Joannes Verber judex Cassoviensis, Michael Engelbrecht senior de consulatu cum pluribus de praecipuis civibus [...]. Introductus ad Cassovienses summa cum pompa exceptus est. [...] In*

Pe când se afla la Košice, J. Henckel a dat în arendă orașului Levoča o moară pe care o avea la Spišská Nová Ves pentru de 25 florini pe an; din jumătatea sumei trebuia plătit spitalul Sf. Spirit și cel al leproșilor, din cealaltă jumătate, într-un an trebuiau achitați bani pentru reeducarea fetelor decăzute moral și în celălalt an trebuiau susținuți meșteșugarii care s-au așezat la Levoča. Moara aducea profit, însă din cauza relațiilor proaste dintre locuitorii din Levoča și cei din Spišská Nová Ves, în anul 1525 regele Sigismund I Jagiello a decis ca locuitorii din Levoča să o vândă celor din Spišská Nová Ves pentru suma de 450 florini. Henckel a susținut spitalul, casa de bătrâni, pe meșteșugari, țărani și săraci cu banii pe care i-a primit din vânzare⁴⁴.

Confesorul reginei Maria

Istoriografia de limbă maghiară care a tratat inițial personalitatea lui J. Henckel a adus în discuție, în special, activitatea umanistului în preajma curții de la Buda. Datele despre când anume și modul în care Henckel a ajuns acolo sunt destul de neclare, cercetătorii făcând doar presupuneri. Unii consideră că ar fi fost numit predicator la curtea regală deja în 1522 sau 1524⁴⁵. Majoritatea crede însă că J. Henckel a ajuns la Buda spre sfârșitul lui 1525 și a rămas acolo până în primele luni ale anului următor, când a revenit la Košice pentru că nu s-a putut adapta la atmosfera plină de intrigi de la curte. Este posibil să fi fost numit în funcție tot datorită înrudirii cu familia Thurzó, despre care am amintit anterior. În acest context, este menționat numele lui Alexius/Elek Thurzó (1490-1543), trezorier regal⁴⁶. Preluând probabil informația de la G. Meltzer, V. Fraknói aduce în discuție doi profesori de la Universitatea din Buda, pe Simon Grynaeus și Vitus Vinsheimius (ambii expulzați pentru susținerea ideilor protestante încă din anul 1523), care ar fi

locum Joannis Henckel ad Cassovienses promoti, electus est per Leutschovienses Sebastianus Henckel canonicus Varadinensis, qui in Bihar repertus [...]; Bauch 1884, p. 602-603; Nagy 2013, p. 224; Csepregi 2014, p. 662, îi amintește ca frați doar pe Konrad și Sebastian.

⁴⁴ Wagner 1774b, p. 145: *Joannes Henckel olim parochus Leutschoviensis molam suam in territorio Leutschoviensi vendidit Novavillanis, seu Igloviensibus pro 450 florenis cujus summae majorem partem pauperibus, mendicis, & indigentibus artificibus distribuendam curavit*; Bauch 1884, p. 603-604; Frimmová 2000, p. 165; Csepregi 2012, p. 87-88; Bodnárová 2013, p. 187; Haraszi Szabó *et alii* 2016-2017, p. 371, nr. 3717; Haraszi Szabó, Kelényi 2019, nr. 313.

⁴⁵ Fraknói 1872, p. 4; *Contemporaries* 2003, p. 176; Béres 2009, p. 32-64, vezi și varianta online <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/beresgyula2.htm>, accesat la 6.06.2023; Muckenaupt, Rozsondai 2011, p. 161.

⁴⁶ Bauch 1884, p. 603; Frimmová 2000, p. 163-164; Csepregi 2005, p. 50, 54; Réthelyi 2010, p. 156-157; Csepregi 2012, p. 88; Bodnárová 2013, p. 188; Nagy 2013, p. 224.

putut să o informeze pe regina Maria despre Henckel⁴⁷. Nu se păstrează informații scrise despre cărțile achiziționate la Buda în această perioadă.

Curtea de la Buda era cuprinsă de intrigă. Cercurile locale au avut interese să-i îndepărteze pe confidenții germani ai reginei Maria, care era sora împăratului Carol Quintul și a lui Ferdinand I, ultimul ajuns rege al Boemiei și Ungariei la moartea lui Ludovic al II-lea al Ungariei la Mohács (1526), cumnatul său, și, apoi, împărat al Imperiului Romano-German din anul 1556 după abdicarea celui alt frate, Carol Quintul. Regele Ludovic al II-lea și soția sa, regina Maria, s-au înconjurat la curte de o comunitate germană din care făceau parte marșalul Georg von Brandenburg și fratele său Albrecht, dar și Conradus Cordatus, Paulus Speratus, S. Grynaeus, V. Vinsheimius ș.a., toți orientați spre Reformă. Pe lângă ei, au activat și alți umaniști fără înclinații în această direcție, cum ar fi transilvăneanul Jacobus Piso sau Joannes Antoninus Cassoviensis, cu care Henckel a fost în legătură. Istoricii cred că suveranii Ungariei erau receptivi la ideile și noile doctrine ale Bisericii, dar simpatizau mai mult cu învățăturile lui Erasmus decât cu cele ale lui Luther. Această ipoteză ar putea fi susținută de faptul că Erasmus i-a dedicat împăratului Carol Quintul lucrarea *Institutio principis christiani* (1516). În plus, în anul 1525 curtea de la Buda a emis un decret împotriva luteranilor, iar Georg von Brandenburg s-a simțit amenințat și s-a mutat pe un domeniu din Silezia Inferioară⁴⁸. Pe parcurs vom vedea însă cum regina Maria, rămasă văduvă după bătălia de la Mohács, a avut uneori înclinații spre ideile propovăduite de M. Luther.

În perioada în care s-a aflat la Buda, J. Henckel ar fi putut intra în contact cu Erasmus, legătura dintre ei fiind făcută de cunoștința comună Joannes Antoninus Cassoviensis, o perioadă medic al lui Erasmus la Basel.

⁴⁷ Meltzer 1853, p. 39; Fraknói 1872, p. 4.

⁴⁸ *Contemporaries* 2003, p. 176; Csepregi 2005, p. 49-51, 54; Bodnárová 2013, p. 188; Nagy 2013, p. 224; Réthelyi 2016, p. 469; Batka 2019, p. 111. Despre Joannes Antoninus Cassoviensis (cca 1499 - cca 1549), vezi *Slovenský Biografický* 1986, p. 71: s-a născut la Košice prin 1499, a studiat la Cracovia, dobândind în anul 1517 titlul de „magister artium”, apoi la Padova și Tübingen a studiat medicina și a obținut în anul 1524 titlul de doctor. L-a cunoscut pe Erasmus, fiindu-i medic și i-a propagat lucrările, dar și pe alți umaniști, ajungând pentru o scurtă perioadă la Buda, apoi din anul 1525 la Cracovia, unde a fost numit medic regal. A publicat elegii, poezii și a editat diferite lucrări. Vezi și Haraszi Szabó, Kelényi 2019, nr. 634. Despre Jacobus Piso/Pisonis, vezi Haraszi Szabó, Kelényi 2019, nr. 291; *Contemporaries* 2003, p. 94; Glomski 2007, p. 172; Nagy 2017a, p. 87-88; Nagy 2017b, p. 227-240. Din bibliografie rezultă că a studiat la Bologna și Roma, unde l-a cunoscut pe Erasmus, a fost trimis de papii Iuliu al II-lea și Leon al X-lea ambasador în Polonia, a fost tutorele lui Alexius Thurzó, i s-a încredințat educația lui Ludovic al II-lea, regele Ungariei. După bătălia de la Mohács a însoțit-o pe regina văduvă la Bratislava, unde a și murit. Casa sa de la Buda era locul de întâlnire al adepților lui Erasmus: László Szalkay, István Brodarics, Nicolaus Olahus, regina Maria, J. Henckel, Ursinus Velius ș.a.

Într-o scrisoare din 21 ianuarie 1526, J. Antoninus i-a lăudat lui Henckel biblioteca. Prin intermediul lui J. Antoninus a ajuns la Erasmus și prima scrisoare scrisă de Henckel către învățatul olandez; totodată J. Antoninus l-a prezentat pe Henckel ca pe un confident al familiei regale, un mare admirator și colecționar al cărților lui Erasmus, l-a caracterizat ca fiind un învățat care nu-și dorește funcții pe care le-ar fi putut avea, putând să ajungă chiar episcop⁴⁹. Din corespondența Erasmus-Henckel se păstrează patru scrisori scrise de Erasmus și trei de Henckel⁵⁰.

Prima scrisoare a lui Erasmus datează din 7 martie 1526 și argumentează motivele pentru care nu consideră potrivite acțiunile lui M. Luther, criticându-l și atrăgând atenția că l-a sfătuit să aibă de grijă de un astfel de *tam periculosum negocium*. Erasmus află de la J. Antoninus că Henckel este un admirator al său și îi trimite ediția scoasă la *Nouul Testament* și comentariile (*Paraphrases*). L-a considerat pe Henckel un predicator umanist, care propovăduiește adevărul celor spuse de *Evangheliile*⁵¹. În acea perioadă, Erasmus se găsea în polemică cu Luther, criticându-i învățătura teologică, cu care inițial a fost de acord, dar când a văzut că acesta chiar tinde să rupă unitatea Bisericii, s-a exprimat critic față de reformele sale. Rezultatul criticii este discutat în *De libero arbitrio diatribe sive collatio* (Basel, Johannes Frobenius, 1524), la care Luther a reacționat, publicând la sfârșitul anului 1525 lucrarea *De servo arbitrio*. Erasmus a criticat tonul lui Luther și a dat la tipar în anul 1526, tot la J. Frobenius, *Hyperaspites diatribae adversus servum arbitrium M. Lutheri*, care a fost îmbunătățită și a apărut în septembrie 1527 sub forma *Hyperaspites IP*⁵². Acest schimb de „replii” dovedește pasiunea celor doi învățați cu care au sperat să explice problemele din Biserica pe care amândoi au servit-o cu mult zel și entuziasm, dar cu viziuni diferite.

Henckel a petrecut doar câteva luni la Buda, nu i-a plăcut atmosfera și a revenit la Košice în luna martie 1526, în ciuda protestelor reginei care, pentru a-l face pe Henckel să rămână, i-a oferit diferite beneficii. Se poate ca regina să-i fi cerut papei în aprilie 1526, prin intermediul nunțului papal Burgio, un favor special tocmai pentru confesorul său J. Henckel. După Mohács, când regina a fost nevoită să se retragă cu curtea de la Buda, l-a chemat din nou pe Henckel care, inițial, nu a dat curs invitației reginei. Istoriografia menționează că în aceeași perioadă ar fi refuzat și oferta lui Ioan

⁴⁹ Bauch 1884, p. 605; Réthelyi 2010, p. 158; Nagy 2013, p. 225.

⁵⁰ Nagy 2013, p. 222. Trei dintre scrisorile lui Erasmus sunt cuprinse în anexa din Fraknói 1872, p. 12-17, 23-25. Vezi, de exemplu, și *Opus epistolarum* 1926, nr. 1672.

⁵¹ Bauch 1884, p. 606; Fraknói 1872, anexa 1, p. 12-17.

⁵² Nagy 2013, p. 225-226; Nagy 2017a, p. 86-87. Vezi și Gündisch 1985, p. 270-271.

Zápolya, rivalul reginei, care i-ar fi promis chiar un episcopat⁵³. Z. Csepregi a susținut că J. Henckel a făcut primii pași spre Reformă în anul 1527, iar autoarea M. Bodnárová a amintit că literatura mai veche îl consideră pe Henckel ca fiind primul predicator protestant din Košice. Având la bază convingerile sale, în această perioadă a renunțat la beneficiile clericale, la funcțiile de prepozit de Eger, arhidiacon de Torňa, care i-ar fi asigurat un trai decent, și ar fi vrut să-l viziteze pe Erasmus, dar nu a primit încuviințarea de la I. Zápolya⁵⁴.

Insistențele reginei l-au făcut să-și reconsidere poziția și să accepte într-un târziu revenirea la curte. Despre această știre se păstrează și o scrisoare din 31 mai 1528, adresată de regină orașului Košice, în care Maiestatea Sa anunță orașul despre acordul lui J. Henckel de a părăsi funcția de paroh la Košice pentru cea de preot al curții, cerând totodată oficialităților să-i găsească un înlocuitor; comunitatea a păstrat postul vacant timp de un an, în speranța că Henckel se va răzgândi, așa cum a făcut prima dată⁵⁵. Ajuns din nou în preajma reginei, despre care J. Henckel ar fi spus că avea mare nevoie de cuvântul Domnului, a reluat și corespondența cu Erasmus în iulie 1528. Rămasă văduvă, regina se consola citind din cărțile sfinte și din lucrările lui Erasmus⁵⁶.

La câteva luni după înfrângerea de la Mohács, M. Luther i-a dedicat reginei Maria o scriere. Este vorba de *Vier tröstliche Psalmen an die Königin zu Ungarn*⁵⁷. Consolarea scrisă ar fi fost tipărită fără știrea reginei și a alarmat întreaga curte. La data de 12 aprilie 1527, regele Ferdinand, fratele reginei, îi cerea să-i explice cum i-a permis lui M. Luther să presupună că ea ar fi atrasă

⁵³ Bauch 1884, p. 607; Fraknoi 1872, p. 5, 7, vezi și anexa 2, p. 17-18, unde se găsește scrisoarea lui Henckel trimisă magistrului Andreas, secretar al orașului Košice, despre oferta reginei pentru el: *Hera nostra rursum mouet, ut maneam secum, offert preposituram maiorem ecclesie Agriensis, et ultra annuam commoditatem. Ego vero nec episcopatu mouebor, sed delectabor in domino cum mediocri hac condicione*; Csepregi 2005, p. 54-56; Réthelyi 2010, p. 157; Csepregi 2012, p. 90; Nagy 2013, p. 224.

⁵⁴ *Contemporaries* 2003, p. 176; Csepregi 2012, p. 90; Bodnárová 2013, p. 189-190. Despre renunțarea la beneficiile clericale vorbește și Nagy 2013, p. 226-227, unde autorul oferă informații dintr-o scrisoare trimisă de L. Cox lui Erasmus (28 mar. 1527), prepozitura de Eger îi aducea anual lui Henckel 1000 aurei, iar arhidiaconatul de Torňa 300.

⁵⁵ Bauch 1884, p. 609; Fraknoi 1872, vezi anexa 4, p. 19-20; Réthelyi 2010, p. 157; Muckenaupt, Rozsondai 2011, p. 161.

⁵⁶ Bauch 1884, p. 609.

⁵⁷ Vezi online https://books.google.ro/books?id=swlNAQAAMAAJ&pg=RA1-PA369&lpq=RA1-A369&dq=Vier+tr%C3%B6stliche+Psalmen+an+die+K%C3%B6nigin+zu+Ungarn&source=bl&ots=2vfKc5eWBj&sig=ACfU3U0akw_LOKrvsi7DvcX7hnW_YzwbBQ&hl=r o&csa=X&ved=2ahUKEwjamZD_17PoAhULqYsKHQ0FABIQ6AEwB3oECAYQAQ#v=onepage&q=Vier%20tr%C3%B6stliche%20Psalmen%20an%20die%20K%C3%B6nigin%20zu%20Ungarn&f=false, accesat la 29.05.2023.

de învățăturile sale, familia fiind catolică. Totuși, este cunoscut faptul că regina cunoștea și traducerea *Bibliei* în limba germană făcută de Luther⁵⁸. I se cerea reginei să nu mai citească lucrările lui Luther și să aibă de grijă și de curtenii săi. Reîntors la curte, J. Henckel i-a cerut lui Erasmus într-o scrisoare din 18 iulie 1528, scrisă din Sopron, să o consoleze pe regina văduvă printr-o lucrare. Este posibil că încercarea lui J. Henckel nu era atât de a o consola pe regină, cât de a slăbi influența lui Luther și de a se încadra cumva în cerința regelui Ferdinand față de sora sa⁵⁹. În plus, acest efort din partea lui Henckel dovedește și poziția lui față de învățătura lui Luther. Erasmus i-a dedicat reginei scrierea intitulată *Vidua Christiana*, iar din scrisoarea scrisă din Sopron rezultă că Henckel a fost comanditarul și, se prea poate că, fără intervenția sa, lucrarea să nu fi văzut lumina tiparului. Din schimbul de scrisori rezultă nemulțumirea lui Erasmus față de rezultat, faptul că nu i-a fost ușor să adune materialul și nici să-l compună⁶⁰. Răspunsul din 13 aprilie 1530 dat de Henckel din Linz, unde pe atunci se afla regina, denotă nu doar mulțumirea reginei față de textul consolării, cât și a doamnelor de companie care, pentru că nu știau latină, l-ar fi rugat pe J. Henckel să o traducă în germană. În semn de apreciere pentru efort, Henckel îi va trimite lui Erasmus un pocal de aur, pe care l-a primit de la Georg von Brandenburg și care ar fi aparținut tatălui acestuia⁶¹.

În parohia din Košice comunitatea a păstrat vacant locul de paroh timp de un an și cu trecerea timpului a încercat să afle care era noua poziție a lui Henckel față de oraș, trimițând la el o delegație. Henckel a refuzat oferta. Răspunsul negativ trebuie legat și de scrisoarea reginei către orașul Košice din al cărei conținut rezultă refuzul acesteia de a-l elibera din funcție⁶². Un

⁵⁸ Csepregi 2005, p. 57; Réthelyi 2005, p. 23; Nagy 2013, p. 228-229; Réthelyi 2016, p. 469; Batka 2019, p. 111.

⁵⁹ Nagy 2013, p. 229; Nagy 2016, p. 167.

⁶⁰ Vezi scrisorile citate de Nagy 2013, p. 229: Basel, 26 febr. 1529, Erasmus către Henckel, Freiburg, 2 nov. 1529, Erasmus către Henckel; Huizinga 1974, p. 251; Réthelyi 2016, p. 469; Nagy 2017a, p. 93-94.

⁶¹ Bauch 1884, p. 616; vezi și *Opus epistolarum* 1934, p. 420, nr. 2309, Henckel către Erasmus, Linz, 13 apr. 1530: *Mitto tibi poculum quoddam, exile quidem illud, sed quod summo quondam Principi, horum videlicet Marchionum a Brandenburg parenti, in deliciis fuit; id oro ut placer tibi sinas*; Nagy 2013, p. 229-230.

⁶² Fraknoi 1872, anexa 5, p. 20-21, Znojmo, 5 mai 1529: *Fidelis noster Venerabilis Johannes Henkel, Plebanus Vester, Concionator autem et confessor noster, dum ad nostrum commissionem anno superiore se ad nos et servicia nostra contulisset, voluit eo ipso statim tempore, ut vobis non est incognitum, se plebanatus isti cassovinesi abdicare, arbitratus se non posse absentem cura animarum, et officio plebanie satisfacere [...]. Nos eum a nostris servicijs hoc tempore abscondere non permisimus, cuius scilicet opera simus necessarie. Quare quemadmodum ex Literis ipsius ad vos datis intelligetis, potestis ipsius loco iuxta antiquam consuetudinem et libertatem, alium in Plebanum vestrum doctum virum et sufficientem eligere*” și anexa 6, p. 21-22,

răspuns asemănător a primit și delegația orașului Levoča, care a venit la Linz și i-a oferit lui Henckel funcția de paroh rămasă liberă în oraș după moartea fratelui său Sebastian; a refuzat-o chiar dacă locuitorii orașului l-au ales în funcție în unanimitate⁶³.

Regina a dorit să recompenseze devotamentul lui Henckel, obținând de la fratele ei, regele Ferdinand, beneficii bisericești fără vreo îndatorire la Wrocław, în Silezia. Ele urmau să-i asigure lui Henckel suficiente venituri pe care curtea ei nu le putea oferi, fiind lipsită de resurse financiare și, după bătălia de la Mohács, aflată într-un exil constant (Bratislava, Znojmo, Linz, Passau etc.). În aceste condiții, Jacob von Salza, episcopul de Wrocław, i-a încredințat demnitatea de canonic în catedrala din localitate, plus parohia din Świdnica (Polonia). Cu această ocazie, J. Henckel a întreprins călătoria spre Silezia. Peripețiile trăite au fost relatate într-o scrisoare de Nicolaus Olahus, cunoscut de-al lui J. Henckel⁶⁴. Obținerea de beneficii într-o biserică catolică,

răspunsul dat de J. Henckel comunității din Košice; vezi și Bauch 1884, p. 613-614; Frimmová 2000, p. 164; Nagy 2013, p. 230.

⁶³ Despre Sebastian Henckel vezi mai sus. Wagner 1774b, p. 154-155: *Anno MDXXIX Die IX Novembris, quae erat feria quarta ante Martini, venerabilis dominus magister Sebastianus Henckel plebanus Leutschoviensis solvit carnis debitum inter horam septimam, & octavam post meridiem, qui fere septem annos fuit plebanus [...]. Item nota quod fuerit vir omni laude dignus, & verae Pater Patriae nuncupandus; nam pauperum fuit adjutor, miserorum protector, divitum consocius, & breviter, nemini odiosus, nisi Lutheranis [...]. Et nota quod Lutherani, quorum pro tunc maxima erat copia Leutschoviae, summo persequabantur odio, & livore mitissimum virum [...]. [...] Item die XV Novembris unanimi consensu totius civitatis, ex instinctu, ut pie creditur, Spiritus Sancti electus est in plebanum Leutschoviensem, venerabilis, & egregius doctor dominus Joannes Henczel pro tunc praedicator Mariae Reginae Ungariae, relictae Ludovici regis. [...] Anno MDXXX Valentinus famulus civitatis rediit de Lintz missus a deputatis cum literis feria 2 post Dorotheae, in quibus literis Domini scripserunt, quomodo venerabilis dominus doctor Joannes Henczel benigne suscepit plebanatum, quantum in se erat; sed sine consensus reginae Mariae non audebat abire, quae postquam rescivit consensum ejus, nequaquam ipsa consentire voluit; sed eum apud se manere voluit, ideo frustra est spes nostra*; Bauch 1884, p. 614-615; Fraknói 1872, p. 9; Frimmová 2000, p. 164; Réthelyi 2010, p. 159; Bodnárová 2013, p. 190.

⁶⁴ Bauch 1884, p. 614, 623; Csepregi 2005, p. 58; Réthelyi 2010, p. 118; Nagy 2013, p. 230. Scrisoarea, datată la Znojmo, 19 iulie 1529, a fost scrisă de N. Olahus către J. Henckel și relatează cum Henckel a fost jefuit de hoți lângă Wrocław, cum i s-a furat calul dat chiar de Olahus; continuă amintind cupa pe care dorea să o trimită lui Erasmus (despre care am vorbit mai sus), concluzionând că a fost bine că nu a avut alte lucruri de valoare asupra sa pentru că i-ar fi fost furate și ele. Vezi Fraknói 1872, anexa 9, p. 25-26; Szilágyi 2018, p. 68-69, nr. 14. Pocalul de aur care a ajuns la Erasmus este menționat într-o scrisoare a acestuia către N. Olahus; vezi Szilágyi 2018, p. 142, nr. 78; Freiburg im Breisgau, 7 iul. 1530. Bibliografia despre viața și activitatea lui Nicolaus Olahus (1493-1568) este deosebit de amplă, s-au scris cărți, articole sau teze de doctorat. Amintim aici: Firu, Albu 1968; Gyöngyvér 1999; Capoianu 2000; Capoianu 2002; Popa-Gorjanu 2009. Și Olahus a fost un mare admirator al lui Erasmus. S-a păstrat parțial corespondența lor. Vezi *Opus epistolarum* 1938, nr. 2390, 2391, 2393; Firu, Albu 1968, p. 150-192; Szilágyi 2018, nr. 77, 78, 87, 88,

recte catedrală, nu ar fi fost posibilă dacă Henckel ar fi îmbrățișat Reforma, așa cum amintește istoriografia maghiară.

Reîntors la Linz, unde se găsea curtea suveranei, J. Henckel împreună cu regina l-au rugat pe Erasmus să participe la dieta de la Augsburg, ocazie cu care s-ar fi putut întâlni personal. Am relatat în rândurile de mai sus despre dorința lui Henckel de a-l cunoaște pe Erasmus, dar și despre faptul că și regina aprecia mult scrierile umanistului. Dieta ar fi urmat să discute pașii care trebuiau întreprinși de curțile europene în încercarea de a stopa înaintarea otomanilor. Însă punctul central al discuțiilor s-a axat pe o cu totul altă direcție: găsirea unui mod de a uni cele două tabere, a vechii și a noii credințe, care scindau deja Biserica. Ambele grupări așteptau autoritatea lui Erasmus, care a rămas însă credincios principiului de a nu fi atras în controverse și, fiind fidel concepțiilor sale, nu s-a prezentat. Lipsa lui de la dietă a fost considerată una dintre cauzele care ar fi dus la eșecul întâlnirii⁶⁵. Printre adepții săi prezenți și activi în cadrul dietei s-a numărat și J. Henckel, care l-a informat prin scrisori despre derularea evenimentelor: i-a descris cum a decurs întâlnirea cu Henrich Eppendorfer, adversarul lui Erasmus, pe care el, Henckel, a tot încercat să o evite, ce părere negativă i-a făcut și întâlnirea cu Johannes Eck, un mare critic al Reformei, cel care a răspândit ideea potrivit căreia J. Henckel ar fi trecut în tabăra reformatorilor. Henckel nu s-a alăturat niciuneia, dar dacă ar fi trebuit, s-ar fi înscris mai degrabă în cea a lui Ph. Melancton decât în cea a lui Eck. Încercând să caute o unitate între reformă și umanismul creștin, J. Henckel a dialogat și cu Ph. Melancton, cu reformatorii din Strasbourg, A. Capito și M. Bucer, a avut contact chiar și cu Luther și din această cauză a fost acuzat mai târziu de erezie⁶⁶. În scrisoarea trimisă lui Erasmus, Henckel a adus în discuție viitorul traseu al curții reginei care ar duce spre Țările de Jos: *Rumor est nos in Brabanciam transferre domicilium*⁶⁷. Ceea ce Henckel nu a precizat, deoarece nu știa la momentul respectiv, a fost faptul că el nu urma să o însoțească pe regina numită guvernatoare în Țările de Jos în locul mătușii sale Margareta, decedată de curând.

92, 97, 104, 118, 145, 190, 210, 216 etc. Pentru activitatea sa la curtea reginei Maria, vezi Nagy 2012, p. 184-197.

⁶⁵ Bauch 1884, p. 616; Fraknoi 1872, p. 10; Huizinga 1974, p. 181; Zweig 1975, p. 169, 174; *Contemporaries* 2003, p. 176; Réthelyi 2010, p. 159; Bodnárová 2013, p. 190-191; Nagy 2013, p. 231.

⁶⁶ *Opus epistolarum* 1938, nr. 2392, p. 58-59; Augsburg, 1 oct. 1530, J. Henckel către Erasmus. *Contemporaries* 2003, p. 176; Csepregi 2011, p. 134; Csepregi 2012, p. 80; Csepregi 2017, p. 168; Nagy 2017a, p. 94-95.

⁶⁷ *Opus epistolarum* 1938, nr. 2392, p. 60.

În contextul participării lui Henckel la dietă, V. Fraknoi s-a referit la o lucrare scrisă de Henckel în care încerca să facă pace între cele două confesiuni și pe care Ph. Melancton ar fi vrut să i-o trimită lui M. Luther. Acesta a fost un element suplimentar care a atras asupra lui Henckel acuza că ar fi vrut să treacă la protestantism. În momentul în care împăratul Carol Quintul a numit-o pe regina Maria, sora sa, regentă în Țările de Jos, i-a cerut să-i elibereze din funcții pe unii curteni, printre care și pe Johannes Henckel, tocmai din cauza unor astfel de zvonuri⁶⁸. Regina s-a despărțit greu de confesorul ei, însă J. Henckel avea în Silezia viitorul asigurat prin mijlocirea regelui Ferdinand. Nu s-a mai întâlnit cu regina niciodată, dar prin intermediul prietenului său N. Olahus, care i-a luat locul în suita reginei, a fost la curent cu evenimentele la care participa împreună cu curtea.

Ultimii ani din viață

Istoriografia nu păstrează prea multe informații despre ultimii ani din viața lui Henckel. Steaua sa a început să apună în momentul despărțirii de curtea reginei Maria. A ajuns în Silezia la începutul anului 1531 și s-a prezentat capitlului din Wrocław pentru a-și lua în primire postul. Z. Csepregi a relatat despre existența unei hotărâri a capitlului prin care fiecare nou membru trebuia să jure că va lupta împotriva învățăturilor lui Luther, Zwingli, Ocolampadius și ale anabapțiștilor. J. Henckel nu s-a opus, mai ales că în comunitate existau zvonuri că ar fi fost luteran, iar un astfel de jurământ i-ar fi curățat imaginea dacă ar fi fost nevoie. A rămas credincios catolicismului sau nu? Tindem să credem că da, deoarece un erudit de statutul său nu ar fi depus un astfel de jurământ. În Silezia și-a petrecut ultima parte a vieții până în anul 1539 când a murit. A suferit din cauza îndepărtării sale din preajma reginei și a problemelor de sănătate (podagră) pe care le-a avut și în tinerețe⁶⁹. A îndeplinit inițial și funcția de preot la Świdnica, însă în anul 1533 a renunțat la ea din cauza sănătății șubrede. Hotărârea a fost mai veche, amintind de aceasta într-o scrisoare din 24 septembrie 1532 trimisă lui N. Olahus, în care îi cerea totodată sfatul pentru a putea intra în posesia ajutorului bănesc care îi fusese promis de regină⁷⁰.

⁶⁸ Fraknoi 1872, p. 11; Bauch 1884, p. 622; *Contemporaries* 2003, p. 176; Csepregi 2005, p. 59; Réthelyi 2010, p. 160; Muckenaupt, Rozsondai 2011, p. 161; Komorová, Saktorová 2012, p. 198; Bodnárová 2013, p. 191; Nagy 2013, p. 232; Komorová 2017, p. 245.

⁶⁹ Fraknoi 1872, anexa 8, p. 25, Erasmus către Henckel, 2 nov. 1529: *Tibi cum podagra rem esse, vehementer doleo; Opus epistolarum* 1934, p. 419-420, nr. 2309, Henckel către Erasmus, Linz, 13 apr. 1530: *Podagra mea hoc anno tribus aut quatuor diebus tantum me deiecit*; Bauch 1884, p. 624; Csepregi 2005, p. 59; Nagy 2013, p. 230.

⁷⁰ Fraknoi 1872, anexa 10, p. 26-28; Szilágyi 2018, p. 354-355, nr. 277, J. Henckel către N. Olahus, Świdnica, 24 sept. 1532: *Carissime Domine ac Frater, frequens in valetudo mea et ingravescens aetas facit, ut verear, ne munus pastorale, quod ad mandatum regiae maiestatis*

În această scrisoare și în alte câteva scrise de cunoștinții săi a fost amintit un nepot al său, tot Johannes Henckel, dar Junior, pe care Z. Csepregi l-a considerat văr; totuși din documente rezultă că era fiul fratelui său Konrad, deci îi era nepot⁷¹. Johannes Henckel Junior (1513-1565) s-a născut la Levoča și este considerat de istoriografia de limbă maghiară drept primul student maghiar cunoscut care a învățat la Universitatea din Leuven. Inițial nu și-a văzut de studii, a adunat datorii, dar apoi s-a dedicat învățaturii, iar în anul 1538 a dorit să plece cu un prieten pentru a învăța în Italia⁷².

Apariția acestui nepot în viața unchiului său este foarte importantă deoarece, de la un moment dat, umanistul J. Henckel a început să-și înregistreze cărțile cu titulatura „Johannes Henckel Senior”⁷³. Din punct de vedere cronologic, prima mențiune a nepotului J. Henckel Junior am găsit-o în scrisoarea trimisă de Maciej Przybyło lui N. Olahus în care îi cerea acestuia să îi amintească reginei de nepotul lui Henckel⁷⁴. O a doua mențiune a apărut în scrisoarea amintită anterior (24 septembrie 1532), în care J. Henckel îi relatează lui N. Olahus că mesagerul scrisorii era de fapt nepotul său pe care, cu ajutorul reginei, ar vrea să-l trimită la studii la Leuven sau Köln, ca apoi să-i fie de folos acesteia, cerându-i lui Olahus să-l ajute în această privință și, totodată, să-l recomande reginei⁷⁵. La data de 7 ianuarie 1533, Rutger Ressen

domini mei clementissimi et vocationem senatus et communitatis Schweidniciae administro relinquere et Vratislaviam redire cogar, ubi quam aegre et difficulter sumptus tollerare potero [...]. Pensio etiam illa, qua mihi reginalis maiestas domina mea gratiosissima ex Hungaria providit, ad proximum divi Michaelis diem de integro anno soluta et propter praesentium temporum difficultatem repraesentata non sit.

⁷¹ Csepregi 2012, p. 83; Szilágyi 2018, p. 355, nr. 277: [...] *nepos ex fratre meo* [...].

⁷² Pallos 2010, p. 167-175. Réthelyi 2010, p. 160. Din păcate, Haraszi Szabó, Kelényi 2019 au cercetat matricolele din Italia numai până în anul 1526; nu putem aprecia cu certitudine dacă nepotul lui Henckel a și ajuns acolo la studii, decât bazându-ne pe bibliografia citată.

⁷³ Vezi Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj, cota R 86608, „Aeneae Silvii Senensis: *De Bohemorum origine ac gestis historia, uariarum rerum narrationem complectens cui nunc primum copiosus accessit index quo facilius studioso lectori sit obviam quicquid de unaquaque re cuius in hoc libello fit mentio sare desiderat. Coloniae*, apud Heronem Alopecium. ANNO M D XX IIII [1524]”: F. A2 „Johannis Henckelli senioris sum”; cota C 56031: „Albertus Magnus: *Super Marci Euangeliare postilla*. Hagenau, Henricus Gran. 1505”: „Johannis Henckelli senioris sum”.

⁷⁴ Szilágyi 2018, p. 345, nr. 266: Wrocław, 14 sept. 1532: *Ex Hungaris solus doctor Henkel mihi consuetudine extat, quem una cum eius nepote serenissimae maiestati commendabis* [...]. Despre Maciej Przybyło, vezi https://pl.wikipedia.org/wiki/Maciej_Przyby%C5%82o, accesat la 25.03.2020.

⁷⁵ Szilágyi 2018, p. 355, nr. 277: *Adolescens vero, qui hasce Dominationi Vestrae litteras reddidit Ioannes Henckellus iunior, nepos ex fratre meo* [...]. *Cum isto ad reginalem maiestatem mittendum putavi, ut maiestatis suae liberalitate ac patrocinio Lovanii aut Coloniae sub bonis praeceptoribus inchoata, coepaque sua studia absolvat, quo commodius rectiusque deinde maiestati suae servire valeat.*

din Leuven îl anunța pe N. Olahus că l-ar fi primit cu plăcere pe J. Henckel cel Tânăr dacă ar fi avut spațiu suficient⁷⁶. Discuția este continuată în răspunsul dat de N. Olahus la scrisoare, în care îl roagă să-l ajute pe J. Henckel cel Tânăr să nu ajungă într-un anturaj nepotrivit⁷⁷. Pe baza acestor informații se poate afirma cu și mai mare siguranță că J. Henckel dacă ar fi trecut la protestantism, nu ar fi încercat să-și trimită nepotul la o școală catolică (Leuven, Köln).

Curioasă este o altă descoperire făcută de urmașii familiei Henckel din America, cei care, în primele decenii ale secolului al XX-lea, își căutau înaintașii în Europa. Aceștia au descoperit în matricola Universității din Wittenberg, care, în acea perioadă, era un puternic centru protestant, un nume interesant. „Joannes Henckel” apărea ca student la universitate, înmatriculat fiind la 23 noiembrie 1540. În periodical scos de ramura americană a familiei Henckel este precizat faptul că ar fi fost vorba de fiul lui J. Henckel, personajul principal al studiului nostru⁷⁸. Aceasta este o informație falsă, fiindcă istoriografia central-europeană, care a tratat biografia lui J. Henckel, legăturile acestuia cu erudiții vremii, implicarea lui în viața culturală, religioasă, chiar politică, nu a amintit niciodată și nicăieri existența unui urmaș direct al umanistului. În plus, și statutul său de preot erudit, implicat în viața culturală, politică, diplomatică a epocii, îl împiedica. Nu putem afirma că acest J. Henckel, student la Wittenberg, ar fi unul și același cu nepotul său despre care literatura de specialitate afirmă că a studiat la Leuven și ar fi dorit să studieze și în Italia (teritoriu catolic), nici că ar fi un alt membru al familiei cu nume similar.

Și din Silezia J. Henckel a corespondat cu Erasmus. Ultima scrisoare păstrată a fost înregistrată în anul 1533, când Erasmus i-a scris la 24 martie un fel de scrisoare de rămas-bun, de testament literar; cu siguranță au existat și altele care însă s-au pierdut. Erasmus a murit în anul 1536, dar în ultima

⁷⁶ Szilágyi 2018, p. 385, nr. 311: *Perlibenter admissem in aedes meas Ioannem tuum, si aliquo pacto locum habuissem. [...] Rogavi dominum Petrum canonicum Moguntinum, ut ipse admitteret illum in contubernium suum, id quod et tui et nostril causa non gravate fecit. Erit ibi optime.* Despre Rutger Ressen vezi https://fr.wikipedia.org/wiki/Rutgerus_Rescius, accesat la 25.03.2020.

⁷⁷ Szilágyi 2018, p. 386, nr. 312, Bruxelles, 10 ian. 1533: *Perge iuvenem hunc tuis monitis praeceptisque fovere, ne tirunculus et plane apud vos hospes in aliquam malam incidat societatem, adolescentibus pestem perniciemque.*

⁷⁸ *Henckel Family* 1926, p. 11. Informația s-ar găsi în *Album Academiae Vitenbergensis*, vol. 1, p. 186. Vezi, pentru clarificare, matricola de la Wittenberg în variantă digitalizată <https://digital.bibliothek.uni-halle.de/hd/content/pageview/2450781>, accesat la 11.07.2023, f. 149r: „Joannes Henckel, Cunradus Henckel Leutschouiensis”.

scrisoare parcă și-a vestit moartea, a amintit prietenii de altădată, boala care îl chinuia, lucrările pe care le-a scris⁷⁹.

G. Bauch a fost singurul autor care a relatat despre o posibilă întoarcere a lui J. Henckel la Košice. Comunitatea de acolo i-a cerut în multe rânduri lui Henckel să revină și să o păstorească. Iar cum el nu s-a simțit bine în Silezia, ar fi acceptat funcția. G. Bauch nu specifică niciun an și niciun alt amănunt⁸⁰. Dacă într-adevăr s-a întors la Košice, nu am reușit să aflăm din izvoare. Cert este că a murit la Wrocław la data de 5 noiembrie 1539, fiind înmormântat în catedrala Sf. Ioan Botezătorul din localitate. Executori testamentari au fost doi prieteni, Matthias Auctus și Petrus Prockendorf, care au și pus placa funerară pe mormânt⁸¹.

Despre confesiunea lui J. Henckel de la sfârșitul vieții s-a discutat în literatura de specialitate maghiară, unde în secolul al XIX-lea a exista un curent care îl considera protestant. Din corespondența păstrată cu Erasmus rezultă afinitatea lui Henckel spre Erasmus și filosofia pe care s-a bazat acesta întreaga sa viață. Până în anii 1529-1530, când a murit fratele său, Sebastian, preot catolic la Levoča, și când orașul a trimis o delegație la Henckel în încercarea de a-l convinge să revină, J. Henckel susținea cu siguranță religia catolică. Catolicii din Levoča cereau un alt preot de aceeași confesiune cu precedentul. După aceste întâmplări tindem să credem că a rămas catolic. În acele vremuri un om de cultura sa nu ar fi fost în stare să-și nege confesiunea și apoi, odată ajuns la Wrocław, să jure că va lupta împotriva protestantismului, potrivit jurământului pe care a trebuit să-l depună. Modul său de gândire a fost apropiat de cel al lui Erasmus care, atunci când a observat încotro se îndreaptă învățătura lui M. Luther, s-a îndepărtat, nu a mai dorit să intre în controverse, neparticipând nici la dieta de la Augsburg (1530), unde s-a așteptat punctul său de vedere.

⁷⁹ *Opus epistolarum* 1941, p. 183-184, nr. 2783, Freiburg, 24 mar. 1533: *Inter plurimos annos nullus hoc fuit iniquior, curis domesticis molestissimus, et multorum magnorum amicorum morte funestus [...]. Autumno non aegrotabam, sed languebam: per hyemem sat commode valui. Recognoui scholia in Hieronymum, qui Lutetiae rursus excusus est. Recognoui Adagiorum opus, cui adieci ferme quinque centurias. Colloquiis duo adiecimus. Vertimus ex Chrysostomo homilia octo antea non versas. Scripsimus explicationem symboli Apostolici.*

⁸⁰ Bauch 1884, p. 626. Informația a fost preluată parțial de la Bauch, probabil de Béres 2009, p. 32-64; vezi și <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/beresgyula2.htm>, accesat la 6.06.2023 și Muckenhaupt, Rozsondai 2011, p. 161, din păcate autoarele nu citează sursa.

⁸¹ Inscripția se găsește la Czvittinger 1711, p. 167, și Meltzer 1835, p. 44: *Johannes Henckelius, Leutschoviensis, / Iurium Doctor, hoc sub saxo conditus meliorem vitam / expectat V. Novembr. A. MDXXXIX / Petrus Prockendorff J. V. D. Canonicus Vratislaviensis / et Mathias Auctus, Medicinarum Doctor / Venerabili et Praeclaro Viro, / D. Joanni Henkelio, / Decretorum Doctori, Canonico hujus Ecclesiae / Exstructores F. F. Anno MDXL; Fraknói 1872, p. 12; Bauch 1884, p. 626; Monok 2011, p. 24; Bodnárová 2013, p. 191; Nagy 2013, p. 233.*

Erasmus și adepții săi, printre care s-a numărat și J. Henckel, s-au străduit să obțină o reformare, dar una pe o cale amiabilă, de înțelegere – ecumenică, considerând „că niciuna din părerile aflate în conflict nu poate exprima complet adevărul”⁸². Filosofia lui Henckel era mai degrabă a unui adept al unității Bisericii, al căutării adevărului, al îndreptării greșelilor, într-un cuvânt a unui umanist.

Opera lui Johannes Henckel

Modul de gândire al umaniștilor cunoscuți de J. Henckel – J. Piso, J. Ant. Cassoviensis, N. Olahus, L. Cox, chiar Erasmus pe care îl știa prin intermediul scrierilor – nu este greu de analizat, el rezultând din opera lor. În privința lui J. Henckel, acest fapt devine dificil deoarece, deși a scris câteva lucrări, ele sunt cunoscute doar din bibliografii și unele sunt doar probabile.

În perioada șederii în Silezia, J. Henckel este menționat de bibliografiile poloneze și ca autor de lucrări, nu doar cleric și diplomat, roluri cu care am fost obișnuiți cât s-a aflat în anturajul reginei Maria. În anul 1534 i-a apărut la Wrocław o predică în limba germană⁸³. Lucrarea nu figurează în nicio bibliotecă, însă am găsit câteva mențiuni despre tipograf.

Adam Dyon/Dion/Dian a fost originar din Nürnberg, unde se presupune că a activat ca tipograf. În anul 1518 a sosit la Wrocław, așezare cu care a avut și anterior legături. Printre lucrările tipărite de el se găsesc câteva care îl aveau autor pe M. Luther. Tipărirea de lucrări cu caracter reformator a atras după sine interzicerea activității pentru o perioadă, urmând ca din anul 1521 să scoată totuși în mare parte lucrări cu același conținut. Pentru intervalul 1531-1534 se păstra în anul 1804 informația că A. Dyon ar fi fost deja mort, iar tipografia a fost condusă de soția sa, care, în 1534, a scos culegerea de predici a lui J. Henckel. Nu se cunosc alte informații despre soarta tipografiei⁸⁴.

În anul următor, lui Henckel i-a fost tipărită, la Cracovia, o lucrare scrisă în spiritul gândirii erasmice, care figurează în *Bibliografia Veche*

⁸² Huizinga 1974, p. 215.

⁸³ „Acht nuczliche vnd fast trostliche predigten, wie sich eyn Christen, ynn kranckens vnd sterbens nöten halden sol, Auff das Euangelium, von dem sehr krancken weyb, vnd gestorbenen tochter Jairi des öbersten der Schulen, von dreyen Euangelisten beschrieben. Johannis Henckel. Breslaw, 1534”. La sfârșit se găsește informația: „Gedruckt yn der koniglichen Stadt durch die Adam Dyonin, Im Jahr MDXXXIII. in 4, [52p.]”. Vezi Csepregi 2012, p. 80; Komorová, Saktorová 2012, p. 198; Nagy 2013, p. 222; Komorová 2017, p. 245.

⁸⁴ Vezi și <https://www.deutsche-biographie.de/sfz12180.html?language=en>, accesat la 6.06.2023; https://pl.wikipedia.org/wiki/Adam_Dyon, accesat la 29 mai 2023; Mańko-Matysiak 2004, p. 9-11.

*Poloneză*⁸⁵. Lucrarea este menționată de istoriografia modernă fără explicații⁸⁶. Am găsit-o online și conține rugăciuni adresate Domnului pentru sănătate mintală și trupească, viață eternă, unitate a doctrinei și a Bisericii, victorie, caritate, credință, speranță, milă etc. și reprezintă crezul lui Henckel⁸⁷. Acestea sunt cele două lucrări care îl au ca autor sigur pe J. Henckel.

Începând cu secolul al XIX-lea, istoriografia i-a atribuit lui J. Henckel câteva lucrări despre care circulau informații încă pe timpul vieții sale, dar fără specificarea titlurilor.

Am amintit mai sus o posibilă lucrare scrisă de J. Henckel, menționată de V. Fraknoi fără alte amănunte, în care autorul discuta eventualitatea încheierii păcii între susținătorii celor două confesiuni (catolică și reformată) și pe care Melancton ar fi vrut să i-o trimită lui Luther. O astfel de scriere, în cazul în care a existat, trebuie să fi fost redactată în preajma dietei de la Augsburg, când a amintit-o și Fraknoi. Aceasta nu s-ar încadra perioadei din Silezia, când a scris cele două lucrări, de mai sus, menționate de bibliografie.

Despre o scriere cu un conținut asemănător a vorbit și G. Bauch, oferind mai multe informații: Ambrosius Moibanus, protestant de seamă din Wrocław, ar fi pus mâna pe un manuscris de-al lui J. Henckel în care discuta importanța religiei și, considerând că tratează protestantismul, ar fi trimis-o spre tipărire la Wittenberg; neaflând nicio veste despre tipăritură, i-a cerut lui Johannes Crato să se ocupe de realizarea tiparului. A. Moibanus vedea scrierea ca pe o armă împotriva catolicilor, a colegilor lui J. Henckel. Dar J. Henckel

⁸⁵ *Soliloquium sive precatio pia ad Deum patrē cum peccatorum confessione atq. malorum quibus in hac vita subinde affligimur enumeration, venie gratiarumq. dei imploratione ex canonicis scripturis decerpta. Per Joannem Henckel Cano. Vratislaviē. Excudebat Cracouię Florianus Vnglerius, Anno à Christo nato 1535*, vezi Bibliografia Veche Poloneză, vol. XVIII, p. 95, la https://www.estreicher.uj.edu.pl/skany/?dir=dane_indeks|18, accesat la 6.06.2023; Csepregi 2012, p. 80.

⁸⁶ Komorová, Saktorová 2012, p. 198; Nagy 2013, p. 222; Komorová 2017, p. 245. Un amănunt în plus oferă Muckenhaupt, Rozsondai 2011, p. 162-163. Autoarele specifică faptul că ar putea fi vorba de o lucrare teologică despre care istoriografia, fără să o numească, presupune că i-ar fi trimis-o Henckel lui Melancton, pentru a ajunge mai apoi la Luther. Totodată fac trimitere la *Régi Magyar könyvtár III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem Magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, 1-2 kötet, Budapesta, 1896-1898, nr. 312 (RMK III. 312), unde ar figura lucrarea. Sub acest număr se găsește o altă lucrare: „Donati (Aelii), [...], de octo partibus orationis Methodus, Claudiopoli excudebat Caspar Heltus”; de fapt nici Henckel, nici lucrarea sa nu apar în RMK decât la indicele care se găsește la sfârșitul celui de-al doilea volum, la p. 792.

⁸⁷ Lucrarea poate fi văzută la adresa <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/6527/edition/6044/content>, accesat la 6.06.2023.

nu s-a exprimat niciodată împotriva catolicilor. Se pare că scrierea nu a văzut lumina tiparului⁸⁸.

Există mențiuni despre o lucrare de drept roman și canonic despre care se crede că a scris-o sau a copiat-o la cererea orașului Prešov și referitor la care istoriografia nu oferă mai multe amănunte⁸⁹. Ne-am pus întrebarea dacă este una și aceeași cu un manuscris identificat la Biblioteca Batthyaneum. Și, totodată, care a fost calitatea lui Henckel, de copist sau de autor?

Július Sopko a introdus o ipoteză potrivit căreia J. Henckel ar fi fost copistul unui manuscris deținut acum în fondul de manuscrise de la Biblioteca Batthyaneum. Știm că însușirea de copist nu este aceeași cu cea de scriitor; de asemenea, că cercetătorul slovac considera aceasta drept ipoteză; în spiritul curentului umanist, calitatea de copist dovedește preocuparea culturală a copistului, în cazul nostru preocuparea în domeniul dreptului roman și canonic. Tocmai conținutul lucrării – drept roman și canonic – ne-a făcut să apropiem cele două ipoteze. Prima a fost menționată câteva rânduri mai sus. Cea de-a doua va fi prezentată în continuare. În catalogul codicilor de proveniență slovacă de pe teritoriul Ungariei și al României, J. Sopko l-a menționat pe J. Henckel drept posibil copist al lucrării lui I. Calderinus, *Repertorium utriusque iuris*⁹⁰. Specialistul slovac a ajuns la această concluzie comparând grafia lui J. Henckel de pe acest codice cu celelalte însemnări de proprietate⁹¹. Acest fapt ne-a făcut să ne întrebăm dacă oare nu este una și aceeași scriere, deoarece atât lucrarea copiată sau scrisă la cererea orașului Prešov, cât și aceasta aparțin dreptului roman și canonic. Este o întrebare la care, pe moment, nu am putut găsi un răspuns.

Opera scrisă a lui J. Henckel este una modestă. Nu se compară cu bogăția activității sale pe plan confesional, cultural, chiar politic. Scrierile sale nu se ridică la valoarea operei cunoscuților umaniști, autori de lucrări istorice, teologice, filosofice, poezii, elegii etc. În calitate sa de preot paroh la Levoča și Košice, cât și în cea de confesor la curtea reginei Maria și-a îndeplinit misiunea pentru care s-a pregătit la universitățile europene. A lăsat amprenta

⁸⁸ Fraknói 1872, p. 11; Bauch 1884, p. 626-627. Despre J. Crato vezi https://en.wikipedia.org/wiki/Johannes_Crato_von_Krafftheim, accesat la 27.03.2020. Despre A. Moiban, vezi https://en.wikipedia.org/wiki/Ambrosius_Moibanus, accesat la 27.03.2020.

⁸⁹ *Slovenský Biografický* 1987, p. 317; Ruciński 2009, p. 432.

⁹⁰ Vezi Iohannes Calderinus, *Repertorium utriusque iuris*, incompl. hârtie; 137 f., 290 x 215 mm, semilegătură medievală, lemn învelit în piele, decorată la rece, resturi de piese metalice, lanț, fără decorație, cursivă gotico-umanistică, prov.: Johannes Henckel (Beke 1871, nr. 472; Varjú 1899, nr. 284; Szentiványi 1958, nr. 78; Selecká 1974, nr. 29; Sopko 1982, nr. 324; Selecká Mârza 1997, nr. 28; *Census* 2018, nr. 63. Cota: MS I. 78).

⁹¹ Sopko 1982, p. 175, nr. 324, „Comparând grafia codicelui cu însemnările personale ale lui J. Henckel de pe unii codici și incunabule, am ajuns la concluzia că însuși J. Henckel este copist [...]”.

Johannes Henckel (1480/81-1539), viața și opera unei personalități culturale

activității sale nu numai în regatul maghiar, ci și în relațiile pe care le-a cultivat cu contemporanii din Europa. Pentru regiunea Spiš din Slovacia de astăzi rămâne o personalitate culturală marcantă a primei jumătăți a secolului al XVI-lea. Prin calitatea sa de colecționar de cărți și de organizator de bibliotecă, personalitatea sa s-a înscris și în cultura transilvană, fiindcă lăsamântul său cultural, în majoritatea sa, a îmbogățit fondul bibliotecii Batthyaneum datorită unui alt remarcabil om de cultură, episcopul Ignác Batthyány.

Abrevieri bibliografice

- Bálent 1956 – Boris Bálent, *Katalóg levočskej stredovekej knižnice*, în *Knižnica. Časopis pre knižnú kulturu*, 2, 1956, p. 73-82.
- Batka 2019 – Lubomír Batka, *Beginnings of Reformation in the Territory of nowadays Slovakia*, în Maroš Nicák, Martin Tamcke (ed.), *500 Jahre der Reformation in der Slowakei*, Münster, 2019, p. 109-121.
- Batthyaneum* 2014 – *Biblioteca Batthyaneum la sfârșitul secolului al XIX-lea. Cartea-catalog a lui Varjú Elemér, adnotată și comentată*. Adnotare și prefață de Doina Hendre Biro, București, 2014.
- Bauch 1884 – Gustav Bauch, *Johann Henckel, der Hofprediger der Königin Maria von Ungarn*, în *Ungarische Revue*, IV, 1884, p. 599-627.
- BB X 69 – *Varia opuscula e collectione historica I. C. Batthyany, in copia* (manuscris), Biblioteca Batthyaneum.
- BB XXXII/50 – Cutia XXXII, scrisoarea 50, Biblioteca Batthyaneum.
- Beke 1871 – Antal Beke, *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanae Dioecesis Transsylvaniensis*, Alba Iulia, 1871.
- Béres 2009 – Gyula Béres, *A tornai főesperesek 1273-1776*, în *Egyháztörténeti Szemle*, 10, 2009, 1, p. 32-64.
- Bodnárová 2013 – Miroslava Bodnárová, *John Henckel, the Parson of Košice – A Personality of European Renaissance and Humanism*, în Mária Hajduová, Martin Bartoš (ed.), *Košice in the Coordinates of European History*, Košice, 2013, p. 185-194.
- Calendarium* 1766 – *Calendarium Jaurinense Titulare et Historicum ad annum Jesu Christi 1766 [...]*, Jaurini, Typis Gregorii Joan. Streibig Episc. Typ.
- Calendarium* 1773 – *Calendarium Jaurinense Titulare et Historicum ad annum Jesu Christi 1773 [...]*, Jaurini, Typis Gregorii Joan. Streibig Episc. Typ.
- Capoianu 2000 – Maria Capoianu, *Nicolaus Olahus europeanul*, București, 2000.
- Capoianu 2002 – Maria Capoianu, *Opere Nicolaus Olahus*, traducere, argument și note de Maria Capoianu, București, 2002.
- Census* 2018 – Adrian Papahagi (coord.), *Manuscrisele medievale occidentale din România. Census*, Iași, 2018.

Andreea Mârza

- Contemporaries* 2003 – Peter G. Bietenholz, Thomas Brian Deutscher (ed.), *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, vol. 2, Toronto, Buffalo, Londra, 2003.
- Csepregi 2005 – Zoltán Csepregi, *Court Priests in the Entourage of Queen Mary of Hungary*, în Orsolya Réthelyi (ed.), *Mary of Hungary the Queen and Her Court 1521-1531*, Budapesta, 2005, p. 49-61.
- Csepregi 2011 – Zoltán Csepregi, *Die Anfänge der Reformation in Königreich Ungarn bis 1548*, în Vincenc Rajšp, Karl Schwarz, Bogusław Dybaś, Christian Gastgeber (ed.), *Die Reformation in Mitteleuropa. Reformacija v srednji Evropi. Prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja*, 2008, Ljubljana, Viena, 2011, p. 127-147.
- Csepregi 2012 – Zoltán Csepregi, *Thurzovci a počiatky reformácie*, în Tünde Lengyelová, Géza Pálffy (ed.), *Thurzovci a ich historický význam*, Bratislava, 2012, p. 77-90.
- Csepregi 2014 – Zoltán Csepregi, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM) Proszopográfiai rész I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610) I/1: A-L*, Budapesta, 2014.
- Csepregi 2017 – Zoltán Csepregi, *Die Rezeption der deutschen Reformation in ungarländischen Städten und Herrschaften*, în Ulrich A. Wien, Mihai-D. Grigore (ed.), *Exportgut Reformation. Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa*, Göttingen, 2017, p. 161-189.
- Csepregi 2018 – Zoltán Csepregi, *Heiligenkult, Ketzerakten, Sprachgebrauch Luthers Lehre im ungarischen Königreich der Jagellonen (bis 1526)*, în Peter Kónya, Annamária Kónyova (ed.), *Reformácia v Strednej Európe – Reformáció Közép – Európában – Reformation in Mitteleuropa*, Prešov, 2018, p. 30-52.
- Czvittinger 1711 – David Czvittinger, *Specimen Hungariae Literatae, virorum eruditione clarorumnatione Hungarorum, Croatarum, Slavorum atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censura ordine alphabetico exhibens [...]*, Francofurti et Lipsiae, MDCCXI.
- Endrődi 2004-2005 – Gábor Endrődi, *Die Vorbilder der Gerson – Darstellung am Leutschauer Johannesaltar*, în *Galéria. Ročenka SNG*, 2004-2005, p. 313-320.
- Fedorčák 2018 – Peter Fedorčák, „More Eminent in Foreign Countries than at Home”: *The Humanist Leonard Cox on the Edge of National Historiographies*, în *Terra Sebus*, 10, 2018, p. 111-127.
- Firu, Albu 1968 – *Umanistul Nicolae Olahus (Nicolae Românul) (1493-1568)*, texte alese, studiu introductiv și note de I. S. Firu, Corneliu Albu, București, 1968.
- Fraknói 1872 – Vilmos Fraknói, *Henckel János, Mária királyné udvari papja*, Pesta, 1872.
- Frimmová 2000 – Eva Frimmová, *Knižnica Jána Henkela*, în *Kniha '97-'98. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*, Martin, 2000, p. 163-181.
- Fügedi 1965 – Erik Fügedi, *A XV. századi magyar püspökök*, în *Történelmi Szemle*, VIII, 1965, 4, p. 477-498.

Johannes Henckel (1480/81-1539), viața și opera unei personalități culturale

- Glomski 2007 – Jacqueline Glomski, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons: Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck and Leonard Cox*, Toronto, Buffalo, Londra, 2007.
- Gross 2004 – Lidia Gross, *Confrațiile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)*, Cluj-Napoca, 2004.
- Gündisch 1985 – Gustav Gündisch, *Lutherdrucke in Siebenbürgen bis 1546*, în Georg Weber, Renate Weber (ed.), *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlung von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, Köln, Viena, 1985.
- Gyöngyvér 1999 – Nicolaus Olahus, *Ungaria. Atila*, traducere, cuvânt înainte și note: Antal Gyöngyvér, Iași, 1999.
- Haraszi Szabó et alii 2016-2017 – Péter Haraszi Szabó, Borbála Kelényi, László Szögi, *Magyarországi diákok a prágai és krakkói egyetemeken 1348-1525: Students from Hungary at the Universities of Prague and Krakow 1348-1525*, 2, Budapesta, 2016-2017.
- Haraszi Szabó, Kelényi 2019 – Péter Haraszi Szabó, Borbála Kelényi, *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100-1526 / Students from Hungary at the Universities of France, England, Italy and Germany in the Middle Ages 1100-1526*, Budapesta, 2019.
- Henckel Family* 1926 – *The Henckel Family Records: A Periodical Publication Devoted to Collecting and Preserving The History of the Henckel Family in Europe and America 1635-1717*. Published by Authority of the Henckel Family Association Elon O. Henckel Editor, V.A., 1926, May 1926, Number 1.
- Homza 2009 – Martin Homza, *Včasnostredoveké dejiny Spiša*, în Martin Homza, Stanislav A. Sroka (ed.), *Historia Scepusii*, vol. I, *Dejiny Spiša I*, Bratislava, Cracovia, 2009, p. 126-327.
- Hradsky 1895 – József Hradsky, *A XXIV királyi plébanos testvérelete (XXIV regalum plebanorum fraternitas) és a Reformáció a Szepességén*, Miskolc, 1895.
- Huizinga 1974 – Johan Huizinga, *Erasm*, traducere de Henri R. Radian, Prefață și tabel cronologic de Cornelia Comorovski, București, 1974.
- Jakó 1977 – Zsigmond Jakó, *Philobiblon transilvan*, București, 1977.
- Jakó 1991 – Zsigmond Jakó, *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező*, în *Erdélyi Múzeum*, LIII, 1991, p. 76-99.
- Klaniczay 1983 – Gábor Klaniczay, *Le culte des saints dans la Hongrie médiévale (Problèmes de recherche)*, în *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungarica*, 29, 1983, p. 57-78.
- Komorová 2017 – Klára Komorová, *Významní vlastníci knih z prvej polovice 16. storočia*, în Eva Frimmová (ed.), *Prelomové obdobie dejín (politika, spoločnosť, kultúra v roku 1515)*, Bratislava, 2017, p. 241-263.
- Komorová, Saktorová 2012 – Klára Komorová, Helena Saktorová, *Slováci na panovníckych dvoroch v 16. a 17. storočí vo vzťahu ku knižnej kultúre*, în Agáta Klimeková, Eva Augustínová (ed.), *Ján Jessenius. Slováci na panovníckych dvoroch*, Martin, 2012, p. 198-219.

- Kristóf 2011 – Ilona Kristóf, *Umanisti del capitolo di Várad con esperienza di studio in Italia (1440-1526)*, in Márta Font, Gergely Kiss, Tamás Fedeles (ed.), *Specimina nova. Pars prima. Sectio mediaevalis VI. Dissertationes historicae collectae per Cathedram Historiae Medii Aevi Modernorumque Temporum Universitatis Quinqueecclesiensis. A Pécsi Tudományegyetemen Középkori és Koraiújkorai Történeti Tanszékének Történeti közleményei*, Pécs, 2011, p. 129-141.
- Kulcsár 1965 – *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae* conscriptus a Petro Kulcsár, Seghedin, 1965.
- Lacko 2018 – Miroslav Lacko, *Majster Pavol a Levoča ako kapitálové a obchodné centrum v 15. a 16. storočí*, in Mária Novotná (ed.), *Majster Pavol z Levoče a jeho doba*, Levoča, 2018, p. 7-30.
- Mańko-Matysiak 2004 – Anna Mańko-Matysiak (ed.), *Das älteste Gesangbuch Schlesiens-Breslau 1525*, Wrocław, 2004.
- Mârza 1994 – Eva Mârza, *Bibliotheca mediaevalis Levociana - un fond de carte de proveniență slovacă în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia*, in *Apulum*, XXXI, 1994, p. 335-344.
- Mârza 1995 – Eva Mârza, *Bibliotheca mediaevalis Levociana, incunabule și cărți tipărite*, in *Apulum*, XXXII, 1995, p. 269-278.
- Meltzer 1835 – Jakob Meltzer, *Biographien berühmter Zipser*, Cașovia, 1835.
- Monok 2011 – István Monok, *Les bibliothèques et la lecture dans le bassin des Carpates, 1526-1750*, Paris, 2011.
- Monok 2014 – István Monok, *Die Pfarreien im Karpatenraum und ihr Buchbesitz in der Frühen Zeit*, in Tünde Katona, Detlef Haberland (ed.), *Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität*, Seghedin, 2014, p. 301-330.
- Muckenhaupt, Rozsondai 2011 – Erzsébet Muckenhaupt, Marianne Rozsondai, *Historische Einbände der Bücher aus dem Besitz des Johannes Henckel*, in Doina Biro Hendre (ed.), *Batthyaneum: omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741-1798)*, București, 2011, p. 159-189.
- Nagy 2012 – Imrich Nagy, *Mikuláš Olah v službách královnej Márie*, in Agáta Klimeková, Eva Augustínová (ed.), *Ján Jessenius. Slováci na panovníckych dvoroch*, Martin, 2012, p. 184-197.
- Nagy 2013 – Imrich Nagy, *Erazmvec Ján Henckel a jeho svet*, in *Kniha. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*, Martin, 2013, p. 221-237.
- Nagy 2016 – Imrich Nagy, *Erazmiká v knižniciach humanistov z územia Slovenska*, in *Kniha. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*, Martin, 2016, p. 164-181.
- Nagy 2017a – Imrich Nagy, *Erazmova reforma a jej prívrženci na Slovensku*, in *Testimonia Theologica*, XI, 2017, 2, p. 84-100.
- Nagy 2017b – Imrich Nagy, *Erazmvec Jakub Pisona uhorskom dvore*, in Eva Frimmová (ed.), *Prelomové obdobie dejín (politika, spoločnosť, kultúra v roku 1515)*, Bratislava, 2017, p. 227-240.

Johannes Henckel (1480/81-1539), viața și opera unei personalități culturale

- Opus epistolarum* 1926 – *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, denuo recognitum et auctum per P.S. Allen [...] et H.M. Allen, tom VI 1525-1527, Oxonii, MCMXXVI.
- Opus epistolarum* 1934 – *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, denuo recognitum et auctum per P.S. Allen [...] et H.M. Allen, tom VIII 1529-1530, Oxonii, MCMXXXIV.
- Opus epistolarum* 1938 – *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, denuo recognitum et auctum per P.S. Allen, tom IX 1532-1532, ediderunt H.M. Allen et H.W. Garrod, Oxonii, MCMXXXVIII.
- Opus epistolarum* 1941 – *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, denuo recognitum et auctum per P.S. Allen, tom X 1532-1534, ediderunt H.M. Allen et H.W. Garrod, Oxonii, MXMXLI.
- Pallos 2010 – Zsuzsanna Pallos, *Ifjabb Henckel János a Leuveni Egyetem első ismert magyar diákja (1532)*, în Antos Balázs, Ágnes Tamás (ed.), *Rajzolatok a magyar történelemről*, Seghedin, 2010, p. 167-175.
- Popa-Gorjanu 2009 – Cornelia Popa-Gorjanu, *Nicolaus Olahus istoricul*, teză de doctorat, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, 2009.
- Réthelyi 2005 – Orsolya Réthelyi, *Ambiguous Loyalties? Mary as Queen of Hungary (1521-1526)*, în *Monographies du Musée royal de Mariemont*, 17, 2005, p. 13-24.
- Réthelyi 2010 – Orsolya Réthelyi, *Mary of Hungary in Court context (1521-1531)*, teză de doctorat, Central European University, Budapesta, 2010.
- Réthelyi 2016 – Orsolya Réthelyi, *The Court of the King and Queen in Buda in Jagiellonian Age*, în Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, András Vadas (ed.), *Medieval Buda in Context*, Amsterdam, 2016, p. 452-471.
- Rothkegel 2007 – Martin Rothkegel, *Die lateinische Briefwechsel der Olmützer Bischofs Stanislaus Thurzó: ein ostmitteleuropäische Humanistenkorrespondenz der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Hamburg, Londra, 2007.
- Ruciński 2009 – Henryk Ruciński, *Neskorostredové dejiny Spiša*, în Martin Homza, Stanisław A. Sroka (ed.), *Historia Scepusii*, vol. I, *Dejiny Spiša I*, Bratislava, Cracovia, 2009, p. 330-449.
- Schrauf 1893 – Károly Schrauf, *Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis. A Krakói Magyar Tanulók-Háza Lakóinak Jegyzéke (1493-1558)*, Budapesta, 1893.
- Šedivý 2009 – Juraj Šedivý, *Stredoveká písomná kultúra na Spiši*, în Martin Homza, Stanisław A. Sroka (ed.), *Historia Scepusii*, vol. I, *Dejiny Spiša I*, Bratislava, Cracovia, 2009, p. 483-520.
- Selecká 1974 – Eva Selecká, *Stredoveká Levošská Knižnica*, Martin, 1974.
- Selecká Márza 1997 – Eva Selecká Márza, *A középkori Lőcsei könyvtár*, Seghedin, 1997.
- Slovenský Biografický* 1986 – *Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990)*, vol. I, Martin, 1986.
- Slovenský Biografický* 1987 – *Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990)*, vol. II, Martin, 1987.

Andrea Mârza

- Slovenský Biografický* 1994 – *Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990)*, vol. VI, Martin, 1994.
- Sopko 1982 – Július Sopko (ed.), *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku*, Martin, 1982.
- Szentiványi 1958 – Robertum Szentiványi (ed.), *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*, Szeged, 1958.
- Szilágyi 2018 – Emőke Rita Szilágyi (ed.), *Nicolaus Olahus. Epistulae. Pars I 1523-1533*, Budapesta, 2018.
- Tüskés 2008 – Anna Tüskés, *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1365 és 1526 között. Students from Hungary at the University of Vienna between 1365 and 1526*, Budapesta, 2008.
- Varjú 1899 – Varjú, Elemér, *A gyulafehérvári Batthyány könyvtár*, in *Magyar Könyvszemle*, 7, 1899, 3, p. 209-243.
- Végh 1967 – János Végh, *Das ikonographische Programm des Johannesaltars von Levoča*, in *Acta Historiae Artium*, 13, 1967, p. 235-241.
- Veress 1915 – Andreas Veress (ed.), *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, vol. I, *Padova 1264-1864, Fontes Rerum Hungaricarum*, t. I, Budapesta, 1915.
- Vizkelety 2008 – András Vizkelety, *Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken*, in Nathalie Kruppa (ed.), *Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, Göttingen, 2008, p. 327-338.
- Wagner 1774a – *Annalecta Scepusii sacri et profani pars I Bullas Pontificum, Caesarum, regumque diplomata, illustrium virorum epistolas, aliaque monumenta literaria ad notitiam Scepusii facientia* collegit et notis illustravit Carolus Wagner SS. Theologiae in universitate Tyrnaviensi doctor, Viennae, Typis Joan. Thomae nobil. de Trattnern, 1774.
- Wagner 1774b – *Annalecta Scepusii sacri et profani pars II complectens Scriptores Rerum Scepusiacarum quibus accedunt inscriptiones templorum Scepusiensium* collegit et notis illustravit Carolus Wagner SS. Theologiae in Universitate Tyrnaviensi doctor, Viennae, Typis Joan. Thomae nobil. de Trattnern, 1774.
- Žibritová 2011 – Gabriela Žibritová, *Schweizerische Bücher in den ältesten Bibliotheken von Leutschau und Bartfeld*, in Viliam Čičaj, Jan Andrea Bernhard (ed.), *Orbis Helveticorum. Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt*, Bratislava, 2011, p. 237-249.
- Zweig 1975 – Stefan Zweig, *Triumful și destinul tragic al lui Erasm din Rotterdam*. Traducere și note de Emeric Deutsch, București, 1975.

ÎN PREAJMA REVOLUȚIEI PAȘOPTISTE (1835-1847): CONSULI ȘI VOIAJORI FRANCEZI DESPRE SITUAȚIA DIN PRINCIPATELE ROMÂNE. PERIOADA 1840-1847 ÎN VIZIUNEA ALOGENILOR FRANCEZI (II)

Violeta-Anca EPURE*

Around the 1848 Revolution (1835–1847): French Consuls and Travellers on the Situation in the Romanian Principalities: The 1840–1847 Period in the View of French Observers (II)

Abstract. *The present study proposes an image of Romanian society around the 1848 Revolution from the point of view of French observers who resided there or simply crossed the region. The second part of the study refers to the period 1840–1847. During the period under investigation, French consuls and travellers came into contact with the realities of the Romanian space. They noted tensions in the political sphere, corruption that reigned in the judiciary and administration, and the abuses and constant interference of Russia in the internal affairs of the Principalities. Despite these difficulties, French observers pointed out Romania's rapprochement with Western civilization, the transformation of Romanian society and its alignment with the European mainstream.*

Keywords: *Romanian Principalities, France, political situation, Russia, consuls, travellers.*

Cuvinte-cheie: *Principatele Române, Franța, situația politică, Rusia, consuli, călători.*

La 2 ianuarie 1840, contele Karl Nesselrode îi scria lui Vladimir Titow că mai mulți tineri moldoveni care se aflau la studii la Paris se împrieteniseră cu alții din Muntenia, pe care el îi considera „demagogi”. Contele sublinia faptul că toți acei tineri întrețineau relații active cu cei de la București sau Iași¹.

La 24 octombrie, Adolphe Billecocq îi raporta lui Adolphe Thiers că tocmai se întorsese dintr-o călătorie pe Dunăre, unde fusese invitat de însuși domnul Țării Românești, alături de familia acestuia și de consulii Austriei, Prusiei și Greciei. Consulul francez consemna că au trecut prin porturile Giurgiu, Rusciuc, Silistra și Brăila și că voiajul le-a oferit pretextul ca să discute despre problema navigației pe Dunăre. Consulul francez sublinia dorința generală a creșterii și dezvoltării comerțului între Franța și Principatele Dunărene².

Un grup de tineri, conduși de Dimitrie (Mitiță) Filipescu, a realizat mișcarea de la 1840, care avea un program mai radical decât cea a lui Ion

* Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, România; e-mail: violetaanca@atlas.usv.ro.

¹ Hurmuzaki 1895, p. 175-176.

² *Ibidem*, p. 784, 786.

Câmpineanu³. În mișcarea revoluționară de la 1840, condusă de Dimitrie Filipescu, au fost implicați pe lângă revoluționari români, precum Eftimie Murgu sau Nicolae Bălcescu, și profesorul francez Jean A. Vaillant⁴. Despre rolul lui Dimitrie (Mitiță) Filipescu și al francezilor J. A. Vaillant și Felix Colson în desfășurarea acestor evenimente a relatat cu suficientă obiectivitate și consulul general englez de la București, Robert Colquhoun⁵. Despre activitatea și rolul lui Vaillant în desfășurarea acelor evenimente se regăsesc informații și în rapoartele consulare ale lui Billecocq⁶. Mișcarea a fost descoperită de autorități și anihilată prin arestarea, judecarea și condamnarea membrilor ei, în frunte cu Dimitrie Filipescu⁷. După percheziția efectuată la domiciliul lui Vaillant, girantul consulatului austriac din Iași, Zotta, scria că s-au găsit documente compromițătoare. Un delegat oficial al guvernului a fost trimis după Vaillant; se pare că respectivul a călătorit cu mare repeziciune de vreme ce a ajuns la Galați înaintea profesorului francez. Agentul consular francez de la Galați, A. Viollier, îi scria la 20 iunie 1841 lui Billecocq despre desfășurarea anchetei în orașul port de la Dunăre⁸. La 28 decembrie 1840, B. Huber îi raporta de la Iași lui François Guizot despre presupusa implicare a lui Vaillant în mișcarea lui Mitiță Filipescu; el nu era binevenit în capitala moldavă, de vreme ce atât domnul, cât și boierii evitau să-l primească; consulul francez se îndoia că profesorul francez ar fi avut vreun amestec în acele evenimente și era dispus să-i ofere protecția, de altfel singura care-i mai rămăsese, până la deplasarea sa la București, unde își avea familia și toate bunurile⁹.

În virtutea dreptului de protecție, consulul putea interveni pe lângă superiorul său la Constantinopol pentru a rezolva chestiuni referitoare la statutul juridic al suditului. J. A. Vaillant a fost acuzat că a participat la mișcarea de la 1840 și a fost arestat, în condițiile în care asupra sa au fost descoperite documente care dovedeau acest lucru. La Galați a sosit consulul general francez, Billecocq, care, în prezența autorităților muntene și moldovene, a fost informat de condiția de arestat a subordonatului său; el a reținut documentele spre păstrare la viceconsulatul local și a început

³ Se urmărea instituirea republicii, eliberarea și împrăștierea țăranilor pe cale embaticară, crearea unei armate pe o bază largă populară (*Istoria românilor* 2003, p. 109-110; Liu 1984, p. 130).

⁴ Hurmuzaki 1913, p. 787-788; Isar 1978, p. 1435; Platon 1987, p. 42; Liu 1972, p. 588.

⁵ Cernovodeanu 1981, p. 1101.

⁶ Hurmuzaki 1913, p. 814-816; Platon 1965, p. 944; Platon 2000, p. 135.

⁷ *Istoria românilor* 2003, p. 110, 127-128; Stan 1988, p. 399; Berindei 1983b, p. 325; Platon 1998, p. 72.

⁸ Platon 1965, p. 951.

⁹ Hurmuzaki 1913, p. 789-790; Platon 1995, p. 139.

demersurile necesare la Constantinopol și la Paris. Billecocq a riscat și, considerând că expulzarea era singura soluție care-l putea salva pe Vaillant, a aplicat-o, deși, teoretic, măsura însemna o încălcare a legii. Acest lucru a fost posibil nu numai datorită prestigiului de care se bucura suditul, cât mai cu seamă celui de care beneficia consulul¹⁰. A fost arestat și Nicolae Bălcescu, despre care Vaillant va scrie câțiva ani mai târziu că ar fi fost maltratată în închisoare de spătarul Constantin Ghica, șeful oștirii. Bălcescu a dezmințit printr-o scrisoare datată 5 iulie 1845, publicată în *Gazeta de Transilvania* informația lui Vaillant. Câțiva ani mai târziu, la 17 iunie 1846, Mihail Sturdza îi scria ministrului de Externe otoman că

„Teodor Râșcanu împreună cu francezul Valian (Vaillant) au desfășurat în țară o acțiune foarte primejdioasă de răzvrătire a populației și că deși surghiuniți, partizanii lor au continuat acțiunea de răzvrătire, dezordine și distrugere”¹¹.

Alexandru Ghica îi mărturisea consulului englez E. L. Blutte îngrijorarea în legătură cu autoritatea exercitată de consulul Rusiei. Însuși Palmerston îi scria domnitorului să strângă relațiile de prietenie cu Anglia pentru a diminua, astfel, influența rusească. Colquhoun se îndoia de sinceritatea domnitorului, deși acesta îi mărturisise deschis că era dispus să adopte orice linie de conduită în stare să asigure desprinderea de sub autoritatea exclusivă a Rusiei. Consulul general al Franței în Principate, Billecocq, relatează, la 7 august 1840, că atitudinea cabinetului englez putea aduce grave prejudicii Principatelor; diplomatul francez sublinia că Anglia avea în vedere atât la Iași, cât și la București, doar problemele consulare și nu pe cele diplomatice¹².

Diplomații francezi au încercat contracararea influenței politice a Rusiei, considerând problema românească în contextul mai larg al luptei naționale a popoarelor din Europa, desprinzând-o din limitele integrității Imperiului Otoman. În politica franceză nu trebuie neglijat argumentul comercial. Memoriul lui Adrien-Lucien Cochelet, ca și cel al lui Charles Boisle-Comte, sunt ilustrative în acest sens: se aprecia că negustorii francezi puteau găsi în Principate un câmp larg de activitate. Legăturile economice erau în măsură să confere vitalitate porturilor Galați și Brăila, amenințate de activitățile portuare din sudul Rusiei; ele trebuiau să atragă Principatele în circuitul comercial european. Cochelet susținea că interesele comerciale puteau genera „interese politice durabile”¹³. Dacă la 24 octombrie 1840,

¹⁰ Hurmuzaki 1913, p. 787-788; Filitti 1934, p. 315; Berindei 1997a, p. 201; Platon 1965, p. 946-947, 949; Platon 2000, p. 137.

¹¹ Ungureanu 1958, p. 75.

¹² Hurmuzaki 1913, p. 780-782.

¹³ *Ibidem*, p. 506, 516, 519.

Billecocq îi scria lui Thiers că expansiunea Rusiei și Austriei și intervenția puterilor europene pentru menținerea integrității Imperiului otoman au transformat Principatele într-o veritabilă placă turnantă a politicii europene, „un punct în care se ciocneau interese multiple”, „pradă și monedă de schimb pentru învingători”¹⁴, câțiva ani mai târziu, la 19 decembrie 1845, îi atrăgea atenția lui Guizot că protectoratul rusesc a căpătat consistență și, mai mult ca niciodată până atunci, a reușit să atragă la modul serios atenția cabinetelor diplomatice din apusul Europei¹⁵.

În 1841 a fost semnată convenția de la Londra, prin care Anglia și Franța dădeau câștig de cauză Imperiului Otoman prin interzicerea accesului navelor militare prin strâmtoari. Încercarea Rusiei de a-și consolida poziția în Principate s-a izbit de reacția Porții otomane, care era încurajată de Anglia și Franța¹⁶.

Conflictul care exista între domn, Adunare și „partida națională” s-a adâncit, fiind alimentat de „împământenirea” generalului Pavel Kiseleff și de propunerea ridicării unei statui de marmură care să glorifice faptele lui. Propunerea, semnală Billecocq la 19 martie 1841, îi aparținea boierului Manole Băleanu, care dorea să-i aducă astfel un omagiu fostului președinte plenipotențiar al Divanurilor celor două Principate „al țarului Nicolae”, generalul Kiseleff. Consulul francez Billecocq aprecia că, pentru a se răzbuna pe domn, „Adunarea s-a aruncat în brațele Rusiei”¹⁷.

La 26 aprilie același an, Huber îi scria contelui Edouard de Pontois, ambasadorul francez de la Constantinopol, despre proiectele unor boieri valahi, care, de când se pusese în Adunare problema acordării indigenatului generalului Kiseleff, nutreau gânduri de înlăturare a domnului, de unire a celor două Principate sub sceptrul generalului Kiseleff însuși, neluând în calcul complicațiile care ar fi putut apărea pe plan internațional, mai cu seamă din partea Austriei¹⁸.

La 3 mai 1841, Billecocq îi scria lui Guizot că boierii implicați în conjurația din octombrie anul anterior fuseseră împărțiți în trei categorii: inculpații cuprinși în prima categorie urmau să execute zece ani de muncă silnică la ocnă, cei din a doua categorie – opt ani de reclusiune la mănăstire, iar cei din ultima, trei ani de detenție. Consulul francez cerea lămuriri de la superiorul său cu privire la situația lui Vaillant, pe care-l aștepta, în viziunea sa, o pedeapsă prea aspră pentru fapta comisă¹⁹.

¹⁴ *Ibidem*, p. 519; Platon 1995, p. 37.

¹⁵ Hurmuzaki 1913, p. 1077-1079.

¹⁶ Georgescu 1968, p. 17; Iorga 1934, p. 103.

¹⁷ Hurmuzaki 1913, p. 794-795, 810; *Istoria românilor* 2003, p. 110.

¹⁸ Hurmuzaki 1913, p. 805-806.

¹⁹ *Ibidem*, p. 807-808.

La 29 mai, respectiv 4 iunie, Billecocq transmitea aceluiași destinatar că domnul Țării Românești manifestase înțelegere față de situația lui Vaillant și, cum nu se putea opune arestării lui pe față, a chemat-o pe doamna Vaillant și i-a dat de înțeles că era dispus să-i lase soțului său timp să părăsească Principatul Moldovei²⁰. La 23 iunie, revenea cu informații despre acuzat, aflat deja pe drumul ce lega Iași de Galați. Consulul francez consemna că odată ajuns la destinație, Vaillant a fost supus unor interogatorii cu privire la organizarea unei societăți secrete în Moldova în toamna anului precedent, în timp ce la 2 iulie, consulul francez de la București îl informa pe superiorul său despre arestarea lui Vaillant la Galați²¹.

La 4 noiembrie, Billecocq îi scria lui Guizot despre misiunea sa în Moldova, despre faptul că era convins că își îndeplinise scopul. Își motiva vizita la Iași prin faptul că Mihail Sturdza, care era înconjurat de intriganți și era o fire vulcanică, pasională, trebuia să dea ascultare unei voci „neutre și calme”²².

Informându-l pe Klemens von Metternich despre starea de spirit din Principate, manifestată și întreținută de tinerii veniți de la Paris, agentul austriac la București, M. Timoni insista asupra rolului consulilor francezi în întreținerea și alimentarea aceluși spirit, asupra rolului ziarelor franceze, într-o țară unde toată lumea vorbea franțuzește, iar valahii vedeau „lumea numai prin ochelari franțuzești”²³.

La 11 martie 1842, Huber îi scria lui Guizot că cele două partide boierești care s-au constituit în Valahia doreau înlocuirea domnitorului Alexandru Ghica cu un altul, lucru care ar fi putut conduce la complicații²⁴. Adăuga că apatia Austriei în Principate era în contrast flagrant cu atitudinea activă a Rusiei, deși austrieicii nu erau interesați de transformarea protectoratului Rusiei în stăpânire efectivă²⁵.

În mai 1842, Billecocq, temându-se ca nu cumva sudiți francezi să fie implicați în revoltele sârbilor de la Brăila, a dat ordin viceconsulului de la Galați să revizuiască listele cu supușii francezi; se încerca astfel să se demonstreze neamestecul lor într-un conflict cu puterea suzerană de la

²⁰ *Ibidem*, p. 812-813.

²¹ *Ibidem*, p. 814-816.

²² Munteanul Ion Ghica, independent de Billecocq, a fost trimis ca mesager al „partidei naționale” în capitala Moldovei (ca o expresie a curentului general existent în favoarea unirii celor două Principate, dar și atitudinii de ostilitate a „partidei naționale” față de Alexandru Ghica). El i-a oferit lui Mihail Sturdza și tronul Valahiei (*ibidem*, p. 824-825; *Istoria românilor* 2003, p. 110).

²³ Platon 2005b, p. 211.

²⁴ Hurmuzaki 1913, p. 852-853.

²⁵ *Ibidem*, p. 853-854; Platon 2005a, p. 84.

Constantinopol. Întrebat de Mihai Ghica, fratele domnului, despre participarea unor sudiți francezi la evenimente, el i-ar fi replicat foarte tăios: „nu voi permite ca supușilor francezi să li se clatine nici un fir de păr din cap”²⁶.

La 31 mai 1842, Billecocq îi scria lui Guizot despre situația din ce în ce mai precară a domnitorului Țării Românești și a relațiilor tot mai tensionate cu Adunarea²⁷. De altfel, la 2 septembrie 1842, Guizot îi scria din Paris lui Billecocq despre „poziția gravă și dificilă” în care se afla domnitorul Ghica, prins, pe de o parte, între opoziția manifestată de partidele boierești, „intrigile ostile ale consulului Rusiei”, „despotismul protectoratului rus” și „exigențele suzeranității otomane”. El îi recomanda consulului de la București „rezervă și prudență”²⁸. Billecocq, care avea o vechime de 20 de ani în diplomație, îi scria lui Guizot, la 1 octombrie, că postul din Principatele Dunărene era unul dintre cele mai dificile din Europa²⁹.

Alexandru Ghica a fost demis în octombrie 1842 cu concursul Rusiei, care dorea, astfel, să-și mențină influența în Țara Românească; la demiterea lui și-au dat concursul și Adunarea și „partida națională”, fără a realiza consecințele unui asemenea act. I-a urmat la tron Gheorghe Bibescu (1842-1848)³⁰, care, se pare, că nu era tocmai străin de intrigile politice care duseseră la căderea predecesorului său³¹. Doré de Nion, consulul general al Franței, care-i va urma lui Billecocq în luna mai a anului 1846, îl aprecia pe Bibescu pentru temeinicia studiilor și simțul politic, reproducând vederile domnului muntean cu privire la situația celor două Principate: „n-am fost niciodată cucerți de Turcia”, declara domnitorul, ca o replică împotriva tendințelor dregătorilor Porții otomane de a considera cele două Principate ca pe oricare alte provincii ale Imperiului. În consecință, considera el, „odată ce i-am plătit tributul anual, nu-i mai datorăm alt nimic. Puterile creștine, nu Poarta, contestă privilegiile Principatelor. Ele ar trebui să dorească un stat tampon

²⁶ Informații despre agitațiile de la Brăila se regăseau și într-un raport consular adresat de Billecocq lui Guizot, din data de 9 martie 1842 (Hurmuzaki 1913, p. 847-848, 875; Iordăchescu 2003, p. 212).

²⁷ Hurmuzaki 1913, p. 875.

²⁸ *Ibidem*, p. 895.

²⁹ *Ibidem*, p. 899.

³⁰ Era singurul dintre domnii regulamentari care a fost ales în conformitate cu prevederile Regulamentului Organic. Printre candidați, alături de Barbu Știrbei, mai figura și Ion Câmpineanu, care a fost radiat de pe listă la intervenția puterii protectoare. În vârstă de 38 de ani (se născuse pe la 1804), Gheorghe Bibescu studiase dreptul la Paris și poseda o experiență bogată în viața politică și administrativă (Hurmuzaki 1891, p. 232-233).

³¹ *Istoria românilor* 2003, p. 111.

între Rusia și Turcia, un stat creștin, de sine-stătător”. Agentul francez aprecia ideea domnului muntean drept periculoasă³².

La 17 octombrie 1842, François-Adolphe Bourqueney îi scria din Terapia lui Billecocq despre depunerea lui Alexandru Ghica, apreciind-o drept „un eșec” al politicii franceze la Constantinopol³³. La 26 octombrie, îi semnala lui Guizot că Alexandru Ghica a primit cu demnitate și calm, „cu o seninătate într-adevăr filozofică” vestea mazilirii sale³⁴. La 7 noiembrie, Billecocq, iar la 30 octombrie, Hugot menționau că vestea depunerii domnului Țării Românești a produs oarecare surprindere la București, spre deosebire de Moldova, unde locuitorii păreau mai degrabă preocupați de evoluția insurecției din Serbia³⁵; între timp, la București se făceau primele demersuri pentru numirea noului domn, consulul francez de acolo amintind condițiile pe care trebuia să le îndeplinească candidații la funcție: să fie născuți din părinți valahi sau care au fost naturalizați, să dovedească noblețea măcar a bunicului patern, să aibă 40 de ani și să provină dintre boierii de rangul întâi³⁶.

La 5 decembrie, Huber scria din Iași că deși din partea domnului Mihail Sturdza existau preocupări evidente pentru treburile Moldovei și că în întreaga țară domnea liniștea, în capitală se simțea „un fel de neliniște”, cauzată de intrigile dușmanilor domnului.

La 7 decembrie 1842, Billecocq își informa superiorul, pe Guizot, că țarul Rusiei, Nicolae I, i-ar fi acordat agentului Austriei la București, Timoni, înaltul ordin al Sfintei Ana; oamenii politici români comentau malițioși că nu era pentru prima oară când un demnitar austriac primea o decorație din partea puterii protectoare: Billecocq se întreba oare cum ar fi apreciat cancelarul Metternich acea recompensă primită de subordonatul său³⁷.

Între timp, partida boierilor filoruși a răspândit zvonul conform căruia cele mai mari șanse la tronul Valahiei le avea generalul Kiseleff³⁸. Billecocq mai nota că Adunarea obștească se întrunise la București, pentru verificarea listelor electorale. El aprecia că fostul domn Alexandru Ghica, distins prin educația aleasă și mult deosebit de restul marilor boieri valahi, avea să fie greu de înlocuit, iar apropiații deja îl regretau³⁹. În opinia sa, lupta pentru alegerea noului domn nu se mai dădea între partidul „rus” și cel „turc”, ci între partidul „ciocoi” și cel național. În timp ce primii îl susțineau pe Alexandru Filipescu,

³² *Ibidem*, p. 111-113.

³³ Hurmuzaki 1913, p. 900, 902.

³⁴ *Ibidem*, p. 903-904.

³⁵ *Ibidem*, p. 905.

³⁶ *Ibidem*, p. 912-913.

³⁷ *Ibidem*, p. 916-917; Platon 2005a, p. 84.

³⁸ Hurmuzaki 1913, p. 914-915.

³⁹ *Ibidem*, p. 915-916.

„cunoscut în Valahia sub numele de Vulpe”, partidul național era fragmentat și susținea vreo 4-5 candidați: „Manole Băleanu, Ioan Filipescu, Ștefan Bălăceanu, Știrbei și Bibescu”⁴⁰. Dacă colonelul Câmpineanu ar fi fost cuprins pe liste, zicea el, ar fi reușit să închege în jurul său pe reprezentanții partidei naționale⁴¹.

Despre Moldova, consulul Huber îi scria lui Guizot că aceasta uitase dependența de Poartă și se considera stat aproape independent și că domnitorul Mihail Sturdza credea în eficiența concursului marilor puteri⁴².

La 2 ianuarie 1843, Billecocq îi semnala lui Guizot alegerea lui Gheorghe Bibescu în funcția de domn al Țării Românești cu 131 de voturi, în timp ce contracandidații săi obținuseră rezultate mai modeste⁴³. Și Huber nota, într-un raport consular din 6 ianuarie 1843, alegerea lui Gheorghe Bibescu ca „gospodar al Valahiei”, exprimându-și însă convingerea că acesta nu va rezista pe tron nici măcar șase luni⁴⁴. La 8 februarie 1843, Billecocq îi scria lui Guizot despre sosirea firmanului de investitură a noului domn, a cărui ceremonie a avut loc la 1 martie și s-a desfășurat „în ordine, [...] aproape cu pompă și demnitate”, dacă trecerea de la moravurile asiatice la cele europene care avea loc în fiecare zi

„nu ar răpi de dinainte unei asemenea solemnități gravitatea și solemnitatea, oferind privirii imaginea burlescă a unei improvizații ridicole a obiceiurilor și costumelor, în același timp pe jumătate turcești și pe jumătate creștine”⁴⁵.

La 22 iulie, consulul francez de la București constata că, la numai cinci luni de la venirea sa pe tron, Bibescu era foarte nepopular, că se supunea orbește consulului rus și că intenționa să divorțeze de soția sa, care se afla la Viena, și să se căsătorească cu cumnata fostului domn, Maria Văcărescu, care divorțase și ea de soțul său, cu care avea patru copii⁴⁶. La 20 august, el amintea de întâlnirea dintre cei doi domni la Galați, unde s-a discutat despre trecerea armatelor rusești spre Serbia prin Principate. În plus, gurile rele spuneau că tot la Galați s-a discutat și posibilitatea căsătoriei între fiul prințului Sturdza

⁴⁰ *Ibidem*, p. 921.

⁴¹ Într-un raport din 5 ianuarie 1843, Billecocq sublinia faptul că Ion Câmpineanu a fost eliminat de pe lista cu candidați și că a refuzat să-și exercite dreptul de vot în alegeri. Consulul francez avea numai cuvinte de apreciere la adresa colonelului Câmpineanu, care i se părea un om pe care presa occidentală îl privea ca pe „un erou și un martir”, un mare patriot. Informația se regăsește și la Desprez (*ibidem*, p. 921-922, 923; Isar 2004, p. 108).

⁴² Ideea era reluată și de Billecocq într-un raport consular din 25 decembrie 1842 (Hurmuzaki 1913, p. 915, 922; Ciurea 1969, p. 179).

⁴³ Hurmuzaki 1913, p. 922.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 926.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 942.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 964.

și fiica mai mare a domnitorului Bibescu⁴⁷. Întâlnirea dintre cei doi domni făcea obiectul unui raport consular adresat de Duclos, de la Iași, lui Guizot, la 15 septembrie. Tot Duclos mai făcea referire și la situația tensionată din Moldova, unde domnul stătea ca „pe cărbuni aprinși” de la depunerea prințului Ghica, mai cu seamă că Rusia nu se arăta foarte binevoitoare față de acesta⁴⁸.

La 19 decembrie, Duclos îi scria lui Guizot despre situația dificilă în care se afla domnul Moldovei, care trebuia să se arate supus consulului rus și cenzurii de zi cu zi exercitate de acesta. Consulul francez sublinia faptul că atât domnul Moldovei, cât și cel al Țării Românești erau permanent conștienți de faptul că puterea care îi ridicase în scaun putea oricând să-i dea jos. El considera că era normal ca ei să i se supună, mimând totodată „o afecțiune care nu putea să existe”⁴⁹.

În anii premergători revoluției de la 1848, un grup de tineri români aflați în Franța, au activat în lojile pariziene ale Marelui Orient al Franței. Activitatea uneia dintre ele, L'Athénée des étrangers, a fost suspendată sub acuzația de a fi inițiat acțiuni socialiste⁵⁰. Tinerii români, influențați de Jules Michelet și Edgar Quinet, „însuflețitori ai tineretului studios parizian”, apropiați de radicalii francezi D. Pilette sau Paul Bataillard, întreținând contacte cu Jean A. Vaillant sau cu Armand Lévy, urmăreau constituirea unui stat național modern și independent. Cei care au studiat în străinătate s-au confruntat cu teorii și modele sociale de dezvoltare incitante și diferite față de situația de acasă. Ei vorbeau și scriau cu ușurință în limba franceză, privind civilizația europeană cu înțelegere și spirit critic, neconsiderându-se ca „fiind în afara Europei”⁵¹.

Călător prin Principatele anului 1846, jurnalistul francez Adolphe Joanne nu întrezărea un viitor prea luminos celor două țări: în viziunea sa, cele două Principate nu vor ocupa niciodată „locul pe care îl merită în marea familie europeană”. El făcea referire și la „noua Constituție”, Regulamentul Organic; deși era imperfectă și incompletă, reprezenta un „progres imens”, revoluționar chiar. Din păcate, numai „aristocrația a profitat de pe urma acestui progres”, în timp ce oamenii de rând n-au avut nimic de câștigat. Joanne a manifestat compasiune pentru poporul „sărac, copleșit de datorii și lipsit de drepturi politice”⁵². Deși Anatole Demidoff nutrea speranța că tinerii care beneficiaseră de o educație distinsă vor schimba lucrurile în bine în

⁴⁷ *Ibidem*, p. 967.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 969-970.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 1079-1080.

⁵⁰ Berindei 1979, p. 407; Berindei 1978, p. 439, 442-443.

⁵¹ Hitchins 1998, p. 232; Platon 1981, p. 207; Turliuc 2002, p. 15.

⁵² Vărzaru 1984, p. 114-115.

viitorul apropiat, Joanne constata la 1846 că viața boierilor mai era încă marcată de obiceiurile orientale și de îndelungata stăpânire turcească. Deși la suprafață, societatea românească a acelor vremuri părea similară celor mai distinsе societăți din Europa civilizată, era doar o imagine de fațadă, o spoială exterioară⁵³.

Se știe că, în 1846, tinerii români aflați la studii în Franța, au înființat Societatea Studenților Români⁵⁴, care avea drept scop, între altele, dobândirea de fonduri pentru a întreține la studii în Apus pe aceia dintre ei mai studioși, dar săraci. Despre întrunirile studenților români de la Paris, I. Ghica nota

„discutam interesele țării și viitorul ei, luam angajamentul de-a fi totdeauna uniți în apărarea drepturilor noastre de autonomie; ne învoisem ca la întoarcerea în țară să înființăm un ziar pentru propagarea ideilor liberale și patriotice; hotărâsem ca unii din moldoveni să vie să se stabilească în București și unii din munteni să meargă la Iași ca să propagăm unirea”⁵⁵.

În cercul tinerilor români care se întâlneau în Place de la Sorbonne, la numărul 3, a intrat și francezul Hippolyte Desprez⁵⁶, care se va împrieteni cu Nicolae Bălcescu și A. G. Golescu⁵⁷. De altfel, atât Nicolae Bălcescu, cât și Alexandru G. Golescu vor interveni în mod repetat pe lângă Adam Czartoryski pentru a-l determina pe ministrul francez al Afacerilor Externe din guvernul provizoriu, Alphonse de Lamartine, să-l numească pe Hippolyte Desprez agent consular la București.

Sosit în Țara Românească la 1846, Desprez a fost preocupat de posibilitatea creării unui stat român unitar în Orientul Europei. „Orgoliul gândirii române”, scria el, era de a forma o Românie unitară. Acea gândire îi avea drept promotori pe transilvăneni, despre care el scria că „numesc totdeauna cele două principate patria lor”. „Moldo-Valahia rămâne până în prezent punctul spre care converge și unde se reazemă această muncă enormă a spiritelor”. Tendințe asemănătoare, observa el, existau și la croați și slovaci. Ardelenii, conform lui Desprez, se bazau pe Principatele Române, mereu gata „să ridice pe Carpați și Dunăre, de acord cu celelalte națiuni ale Europei orientale, o întăritură”. Dacă s-ar fi realizat unitatea politică, statul român s-ar fi transformat în „una din forțele politice cele mai mari ale Europei centrale”⁵⁸. Deși admira franceza vorbită la București, Hippolyte Desprez nu era de acord cu introducerea ei ca limbă de predare la Sf. Sava⁵⁹.

⁵³ *Ibidem*, p. 115.

⁵⁴ Ghica 1967, p. 143-145; Isar 1978, p. 1435; Bodea 1966, p. 21.

⁵⁵ Ghica 1967, p. 143-144.

⁵⁶ Maior 1968, p. 104; Zub 1994a, p. 64; Berindei 1991, p. 381.

⁵⁷ Berindei 1945, p. 176; Maior 1968, p. 104; Zub 1994b, p. 46-47.

⁵⁸ Iorga 1924, *passim*; Maior 1968, p. 109; Bodea 1967, p. 99.

⁵⁹ Bălcescu 1964, p. 83; Maior 1968, p. 104.

Desprez a putut să verifice peste tot pe unde a trecut prin Principate temeinicia sentimentului de naționalitate; a avut ocazia să constate pretutindeni existența unui „mare curent politic patriotic”. A identificat existența a trei partide boierești în Valahia: „partida fanariotă”, „partida bătrânilor boieri” și „partida tinerilor”. A condamnat partida boierească fanariotă, ale cărei aspirații și abilități politice le califica drept „expresia unei științe funeste, pusă în serviciul naționalității române”. Criticând partida fanariotă și pasivitatea partidei bătrânilor din Valahia, Desprez s-a transformat într-un veritabil purtător de cuvânt al tineretului progresist. Asprul rechizitoriu făcut la adresa „partidei fanariote” se răsfrângea, indirect, pe plan extern, asupra aliaților și protectorilor ei, implicit și împotriva ingerințelor rusești în treburile Principatelor. Din motive tactice, Desprez i-a menajat pe turci. Critica cea mai aspră la adresa lor se limita la indiferența pe care o manifestau față de „vasalii lor credincioși”⁶⁰.

În ceea ce privește politica externă, Desprez aprecia că tinerii și-ar fi dorit ca ei să mențină drapelul național la înălțimea la care l-a purtat Tudor Vladimirescu; ei se abțineau, asemeni lui Tudor, de a cere independența totală în dauna legăturilor de vasalitate față de Poarta otomană. A condamnat indiferența manifestată atât de Franța, cât și de Anglia în privința chestiunii orientale; el sublinia că tineretul avea meritul de a fi parcurs exclusiv și cu mijloace proprii drumul renașterii naționale, fără a beneficia de sprijin exterior. Statul român unitar odată realizat ar fi trebuit, în viziunea lui Desprez, să îndeplinească rolul de santinelă latină în răsărit, misiune pe care Franța nu o va descuraja niciodată⁶¹.

La 24 ianuarie 1846 au avut loc tulburări la Iași, provocate de un conflict spontan între militari și niște tineri din oraș. Se pare că mișcarea a luat proporții destul de mari de vreme ce însuși domnitorul Mihail Sturdza a trebuit să părăsească palatul și să se refugieze la reședința consulului rus, iar sub presiunea celor adunați în stradă, chiar a promis să le satisfacă unele revendicări⁶². Nu peste multă vreme, la 12 februarie, Billecocq îi scria lui Guizot despre scandalul izbucnit la teatrul din Iași, între niște ofițeri și actorii care-i parodiau pe unii dintre dâșii, scandal care s-a finalizat cu pedepsirea ofițerilor vinovați și cu destituirea agăi de poliție⁶³.

În luna următoare, la 23 martie 1846, Duclos îi scria lui Guizot că îl revăzuse la Curte pe prințul Grigore Sturdza, dar că în timpul discuției lor, nu

⁶⁰ Bodea 1967, p. 100-101.

⁶¹ „Românii și-au marcat cu anticipație locul și rolul lor pentru ziua în care împrejurările ar transforma în realitate aspirațiile naționale ale Europei orientale” (*ibidem*, p. 104).

⁶² Varta 1994, p. 563; Platon 1993, p. 164.

⁶³ Hurmuzaki 1913, p. 1082.

s-a făcut nicio referire la „afacerea de la Perieni”⁶⁴ sau la contesa Dash, despre care consulul francez știa că a fost condusă până la Como, în Italia, de unde a luat drumul Germaniei⁶⁵.

Consulul englez Colquhoun relatează, la 27 mai 1846, despre criza ivită în raporturile dintre domnitorul Gheorghe Bibescu și consulul francez Billecocq în acel an⁶⁶. Se pare că la baza conflictului dintre cei doi stătea faptul că de ziua regelui Franței, Bibescu nu se prezentase la Consulatul francez pentru a-l felicita pe Billecocq, după cum cereau uzanțele. Consulul chiar amenința, într-o depeșă adresată marelui postelnic, prin care, printre altele, îi solicita pașapoartele, că, la plecarea sa din Valahia va lua cu sine pavilionul francez și că îi va transmite ambasadorului francez de la Constantinopol să facă demersurile necesare pentru a-l împiedica pe noul consul, de Nion, să mai vină în Principate. La 2 mai, Billecocq îi semnala lui Guizot incidentul care l-a adus în conflict cu domnitorul Bibescu și că deja predase treburile consulatului colegului său englez⁶⁷. La 7 mai, informa că Bibescu l-a grațiat pe falsificatorul de bani Saget și că i se fixase audiența la domn pentru a doua zi, pentru a intra în posesia pașapoartelor⁶⁸. La 13 mai, Colquhoun îi scria lui Bourqueney despre plecarea lui Billecocq, „agent și consul general al majestății sale regele francezilor” în Principatele Române, de la București spre Giurgiu în ziua de 10 a aceleiași luni, în drumul său spre Franța⁶⁹.

Raportul consular adresat de Dore de Nion lui Guizot, la 3 iulie 1846, conținea informații despre recepția dată în cinstea sa la Curte, care depășise cu mult regulile obișnuite de primire a consulilor străini și care stătea mărturie a profundului respect manifestat de cărmuitorii valahi pentru Franța, despre soluționarea incidentului de la 1 mai (Bibescu i-ar fi explicat că eticheta de la Curtea domnească nu cerea ca nici el, nici miniștrii săi să felicite consuliile puterilor străine de ziua suveranului lor), despre primirea sa și a soției sale

⁶⁴ Este vorba despre povestea de dragoste dintre Grigore, fiul domnitorului Mihail Sturdza, și contesa Dash, celebra scriitoare franceză. Școlit la Berlin și Paris, la întoarcerea în Moldova, beizadeaua Grigore a adus-o și pe contesa Dash. Foarte îndrăgostit, Grigore Sturdza era decis să o ia de soție. Cuplul s-a instalat la Perieni, o moșie din împrejurimile Iașilor. În ciuda opoziției tatălui său, Grigore s-a căsătorit cu scriitoarea franceză, fiind nășit mai de voie, mai de nevoie, de Costache Negruzzi. Într-un final, Mihail Sturdza a reușit să îi despartă, trimițând-o pe nora sa la Paris la începutul anului 1848. Grigore nu își va ierta niciodată părintele pentru acest gest (*ibidem*, p. 1084).

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ Cernovodeanu 1981, p. 1105.

⁶⁷ Hurmuzaki 1913, p. 1086-1087.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 1088-1089.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 1089.

după două zile de către prințesa, lucru care a fost imitat în scurtă vreme de toată protipendada Bucureștilor⁷⁰.

La 9 noiembrie, Alexandre Achille Codrika, noul consul francez de la Iași, îi scria lui Guizot despre venirea lui de Nion acolo, spre a-i prezenta domnitorului Mihail Sturdza scrisorile de acreditare, unde a fost primit cu toată solemnitatea și stima datorată unui reprezentant al Franței. Cu ocazia călătoriei în Moldova, de Nion s-a putut convinge de atașamentul real, de dragostea și respectul pe care moldovenii îl manifestau pentru Franța, căreia ei se considerau îndatorați pentru „binefacerile civilizației”⁷¹. La întoarcerea de la Iași, de Nion nota, la 18 noiembrie, că a găsit la București agitație și o stare de neliniște în așteptarea alegerilor pentru Adunare⁷². Peste zece zile, de Nion îi scria lui Guizot că în Țara Românească avuseseră loc alegerile pentru desemnarea celor douăzeci de boieri din prima clasă care trebuiau să facă parte din Adunare: 18 erau candidați numiți de domnitor, printre care se regăseau funcționari sau prieteni personali, care fuseseră aleși cu majoritate. La 15 decembrie, de Nion îi comunica lui Guizot despre trimiterea fiilor domnului Gheorghe Bibescu la școala militară specială de la St.-Cyr și despre deschiderea lucrărilor Adunării generale în ziua de 13 a aceleiași luni⁷³.

Din anul 1846, „mulți polonezi au început să treacă în Moldova”, după cum constata consulul rus de la Iași, August Kotzebue, într-un raport din 24 ianuarie 1847. Codrika îi scria lui Guizot, la 4 ianuarie 1847, că, după nimicirea republicii Cracoviei, guvernele care cooperaseră la acel act și-au întors privirea către Principate. Sub pretextul că Moldova servea de refugiu unui număr mare de polonezi, agenții ruși și austrieci primiseră ordinul să-și dubleze vigilența. Codrika susținea chiar că Metternich afirmase amenințător că „dacă Moldova continua să fie un focar de intrigi și comploturi, nu se va sta la îndoială deloc să fie tratată cum a fost tratată Cracovia”⁷⁴.

Din 8 ianuarie 1847 datează și un raport consular al reprezentantului Franței la București, de Nion, adresat lui Guizot, care pomenea de profunda ostilitate manifestată de români față de dominația otomană asupra Principatelor⁷⁵. La 25 ianuarie 1847, de Nion îi scria lui Guizot despre

⁷⁰ *Ibidem*, p. 1098-1101.

⁷¹ Consulul francez de la București, de Nion, consemna detalii despre primirea făcută de Mihail Sturdza la Iași (*ibidem*, p. 1111-1113).

⁷² *Ibidem*, p. 1113.

⁷³ *Ibidem*, p. 1122-1123.

⁷⁴ Hurmuzaki 1916, p. 1; Boicu 1981, p. 92; Boicu 1982, p. 154-155; Popovici 1958, p. 79.

⁷⁵ „Turcii nu li se înfățișează decât ca împilatorii patriei lor, jefuitorii ogoarelor lor, întemeietorii iobăgiei în care ele mai gem și astăzi. Instinctul le interzice să vadă în ei misionari ai iubirii de aproape și ai civilizației: dominația otomană nu este în ochii lor – și nu va fi încă multă vreme – decât dușmana neîmpăcată a religiei lor, a bunăstării și libertății lor” (Hurmuzaki 1916, p. 2-3).

măsurile luate împotriva trimerii fiilor de boieri la studii în Franța; consulul francez vedea în acea măsură o „manifestare indirectă” a influenței rusești. De fapt, domnitorul chiar le recomanda fiilor de boieri să se orienteze spre școlile din Austria, Prusia sau Rusia. El chiar a mers până acolo încât a interzis accesul fiilor de boieri formați în școlile franceze la funcțiile publice sub pretextul că ei nu ar fi introdus acolo decât „tendențe contrare menținerii ordinii în Principate”. Consulul francez mai menționa și violențele provocate împotriva evreilor la Galați, în preajma Crăciunului, unde s-a ajuns până la uciderea unui copil evreu luat din brațele mamei sale, ușile sinagogii au fost smulse, mobilele sparte, cărțile sfinte rupte. Violențele erau cu atât mai îngrijorătoare cu cât numărul populației israelite de la Iași sporise cu până la 3000 de suflete⁷⁶.

La 1 iunie, Codrika îi scria lui Guizot despre apropiata lui înlocuire cu Adolphe Guérault, până la sosirea căruia, de treburile consulatului de la Iași, trebuia să se ocupe Duclos, viceconsulul de la Galați⁷⁷. Adolphe Guérault a fost consul al Franței la Iași din 1847 până în februarie 1848⁷⁸.

Consulul Duclos scria de la Iași, la 2 august 1847, că în curând urmau să aibă loc alegeri pentru noua Adunare reprezentativă a Moldovei și că lucrurile fuseseră aranjate de stăpânire pentru ca în componența ei să nu intre niciun opozant al lui Mihail Sturdza. Într-un alt raport consular, se specifica faptul că alegerile avuseseră loc în ținuturi, dar au fost refăcute la Neamț, Bârlad, Bacău și Fălciu din cauza unor vicii de formă. Numai la Huși a fost ales un deputat din partea opoziției. Însă domnitorul a ordonat ca locul său să fie ocupat de altul⁷⁹.

Domnitorul Gheorghe Bibescu a propus introducerea francezei ca limbă de predare în învățământul secundar și liceal și transformarea Academiei de la Sf. Sava din capitala valahă într-un colegiu francez. În ciuda intențiilor lui Bibescu, opoziția împotriva sa era mai mare; aceasta era concentrată în special la Paris și era alcătuită din fiii de boieri plecați acolo să studieze dreptul și istoria⁸⁰. De altfel, la 25 noiembrie 1847, de Nion îi scria lui Guizot despre domnitorul Gheorghe Bibescu, că era „valah prin inimă și francez prin inteligență”⁸¹. Boierii influenți au încercat să impună franceza ca limbă de instruire, iar în 1847, Adunările din cele două Principate au votat

⁷⁶ *Ibidem*, p. 3-4.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 20-21.

⁷⁸ Emerit 1969, p. 725-726.

⁷⁹ Hurmuzaki 1916, p. 24, 26; Ungureanu 1958, p. 70.

⁸⁰ Hurmuzaki 1916, p. 35; Hitchins 1998, p. 213; Isar 1972, p. 40-41.

⁸¹ Hurmuzaki 1916, p. 44.

transformarea școlilor superioare de la București și Iași în colegii franceze; planurile lor au fost dejucate de izbucnirea Revoluției Pașoptiste⁸².

În cursul ultimelor luni ale anului 1847, tinerii români care se aflau la studii în Franța, de unde se întorceau „cu un mare bagaj de iluzii și de idei moderne”⁸³, erau atenți la atmosfera politică încărcată. Nu toți tinerii care se duceau la școală în Franța făceau studii foarte serioase. Parisul era focarul de unde se răspândea în toată Europa agitația pentru ideea națională și liberală⁸⁴. La Paris, tinerii luau contact cu un nou mod de viață, total diferit de genul de viață al părinților lor⁸⁵. Dificultățile traiului în capitala franceză îi sileau pe mulți să trăiască cu multă economie. Oricât de mari ar fi fost averile părinților în țară, nu ajungeau întotdeauna să satisfacă nevoile și cheltuielile de întreținere ale fiilor. Mulți părinți s-au îndatorat, au fost obligați să-și restrângă felul fastuos de trai, pentru a-și putea ține copiii la școlile prestigioase din apusul Europei. Edificatoare în această privință este corespondența dintre Constantin Filipescu și tatăl său⁸⁶. În ajunul revoluției pașoptiste, la Paris se aflau aproximativ o sută de tineri români la studii⁸⁷. Consulul austriac Fleischhackl consemna într-un raport consular că ideile înnoitoare ale așezămintelor politice ale Principatelor „erau răspândite de tinerii care, după ce și-au făcut studiile la Paris, s-au întors în țară cu capul plin de idei liberale și voiau să introducă [...] administrația, legile și obiceiurile franceze”⁸⁸.

De anul nou 1847, Nicolae Bălcescu rostea în fața conaționalilor săi aflați la Paris discursul intitulat *Privire asupra stării de față, asupra trecutului și viitorului Patriei*. Era un apel „însuflețitor la simțămintele de dăruire patriotică”⁸⁹.

⁸² Hitchins 1998, p. 244; Dumas, Dumas 2003, p. 124.

⁸³ Balan 2009, p. 12.

⁸⁴ Bălcescu îi scria lui Vasile Alecsandri la 17/29 noiembrie 1847 că „cei mai mulți tineri lucrează bine, toți au multă inimă. M-am putut încredința d-aceasta în mai multe fapte și discuții ce am avut de când am început adunările noastre de săptămână. Am multă nădejde în tinerimea d-aci și doresc ca să aveți și acolo” (Bălcescu 1964, p. 83). Alecu Kogălniceanu scria în decembrie 1847 că „tinerii care suntem în Paris n-am venit să-nvățăm numai a vorbi franțuzește ca un francez, ci a lua numai ideile și lucrurile bune a unei nații atât de luminată și slobodă” (Berindei 1997b, p. 177-178; Berindei 1945, p. 174; Vărgolici 1970, p. 12; Boia 1997, p. 186; Platon 1981, p. 207; Turliuc 2003, p. 27; Oncescu 2007, p. 25; Xenopol 1929, p. 87).

⁸⁵ Ghica 1914, p. 1113-1140; Berindei 1945, p. 175; Vărgolici 1970, p. 12; Platon 1981, p. 207.

⁸⁶ Berindei 1945, p. 174; Eliade 1982, p. 249-254; Platon 1981, p. 207; Georgescu 1937, p. 125; Berindei 1991, p. 383; Petrescu 2009, p. 131.

⁸⁷ *Istoria românilor* 2003, p. 332; Liu 1984, p. 129.

⁸⁸ Diclescu 1973, p. 9; Stan 1986, p. 140.

⁸⁹ Vitcu 1995, p. 168; Berindei 1979, p. 407-408; Bălcescu 1971, *passim*.

Atmosfera a devenit pretutindeni tot mai tensionată, iar la 11/23 februarie 1848, vechiul regim a fost răsturnat în Franța. În timpul revoluției din februarie, tinerii români care se aflau la Paris au ieșit în stradă. Bălcescu îi scria entuziasmat lui Vasile Alecsandri despre „nația cea mare” care săvârșise „minunata revoluție”⁹⁰. S-au mai remarcat frații Brătianu și C. A. Rosetti, despre care Frédéric Damé scria că s-au bătut pe baricade, Dumitru Brătianu, Costache Negri, Vasile Mălinescu și Iancu Alecsandri⁹¹. La 29 februarie/12 martie 1848, Alecu Kogălniceanu îi scria tatălui său despre intenția tinerilor români de a trimite o deputație la Guvernul provizoriu francez. Evenimentele din februarie 1848 din Franța au avut o puternică influență asupra opiniei publice din cele două Principate⁹².

La 24 martie 1848, ziarul *La Réforme* scria despre vizita omagială a unei deputații formată din tineri români la guvernul provizoriu; era prilejul să se amintească și de cele peste 8 milioane de români care trăiau „în minunatul bazin format de Munții Carpați și Balcani”, care „împărtășesc toate emoțiile și se alătură tuturor bucuriilor Franței”⁹³. Menționăm că după revoluția din 1848, exilații și emigranții români s-au refugiat în Franța, unde au găsit un climat favorabil. Nicolae Bălcescu scria că

„a fost un timp când noi, tineri studenți români în străinătate, ne bucuram de a fi la Paris, mai vârtos pentru că acolo găseam mai multă voie deplină de a ne iubi patria fără sfială, de a învăța cu ardoare istoria și limba ei, de a croi și de a potrivi pe seamă-i toate cunoștințele ce nepregetatul nostru patriotism românesc ne da prilej de îndemn de a ni le agonisi, în acel centru de libere lumini”⁹⁴.

Consulii și voiajorii francezi au reținut în scrierile lor aspecte legate de viața politică din cele două Principate Române de la cumpăna dintre veacuri și până la revoluția de la 1848. Pe lângă chestiunile strict politice, observatorii francezi au surprins adesea și „mondeneități”, chestiuni complementare evenimentelor care au marcat perioada studiată. Jurnalele călătorilor francezi, însemnările diplomaților, militarilor de carieră în trecere sau care au stat mai

⁹⁰ El îi scria lui Alecsandri la 12/24 februarie că era „ostenit tare”, deoarece de trei zile stătea „tot pe ulițe”. „Minunata Revoluție, ce te căiesc amarnic că n-ai văzut-o cu ochii, va schimba fața lumii”. El chiar îi trimitea lui Alecsandri „o ruptură din catifeașa ce acopera tronul lui Louis Philippe”. „Însumi am smuls-o în Tuileries și m-am gândit ca să-ți fac și ție o părticică” (Berindei 1997b, p. 180; Ploșteanu 1978, p. 9; Boitoș 1930, p. 689; Delureanu 1998, p. 24; Curticăpeanu 1983, p. 552; Berindei 1972, p. 21).

⁹¹ Berindei 1997b, p. 181; Berindei 1945, p. 177; Liu 1988, p. 495; Liu 1984, p. 129-143.

⁹² Bălcescu 1964, p. 86; Berindei 1979, p. 408; Berindei 1945, p. 171 și urm.; Berindei 1995, p. 67-68; *Istoria românilor* 2003, p. 14-15; vezi Berindei 1983a, p. 431; Berindei 1973, p. 473.

⁹³ Berindei 1979, p. 408.

⁹⁴ Berindei 1997b, p. 184; Dandu 1998, p. 118.

mult în Principate, sau rapoartele consulilor reprezentând aceeași putere stau mărturie interesului sporit al lumii occidentale pentru spațiul sud-est european, în general, și pentru cel românesc, în particular. Dincolo de unele exagerări, confuzii inerente, divagații, referiri la evenimente nesemnificative sau a unor detalii excesive, consulilor și voiajorilor francezi prepașoptiști le revine meritul de a fi oferit o imagine complexă a societății românești cu atât mai valoroasă cu cât este din perspectiva celuilalt, a vest-europeanului. Trecute prin filtrul personalității, intelectului sau interesului observatorului francez, scrierile lor sunt uneori orientate spre a argumenta vederile politice ale statului francez și a politicii sale în sud-estul continentului sau în capitalele europene.

Abrevieri bibliografice

- Balan 2009 – Dinu Balan, *Dimensiunea națională a conduitei politice a pașoptiștilor*, în Dumitru Ivănescu, Dumitru Vitcu (coord.), *Toți în unu. Unirea Principatelor la 150 de ani*, Iași, 2009, p. 13-30.
- Bălcescu 1964 – N. Bălcescu, *Opere*, ediție critică de Gh. Zane, vol. IV, *Corespondență*, București, 1964.
- Bălcescu 1971 – Nicolae Bălcescu, *Privire asupra stării de față, asupra trecutului și viitorului Patriei noastre*, ediție de Cornelia Bodea, Bălcești pe Topolog, 1971.
- Berindei 1945 – Dan Berindei, *Revoluția dela 1848 în Franța și tinerii români aflați la Paris*, în *Revista istorică română*, 15, 1945, 2, p. 171-192.
- Berindei 1972 – Dan Berindei, *Nicolae Bălcescu și revoluția de la 1848 din Țara Românească*, în *Studii și articole de istorie*, XIV, 1969, p. 21-30.
- Berindei 1973 – Dan Berindei, *La Révolution roumaine de 1848 dans le contexte européen*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XII, 1973, 3, p. 473-488.
- Berindei 1978 – Dan Berindei, *Préludes de la révolution roumaine de 1848. Les sociétés secrètes*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XVII, 1978, 3, p. 427-445.
- Berindei 1979 – Dan Berindei, *Legături și convergențe istorice româno-franceze*, în *Revista de istorie*, 32, 1979, 3, p. 405-428.
- Berindei 1983a – Dan Berindei, *Locul revoluției de la 1848-1849 în istoria României*, în *Revista de istorie*, 36, 1983, 5, p. 431-440.
- Berindei 1983b – Dan Berindei, *Le témoignage de J. A. Vaillant sur la société roumaine*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXII, 1983, 4, p. 325-330.
- Berindei 1991 – Dan Berindei, *La France et le processus de constitution de la Roumanie moderne*, în *Revue Roumaine d'Etudes Internationales*, XXV, 1991, 5-6, p. 381-390.

Violeta-Anca Epure

- Berindei 1995 – Dan Berindei, *Programmes et plate-formes socio-politiques de la révolution roumaine de 1848*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXXIV, 1995, 1-2, p. 67-73.
- Berindei 1997a – Dan Berindei, *Jean Alexandre Vaillant et la Transylvanie*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXXVI, 1997, 3-4, p. 201-205.
- Berindei 1997b – Dan Berindei, *Români și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997.
- Bodea 1966 – Cornelia C. Bodea, *Momente din lupta revoluționară pentru unitatea națională a românilor între 1835 și 1848*, în *Studii. Revista de istorie*, 19, 1966, 1, p. 17-22.
- Bodea 1967 – Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1834-1848*, București, 1967.
- Boia 1997 – Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, 1997.
- Boicu 1981 – L. Boicu, *Emigrația polonă și Țările Române în vremea revoluției de la 1848-1849 (I)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, XVIII, 1981, p. 87-116.
- Boicu 1982 – L. Boicu, *Emigrația polonă și Țările Române în vremea revoluției de la 1848-1849 (II)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, XIX, 1982, p. 153-176.
- Boitoș 1930 – Olimpiu Boitoș, *Ion Breazu, Edgar Quinet et les Roumains* (extras din *Mélanges de l'Ecole Roumaine en France*, I, 1927), în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, 1930, p. 687-690.
- Cernovodeanu 1981 – Paul Cernovodeanu, *Importanța rapoartelor consulare engleze pentru istoria Principatelor Române în perioada regulamentară (1835-1848)*, în *Revista de Istorie*, 34, 1981, 6, p. 1097-1110.
- Ciurea 1969 – D. Ciurea, *Relațiile Moldovei cu puterile europene între anii 1834-1849*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, 6, 1969, p. 177-184.
- Curticăpeanu 1983 – Vasile Curticăpeanu, *Conceptul de națiune în opera istoriografică a generației de la 1848*, în *Revista de istorie*, 36, 1983, 6, p. 545-559.
- Dandu 1998 – Nicoleta Dandu, *Un manuscris olograf al lui Nicolae Bălcescu. Contribuții la gândirea sa privind organizarea statului român modern*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, XII, 1998, p. 117-131.
- Delureanu 1998 – Ștefan Delureanu, *Mișcările liberal-democratice europene din secolul al XIX-lea și protagoniștii lor în percepția adversarului*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, XII, 1998, p. 21-50.
- Diculescu 1973 – Vladimir Diculescu, *Bresle, negustori și meseriași în Țara Românească (1830-1848)*, București, 1973.
- Dumas, Dumas 2003 – Olivier Dumas, Felicia Dumas, *Enseignement du français et pensions françaises à Iași au XIX-ème siècle*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (ed.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 117-127.
- Eliade 1982 – Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, 1982.

- Emerit 1969 – Marcel Emerit, *Les Saint-Simoniens en Roumanie*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, VIII, 1969, 3, p. 723-728.
- Filitti 1934 – Ioan C. Filitti, *Principatele Române de la 1828 la 1834. Ocupația rusească și Regulamentul Organic*, București, 1934.
- Georgescu 1937 – Elvire Georgescu, *Un mémoire inédit sur les Principautés Danubiennes au XIX-e siècle*, în *Revue Historique du Sud-Est Européen*, XIV, 1937, 4-6, p. 125-150.
- Georgescu 1968 – Titu Georgescu, *Mărturii franceze despre 1848 în țările române*, București, 1968.
- Ghica 1914 – Ion Ghica, *Scrisori*, vol. III (*Scrisori către V. Alecsandri*), București, 1914.
- Ghica 1967 – Ion Ghica, *Scrisori către Vasile Alecsandri*, București, 1967.
- Hitchins 1998 – Keith Hitchins, *România 1774-1866*, București, 1998.
- Hurmuzaki 1891 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor din anii 1802-1849, adunate și coordonate de D. A. Sturdza – D. C. Sturdza și Octavian Lugoșianu*, supliment I, vol. IV, București, 1891.
- Hurmuzaki 1895 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supliment I, vol. VI, 1827-1849. *Documente adunate și coordonate de D. A. Sturdza și C. Colescu-Vartic*, București, 1895.
- Hurmuzaki 1913 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825-1846) culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodos*, București, 1913.
- Hurmuzaki 1916 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVIII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1847-1851): cu un apendice cuprinzând două documente din 1595 și 1599 precum și documente diplomatice rusești din 1817-1821*, București, 1916.
- Iordăchescu 2003 – Lăcrămioara Iordăchescu, *Statutul reprezentanțelor diplomatice franceze în Principate, 1798-1859*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (ed.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 195-213.
- Iorga 1924 – Nicolae Iorga, *La pénétration des idées de l'Occident dans le Sud-Est de l'Europe aux XVII-e et XVIII-e siècle*, în *Revue Historique du Sud-Est Européen*, I, 1924, 4-6, p. 102-138.
- Iorga 1934 – N. Iorga, *Trois voyageurs en Orient de 1841 à 1921*, în *Revue Historique du Sud-Est Européen*, XI, 1934, 4-6, p. 103-127.
- Isar 1972 – Nicolae Isar, *J. A. Vaillant și profesorii francezi din cadrul Colegiului „Sf. Sava” (1829-1848)*, în *Analele Universității București. Istorie*, XXI, 1972, 2, p. 37-51.
- Isar 1978 – N. Isar, *Ideile social-politice ale lui Scarlat Vîrnav – fondatorul Bibliotecii Române din Paris (1846)*, în *Revista de Istorie*, 31, 1978, 8, p. 1433-1442.
- Isar 2004 – N. Isar, *Principatele Române de la 1821 la 1848. Sub semnul Renașterii naționale (sinteză și culegere de texte)*, București, 2004.

- Istoria românilor 2003 – Dan Berindei (coord.), *Istoria românilor*, vol. VII, tom I, *Constituirea României moderne (1821-1878)*, București, 2003.
- Liu 1972 – Nicolae Liu, *Nicolae Bălcescu et la légende napoléonienne en Roumanie*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XI, 1972, 4, p. 581-601.
- Liu 1984 – Nicolae Liu, *La révolution de 1848 et les rapports intellectuels franco-roumains*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXIII, 1984, 2, p. 129-143.
- Liu 1988 – Nicolae Liu, *Intelectualii români în revoluția de la 1848*, în *Revista de istorie*, 41, 1988, 4, p. 404-418.
- Maior 1968 – Liviu Maior, *O pagină din legăturile franco-române. Hyppolite Desprez, călător în Țările Române*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, XIII, 1968, 2, p. 103-113.
- Oncescu 2007 – Iulian Oncescu, *România în politica orientală a Franței (1866-1878)*, Târgoviște, 2007.
- Petrescu 2009 – Ștefan Petrescu, *Ortodoxie, națiune și societate în Țările Române. Grecii și dreptul de pământean în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, XXII, 2009, p. 123-140.
- Platon 1965 – Gh. Platon, *Contributions à la connaissance des mouvements sociaux et politiques antérieurs à l'année révolutionnaire 1848 en Moldavie. La « Société (Association) Philanthropique »*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, IV, 1965, 5, p. 943-962.
- Platon 1981 – Alexandru-Florin Platon, *Imaginea Franței în Principatele Române: modalități de difuzare (secolele XVIII-XIX)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, XVIII, 1981, p. 201-210.
- Platon 1987 – Gh. Platon, *Les Principautés Roumaines dans les relations internationales à l'époque du Règlement Organique (1830-1853) (I)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, XXIV, 1987, p. 27-45.
- Platon 1993 – Gh. Platon, *Moldova și începuturile revoluției de la 1848*, Chișinău, 1993.
- Platon 1995 – Gh. Platon, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. I, Iași, 1995.
- Platon 1998 – Gh. Platon, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. II, Iași, 1998.
- Platon 2000 – Gh. Platon, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. III, Iași, 2000.
- Platon 2005a – Gh. Platon, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. V, Iași, 2005.
- Platon 2005b – Gheorghe Platon, *Românii în veacul construcției naționale. Națiune, frământări, mișcări sociale și politice, program național*, București, 2005.
- Ploșteanu 1978 – Grigore Ploșteanu, *Corespondențe diplomatice inedite privind tendințele de unitate națională ale românilor în epoca revoluției de la 1848*, în *Vatra*, 8, 1978, 6, p. 9.

- Popovici 1958 – Val. Popovici, *Despre activitatea emigranților poloni în Moldova în anii 1846-1848*, în *Studii și cercetări științifice. Istorie*, IX, 1958, p. 73-80.
- Stan 1986 – Apostol Stan, *Trăsături ale revoluției române de la 1848*, în *Revista de istorie*, 39, 1986, 2, p. 138-146.
- Stan 1988 – Apostol Stan, *Unitatea națională prin legături între cărturari în anii anteriori revoluției de la 1848*, în *Revista de istorie*, 41, 1988, 4, p. 386-403.
- Turliuc 2002 – Cătălin Turliuc, *Ideea națională și construcția politică modernă*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc (coord.), *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași, 2002, p. 11-22.
- Turliuc 2003 – Cătălin Turliuc, *Modelul național francez și receptarea lui în mediul românesc*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (ed.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 19-28.
- Ungureanu 1958 – Gh. Ungureanu, *Frământări social-politice premergătoare mișcării revoluționare din 1848 în Moldova*, în *Studii. Revistă de istorie*, XI, 1958, 3, p. 51-76.
- Varta 1994 – Ion Varta, *Un memoriu inedit al prințului Constantin Moruzi din 1848 adresat țarului Nicolae I*, în *Revista istorică*, V, 1994, 5-6, p. 563-571.
- Vărzaru 1984 – Simona Vărzaru, *Prin Țările Române. Călători străini din secolul al XIX-lea*, București, 1984.
- Vărgolici 1970 – Teodor Vărgolici, *D. Bolintineanu la Paris*, în *România literară*, 3, 1970, 2, p. 12.
- Vitcu 1995 – Dumitru Vitcu, *Nicolae Bălcescu și contemporanii săi din Moldova*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, XXXII, 1995, p. 165-175.
- Xenopol 1929 – A. D. Xenopol, *La France en Roumanie (son amitié, son influence)*, în *Cele Trei Crișuri*, X, 1929, p. 86-88.
- Zub 1994a – Al. Zub, *În orizontul istoriei*, Iași, 1994.
- Zub 1994b – Al. Zub, *La sfârșit de ciclu. Despre impactul Revoluției franceze*, Iași, 1994.

VIZITA ÎMPĂRATULUI FRANCISC IOSIF I LA TÂRGUL GĂINII DIN ANUL 1852*

Marinel CHIRIȚESCU**

The Visit of Emperor Francis Joseph I to Târgul Găinii in 1852

Abstract. *In order to understand the dynamics of the “Girls’ Fair”, we consider it significant to dwell on the Austrian emperor’s visit to the fair in 1852 and provide detailed information about this visit to Moșilor Country and Găina Mountain. We offer an additional argument to the idea that the leaders of the Romanians wanted to ensure that, through this visit, the monarch would immediately realise the real situation with the mobs and “decorate” the Romanian nation. Recovering the representations, speeches and facts, we offer an important sequence from the history of Transylvania in the mid-nineteenth century, by focusing on the Romanian reality and on information provided by the emperor’s visit.*

Keywords: *travel, Moșilor Country, Avram Iancu, decoration, Găina Mountain.*

Cuvinte-cheie: *călătorie, Țara Moșilor, Avram Iancu, decorație, Muntele Găina.*

Târgul Găinii sau „Târgul de fete” de pe Muntele Găina este cea mai mare sărbătoare populară montană în aer liber din România¹. Pentru a înțelege mai bine dinamica acestuia, am considerat că este relevant și oportun să ne oprim asupra vizitei împăratului austriac Francisc Iosif I la Târgul Găinii din anul 1852, să oferim informații detaliate despre acest periplu în Țara Moșilor și la Târgul de pe Muntele Găina, și să prezentăm și analizăm următoarele aspecte: contextul istoric în care a fost făcută vizita imperială, scopul călătoriei suveranului, rolul lui Avram Iancu în modificarea traseului și în pregătirea vizitei împăratului, desfășurarea vizitei monarhului, cauzele refuzului lui Iancu de a se întâlni cu suveranul.

Vizita împăratului Francisc Iosif I în Transilvania și în Munții Apuseni a fost prezentată și analizată de mai mulți autori (Doru Radosav², Petre Din³,

* Această lucrare a fost realizată cu sprijinul proiectului POCU 153770, cu titlul: *Accesibilitatea cercetărilor avansate pentru o dezvoltare economică sustenabilă – ACADEMIKA*, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Capital Uman 2014-2020.

** Doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: marinel.chiritescu@uab.ro.

¹ *Târgul de Fete* 2021, p. 6.

² Radosav 2002, p. 251-252.

³ Din 2006, p. 173-178.

Silviu Dragomir⁴, Octavian Tătar⁵). Cu toate acestea, expunem și noi câteva opinii referitoare la vizita imperială în Țara Moșilor și pe Muntele Găina, ca parte a călătoriei din Transilvania și dorim să oferim o argumentare în plus la ideea că Avram Iancu și frunzașii românilor au vrut ca prin această vizită împăratul Francisc Iosif I să constate la fața locului situația reală a moșilor și să „decoreze” națiunea română.

Franz Joseph al Austriei (în română Francisc Iosif I, în cehă František Josef I, în maghiară Ferenc József I, în italiană Francesco Giuseppe I, în croată Franjo Josip I), a fost din 1848 până în 1916 împărat al Austriei din Casa de Habsburg, rege al Ungariei, al Boemiei și al Croației, mare duce al Bucovinei, marchiz de Moravia, mare voievod al Voievodatului Serbia, mare principe de Transilvania (fiind ultima persoană care a ocupat această funcție între 1848 și 1867). Francisc Iosif I (1830-1916) a fost una dintre marile personalități istorice care, la vârsta de 22 de ani, a vizitat și a participat la Târgul de pe Muntele Găina⁶, în al treilea an de guvernare din lunga domnie de 68 de ani.

Vizita împăratului Austriei, Francisc Iosif I, în Țara Moșilor și la Târgul din 21 iulie 1852 de pe Muntele Găina⁷ a avut loc după momentul revoluției din 1848-1849, când moșii conduși de Avram Iancu și-au dovedit atașamentul față de tron, când s-au luptat alături de imperiali cu ungurii și i-au împiedicat pe insurgenții maghiari să ocupe regiunea muntoasă cuprinsă între „Sameș, Mureș și isvoarele Crișurilor”⁸.

La 2 septembrie 1849 guvernatorul austriac al Transilvaniei, baronul Ludwig von Wohlgemuth, a adresat o circulară către poporul român prin care anunța că odată cu înfrângerea Ungariei nu mai era necesară ridicarea maselor la arme, fiind dizolvat Landsturmul, care apăruse stăpânirea legală. Totodată, a fost anunțat că egalitatea și dreptatea se vor preface în adevăr în întreaga monarhie, și în scurt timp și în Transilvania, prin înființarea instituțiilor necesare. Românii s-au conformat înștiințării date de guvernatorul Transilvaniei⁹.

La 15 septembrie 1849, Avram Iancu se supunea guvernatorului Ludwig von Wohlgemuth, apoi îi scria lui Mihail Andreica, numit de el prefect în locul decedatului Buteanu, care servise ca tribun în bătăliile cu Imre Hatvani și mai apoi, ca prefect și în cele purtate împotriva lui Kemény Farkas, că toate prefecturile românești erau desființate de guvernator, deoarece Landsturmul nu mai era necesar. Avram Iancu îi cerea lui Mihail Andreica să

⁴ Dragomir 1988, p. 1-372.

⁵ Tătar 1997, p. 59-65.

⁶ CL 2019, p. 1-2.

⁷ Todea 2020, p. 391.

⁸ Rosetti 1929, p. 118.

⁹ Suciu, Bolovan 1997, p. 1018-1019, 1035.

desființeze și el lagărul militar al prefecturii, format din trupe populare românești, să-i trimită pe zărăndeni la casele lor și să-i îndemne a fi și în continuare loiali împăratului care îi va alina pe fiecare în parte și națiunea română în întregul ei cu „sfânta dreptate” promisă popoarelor imperiului¹⁰.

Tronul imperial era puternic și fusese salvat și prin jertfa a mii de români uciși în timpul revoluției de la 1848-1849 și arderea a 300 de sate românești. Nu era cazul ca după aceste sacrificii națiunea română să cadă iarăși victimă umilințelor și prigonirilor maghiare. Acum ea era conștientă de drepturile sale, iar acestea erau promise și meritate¹¹.

După atâtea suferințe Avram Iancu și moții săi au sperat că vor primi o răsplată binemeritată după cum le făgăduise împăratul Ferdinand I (1835-1848) și comandantul suprem al Transilvaniei, baronul austriac general Anton Puchner, încă din 1848, prin proclamațiile emise unele după altele, iar apoi împăratul Francisc Iosif I în februarie-iulie 1849, care le-au promis școli naționale, libertate și drepturi pentru națiunea română¹².

Cu toate acestea se pare că românii și-au schimbat doar conducătorii, întrucât de-abia scăpați de guvernanții, militarii și comisarii maghiari, au căzut sub autoritatea celor austrieci. Dar la nivelele inferioare ale aparatului austriac (cercuri, subcercuri, districte etc.) funcționarii aparatului neoabsolutist erau câteodată de naționalitate maghiară. Moții n-au înțeles cum era posibil ca ei, care au luptat pentru națiune și împărat, iar ungurii împotriva lor, să cadă iarăși jertfă umilințelor și prigonirilor maghiare¹³. Deși, între toamna anului 1848 și vara lui 1849, ungurii și austriei au fost adversari, ei și-au păstrat mentalitatea de stăpâni ai românilor¹⁴.

După tracasările și necazurile suferite de români, de prefecti și de tribuni, urmate de încercarea de arestare a lui Avram Iancu de la Câmpeni, din decembrie 1849, când moții l-au scos cu forța din mâinile jandarmilor și arestarea preventivă a lui Axente Sever, decorarea frunțașilor români semăna cu o simplă batjocură. Era necesar, potrivit lui Papiu Ilarian, să fie decorată națiunea cu drepturile și libertățile promise și apoi persoanele fizice. De aceea o parte a frunțașilor români, printre care și Avram Iancu, au refuzat decorațiile imperiale¹⁵.

Avram Iancu a dat o declarație la Prefectura poliției orașului Viena în care sublinia și motiva că el, garant al poporului pe care l-a îndemnat să creadă

¹⁰ *Ibidem*, p. 1018; Dragomir 1988, p. 295.

¹¹ Suci, Bolovan 1997, p. 1035, 1041; Balog 2019, p. 79-83.

¹² Suci, Bolovan 1997, p. 1012, 1040.

¹³ *Ibidem*, p. 1032.

¹⁴ *Ibidem*, p. 1011.

¹⁵ Pascu 1972, p. 146-147; Pervain, Chindriș 1972, p. 26-27; Suci, Bolovan 1997, p. 987-1123.

că promisiunile împăratului vor prinde viață, nu poate primi decorația până când drepturile și libertățile constituționale, egalitatea națiunii române cu celelalte națiuni nu vor deveni realitate. Fostul prefect Avram Iancu nu putea să apară în ochii poporului în postura unui nemernic care l-a amăgit cu cuvinte frumoase, dar goale. Dacă ar fi acceptat atunci decorația și-ar fi blocat orice posibilități de a întreprinde în viitor ceva pentru împărat și națiune¹⁶.

Având argumentul participării la luptă, până în ultima zi, împotriva trupelor ungurești rebele, liderii politici români, participanți la negocierile dintre 1849 și 1851 de la Viena, au vrut să obțină materializarea în constituția imperială a mai multor obiective înscrise în Petițiunea Națională, acel program revoluționar formulat la Blaj în 3-5 mai 1848, unde s-a depus jurământ de credință față de națiunea română și față de împăratul de la Viena. Cu toate acestea, împăratul și Curtea vieneză nu au dat recunoașterea cuvenită revendicărilor poporului român din Transilvania.

În perioada 1848-1851 și în anii următori, programele naționale românești au fost autonomiste și descentralizatoare atât în raport cu maghiarii, cât uneori și cu austriecii¹⁷. Totuși activitatea politică a românilor ardeleni de la mijlocul secolului al XIX-lea era axată pe recunoașterea lor ca națiune în Transilvania și fidelitatea acestora față de împăratul de la Viena.

În acest context, în vara anului 1852, împăratul Francisc Iosif I a anunțat o vizită în Transilvania¹⁸. După ce tânărul monarh a străbătut o parte dintre provinciile vestice și nordice ale imperiului (Silezia, Moravia, Galiția, Bucovina), a urmat vizita în Ungaria, apoi în Partium, Banat și Transilvania. Călătoriile imperiale sunt percepute ca evenimente care generează sărbători, festivități, jocuri și antrenează o detașare de cotidian¹⁹.

Vizitele imperiale erau făcute din rațiuni de propagandă și pentru consolidarea sentimentului dinastic al supușilor. În periplurile sale, împăratul Francisc Iosif I a fost preocupat îndeosebi de cunoașterea provinciilor imperiului, prin participarea la diverse activități: vizitarea de expoziții, târguri și edificii, aplicații ale armatei, inaugurarea unor obiective importante (canalul navigabil de la Porțile de Fier – 1896), oferirea de medalii și decorații supușilor. Împăratul a fost primit și în 1852 și după aceea, în regiunile vizitate din imperiu (1879 – Ungaria, 1880 – Galiția, 1891 – Banat, 1895 – Transilvania, 1914 – Banat), cu mult entuziasm de diferitele categorii sociale și naționalități ale imperiului²⁰.

¹⁶ Dragomir 1988, p. 308-310.

¹⁷ Suciu, Bolovan 1997, p. 1011.

¹⁸ Pogăniș Ilie 2021, p. 66; Șandor, Gomboș 2004, p. 115.

¹⁹ Radosav 2002, p. 8; Din 2006, p. 173.

²⁰ Cârja 2022, p. 61.

În Transilvania, în vara anului 1852, unul dintre scopurile călătoriei tânărului monarh l-a reprezentat descoperirea la fața locului a realităților vastului imperiu, pentru ca astfel, cunoscând mai bine unele aspecte, să poată lua decizii conform propriilor convingeri, fără a se baza prea mult pe sfatul miniștrilor săi, de a facilita succesul politicii Curții vieneze și de a-i cunoaște la ei acasă pe locuitorii Țării Moților²¹. În viziunea liderilor români, vizita imperială în Transilvania oferea ocazia continuării dialogului politic dintre suveran și reprezentanții națiunii, cadru favorabil înaintării unor revendicări legate de medierea conflictului pentru păduri și dreptul la lemnărit al moților sau rezolvarea lui printr-o intervenție directă a împăratului²².

În vederea efectuării vizitei suveranului în Transilvania, autoritățile locale și cele centrale implicate au început pregătirile necesare, planificând amănunțit vizita²³. Aflat la Sibiu în acele momente, Avram Iancu a aflat despre drumul suveranului în Transilvania. Întors în munți, i-a convocat pe colaboratorii cei mai apropiați, dezvăluindu-le intenția de a-l invita pe împărat să viziteze Țara Moților, ținutul desfășurării luptelor cu ungurii, ca să vadă situația reală din munți. În 6 iulie a plecat la Sibiu împreună cu tribunul Mihail Andreica și cu Simion Bărnuțiu, astfel încât acesta din urmă să stăruie pe lângă guvernatorul Transilvaniei, prințul Karl von Schwarzenberg²⁴, pentru a determina schimbarea itinerariului împăratului. Cu această ocazie își lua asupra sa răspunderea organizării primirii împăratului în munți. La 11 iulie Iancu se afla la Deva, împreună cu câțiva tribuni în fruntea unei delegații, și-l ruga din nou pe principele Schwarzenberg, pe baza acordului cu Andrei Șaguna, să intervină ca monarhul să schimbe ruta călătoriei pentru a străbate Munții Apuseni în drum spre Alba Iulia²⁵. A stăruit atât de mult în propunerea sa, încât până la urmă a izbutit să obțină consimțământul tuturor. Înștiințat de dorința lui Avram Iancu și a moților, împăratul a acceptat să-și modifice traseul călătoriei, pentru a vizita și ținutul Câmpenilor. Monarhul a hotărât să-și modifice programul, schimbând traseul de la Brad prin Baia de Criș, pentru a urma drumul spre Hălmagiu, iar de acolo peste Muntele Găina la Vidra de Sus și la Câmpeni²⁶. Fruntașii români au văzut în gestul împăratului multă bunăvoință, dar, cu toate acestea,

²¹ Din 2006, p. 174; Petresc 2015.

²² Dragomir 1988, p. 312-314; Dragomir 2022, p. 424-428; Petresc 2015; Badea, Bodea 1976, p. 125.

²³ Din 2006, p. 175.

²⁴ Karl Borromäus zu Schwarzenberg (Karl Borromäus Fürst zu Schwarzenberg), uneori Carol al II-lea Schwarzenberg (1802-1858), a fost guvernator al Marelui Principat al Transilvaniei între anii 1851 și 1858.

²⁵ Pușcariu 1913, p. 28.

²⁶ Pascu 1972, p. 217-218; Pogan Ilie 2021, p. 66; Șandor, Gomboș 2004, p. 115.

lucrurile nu vor merge mai departe, căci nimeni nu a încercat să culegă roadele acesteia.

Firește, astăzi ne putem pune întrebarea de ce atâta insistență pentru modificarea traseului imperial? Credem că Iancu și ceilalți fruntași au dorit ca împăratul să vadă pe viu locurile unde, la 1848-1849, românii au săvârșit fapte de eroism, să vadă sărăcia locuitorilor și importanța pădurilor pentru moți, și, pe temeiul acestor realități, să ia măsuri de îmbunătățire a situației. Șansele pe care le oferea această vizită i-au determinat deci pe fruntașii moșilor să facă eforturi pentru a modifica ruta.

Deși nu a știut nimic sigur despre hotărârea împăratului, Avram Iancu, pe cheltuiala sa, pentru că de altfel nimeni nu se angajase să-l ajute, a dispus construirea unui pavilion din lemn cioplit, unde să instaleze o sufragerie pe Muntele Găina pentru masa împăratului și a înalților oaspeți ce îl însoțeau. Celor mai buni meșteri ciubărari le-a cerut să facă repede donițe și ciubere pentru a împodobi o mare poartă de triumf în Câmpeni, la intrarea dinspre Găina. S-a îngrijit să fie reparat drumul și podurile de lemn stricate, iar moșilor, ce-l ascultau fără cârtire, le-a cerut din timp să dea oaspeților caii cei mai frumoși și mai buni de călărit. Abia la 19 iulie 1852, când mai era puțin timp până să înceapă vizita, printr-o ștafetă de la Timișoara, i s-a comunicat lui Iancu schimbarea itinerarului, așa cum a dorit și că „împăratul în a 21-a iulie va să doarmă în Câmpeni, unde pe la Brad, Hălmagiu și preste Găina vrea a călători”²⁷. În acest timp, a trimis la Cluj după făclii, în caz că sosirea împăratului va fi amânată până noaptea târziu. L-a invitat pe George Barițiu să vină la Câmpeni ca să rostească un discurs în limba germană la sosirea suveranului și i-a scris lui Grigore Mihali să pornească împreună cu Simion Balint în întâmpinarea împăratului²⁸.

Programul vizitei imperiale din Transilvania a fost pregătit până la cel mai mic detaliu, pe zile și pe ore. În *Gazeta Transilvaniei*, din 5 iulie 1852, se spunea, spre exemplu, că „în 20 iuliu a.c. după amiază pe la 4 ore pe cându se crede că Mai. Sa va pasa preste frontiera Transilvaniei încoce ...”²⁹.

Și într-adevăr, la 20 iulie 1852, a avut loc intrarea triumfală a monarhului Francisc Iosif I pe teritoriul Transilvaniei „întâia oră pe pământul patriei noastre în Ardealu”³⁰. La punctul trecerii dinspre Banat în Transilvania, pe dealul Coșeviței, din comuna Margina, județul Timiș de astăzi, a fost ridicat un arc de triumf „forte mărețiu și pomposu”, decorat cu flamuri „negre-galbine, roșii albe, și vinete-galbine-roșii cu inscripțiunea Viribus

²⁷ Șterca Șuluțiu 1995, p. 143.

²⁸ Pogan Ilie 2021, p. 66; Șandor, Gomboș 2004, p. 116.

²⁹ *Monarchia* 1852a, p. 201.

³⁰ *Monarchia* 1852b, p. 205.

Unitis”³¹. Lângă acest arc de triumf erau adunați încă de dimineață, de la ora 9, numeroși demnitari militari și civili, alături de guvernatorul militar și civil, principele de Schwartzenberg, cărora li s-a alăturat pe la ora 9.30 și „episcopu diecesanu barone Andreiu Schaguna”³², viitorul mitropolit ortodox al Transilvaniei (1864), însoțit de protopopi și preoți, precum și de nobili maghiari din părțile Hunedoarei³³. Vestea sosirii monarhului a fost adusă la ora 12.30 de un dragon călare. Pe la ora 1 a sosit împăratul, având înaintemergător pe guvernatorul Ungariei, arhiducele Albrecht. Tânărul monarh a coborât din trăsură „între vivatele cele mai entusiastice”³⁴, fiind întâmpinat de principele guvernator. După care episcopul Andrei Șaguna, „îmbrăcat în întreg ornatul arhieresc”³⁵, a rostit o cuvântare în numele națiunii române și a bisericii în limba germană care începea astfel: „Maiestate Apostolică! Prea îndurate Domn și Împărat! Nu marginile expresiunilor noastre sunt și marginile simțămintelor pe care dorește astăzi inima noastră să le exprime ...”³⁶. Împăratul a răspuns că primește cu deosebită plăcere omagiile românilor și că e încredințat că aceștia și pe viitor, ca și până atunci, îi vor fi credincioși. Apoi a vorbit cu episcopul Șaguna, după care a trecut pe sub arcul de triumf și s-a apropiat de reprezentanții aristocrației maghiare, care, la rândul lor, i-au adus omagiul. Apoi între vivatele mulțimii s-a urcat în șaretă, îndreptându-se spre Dobra și Deva. Dintre cei prezenți, mulți au înmânat împăratului „rugări, pe care Monarhul le primi cu toată blândețea”³⁷.

La Deva, suveranul a fost întâmpinat de garnizoana orașului cu fast și onoruri militare, iar vicarul greco-catolic Ștefan Moldovan l-a primit cu o cuvântare de bun-venit. Apoi împăratul s-a odihnit pentru scurt timp la Magna Curia (Curtea Mare), fosta reședință a lui Gabriel Bethlen³⁸.

În continuarea traseului său, în cea de-a doua parte a zilei de 20 iulie 1852, coloana imperială s-a deplasat la Săcărâmb, unde Casa de Habsburg era principalul acționar al exploatărilor de aur. Tânărul împărat Francisc Iosif I, însoțit de guvernatorul transilvănean Schwartzenberg și de feldmareșalul Carol Kühne, îmbrăcat într-o mantie de mătase, a vizitat localitatea montană, instalațiile de preparare a minereului și mina de aur „Iozef” și a oferit înalte decorații unor membri ai elitei locale. Josef Franzenau, administratorul minelor de aur, a primit Ordinul „Franz Joseph”, în grad de Cavaler, iar

³¹ *Ibidem*; Din 2006, p. 177.

³² *Monarchia* 1852b, p. 205.

³³ *Ibidem*; Reiner 1888, p. 2-3.

³⁴ *Monarchia* 1852b, p. 206.

³⁵ Popea 1879, p. 46.

³⁶ *Ibidem*; *Monarchia* 1852b, p. 206.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Petresc 2015; Reiner 1888, p. 3.

protopopului român Sabin Piso i s-a decernat Medalia de Aur. Suveranul și înalții demnitari din suita sa au semnat în Cartea de Aur. La locul numit „Pădurea de argint”, monarhul a băut apă dintr-un izvor, care, de atunci, i-a purtat numele: „Izvorul Franz Josef”. În semn de încredere, împăratul a dormit în noaptea de 20/21 iulie la Săcărâmb³⁹. În acest timp, Avram Iancu l-a trimis pe Mihail Andreica, împreună cu alți tineri în Zarand, să pregătească primirea în satele pe unde urma să treacă alaiul imperial⁴⁰.

La 21 iulie 1852 suita împărătească a pornit la drum trecând prin Șoimuș și Ormindea, iar la ora 9.00 dimineața a ajuns în Pasul Vălișoara, pe hotarul dintre fostele comitate Hunedoara și Zarand. Aici, în Dealul Mare, între Băița și Brad, împăratul Francisc Iosif I a fost întâmpinat de prefectul pașoptist al Roșiei Montane, protopopul Simion Balint, alături de o mică delegație românească și de o ceată de moți călări, iar fiicele protopopului greco-catolic Grigore Mihali din Zlatna (fuseseră alese de către Avram Iancu, fiind vestite în tot Ardealul pentru frumusețea lor), îmbrăcate în frumoase costume naționale specifice Țării Moșilor, i-au oferit monarhului buchete de flori și au rostit un cuvânt de bun-venit în limba germană. Avram Iancu urma să-l aștepte pe Muntele Găina⁴¹. De aici protopopul din Roșia, Simion Balint, l-a însoțit pe monarh în călătoria prin munți⁴².

Continuându-și traseul, împăratul a mers la Brad, unde a fost întâmpinat cu „cele mai vii semne de omagiu și onoare”⁴³, apoi la Baia de Criș, iar pe la ora 12.00 convoiul imperial a ajuns la Hălmașiu⁴⁴, unde „poporul în cete sărbătorești, la număr nemăsurate, întâmpină și urmă pe împăratul cu fețe vesele și cu inimile pline de bucurie, care se manifestă în cele mai sincere strigări de vivate”⁴⁵.

Pe tot traseul, cortegiul ce-l însoțea pe împărat era compus din: o companie înarmată de soldați împărătești (husari) călare, șambelanii și rădvanele vieneze în care călătorea tânărul împărat cu suita sa oficială, ceata de moți călări cu protopopul Balint în frunte, autoritățile guberniale conduse de prințul Schwartzenberg și jandarmi călări, comandați de ofițerul Iosif Löwenhardt⁴⁶.

³⁹ Reiner 1888, p. 3; *Monarchia* 1852b, p. 208; *Monarchia* 1852c, p. 211.

⁴⁰ Șandor, Gomboș 2004, p. 116.

⁴¹ *Ibidem*; Petresc 2015; Pogan Ilie 2021, p. 66; Mitu 2006, p. 205-206.

⁴² *Monarchia* 1852b, p. 208.

⁴³ *Monarchia* 1852c, p. 211.

⁴⁴ Șandor, Gomboș 2004, p. 116.

⁴⁵ *Monarchia* 1852c, p. 211.

⁴⁶ *Monarchia* 1852b, p. 208; Reiner 1888, p. 3-4; Petresc 2015.

După un popas de o oră, pe la ora 13.00 împăratul a plecat de la Hălmagiu⁴⁷, prin Hălmăgel, spre Muntele Găina, unde se desfășura vestitul târg dintre țări. Serbarea populară din 21 iulie 1852 de pe Muntele Găina s-a bucurat de o amplă participare, la acea manifestare luând parte „la așanumitul târgul fetelor – cu miile – bărbați și femei, tineri și bătrâni”⁴⁸.

În 21 iulie 1852, către amiază, Avram Iancu l-a trimis pe Mihail Andreica, tribunul său din Câmpeni, cu o ceată de 100 de călăreți ce purtau patru stindarde, de la Găina pe drumul Hălmagiului, pentru a servi ca escortă de onoare tânărului împărat habsburg. „Pe la 4 ore, ajungând Mai. Sa în vârful Muntelui Găina”⁴⁹ în plină zi de târg, „între mulțimea prea numeroasă, în haine sărbătorești”⁵⁰ trebuia să fie întâmpinat de Iancu care pregătise aici porți triumfale, colibe de frunzari și mese pentru recreere. „Craiul munților” a venit de dimineață să supravegheze pregătirile primirii. Tradiția locului spune că Avrămuț, cum îi ziceau moșii, ar fi pregătit pe Muntele Găina în locul numit „Chipul împăratului”, o masă unde să ia suveranul prânzul. Pe lespeda de piatră, unde Avram Iancu și monarhul Francisc Iosif I urmau să prânzească împreună, ar fi pus pe cineva să cioplească cuvintele rămase proverbiale „Un nebun și un mincinos nu se vor putea întâlni niciodată”. Cuvintele acestea explică comportamentul avocatului român pe tot parcursul vizitei, refuzul său de a-l întâmpina pe împărat, argumentând de câte ori era întrebă, că are încă multe de isprăvit. Primirea de pe platoul Găinii va fi condusă de către protopopul Balint, după ce „craiul munților” plecase cu două ore înainte de sosirea monarhului în mare grabă spre Câmpeni. Și mama lui Avrămuț, Maria, l-a întâmpinat pe împărat tot pe platoul Găinii, fluturând în mâini un steag alb în fruntea unei cete de moațe călare. Femeile i-au oferit monarhului mâncăruri românești tradiționale pe care acesta, se pare, le-a apreciat, găsind delicios „balmoșul” pregătit pentru prânzul împărătesc⁵¹.

Aici, pe Muntele Găina, cu ocazia acestui târg, conform protocolului stabilit, împăratul trebuia să-i înmâneze lui Avram Iancu decorația imperială pentru participarea la lupta din Munții Apuseni, împotriva armatei lui Lajos Kossuth. Se spune că împăratul s-a simțit jignit că nu a fost întâmpinat de Iancu, mai ales că informatorii lui i-au raportat că acesta s-a aflat pe platoul târgului, dar că nu a dorit să primească decorația la acest târg, ci la Câmpeni,

⁴⁷ Șandor, Gomboș 2004, p. 117.

⁴⁸ Pușcariu 1913, p. 28-29.

⁴⁹ *Monarchia* 1852c, p. 211.

⁵⁰ Pușcariu 1913, p. 29-30.

⁵¹ Dudaș 1989, p. 204-205; Dragomir 1988, p. 343-345; *Monarchia* 1852c, p. 211; Mitu 2006, p. 205-206; Pascu 1972, p. 217-218; Pascu, Pervain 1976, p. 65; Șandor, Gomboș 2004, p. 117; Teodor 1972, p. 164-174.

pentru a nu conturba desfășurarea normală a serbării tradiționale anuale moțești⁵².

Cuvântarea omagială a protopopului Simion Balint, în limba latină, „cu care a primit pe Maiestatea Sa Împ. Austriei Francisc Iosif I în vârful Gainii”⁵³ a fost reprodusă în *Gazeta Transilvaniei*, cât și traducerea în română „Перомѣніѣ” – „Pe româniă”, care s-a făcut cu alfabetul chirilic (utilizat pentru scrierea limbii române până în 1862):

„Augustissime Cezare!

Bucuria ce o simte poporul românului locuitoriu în munți acum, când din grația Maiestății tale sacre i se dă ocaziune a saluta față către față pe Împăratul său, el nu mi-o poate mai bine explica decât renoind credința pe care a păstrat-o pururea ca pe cel mai scump odor și pe care mai în anii trecuți s-a ivit a o întări și cu fapta.

Prea înălțate Cesare! Noi n-avemu nici case împărătești, nici pregătiri de mare cuviniță; și ceea ce avem îți dăm, îți dăm ad. inimile noastre, pururea închinat ție, Preainălțate Împărate, și la mântuirea Austriei.

Drept aceea prea îndurate Împărate primește această jertfă, deși mică după mărimea ta, însă foarte mare după micșorimea noastră, și vezi, ca credincioșii români să te poată numi de restăurător al gintei române”⁵⁴.

Împăratul, în cuvântul de răspuns la alocuțiunea lui Balint, a elogiat pe scurt dar cu căldură devotamentul poporului român, curajul și eroismul său, dovedit prin fapte de arme și jertfe chiar și în zona în care se aflau. Apoi într-un cort făcut din frunze verzi a luat un scurt prânz alături de Simion Balint, Mihai Andreica, Axente Sever și alții⁵⁵.

Despre acel prânz, în 1884 îi povestea un bătrân lui Amos N. Tulea: „Maicămea au făcut balmoș de fărină de cucuruz și unt, din care a mâncat împăratul și l-a plătit împăratul cu 5 galbeni”⁵⁶.

În cinstea împăratului s-au dat pe platoul Muntelui Găina serbări însoțite de însuflețirea poporului⁵⁷. Intervievat în 1888 de un ziar vienez, la 36 de ani după vizită, ofițerul de jandarmi Iosif Löwenhardt, comandantul gărzii de corp a monarhului din acea vizită din 1852, a relatat că împăratul a ajuns pe creasta Găinei, la 5000 de picioare deasupra nivelului mării, după 18 ore de stat în șa, în locul unde se ține din bătrâni celebrul „Târg de fete”. Mai spunea Löwenhardt, că potrivit moșilor, doar o logodnă care a avut loc pe creasta Găinei poate aduce adevărata fericire valahă/adevăratul noroc valah.

⁵² Herman 1994, p. 65-66.

⁵³ Foiletonul 1852, p. 209.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Șterca Șuluțiu 1995, p. 143; Tătar 1997, p. 59-65; Ursu 1966, p. 219.

⁵⁶ Tulea 1884, p. 3.

⁵⁷ Godea, Știucă 2011, p. 163.

În cinstea împăratului a fost organizat pe Găina un mare festival popular. Populația moțească din Zarand a fost prezentă în număr mare cu prieteni și cu rude. Împăratul a rămas adânc impresionat de primirea făcută, precum și de tradițiile moțești remarcate la „Târgul de fete” de pe Muntele Găina, între care dansurile „Călușarii” pe care doisprezece bărbați le dansau cu bețe lungi, „Ardeleana” și „Pe picior”, și de cântecele muntenești și dialogurile poetizate ale îndrăgostiților⁵⁸.

Pe vârful Muntelui Găina se spune că a așteptat monarhul sosirea Iancului, dorind să-l vadă și să-i vorbească. După ce împăratul a negat națiunea română, Avram Iancu i-ar fi răspuns: „N-am a veni acolo sus, fiindcă nu avem vorbă împreună. Un nebun ca mine, și un mincinos ca tine nu se pot înțelege”⁵⁹. Surprins împăratul ar fi spus: *Also heute sehen wir den Iancu nicht und nimmer mehr!* (adică așadar astăzi nu-l vedem pe Iancu și niciodată mai mult)⁶⁰.

După prânzul luat de monarhul austriac la Târgul Găinii din 21 iulie 1852 și participarea la serbări, înainte de asfințit, convoiul împărătesc s-a urcat pe cai și a început coborârea de pe Muntele Găina. Jandarmii călări, împărțiți la dreapta și la stânga lui Francisc Iosif I, făceau cale prin mulțimea poporului de pe Găina. Când convoiul a ajuns în Incești, trecând prin fața casei lui Avram Iancu din Vidra de Sus, unde erau adunați preoți în veșminte de ceremonie și mulți săteni, împăratul a oprit o clipă și a gustat din paharul de vin curat cu care l-a îmbiat Alisandru Iancu, tatăl eroului, în uralele consătenilor. Se pare că marea buluceală produsă de mulțimea poporului l-a speriat pe împăratul Francisc Iosif I, care după relatarea comandantului jandarmeriei din suita împărătească Iosif Löwenhardt, striga mereu: *Vorwärts gendarmen!* (Înainte jandarmi!), iar după alte multe relatări, tot acolo văzând că Iancu nu îl primește, ar fi întrebat: *Wo ist der Iancu?* (Unde este Iancu?). „Craiul munților” nu s-a întâlnit cu împăratul, nu s-a lăsat înduplecat nici de rugămințile tatălui său, nici de cele lui August Treboniu Laurian sau ale lui Simion Bărnuțiu. Întrebat de Bărnuțiu de ce nu vine, Iancu i-a răspuns: „Toate sunt în zadar”. Prințul Carol Schwartzenberg, guvernatorul Transilvaniei, văzând că Iancu lipsea, și-a manifestat neliniștea pentru siguranța lor și l-a întrebat pe Simion Balint: „Suntem în siguranță aici?”. La care Balint încerca să-l liniștească, spunându-i: „Stăm buni cu capul nostru”. De aici a continuat drumul spre Câmpeni, unde împăratul avea să înnopteze⁶¹.

⁵⁸ Petresc 2015; Reiner 1888, p. 3.

⁵⁹ Dianu 1933, p. 94-95.

⁶⁰ Georgescu 1922, p. 10. *Apud* Sterca Șuluțiu 2021, p. 30.

⁶¹ Dudaș 1989, p. 205; Ursu 1966, p. 220; Șandor, Gomboș 2004, p. 115-118; Sterca Șuluțiu 2021, p. 81-82.

Referitor la acest episod de la Incești, de la Casa Iancului, există și o altă variantă care ne spune că împăratul, după ce cobora de pe creasta Găinei, urma să rămână peste noapte în Vidra, în locuința tatălui lui Iancu. „Craiul munților” l-ar fi așteptat pe Francisc Iosif I în casa părinților săi. Degeaba, pentru că în ultimă oră s-au făcut alte aranjamente. Fiind spre seară, împăratul a trecut în galop fără oprire prin Vidra, ajungând la Câmpeni pe la ora 22⁶².

La Câmpeni, unde Iancu a „mijlocit frumoasele și artificioasele portale, care fură clădite cu măiestrie din manufacturele muntenilor români, precum din donițe și coafe, doage, șindile, ș.a.”⁶³, împăratul a ajuns seara și a fost întâmpinat cu „arcuri și porți triumfale, stâlپuri verzi, flamuri nenumarabili: împărătești, provinciali și familiari”⁶⁴ și condus cu făclii aprinse, aduse din timp de Iancu de la Cluj, până la cartierul ce i s-a pregătit, sediul Legiunii „Avraria Gemina”. Iancu nu s-a întâlnit cu împăratul nici aici, nu a vrut să ia masa cu acesta alături de Simion Balint și Axente Sever. Se spune că s-a mulțumit să privească convoiul din mijlocul mulțimii, iar noaptea târziu, pe la ora 23, ar fi vrut să intre la împărat, dar nu a fost lăsat să meargă de Löwenhardt, din ordinul adjutantului Grünne și fără știrea lui Schwarzenberg. Löwenhardt nu i-ar fi permis să intre, spunându-i că monarhul doarme, iar Avram Iancu ar fi zis cu glas stins: „Atunci, doarmă în pace”. Acest lucru a avut ca rezultat și o ceartă între Schwarzenberg și Grünne. Nici a doua zi dimineața, în 22 iulie, liderul moșilor nu a putut fi înduplecat de Axente Sever, Simion Balint și Mihail Andreica să meargă în audiență la împărat. Iar toate încercările ulterioare de a-l determina pe Avram Iancu să se întâlnească cu monarhul la Detunata, Alba Iulia, Sibiu sau Cluj au rămas zadarnice⁶⁵.

Francisc Iosif I a plecat din Câmpeni, „centrul operațiunilor resbelice încontra rebelilor din anul 1848/9”, dimineața pe la ora 6 „printre mulțime, urmat de oftări și urări ... Doamne ține pe împăratul ca să ne ferească”⁶⁶.

De la Câmpeni monarhul a fost însoțit de mulțimea adunată de-a lungul drumului, de „strigări de vivate” până la Gura Roșiei unde împăratul a descălecat și a „cercetat șteampurile împărătești”. Apoi a mers la Roșia unde a fost primit de protopopul Simion Balint „în ornat bisericesc”⁶⁷. De aici s-a

⁶² Reiner 1888, p. 4; Dudaș 1989, p. 206.

⁶³ *Monarchia* 1852c, p. 211.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Șandor, Gomboș 2004, p. 118; Reiner 1888, p. 4; Tătar 1997, p. 59-65; *Monarchia* 1852b, p. 208; Mádly 2003, p. 39.

⁶⁶ *Monarchia* 1852c, p. 211.

⁶⁷ *Ibidem*.

suit la Detunata, unde „cu deosebită plăcere mănă bucate din străițele muntenilor” și un balmoș și a băut vin roșu din plosca protopopului Balint⁶⁸.

A mai mers călare până la Gura Cerbului, unde, descălecând, s-a suit în caleașcă și a călătorit prin Zlatna pe Ampoi în jos, „printre mai multe arcuri de triumf, înfrumusețate cu flamuri împărătești, cu de ale familiei domnitoare și cu cele ale patriei, fiind pretutindeni încântat de entuziasmul muntenilor”⁶⁹, iar pe la ora 5 după-amiaza a ajuns la Alba Iulia. La intrarea în oraș a fost întâmpinat de corporațiile maghiarilor și apoi de cele ale evreilor, de cler și episcopi. Episcopul romano-catolic Miklós Kovács a rostit o alocuțiune în latină, apoi episcopul greco-catolic Alexandru Șterca Șuluțiu a vorbit în germană⁷⁰. Cuvântarea episcopului român „a facutu asia impresiune în inima monarhului, încâtu o lacrima de îndestulare nu o au pututu ascunde de cătră cei cellu prive mai de aproape ...”⁷¹, se spunea într-un ziar al epocii.

„Iuțea cu care a venit imperatoriul din Săcărâmb în Câmpeni este de mare însemnătate, dar ieșirea imperatoriului din Câmpeni e și mai mare”⁷², îi scria Avram Iancu lui Simion Bărnuțiu, la 15 august 1852, într-o scrisoare redactată din Câmpeni.

Dacă viteza cu care s-a desfășurat călătoria imperială prin Țara Moșilor a stârnit mirare, o și mai mare uimire a stârnit un aspect al atitudinii și comportamentului lui Iancu, respectiv refuzul său sistematic de a se întâlni cu împăratul la Târgul de la Găina, la Vidra de Sus sau la Câmpeni, după ce se implicase în mod practic în pregătirile privind primirea festivă a suveranului din Munții Apuseni.

„De ce?” – s-au întrebat contemporanii săi, aceeași întrebare punându-se mereu, până în zilele noastre. Răspunsuri s-au dat și se vor mai da, dar până în prezent niciunul nu a fost unanim acceptat. Dintre părerile emise, am selectat câteva care ni s-au părut mai semnificative. George Barițiu a fost de părere că Iancu „a refuzat să-l întâlnească pe împărat, plătindu-i astfel măcar o mică parte din ingratitudea sa față de români ...”⁷³. Principalul său biograf, Silviu Dragomir, vedea în atitudinea eroului un „protest categoric împotriva indiferenței dovedite de împărat în cazul moșilor”⁷⁴. Academicianul Ștefan Pascu, referindu-se la atitudinea demnă a „craului munților”, scria că

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 212.

⁷⁰ Mádly 2003, p. 35; Din 2006, p. 176.

⁷¹ *Monarchia* 1852d, p. 214.

⁷² Maior 1972, p. 112; Bogdan-Duică 1933, p. 135-137.

⁷³ Pascu, Pervain 1976, p. 65.

⁷⁴ Dragomir 1988, p. 320.

„Nimeni și nimic au l-a putut îndupleca - nici insistențele prietenilor, nici rugămințile oamenilor să-și calce pe inimă, să-și încovoie șira spinării și să-și plece fruntea el, cel ce toată viața a stat drept, cu fruntea sus”⁷⁵.

Atitudinea sa, o sfidare care îl angaja doar pe el, nu a fost înțeleasă nici de membrii familiei sale și nici de mulți dintre prietenii săi, care încă mai credeau în „bunăvoința” împăratului, în mitul „bunului împărat”⁷⁶. A rata o altfel de șansă (audiența, posibilitatea obținerii unor avantaje personale) a fost în viziunea unora dintre colaboratorii săi o „nebunie”.

La baza atitudinii sale – „în fond un protest disperat al revoluționarului ale cărui speranțe se năruiseră o dată cu înfrângerea revoluției”⁷⁷ – a stat un complex de cauze, între care:

– sentimentele sale antihabsburgice – tot ce a făcut pentru a organiza călătoria a vizat: ca tovarășii săi să nu-l acuze de lipsă de înțelegere sau reavoință; că împăratul, ajuns la moți „acasă”, va repara printr-un gest potrivit jignirile și tratamentul ce i s-a aplicat în cursul vizitei din 1851 la Viena, că va rezolva justele cereri ale românilor, îndeosebi „problema” pădurilor în favoarea moșilor⁷⁸;

– ingratitudinea Habsburgilor, neîncrederea sa în „bunăvoința” împăratului;

– convingerea că doar poporul, prin luptă, își putea hotărî soarta;

– decepția amarnică, după 1849, când a văzut spulberându-i-se unul după altul idealurile pentru care luptase;

– caracterul său intransigent, ce nu i-a permis să treacă peste crezurile sale politico-naționale.

S-a spus de către „oameni de-ai regimului, bine informați”⁷⁹ și că împăratul voia să-l facă baron cu rang de general pe Avram Iancu cu ocazia acestei vizite și apoi să dea românilor unele înlesniri⁸⁰. Orice s-ar spune în viitor, eroul românilor a rămas dator istoriei cu lămuririle necesare cunoașterii adevăratelor motive ale atitudinii sale⁸¹.

Atitudinea „craului munților”, refuzul obstinat de a se întâlni cu împăratul, a stârnit o totală nedumerire în rândul românilor, fiind într-adevăr una singulară, explicațiile aparțin contemporanilor și urmașilor, protagonistul păstrând tăcerea în jurul adevăratelor motive⁸².

⁷⁵ Pascu 1972, p. 219.

⁷⁶ Cârja 1996, p. 203-210.

⁷⁷ Maior 1972, p. 43.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 36.

⁷⁹ Sterca Șuluțiu 2021, p. 85.

⁸⁰ *Ibidem*; Mádly 2003, p. 38.

⁸¹ Dragomir 1988, p. 319.

⁸² Cârja 1996, p. 209.

Lui Iancu i se va da în mod semnificativ dreptate pentru atitudinea sa, în sensul celor spuse mai târziu de Alexandru Ciura: „e gestul din urmă al unui om mare, care s-a văzut tras pe sfoară, după ce i se făcuseră atâtea făgăduințe pe vremea când tronul Habsburgilor era în primejdie”⁸³. Faptul istoric al vizitei monarhului în munți, prin impactul asupra mentalului colectiv românesc, este în măsură să potențeze o dată în plus figura Iancului; „bunul împărat” nu dispare, mitul figurii sale trece însă pe un plan secundar⁸⁴.

În ceea ce ne privește, credem că Avram Iancu și apropiații lui au dorit ca împăratul să viziteze locurile bătăliilor de la 1848-1849, unde românii au săvârșit mari fapte de eroism, să constate la fața locului situația reală, sărăcia și nevoile moșilor, importanța pădurilor pentru ei și, pe temeiul acestor realități, să „decoreze” națiunea română cu drepturile așteptate de atâta vreme, să dispună măsuri de îmbunătățire radicală a situației moșilor. Dar acestea nu s-au întâmplat, cu toate că reprezentanții lor și populația românească au dat dovadă de loialitate și credință în continuare față de suveranul vienez, iar prezența monarhului în mijlocul populației din Transilvania a fost considerată ca fiind începutul unei noi ere a păcii. Vizita împăratului din anul 1852, cu toate că a fost un moment important, nu a adus nicio modificare a raporturilor cu Viena. Românii au fost decepționați de Viena pentru neîndeplinirea promisiunilor și cererilor formulate în numeroasele petiții, în care se sublinia de fiecare dată atașamentul cu care revoluționarii români au luptat pentru apărarea coroanei.

Pe fondul acestui sentiment de dezamăgire și neîmplinire națională, al inutilității eforturilor depuse în direcția emancipării și mai ales datorită conștientizării tot mai acute a lipsei de rezultate și a efemerității „alianței” cu Viena la 1848-1849, de acum se poate constata o schimbare în modul de receptare a „bunului împărat”, iar mitul lui Iancu va tinde să prevaleze. Cu alte cuvinte, este evident un început de destructurare a mitului împăratului, fapt ce se observă cel mai bine în raport cu imaginea lui Avram Iancu, aflată în tot cursul secolului al XIX-lea în plină expansiune în conștiința românească⁸⁵.

Dacă polonezii galițieni, în urma vizitei imperiale, pentru dovada de patriotism dinastic și de loialitate față de Habsburgi, au reușit să obțină de la împăratul Francisc Iosif I unele avantaje (evacuarea armatei din Castelul Wawel, unul dintre organizatorii vizitei imperiale a fost numit mareșal

⁸³ *Ibidem*; Dudaș 1989, p. 215.

⁸⁴ Cârja 1996, p. 209.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 207-209.

național ș.a.)⁸⁶, din păcate, românii nu au fost atât de pragmatici și nu au putut să culeagă roadele vizitei imperiale din 1852 din Țara Moșilor.

În amintirea vizitei suveranului Francisc Iosif I pe Găina, între piscul acoperit cu fâget al Găinei și cel pleșuv, în mijlocul unui platou mai mic și mai jos al muntelui, autoritățile au ridicat un monument făcut din granit, pe un fundament gros și înalt de aproximativ trei metri, având în vârf vulturul cu două capete⁸⁷. În anul 1898 Silvestru Moldovan spunea că inscripția de pe piatra monumentului „abia se mai poate ceti, fiind în parte ștearsă⁸⁸”. După unirea Transilvaniei cu România din anul 1918, monumentul a fost distrus de către locuitorii din Bulzești și Vidra de Sus⁸⁹.

Următoarea vizită a unui monarh pe Muntele Găina din Țara Moșilor, va fi cea a regelui României Ferdinand I din anul 1924. Cele două vizite monarhice pe Muntele Găina din 1852 și 1924, de la care au trecut 170 de ani, respectiv aproape 99 de ani, au fost generate de personalitatea lui Avram Iancu.

Traseul vizitei din 1852 a lui Francisc Iosif I din Transilvania a fost schimbat de tribunul Avram Iancu pentru a ajunge împăratul austriac pe Muntele Găina la Târgul Găinii, pentru a vedea cum trăiesc moșii, pentru a le acorda drepturile promise încă din timpul revoluției de la 1848-1849. Acest traseu Hălmașiu – Hălmașel – Platoul Găinii este păstrat în memoria urmașilor ca fiind „Drumul împăratului”.

Traseul vizitei din anul 1924 a reginei Maria și a regelui Ferdinand I al României din Țara Moșilor pentru sărbătorirea centenarului nașterii eroului național Avram Iancu, a cuprins și Muntele Găina, locul unde se desfășoară cea mai mare manifestare anuală a moșilor, a locuitorilor Munților Apuseni. Cu acea ocazie, pe vârful de 1486 m al Muntelui Găina, a fost instalată o cruce comemorativă, numită de atunci „Crucea Iancului”.

Prezentând și analizând contextul istoric în care a fost făcută vizita imperială în Țara Moșilor și la Târgul de pe Muntele Găina din anul 1852, scopul călătoriei monarhului, oferind informații detaliate despre rolul lui Avram Iancu în modificarea traseului, în pregătirea călătoriei și desfășurarea vizitei împăratului, arătând și posibilele cauze ale refuzului lui Iancu de a se întâlni cu suveranul, recuperând reprezentările, discursurile și faptele, am expus o secvență importantă din istoria Transilvaniei de la mijlocul secolului

⁸⁶ Cârja 2022, p. 61.

⁸⁷ Frâncu, Candra 1888, p. 67; Moldovan 1898, p. 104; Blăgăilă 1945, p. 26, 55; Tulea 1884, p. 3.

⁸⁸ Moldovan 1898, p. 104.

⁸⁹ Informatori Constantin Leahu, profesor pensionar din comuna Avram Iancu, sat Târșea, și Traian Chira, fost primar în comuna Avram Iancu, în vârstă de 88 de ani în anul 2023.

al XIX-lea, prin focalizarea realității românești și prin informațiile furnizate de vizita împăratului Francisc Iosif I.

Abrevieri bibliografice

- Badea, Bodea 1976 – Marin Badea, Gheorghe I. Bodea, *Avram Iancu în conștiința poporului român*, Cluj-Napoca, 1976.
- Balog 2019 – Iosif Marin Balog, *Revoluția de la 1848-1849 în Transilvania: Vechi și noi controverse istoriografice*, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Series Historica*, LVIII, 2019, p. 73-83.
- Blăgăilă 1945 – Ion Blăgăilă, *Târgul de fete depe Muntele Găina*, Arad, 1945.
- Bogdan-Duică 1933 – Gheorghe Bogdan-Duică, *Scrisoare de la Avram Iancul*, în *Gând românesc*, iulie-august, 1933.
- Cârja 1996 – Ion Cârja, *Avram Iancu și „bunul împărat” în sensibilitatea colectivă românească la 1848*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești*, II, 1996, p. 203-210.
- Cârja 2022 – Ion Cârja, *Românii din Transilvania și polonezii din Galiția în timpul Marelui Război. Între loialitatea dinastică și identitate națională (perspectivă comparată)*, în Gabriel-Virgil Rusu, Radu Gavrilă (coord.), *Istorie și economie la confluența Someșurilor – SATM 2022. Lucrările Școlii Academice „Dr. Teodor Mihali - bancherul” – SATM, 2022*, Cluj-Napoca, Dej, 2022, p. 57-70.
- CL 2019 – CL, *Mari personalități istorice la Târgul de fete de pe Muntele Găina*, în *Unirea*, 20 iulie 2019.
- Dudaș 1989 – Florian Dudaș, *Avram Iancu în tradiția poporului român*, Timișoara, 1989.
- Dianu 1933 – Romulus Dianu, *Târgul de fete. Simplă călătorie mintală*, București, 1933.
- Din 2006 – Petre Din, *Intrarea împăratului Francisc Iosif I în 1852 în Transilvania. Discurs și reprezentare*, în *Sargetia*, XXXIV, 2006, p. 173-178.
- Dragomir 1988 – Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1988.
- Dragomir 2022 – Silviu Dragomir, *Avram Iancu: o viață de erou*, Cluj-Napoca, 2022.
- Frâncu, Candrea 1888 – Teofil Frâncu, George Candrea, *Românii din Munții Apuseni (moșii). Scriere etnografică cu 10 ilustrațiuni în fotografie*, București, 1888.
- Foiletonul 1852 – *Foiletonul*, în *Gazeta Transilvaniei*, 16 iulie 1852.
- Georgescu 1922 – Ion Georgescu, *Avram Iancu. Crâmpete din viața și din vremea lui*, Sibiu, 1922.
- Godea, Știucă 2011 – Ioan Godea, Narcisa Știucă, *Târgul de fete*, Cluj-Napoca, 2011.
- Herman 1994 – Ion Herman, *Târgul de fete*, București, 1994.
- Maior 1972 – Liviu Maior, *Avram Iancu. Scrisori*, Cluj, 1972.

- Marinel Chirișescu
- Mádly 2003 – Lajos Loránd Mádly, *Aspecte ale raporturilor dintre putere și societate în Transilvania în perioada neoabsolutistă*, disertație de masterat, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, 2003.
- Mitu 2006 – Sorin Mitu, *Transilvania mea. Istorii, mentalități, identități*, Iași, 2006.
- Moldovan 1898 – Silvestru Moldovan, *Zarandul și Munții Apuseni ai Transilvaniei. Cu 9 ilustrațiuni și o schiță*, Sibiu, 1898.
- Monarchia* 1852a – *Monarchia austriacă*, în *Gazeta Transilvaniei*, 5 iulie 1852.
- Monarchia* 1852b – *Monarchia austriacă*, în *Gazeta Transilvaniei*, 9 iulie 1852.
- Monarchia* 1852c – *Monarchia austriacă*, în *Gazeta Transilvaniei*, 16 iulie 1852.
- Monarchia* 1852d – *Monarchia austriacă*, în *Gazeta Transilvaniei*, 19 iulie 1852.
- Pascu 1972 – Ștefan Pascu, *Avram Iancu. Viața și faptele unui erou și martir*, București, 1972.
- Pascu, Pervain 1976 – Ștefan Pascu, Iosif Pervain (coord), *George Bariț și contemporanii săi*, vol. III, *Corespondența primită de la Nicolae Maniu, Grigore Mihali, Ioan Fekete-Negruțiu, Ioan Antonelli, Iosif Many și Ioan Rusu*, București, 1976.
- Pervain, Chindriș 1972 – Iosif Pervain, Ioan Chindriș, *Corespondența lui Alexandru Papiu Ilarian (scrisori, documente, memorii, note)*, I, Cluj, 1972.
- Petresc 2015 – Dorin Petresc, *Memoria arhivelor. Kaizerul în vizită la hunedoreni*, accesat la 20 decembrie 2021, <https://zhd.ro/istorii/memoria-arhivelor-kaizerul-in-vizita-la-hunedoreni/>.
- Pușcariu 1913 – Ioan Cavaler de Pușcariu, *Notițe despre întâmplările contemporane*, Sibiu, 1913.
- Pogan Ilie 2021 – Aurora Pogan Ilie, *Avram Iancu și localitatea sa natală. Studiu monografic*, Cluj-Napoca, 2021.
- Popea 1879 – Nicolau Popea, *Archiepiscopul și Metropolitul Andreiu Baron de Șaguna*, Sibiu, 1879.
- Radosav 2002 – Doru Radosav, *Arătarea împăratului. Intrările imperiale în Transilvania și Banat (sec. XVIII-XIX). Discurs și reprezentare*, Cluj-Napoca, 2002.
- Reiner 1888 – B. Reiner, *Die erste Kaiserreise in Ungarn*, în *Neue Freie Presse*, 16 decembrie 1888.
- Rosetti 1929 – Radu Rosetti, *Un episod din anii 1848-49 în Transilvania. Apărarea Munților Apuseni în primăvara și vara anului 1849*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, IV, 1929, p. 81-126.
- Sterca Șuluțiu 2021 – Iosif Sterca Șuluțiu de Cărpiniș, *Avram Iancu. Biografia din 1897*, Baia Sprie, 2021.
- Suciu, Bolovan 1997 – Dumitru Suciu, Ioan Bolovan, *Transilvania în timpul regimului neoabsolutist*, în Anton Drăgoescu (ed.), *Istoria României. Transilvania*, vol. I, Cluj-Napoca, 1997, p. 987-1123.
- Șandor, Gomboș 2004 – Teodor Șandor, Ionel Gomboș, *Muntele Găina. Urcușul spre pragul unui zeu*, Deva, 2004.
- Șterca Șuluțiu 1995 – Alexandru Șterca Șuluțiu, *Istoria horii și a poporului românesc din Munții Apuseni*, București, 1995.
- Târgul de Fete* 2021 – *Târgul de Fete de pe Muntele Găina cea mai mare sărbătoare populară în aer liber din România*, în *Unirea*, 29 iulie 2021.

Vizita împăratului Francisc Iosif I la Târgul Găinii din anul 1852

- Tătar 1997 – Octavian Tătar, *Axente Sever și atitudinea lui Avram Iancu față de vizita împăratului în Munții Apuseni în 1852*, în *Avram Iancu (1824-1872)*, Deva, 1997, p. 59-65.
- Teodor 1972 – Pompiliu Teodor, *Avram Iancu în memorialistică*, Cluj, 1972.
- Todea 2020 – Ioan I. Todea, *Transilvania – vatra neamului românesc. Horea – jertfa românilor ardeleni pentru țară, neam și credință în 1784-1785*, Cluj-Napoca, 2020.
- Tulea 1884 – Amos N. Tulea, *Găina*, în *Revista*, 4/16 martie 1884, p. 2-3.
- Ursu 1966 – Horia Ursu, *Avram Iancu*, București, 1966.

SOUS LE SIGNE D'HUBERTUS. CHASSE ET CHASSEURS AMATEURS À REGHIN AVANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

Dorin-Ioan RUS*

Under the Sign of Hubertus: Hunting and Amateur Hunters in Reghin before the First World War

Abstract. *This study aims to obtain as much information as possible about amateur and recreational hunters in the city of Reghin in the early twentieth century, based on the descriptions and memories of an eyewitness, G. F. Kinn. It also presents a psychological analysis of the people described in the cited sources. A question tackled by this contribution is what the objectives of the Reghin hunt would have been, because hunger and thirst could be easily satisfied at the beginning of the twentieth century, when there was meat in abundance. In addition, the article offers a psychological analysis of the family tragedy caused by hunter Oskar Kosch, which shook the city of Reghin in 1932.*

Keywords: *hunters, Reghin, strong personalities, narcissism, assassination.*

Mots-clés: *chasseurs, personnalités fortes, narcissisme, assassinat.*

Le but de cette étude est d'obtenir autant d'informations que possible sur les chasseurs amateurs et de loisirs de la ville de Reghin (alem. Sächsisch-Regen, hongrois: Szászrégen) au début du XXème siècle, sur la base de quelques descriptions et souvenirs d'un témoin oculaire, le Dr. Gustav Friedrich Kinn, conservés dans les archives de Transylvanie Gundelsheim¹, lui-même chasseur amateur. Dans le cadre de cet article, nous allons également essayer de présenter une analyse psychologique des personnes décrites dans les sources citées. Cependant, ce document comporte des inconvénients. Étant écrit sur la base de souvenirs 70 ans après le déroulement des événements, il est naturel pour l'auteur de créer une certaine confusion en orthographiant mal les années, ou les noms des personnes impliquées, qui parfois même manquent complètement. Ainsi, par exemple, Kinn mentionne que l'hôpital de la ville de Reghin n'a pas été construit en 1911 en raison du décès du directeur nommé, qui devait venir de l'hôpital du comté de Sighișoara. L'information est erronée car, d'une part, elle ne mentionne pas

* L'Archive de l'Université de Graz, Autriche ; e-mail : dorin.rus@uni-graz.at.

¹ Dr. Gustav Friedrich Kinn (né le 9 mai 1897 à Reghin, décédé le 29 novembre 1983 à Waldkraiburg/Baviera/Allemagne) était le fils de Gustav Adolf Kinn, professeur de lycée, et de Selma Seibriger; il épousa Palma Drotleff en Reghin, qui lui donna une fille, Helga Maria. Il a obtenu son doctorat en économie à Berlin et a travaillé à Sibiu (SZ 1983, p. 10 ; je tiens à remercier le Dr. Werner Klemm de Karlsruhe pour les informations concernant sa biographie).

la personne, d'autre part, le directeur de l'hôpital de Sighișoara à cette époque, Julius Oberth, n'est pas décédé en 1911, mais en 1946, étant en fonction entre 1896 et 1924².

Les humains chassent les animaux sauvages depuis des milliers d'années, principalement en période d'urgence climatique. Au fil du temps, cependant, la raison d'être de la chasse a beaucoup changé. Les activités de chasse servaient de nourriture, de vêtements, de nécessité économique, de plaisir et de rituel. Aujourd'hui, la chasse est utilisée par le chasseur amateur pour réduire l'agressivité et faire une régulation des espèces dans la nature.

Une question à cette contribution est de savoir quels auraient été les objectifs de la chasse à Reghin si ce n'était plus une volonté existentielle de survivre, car l'instinct de faim et de soif pouvait être correctement satisfait au début du XXème siècle, quand il y avait de la viande en abondance ; c'était un moment de bien-être³. D'autre part, les recettes publiées par Johanna Gräser prouvent que la viande de lièvre était populaire en Transylvanie⁴. En outre, je procéderai à une analyse psychologique de la tragédie familiale causée par le chasseur Oskar Kosch, qui a secoué la ville de Reghin en juin 1932.

État de la recherche

Ce sujet concernant l'histoire de la chasse à Reghin n'a pas encore été traité. La chasse en Transylvanie est traitée dans le dernier sous-chapitre de l'introduction du premier volume de Albert Bedó. Il analyse la législation relative à la chasse⁵ et présente la Hongrie comme un pays offrant une faune variée aux chasseurs. La politique forestière hongroise visait également la naturalisation de nouvelles espèces de gibier⁶.

Otto Witting traite dans l'article *Die Geschichte der Jagd im Burzenland* [L'histoire de la chasse au Pays de la Bârsa] la chasse sous quatre aspects : l'importance de la chasse, le statut du gibier, le fonctionnement de la chasse et les moyens de chasse, ainsi que la loi et les règlements de chasse. Contrairement à l'Allemagne, la chasse n'était pratiquée que par un petit nombre de participants. Witting aborde également le problème de la conservation dans son étude. Il remarque qu'à partir des années 1870, de nombreuses espèces sauvages étaient gravement menacées dans leurs moyens de subsistance ; les causes de cette menace résidant dans le grand redressement économique, c'est-à-dire l'exploitation systématique des forêts, l'établissement de lignes de chemin de fer et de construction de routes, ainsi

² Brandsch et al. 1994, p. 288-289.

³ Gleichen Russwurm 1930, p. 526; Friedell 1976, p. 1301; Montanari 1993, p. 192-198.

⁴ Gräser 1936, p. 127, 296.

⁵ Bedó 1896, p. LXXXIII-LXXXV.

⁶ Ibid., p. LXXXVII.

que l'augmentation constante du bétail au pâturage et du trafic touristique. Les Saxons avaient une culture de chasse différente de celle des Allemands et des Hongrois de Transylvanie. Il examine les méthodes de chasse de la noblesse hongroise au tournant du XVIIIème siècle et note l'organisation de chasses à grande échelle sur le sol du comté ainsi que l'utilisation de la chasse au faucon et au lévrier⁷.

Dans le chapitre *Chasse dans nos forêts*, Giurescu présente la riche faune de l'histoire forestière de la Roumanie et le démontre à travers la vaste étendue de forêts⁸. Il présente également les lois sur la chasse de 1891 et 1921 (modifiées en 1953), visant à protéger la faune⁹. Dans ce chapitre également, l'auteur insiste davantage sur les principautés roumaines que sur celles de Transylvanie, où la chasse avait été pratiquée et réglementée plus tôt que là-bas.

L'article *Geschichte des deutschen Jagdwesens in Siebenbürgen* [Histoire de la chasse allemande en Transylvanie] publié par Rudolf Rösler en 2011 dans le *Siebenbürgischen Zeitung*, commence par une présentation d'une enquête hongroise au XIème siècle et l'installation des colons allemands en Transylvanie aux XIIème et XIIIème siècles, et se termine avec l'émigration des Saxons de Transylvanie en 1944. Le développement de la chasse en Transylvanie a connu un nouvel essor depuis la fin du XIXème siècle, après l'introduction de nouvelles armes et équipements de chasse plus modernes. La chasse rationnelle et durable a commencé au XXème siècle. L'auteur informe également sur la chasse aux trophées dans les Carpates de Roumanie, qui a apporté de nombreuses médailles et records du monde. La législation se composait d'ordonnances (1724, 1740, 1751) et de lois sur la chasse (1802, 1883). La loi roumaine sur la chasse est entrée en vigueur en Transylvanie en 1921. La fiction de chasse de Transylvanie n'a pas non plus été négligée ; l'auteur mentionne quelques auteurs importants (comment Gustav Spinka, Eduard von Czynk, August von Spieß, Andreas Berger, Emil Witting, Otto Alscher, Julius Fröhlich, Otto Witting, Richard Jacobi), qui ont décrit dans la littérature les terrains de chasse des Carpates¹⁰.

Dans son livre de souvenirs, *Gurghiu. Györgéni-Szent-Imre. Das königliche Leibgehege einst und jetzt* (Sibiu, 1928), publié en roumain en 2017, également à Sibiu, sous le titre *Gurghiu. Györgéni-Szent-Imre. Domeniul regal de vânatoare în trecut și astăzi*, August R. von Spiess, décrit les méthodes et les parties du grand gibier des monarques autrichiens et roumains avant 1918 et

⁷ Witting 1929, p. 56-66.

⁸ Giurescu 1976, p. 258.

⁹ Ibid., p. 273-274.

¹⁰ Rösler 2011, p. 4.

après 1918. Les données concernant Ioan Popescu, et d'autres personnes de Reghin, ainsi que des photographies d'époque, dont beaucoup sont inconnues du grand public, mais importantes pour la présente étude. Pour la connaissance de la langue des chasseurs en Transylvanie, l'article de l'ingénieur Rudolf Rösler, *Die siebenbürgisch-deutsche Waidmannsprache um den Braunbären der Karpaten im Lichte des Vielvölkersprachraumes Rumänien*¹¹ est également important.

En ce qui concerne l'agressivité des chasseurs, les études qui m'ont été utiles sont le livre d'Erich Fromm (1974) et les publications de M. Moshagen, B. E. Hilbig et I. Zettler (2018-2021), concernant le « facteur D ».

Pour connaître le cadre juridique dans lequel s'exerçait la chasse sous la pluie saxonne, il faut examiner la législation : selon l'article VI de 1872, le droit de chasser en Hongrie appartenait au propriétaire foncier. Selon le même article, cependant, les temps de conservation étaient également réglementés avec précision¹². L'article XX de 1883 stipulait que les propriétaires fonciers qui n'avaient pas de terrain de chasse indépendant et ne pouvaient pas s'unir pour en former un étaient obligés de louer les droits de chasse de leurs biens conjointement avec les municipalités pendant six ans. Les dispositions concernant la chasse rationnelle de cette loi fixaient les périodes de fermeture et réglementaient le bail de chasse. La pratique de la chasse et du tir était interdite chez les espèces de gibier utiles pendant la période de reproduction. Le braconnage était puni¹³. Le temps d'accueil durait du 1er février au 15 août¹⁴.

La ville de Reghin au début du XXème siècle

Les lexiques allemands *Brockhaus* (1903, 1911)¹⁵ et *Meyers* (1909)¹⁶, ainsi que la description de Barabás¹⁷ du 1907, ont écrit que la ville de Reghin (allemand. Sächsisch-Regen, en hongrois Szászrégen) est située dans le comitat transylvain de Mureş-Turda, sur la rive droite de Mureş sur la ligne de chemin de fer Lunca Mureşului – Tg. Mureş (93 km) comptant 6551 habitants en 1900, dont la plupart d'entre eux évangéliques allemands et 1262 catholiques hongrois. Il y avait un magistrat, aussi un Gymnasium allemand, les habitants étaient engagés dans la tannerie, la menuiserie, le commerce du bois sur des radeaux et le commerce.

¹¹ Rösler 2008, p. 299-312.

¹² Bedő 1896, p. LXXXIII; Witting 1929, p. 75-77.

¹³ Bedő 1896, p. LXXXIII-LXXXV.

¹⁴ Pendant ce temps, le gibier utile n'était pas autorisé à être chassé (ibid., p. LXXXIV).

¹⁵ *Brockhaus* 1903, p. 168; *Brockhaus* 1911, p. 587.

¹⁶ *Meyers* 1909, p. 405.

¹⁷ Barabás 1907, p. 6, 11.

Avec l'inauguration de la section ferroviaire Reghin-Deda du circuit ferroviaire de l'est (Szeklerbahn) en 1906¹⁸, le commerce de radeaux sur Mureş a perdu de son importance, la compagnie flottante (Floßhandelsgesellschaft) entrait en réorganisation. Cependant, l'industrie forestière et la transformation du bois ont prospéré, car les scieries de la ville ont participé à des expositions internationales à Bucarest et, plus tard, en 1908, à Londres¹⁹. En 1907, les habitants, Allemands, Hongrois et Roumains vivaient dans 1032 maisons, sur une frontière de 4356 jugs²⁰.

A cette époque, c'était aussi l'époque de la grande déforestation dans les immenses forêts des montagnes Călimani [hong. Kelemen] et Gurghiu [hong. Görgény], huit grandes scieries ont été construites dans la haute vallée de Mureş et les radeaux ont apporté la richesse à Reghin²¹, qui jusqu'en 1906 était le terminus du chemin de fer de la vallée de Mureş où les radeaux se dépensaient leur argent à leur retour de la plaine hongroise²².

Stimulée par l'avantage d'avoir de l'électricité disponible, l'industrie de la ville s'est développée de manière visible et prospère. Le tribunal de district de Reghin avait juridiction sur plus de 72 localités de la région, mais les ventes ont été assurées et le commerce et l'industrie se sont développés d'une manière sans précédent, notamment grâce à l'efficacité des charpentiers, des cordonniers et des autres fabricants de Reghin, qui livraient leurs produits bien au-delà de la zone municipale de la ville²³.

Le pâturage libre a également entraîné la destruction des forêts. Un dommage majeur a été la destruction complète de l'arboretum de Mezőség – dans la plaine de Transylvanie, où déjà dans les années 1840, il n'y avait plus de bois de chauffage et la population devait chauffer les ménages avec du feu fait de fumier sec. La situation s'est améliorée, bien sûr, après la promulgation de la nouvelle loi forestière en 1852, avec le boisement.

En 1900, 207 personnes travaillaient dans le comitat dans la foresterie et la chasse. Quatre-vingt-dix personnes brûlaient du charbon dans le comitat. À Gurghiu, il y avait une école forestière de deux ans, dirigée par un directeur ayant une formation spécialisée, où il y avait un soi-disant «főerdőőr» (forestier en chef royal) – un superviseur forestier. En 1907, l'école comptait 60 élèves. L'école s'est vu attribuer une forêt d'une superficie de 807 hectares, destinée à l'enseignement. Les pépinières forestières couvraient une superficie de 11,5 ha. L'école appartenait également à un jardin expérimental, d'une

¹⁸ *Vatra* 1979, p. 9.

¹⁹ Czoppelt 2021, p. 300.

²⁰ *Kalender* 1908, p. 964.

²¹ Czoppelt 1932.

²² Czoppelt 2021, p. 300.

²³ Kinn 1973a, p. 2.

superficie de 7,5 ha. En 1900, 2914000 pousses de chaque espèce avaient été mises à disposition pour le boisement.

En termes de faune de chasse sont mentionnés le cerf, le lynx, le chat sauvage, l'ours et le sanglier dans les montagnes de Călimani²⁴. Près du marais « Eichenmocsár » se trouve le village de Gurghiu, qui, grâce à la chasse à l'ours menée par le prince héritier Rodolphe, est devenu connu dans le monde entier²⁵.

La société de chasse

Bien avant sa fondation, les habitants de Reghin aimaient chasser. La chasse à la fougère était populaire, puis a ensuite été abandonnée comme peu recommandable. Même avant la Première Guerre mondiale²⁶, de petits clubs se regroupent pour former la société de chasse. Dans les taillis loués à des communautés voisines, les membres pouvaient chasser ensemble ou chasser le chevreuil individuellement. Le club de chasse au gros gibier « Hubertus » a été fondé par des actionnaires de l'industrie forestière du Reghin (anciennement société de radeaux) qui s'intéressaient à la chasse. Les terrains de chasse, situés dans leurs propres forêts dans les montagnes Călimani et Gurghiu, offraient aux membres la possibilité de chasser le cerf, l'ours, le loup et la truie. Un cerf abattu par le Dr. Karl Kosch dans les montagnes de Călimani en 1929 a reçu un prix de record du monde à l'exposition internationale de la chasse à Leipzig²⁷. Chasseurs étaient aussi les pharmaciens de la famille Czoppelt. Dans la liste des dommages causés par les Sicules les 1er et 2 novembre 1848, Friedrich Czoppelt mentionne trois fusils de chasse à double canon²⁸; Helmut Czoppelt a décrit une chasse menée avant la Première Guerre mondiale, à laquelle lui et son père Friedrich Ernst, décédé en 1913, ont participé²⁹.

Les rivières de chasse des environs, appartenant principalement aux nobles de la région, étaient fortement gardées, et s'il n'était pas possible de corrompre le forestier, ou du moins d'obtenir une autorisation spéciale des seigneurs, alors un début de chasse n'était pas conseillé dans leurs territoires. La chasse aux grands animaux était complètement hors de la compétence des chasseurs de Reghin saxons.

Dans les montagnes voisines, au contraire, la chasse était gratuite, même parce qu'elle ne pouvait pas être surveillée. Là, le chasseur en quête de

²⁴ Barabás 1907, p. 6.

²⁵ Ibid., p. 11.

²⁶ *Beiträge* 1870, p. 167.

²⁷ Philippi, Weltzer 1991, p. 248.

²⁸ Czoppelt 1970, s.p.

²⁹ Ibid., s.p.

gain tirait tout sur son passage, sans se soucier de la période de changement de bois chez le cerf.

Et à la frontière de Reghin, la chasse était totalement gratuite. Bien que la plupart des chasseurs de la ville aient strictement observé la période d'accouplement des animaux, le braconnage a prospéré avec lui³⁰. Les textes de Kinn mentionnent deux rivières de chasse importantes : la première, préférée par le sénateur / maire Seibriger avec le maître d'œuvre Johann Müller³¹ et le collecteur allodial von Adlershausen a été loué pour quatre mois à Voivodeni [allemand. Johannisdorf/hong. Vajdaszentivány], où ils pratiquaient le petit gibier tous les dimanches³²; le second était à Petelea [allemand. Birk/hong. Petele] et sur l'île de Mureş, lieux de prédilection de Gustav Friedrich Kinn et de son oncle Sepp³³ (Josef von Pausinger)³⁴. La zone boisée entre Beng et la forêt ronde était souvent utilisée par les chasseurs amateurs à Reghin, décrite comme suit : « sous les vignes sur le Binkert à travers le Lotzental jusqu'à 'Gehannes' dans le 'Kerekerdő', qui se pousse comme un échiquier dans les cultures du village. Là où la partie plate de la forêt se termine et où commence la région montagneuse moins confortable, il y a une belle grande clairière dans les chênes, c'est là a été fait un arrêt »³⁵.

Friedrich Seibriger, un politicien qui cherchait à tout contrôler

La première description concerne l'homme politique local Friedrich Seibriger (né le 21 juin 1844 à Reghin, mort le 12 juillet 1921 à Reghin). En 1863, il est diplômé du Gymnasium de Sighișoara, puis étudie à l'Académie de droit de Sibiu [allemand. Hermannstadt/hong. Nagyszeben]. Après avoir obtenu son diplôme, il a été employé comme avocat au Magistrat (maire) de Reghin³⁶.

Seibriger le maire

Devenu maire en 1910, il entreprend une série de réformes municipales. Le problème de l'hôpital, le problème de la centrale électrique et le problème du réseau d'eau courante n'ont pas encore été résolus à l'époque du maire Fromm³⁷.

³⁰ *Beiträge* 1870, p. 165.

³¹ La scierie et la briqueterie de Johann Müller à Reghin, fondée en 1895 (Czoppelt 2021, p. 309).

³² Kinn 1973a, p. 5.

³³ Kinn 1973c, p. 3.

³⁴ Josef von Pausinger (1829-1895) gestionnaire forestier à Gurghiu, était un ami de Rudolf von Habsburg.

³⁵ Kinn 1973b, p. 1.

³⁶ Kinn 1973a, p. 1.

³⁷ *Kalender* 1908, p. 152.

Même en tant que sénateur, Friedrich Seibriger était un nom familier à Reghin, il avait dirigé les intérêts de la ville entre ses mains jusqu'à la Première Guerre mondiale, parce que le maire Traugott Fromm³⁸ était plus préoccupé par la représentation dans le monde extérieur et par sa succession et laissait les décisions concernant l'administration et la gestion de l'énergie de son adjoint. C'était le travail du sénateur de s'occuper de l'administration et de l'économie. Il avait un grand soutien dans les cercles de la citoyenneté de Reghin et était très populaire auprès des artisans, soit la majorité de la population, parce qu'il savait comment promouvoir leurs intérêts³⁹.

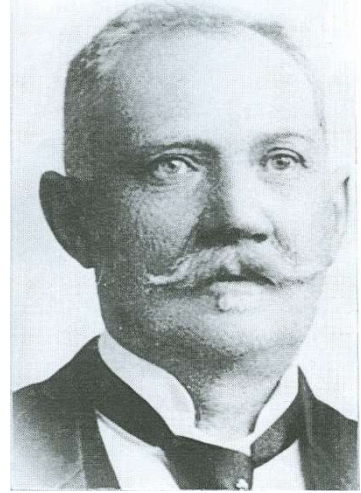

Fig. 1. Fr. Seibriger (1844-1921) (Source: Czoppelt 1977)

À Reghin, en plus de sa profession, chaque citoyen possédait également une petite ferme, principalement sur de petites parcelles dispersées, tout comme il en avait hérité ou acquis. La culture de ces enclaves était inefficace et il a donc fallu fusionner la propriété de chaque citoyen, ce qui a été fait à la fin du 19ème siècle à la suggestion et sous la direction du sénateur Seibriger par géomètre Arnold Müller⁴⁰.

Seibriger a également beaucoup fait pour ses concitoyens en tant que membre du conseil d'administration de l'association professionnelle. Sándor János⁴¹, le ministre de l'Intérieur dans le gouvernement Tisza était son bon ami, tout comme le baron Kemény, vice-président de la Chambre hongroise des magnats⁴² et ainsi Seibriger a imposé, par exemple, qu'au début du XXème siècle, le gouvernement hongrois fournisse gratuitement les machines nécessaires à la coopérative de liants de tonneaux (Faßbindergenossenschaft) fondée par Seibriger sur une base *ad hoc*, et ainsi une usine moderne de bidons a été construite à Abafajergasse (l'actuelle rue Apalinei)⁴³, qui ne dut être démantelé qu'en 1916 à l'instigation du gouvernement en raison du danger imminent de guerre⁴⁴.

³⁸ *Die Karpathen* 1910, p. 744; SDT 1910.

³⁹ Kinn 1973a, p. 1.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Szinnyei 1908, p. 377.

⁴² <https://www.kemenyinfo.hu/en/family-encyclopedia>, consulté le 31 juillet 2023.

⁴³ Philippi, Weltzer 1991, p. 193.

⁴⁴ Kinn 1973a, p. 1.

Sa principale préoccupation était la construction d'une centrale électrique et l'érection d'un barrage en béton. Ce barrage était essentiel pour acquérir l'énergie aquatique nécessaire à la centrale. L'usine a été mise en service le 29 mars 1911. Le coût de cette centrale s'élevait à 600000 couronnes, dont 370000 à 400000 couronnes pour la centrale et 220000 couronnes au barrage en béton. La rédaction des projets pour les deux travaux ainsi que la gestion des travaux ont été confiées au brillant ingénieur, conseiller d'État, Dr. Oskar von Miller, originaire de Munich, qui a également construit les centrales électriques de Sibiu et Sighişoara⁴⁵.

Les travaux ont été exécutés par les entreprises suivantes:

- a. Construction hydrotechnique: Pittel & Brausewetter à Vienne.
- b. Constructions en maçonnerie: Gustav Müller, maître d'œuvre, Reghin.
- c. Turbines, écluses, grilles: Ganz & Comp. à Budapest.
- d. Moteur diesel: Usine d'armement et de machines de Budapest.
- e. Installations électriques: Ganz'sche Elektrizitätsgesellschaft à Budapest.
- f. Grue: Usine de pompes et de machines de Budapest.

Le travail a été exécuté selon les dernières découvertes dans le domaine de la technologie et a honoré le chef des travaux, Oskar von Miller. Près du barrage en béton, la société viennoise « Pittel & Brausewetter » a construit une piscine pour la saison estivale, qui coûte 25000 couronnes. La même année, 42 moteurs électriques fonctionnaient dans la ville. La ville comptait 7310 habitants⁴⁶.

En 1909, la mairie a commencé les travaux du réseau d'eau courante, guidée par le projet du département d'ingénierie sanitaire de la direction d'État des constructions hydrotechniques du ministère de l'Intérieur. La ville se prépare également à commencer les travaux de construction d'un hôpital. Pour la construction de l'hôpital de la mairie⁴⁷, la somme de 200000 couronnes⁴⁸ a été donnée. Après cela, l'objectif était de construire un abattoir⁴⁹.

Pour le réseau d'eau courante, des travaux ont été réalisés aux sources de Donca, au pied des montagnes de Călimani, à 33 km de Reghin. La Première Guerre mondiale a empêché la réalisation de ce projet. En 1919, lorsque Transylvanie est devenu une partie de la Roumanie, les ressources financières manquaient. La municipalité et les habitants étaient appauvris.

⁴⁵ Füll 1994, p. 517-519.

⁴⁶ Vatra 1979, p. 9.

⁴⁷ Le plan de l'hôpital a été approuvé en 1913, mais la construction n'a jamais été réalisée.

⁴⁸ Kalender 1912, p. 119-120.

⁴⁹ Ibid.

L'abattoir a été construit dans les années 20. Dans les années 30, un réseau d'eau courante a été construit pour les besoins communs, qui pompait l'eau de Mureș jusqu'à l'altitude de la forêt ronde, d'où elle était acheminée par des tuyaux vers des puits communautaires, d'où elle pouvait être retirée. Il n'y avait pas d'eau potable. L'eau potable n'existait que dans les anciens puits. Un hôpital public n'a été inauguré qu'en 1923⁵⁰.

Les plans de l'hôpital avaient déjà été achevés et le sol à la fin de la Magazingasse avait déjà été jalonné, lorsqu'un événement s'est produit qui a retardé la mise en œuvre⁵¹.

Sous Seibriger, le nouveau bâtiment de l'Hôtel du Ville a également été conçu par l'architecte de la ville de Sighișoara, Gottfried Orendi⁵², un fils du prêtre de la ville de Reghin, Gottfried Orendi⁵³.

Seibriger dans la vie privée

Comme dans son travail officiel, Seibriger était un bon organisateur dans sa vie privée. Il avait loué à la ville le moulin inférieur de la Mureș. Quelqu'un a trouvé cela offensant, parce qu'il était connu pour être fondamentalement honnête et qu'il avait obtenu le contrat sur une licence publique comme étant le mieux servi⁵⁴.

Une journée de travail était donc bien remplie : à 4h30 du matin, il se leva, s'habilla et conduisit sa petite coche au moulin pour vérifier les choses. À 7 heures, il était de retour à la maison (c'était une personne très vaniteuse), a pris son petit-déjeuner et est allé à son bureau, d'où il est revenu à 11h30⁵⁵.

Un morceau de bacon et un verre de vin l'attendaient déjà sur la table de travail jaune, il prenait le *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* et plongeait dans son contenu. À 12 h 30, le déjeuner est servi, puis il s'est retiré dans sa chambre pour faire une petite sieste, fumant sa longue pipe en écume de mer avec grand plaisir. À 2 h 30 du matin, il retourna chez l'Hôtel du Ville, d'où il revint à 5 heures. Le chariot était déjà tendu, ils se sont rendus au Binkert (nom du champ), où 24 jugs de terres arables attendaient leur maître. À leur retour, ils faisaient souvent un détour par le Katzenkaul (nom du champ) ou le Kirschberg (nom du champ), où Seibriger possédait un vignoble plus petit, qu'il travaillait également seul. À 7 heures, il était de retour en ville, étudiait le *Pester Lloyd*, le journal de la capitale, et à 8 heures, le dîner était servi. À 9 heures, toute la famille devait être au lit et même les prétendants qui se tenaient dans la maison ont été complimentés, car le lendemain était à

⁵⁰ Czoppelt 2021, p. 322.

⁵¹ Kinn 1973a, p. 2.

⁵² Czoppelt 2021, p. 290, 336.

⁵³ Kinn 1973a, p. 2.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.

nouveau le jour de travail. Bien sûr, le programme de la journée était adapté aux circonstances où des réunions étaient prévues dans le consistoire de district, le presbytère, l'association professionnelle ou à la fanfare de la ville, les « Turnern »⁵⁶, dont il a été président⁵⁷.

Friedrich Seibriger était un homme strict au bureau et à la maison. Les gens l'appelaient le « mérges Seibriger » (Seibriger le colérique). Un peu colérique, chaque tempête s'est calmée très rapidement et il était un père de famille au grand cœur. Son épouse, Mathilde, née Czoppelt⁵⁸, était exactement le contraire de lui, avait une nature douce et calme, qui complétait merveilleusement son mari. La vie de famille était donc très équilibrée et harmonieuse dans la maison. Ils ont eu 7 enfants, 2 garçons et 5 filles. Les garçons, au grand dam de leurs parents, sont morts en bas âge et les filles ont prospéré⁵⁹.

Les fils ont été élevés comme soldats. Quand ils ont appris le matin que la porte s'ouvrait en gribouillant, c'est-à-dire que leur père sortait du moulin, ils ont sauté de leur lit comme piqué par une tarentule, car ils devraient être prêts pour le petit déjeuner à 7h30. Le service à la maison était strictement réglementé pour eux, chaque semaine, ils alternent les tâches domestiques pour soulager la mère. Ils ont dû faire tout le travail, même s'il n'y avait pas de pénurie de personnel, mais le budget était important. Un cocher pour les chevaux, un serviteur pour les 2-4 vaches, une femme de cuire et une femme de chambre⁶⁰.

Seibriger a beaucoup dépensé pour sa famille

Pour le mariage, chaque fille a reçu un équipement de chambre, d'une salle à manger et de cuisine construit par un menuisier de Reghin, ont été sélectionnés et commandés a été sorti et les tapis, les rideaux, le linge de table, de lit et de cuisine après le catalogue de *Kastner & Oller, Graz*⁶¹.

⁵⁶ « Turner » ont été appelés les membres de la « Société de musique », qui a existé dès le début du XIXe siècle, avec peu de pauses, et réorganisée après 1860, dont le nombre de membres varie entre 30 et 40, les « Turnern », comme on appelait les musiciens de la ville jusqu'à leur émigration en 1944, ont une longue tradition. Il convient de mentionner à cet égard que le nom « Turner » était également courant en Allemagne, en particulier en Bavière, comme dans toutes les villes de Transylvanie, où, malheureusement, à l'exception de Reghin, il n'a pas été utilisé pendant longtemps (Czoppelt 2021, p. 230-231).

⁵⁷ Kinn 1973a, p. 3.

⁵⁸ Mathilde Luise Seibriger-Czoppelt, fille de Stephan et Regina Czoppelt-Göllner, née 9 mai 1853 à Reghin; décédé le 13 décembre 1935 à Reghin; mariée à Friedrich Seibriger le 30 mai 1871 à Reghin (Czoppelt 1970, p. 2).

⁵⁹ Kinn 1973a, p. 3.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

Chaque dimanche, toute la famille, y compris leurs appendices, était réunie chez les parents pour le déjeuner, la collation et le dîner, ce qui représentait finalement plus de 20 personnes, mais dans la salle à manger, il y avait de la place pour plus du double de ce nombre, voire quatre fois plus de personnes. Si une fille venait de se marier et que son père l'entendait venir dîner le dimanche vers midi, cela retentissait de sa chambre: « *Mathilde, sperr die Kästen zu, die Junge kommen stehlen* » (Mathilde, verrouille les boîtes, les garçons viennent voler)⁶².

Chaque fille mariée recevait un des porcs élevés dans le moulin chaque année avant Noël, qui était abattu dans la maison de ses parents parce que tous les ustensiles nécessaires y étaient disponibles. Cela a été fait en série de trois factures chacune, une pour leur propre ménage et une pour chacune de leurs filles. La cinquième fille avait un propriétaire foncier comme mari et ne dépendait pas de tels allumages. Vers midi, les hommes se présentent également pour le dîner, reçoivent une collation de « foie blanc », de soupe et de porc fraîchement rôti. Le soir, il y avait l'obligatoire soupe de chou « Cricala » (type de soupe locale) avec de la cervelle et des saucisses fraîches. En outre, bon vin Schiller du Kitzerkaul (nome du champ). Les fruits et les raisins n'avaient pas besoin d'être achetés par une fille, ils étaient attribués de leur propre ferme⁶³.

Chaque dimanche après-midi était joué Färbel⁶⁴, le père, les filles et 2 des beaux-fils s'affrontaient pour se surpasser dans ce jeu de hasard et il y avait beaucoup de plaisir⁶⁵.

Lorsque son petit-fils Gustav Friedrich Kinn apparut avec lui à la fin de l'année avec le certificat afin de rendre compte, il ouvrit le tiroir de sa secrétaire jaune, et lui a donné une pièce d'or de 10 couronnes « damit kannst Du tun, was Du willst » [avec laquelle vous pouvez faire ce que vous voulez]⁶⁶. Au lycée, cette prime a été augmentée à 20 couronnes, et il a donc acheté son premier appareil photo lorsqu'il était en cinquième année. Lorsque Kinn était censé rejoindre l'artillerie avec son propre cheval pendant la Première Guerre mondiale, Seibriger lui a acheté un cheval noble pour 1000 couronnes et a personnellement supervisé sa castration. Néanmoins, en sautant des haies, il était tombé du cheval domestiqué plusieurs fois quand il s'éloignait, ou était au-dessus de l'obstacle devant lui. « Le beau noble cheval, qui est mort en

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid., p. 4.

⁶⁴ « Färbeln » ou « Einundvierzig » est un jeu de cartes de hasard de type poker de Styrie; les autres noms du jeu sont Spitz, « Zwei auf - Zwei zu » ou « Zuntenen ». Il est joué par trois à sept personnes avec un paquet de 32 mains de cartes à jouer françaises ou allemandes doubles.

⁶⁵ Kinn 1973a, p. 4.

⁶⁶ Ibid., p. 5.

héros en Russie par plusieurs balles d'obus et la compensation que l'armée lui a versée, est allé à la flûte lors de ses premières vacances à Budapest, grand-père a seulement dit que l'essentiel était que j'étais rentré sain et sauf », a écrit Kinn⁶⁷.

Seibriger a beaucoup dépensé pour ses fêtes publiques

Pour ses succès, Seibriger a organisé des fêtes privées et publiques à grands frais. Le 4 mars, la veille de la fête de son nom, la fanfare de la ville a chanté la sérénade devant sa maison à Mittelgasse (aujourd'hui la maison n'existe plus). Toutes les fenêtres étaient occupées par la famille et ils ont apprécié le grand événement. Cette attention a été occasionnellement récompensée par le Conseil d'administration lors de l'Assemblée générale avec de la nourriture et des boissons. Le 5 mars, à 11 heures du matin, tous les conseillers de la ville est apparu pour le féliciter. Une table géante était dressée dans la salle à manger avec des collations froides. Dans l'après-midi, la famille élargie avec ses cousins et ses bases, neveux et nièces est venue lui rendre hommage. Chaque fille apportait un gâteau et des biscuits, et dans la cuisine, la tisserande Róza-néni, la « bejárónó » (femme de chambre) prête à ces fins, tournait les gribouillis de l'arbre (Baumstritzel), friables, sucrés et brillants, comme elle seule le pouvait, et se penchait sur les beignets. Le soir, quand tout s'est perdu, ils ont fait le point, se sont moqués des invités qui avaient traité le poisson avec un couteau ou blasphémé sur le « Kikeschin » (invités), qui avait approuvé plus de 5 morceaux de gâteau et autant de verres de liqueur⁶⁸.

Un point culminant en termes d'hospitalité a été atteint lorsque le sénateur Seibriger a reçu « l'Ordre de François-Joseph » et lorsqu'il a ensuite été élu maire. Dans les deux cas, la grande salle de l'hôtel de ville a dû être utilisée, car il y avait plus de 100 invités. Des représentants du gouvernement, du conseil municipal, du Magistrat de la ville, de l'église et de l'école étaient réunis autour d'un tableau noir géant. Le menu se composait d'apéritifs, de chou farci, de poumons torréfiés à la source et de boulettes, de fruits et de café noir. La boisson était « Kirschenberger » fait à la maison, un vin moyennement corsé⁶⁹.

Les membres féminins de la famille étaient assis comme des vanneaux dans la boîte supérieure n° 4, à environ 6 mètres au-dessus de la scène, ont regardé tout le battage médiatique et ont entendu les innombrables discours qui se sont précipités : l'équipe de direction en tant que représentants du gouvernement, les présidents du conseil municipal pour la ville, l'ami et

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid., p. 4.

⁶⁹ Ibid.

tourneur de bouteilles Kirscher Hanni pour les citoyens, et les « turner », le curé, le directeur du lycée, etc. Le fait que cela n'était pas possible dans les boîtes sans remarques était la faute de certains invités, qui, par exemple, ont atteint trop profondément dans les boîtes de cigares offertes après le repas et se sont servis des *Regalia* ou *Trabucos* (avec bande abdominale) sans tenir compte de la demande actuelle et ont utilisé leur propre poche de poitrine comme stockage intermédiaire. Une telle « bataille » a commencé à midi, après l'acte officiel à la mairie, et a duré jusqu'au soir, mais l'honneur est dû, il n'a jamais été bu au-delà de la soif⁷⁰.

Il était évident que les coûts d'une telle alimentation de masse étaient loin d'être couverts par « l'indemnité de représentation » - mais noblesse oblige ! À cette époque, le maire de la ville de Reghin avait un revenu de 6000 couronnes par an. D'autre part, un professeur de lycée, par exemple, a reçu 2000 couronnes⁷¹, un Lieutenant de l'armée austro-hongroise 1800⁷². Mais même le salaire d'un lieutenant maréchal n'aurait pas toujours été en mesure de couvrir les dépenses d'un maire de Reghin, car dans une région où tant de riches nobles hongrois étaient chez eux, la représentation était très importante. Seibriger l'a enduré, parce qu'il savait bien cultiver et qu'il avait son revenu supplémentaire grâce au moulin et à la terre⁷³.

Seibriger était un chasseur amateur

En collaboration avec le maître constructeur Johann Müller et percepteur alodial d'Adlershausen, ils avaient loué l'excellent terrain de chasse de Voivodeni [Johannisdorf/Vajdaszentivány]. Chaque dimanche, ils mènent à une chasse joyeuse et comment cela s'est passé, a décrit Kinn dans sa prochaine présentation. Pendant les 4 mois pendant lesquels la chasse aux lièvres et aux renards pouvait être pratiquée chaque année, 3 chiens devaient être nourris avec des bouillies de farine de maïs, des os et des déchets de cuisine pendant une année entière. Ils étaient logés sur des chaînes dans la remise et devenaient gros et gras en été. L'automne et l'hiver leur ont ensuite rendu la ligne élancée⁷⁴.

Seibriger survécut relativement bien à la Première Guerre mondiale, car en 1913 il entra dans sa retraite bien méritée et ne s'était consacré qu'à la gestion de sa petite fortune privée et à la gestion de ses biens immobiliers. En période de pénurie alimentaire causée par la guerre, il subvenait aux besoins de toute la famille grâce à son économie et les sauvait ainsi de la faim et des

⁷⁰ Ibid., p. 5.

⁷¹ Schuster 1890 p. 54; Czoppelt 1978, p. 36.

⁷² Sereinigg 1983, p. 116.

⁷³ Kinn 1973a, p. 4.

⁷⁴ Ibid., p. 5.

difficultés. Le grain et le maïs, le lait et le beurre, les fruits et le vin étaient toujours là, seuls les deux beaux chevaux bruns devaient être remis⁷⁵.

De ses nombreux postes honorifiques, il ne retient que celui de curateur de la paroisse protestante et sa place du consistoire de district, auquel il renonce ensuite avec l'âge⁷⁶.

D'après les descriptions de Kinn, il est clair que Seibriger avait un fort désir de pouvoir et de contrôle et souffrait de la fièvre de la chasse, ce qu'il utilisait comme une trahison du langage du chasseur qu'il utilisait. On peut également supposer que son comportement relativement agressif est le motif de la pratique de la chasse. Son comportement de chasse, comparé à l'organisation de fêtes et de dîners, montre une peur excessive ; il a besoin d'hommes autour de lui pour prouver sa supériorité. Nous avons affaire à une manifestation de narcissisme, de satisfaction narcissique, de désir d'être respecté, admiré, et manque d'empathie. Il apparaît en premier en partant pour la Côte d'Azur, il est impatient, les chiens sont spécialement élevés pour sa satisfaction. Le manque de virilité est compensé par la chasse, l'arme compense sa puissance et la mort de l'animal est l'occasion de manifester sa supériorité.

Comment s'est déroulée une chasse ?

En ce qui concerne la conduite réelle de la chasse maintenant, on peut dire que c'était la même chasse que partout ailleurs dans le pays. Comme les chiens de chasse servent principalement les chiens, la méthode de chasse la plus simple et la plus pratique ; moins étaient ceux qui chassaient principalement les renards. La chasse à la caille était très peu pratiquée, car elle était particulièrement délicate et nécessitait une grande possibilité de marche. De plus, la plupart des cailles étaient dégénérées et ne possédaient pas la quantité olfactive nécessaire à ces chasseurs. La chasse à l'eau sur les jeunes canards est apparue récemment à la fin du XIXème siècle. En raison de la culture céréalière extensive à Reghin et aux frontières des communes voisines, les canards se sont retirés de plus en plus et ont déposé leurs lieux d'éclosion dans les taureaux inaccessibles de la plaine. La chasse aux ours et aux loups a été organisée par les autorités du comté dans les montagnes voisines.⁷⁷ La chasse à courre (Treibjagd) et la chasse au brasier (Brackierjagd) étaient pratiquées. Les chasses à courre se déroulaient principalement dans les champs. Les chasseurs utilisaient des fusils de chasse pour tuer des lièvres, des perdrix et des faisans. La chasse au brasier était la chasse au petit gibier avec

⁷⁵ Ibid., p. 6.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ *Beiträge* 1870, p. 166.

des chiens spéciaux (fougères) qui traquent le gibier, le poursuivent sur de longues distances et repoussent le tireur⁷⁸.

Gustav Friedrich Kinn a décrit la conduite d'une chasse dominicale de décembre au début du XXème siècle sur la Rivière de Voivodeni⁷⁹. Le maire Seibriger, le maître constructeur Müller, leur ami Adlershausen, le directeur de la banque (Fritz Hausleitner), qu'il ne nomme pas, et leurs serviteurs accompagnés de chiens de chasse ont assisté à l'action. Le départ était ponctuel à 6 heures du matin, avec plusieurs charrettes, du domaine de Müller, au bout de la Dextradergasse (l'actuelle rue Mihai Eminescu), où il possédait une briqueterie et une scierie⁸⁰. Le mouvement s'est fait à travers Mittelgasse et Magazingasse (l'actuelle rue Mihai Viteazul), le long des vignobles, à travers Beng et sur la vallée de Luț jusqu'à Voivodeni, d'où l'on grimpe à la chasse jusqu'à la forêt ronde de Reghin. Leur équipement de chasse est décrit plus en détail ; les messieurs portaient des manteaux de fourrure, des bottes hautes doublées de fourrure de mouton, d'énormes manches de fourrure de chat sauvage et des chapeaux de fourrure sur la tête. Les jeunes portaient des vêtements en cuir doublés de tissu, une capuche, un costume de chasse vert avec des poignets tricotés, de petites manches en cuir, des chaussures en cuir, comme décrit dans les derniers catalogues de mode viennois à la maison de sport « Krebs », où ils allaient chaque année pour s'approvisionner en vêtements, se détendre et se cultiver (« Lustige Witwe », « Zigeunerbaron », « Maxim », etc.)⁸¹.

On a peu parlé, car tout était déjà fixé par la tradition : Jancsi est retourné avec les chiens à la lisière de la forêt pour les laisser en liberté et les chasseurs se sont dispersés dans la grande clairière qui traverse la forêt ici, également selon leur origine. Comme le plus âgé sur le premier stand Adlershausen, puis Müller, Seibriger, le directeur en tant qu'invité et enfin Dolfi comme le plus jeune des « Szentivans » (troupe de Voivodeni) au lentement⁸².

Dans la forêt, tout le monde a pris sa position de tir. Seibriger donnait le signal avec un double son de son cor de chasse, Jancsi lâchait les chiens, puis il y avait un grand bruit pour effrayer les lapins. Le tir n'a été effectué que du côté droit. Au rythme de l'animal manquant, s'exclame-t-il « Da verflacht Kär! » [Le Damnés]. La chasse s'est terminée à 11 heures.

⁷⁸ Schrenk 2012, p. 30, 53.

⁷⁹ Kinn 1973b, p. 1-3.

⁸⁰ Johann Müller a construit une scierie et une briqueterie à Reghin en 1895 (Czoppelt 2021, p. 309).

⁸¹ Kinn 1973b, p. 1.

⁸² Ibid., p. 2.

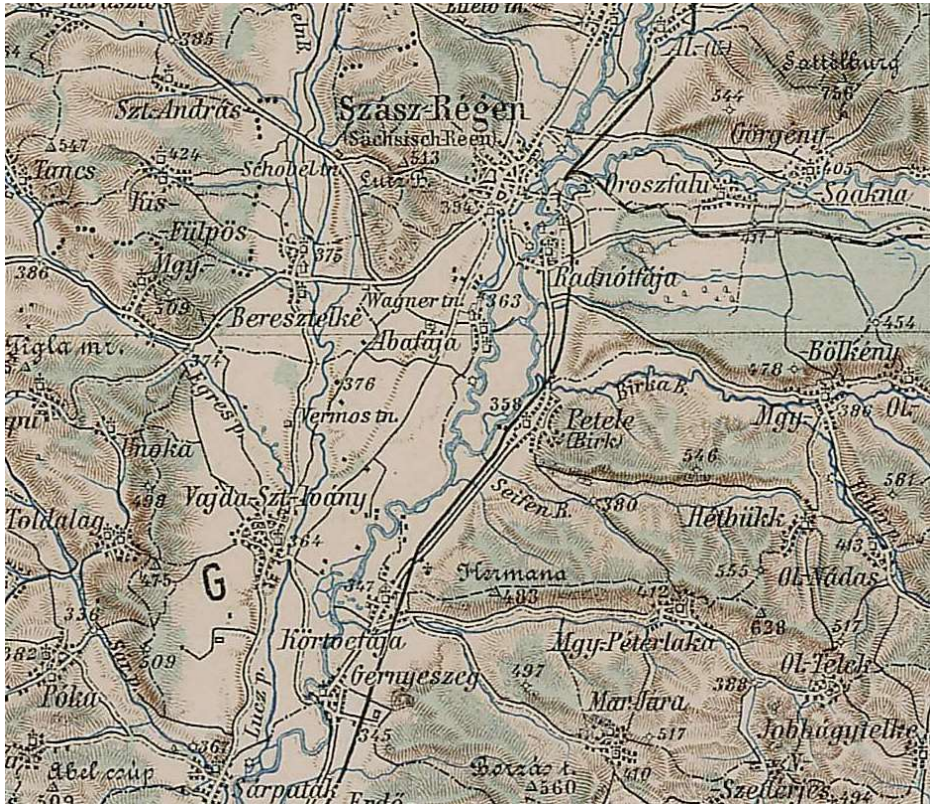

Fig. 2. Région de Reghin vers 1910⁸³

Dans une clairière, il y avait une portion commune de repas, avec de la nourriture apportée de la maison. Pendant la chasse, les serviteurs cuisaient sur le feu les rouleaux de chou (Pillchenkraut) et les saucisses. L'un après l'autre, les tireurs d'élite apparurent en feu avec leur proie : d'abord Adlershausen avec deux lapins, puis le vieux meunier avec quatre lapins et un chien sur la corde, qu'il avait attachée. Seibriger également avec quatre, le réalisateur avec un et enfin Dolfi avec trois lapins et un renard. Quand ils dînaient, ils s'asseyaient soit autour du feu, soit dans des charrettes. Les rouleaux de chou farcis, puis les saucisses étaient servies avec un morceau de

⁸³ Monarchia III. katonai felmérése Közép-Európa általános földrajzi térképének (1:200000) szelvénybeosztása [Troisième relevé militaire de la carte géographique générale de l'Europe centrale (1:200000)]. Le fragment coupé dans la zone de Reghin est situé dans le secteur 42-47 Besztrecze [Bistrița]. Les panneaux sur la carte indiquent : Z. S. Ziegelschlag (Maçonnerie); Fb. Fabrik (Usine); Kls. Kloster (Monastère); Schl. Schloss (Château); M.H. Meierhof (Petit domaine); W. H. Wirtshaus (Auberge); J. H. Jägerhaus (Maison du chasseur); Abréviations : Mar=Maros; Nyár = Nyárad (<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm>).

pain (Rommel), être suivi par le vin ; les chevaux ont été lâchés, les lapins écorchés.

Saint Ulrich est mentionné à propos des ratés du directeur, disant que ce saint protégeait les lapins, et ils sont venus consciemment au rythme du fusil de Fritz Hausleitner, « sachant » qu'ils s'échapperaient. Cela aussi peut être considéré comme une forme de langage de chasse, de « Jägerlatein ».

Après le déjeuner, il y a une autre partie de chasse, tout le monde est content, sauf le directeur de la banque (Fritz Hausleitner), qui n'a pas réussi du tout.

En terminant, ils se sont tous habillés en civil, ont chargé du gibier, des couverts et des armes dans la charrette, se séparant avec le salut de chasse « Waidmannsheil und bis zum nächsten Sonntag! » [Bonne chasse et à dimanche prochain!]⁸⁴.

Il devient clair pour tout le monde que derrière le langage de ce chasseur se cache un dénigrement et une moquerie des êtres vivants (« da verfluchtet Kärl », « Waidmannsheil »⁸⁵, St. Ulrich). Les chasseurs amateurs ne tuent pas d'animaux, mais chassent les lièvres pour le déjeuner et le dîner. De plus, le sentiment de maîtriser certaines compétences, telles que celles nécessaires à la chasse, offre satisfaction et détente dans la nature. Pour Fromm⁸⁶, ce sentiment de joie dans sa propre dextérité est l'une des principales motivations du chasseur amateur. En général, il convient de mentionner ici qu'au sein du groupe, il exprime l'appartenance à son propre statut en portant ses propres « vêtements professionnels », en conversant dans sa propre langue ainsi que les processus rituels et divers signes. Ces signes et leur propre langage sont particulièrement évidents dans le stand du chasseur.

Le chasseur Dr. Gustav Friedrich Kinn

Dans le text *Wie es kam, dass ich überhaupt Jäger wurde*⁸⁷ [Comment est-ce que je suis devenu chasseur en premier lieu], Kinn raconte les circonstances de son devenir chasseur amateur, présente les facteurs qui l'ont amené à pratiquer ce genre d'activité. La première personne à éveiller cette passion fut son oncle et parrain, Friedrich Kraus (1843-1926), médecin de premier recours à l'hôpital du comté de Sighișoara ; pendant ses vacances passées en Transylvanie, il lui a parlé de ses parties de chasse d'automne faites spécialement dans les montagnes de Cibin. Ces récits de gros gibier ont stimulé l'imagination du petit Gustav Friedrich, qui déjà à l'âge de 8 ans

⁸⁴ Ibid., p. 2-3.

⁸⁵ Formule traditionnelle de salutation, d'adieu ou de félicitations chez les chasseurs.

⁸⁶ Fromm 1974, p. 174.

⁸⁷ Kinn 1973c, p. 1-5.

jouait à Guillaume Tell, chassant des moineaux avec une arbalète. D'ailleurs, il écrit une composition très réussie en 4e année, sur le thème de la chasse, qui suscite l'admiration des enseignants. Remarquant le développement de cette passion chez le petit Friedrich, son oncle, le médecin de Sighișoara, lui donne, à la grande horreur de la famille, un pistolet Flobert de 6 mm⁸⁸, après avoir réussi la classe. Son père, professeur et pédagogue Gustav Adolf Kinn (1868-1937), l'a instruit dans sa manipulation préventive pendant deux vacances d'été dans le jardin de la maison paroissiale de son grand-père Gustav Friedrich Kinn à Dedrad (Zepling/Dedrad).

Ainsi, sa passion pour la chasse entre dans son sang ; avec l'approbation de son grand-père, il chassait, dès l'âge de 14 ans, les moineaux et de nombreux loriots d'Europe, qui s'arrêtaient sur des branches de mûrier.

Son oncle à Sighișoara, l'impressionne à nouveau lors d'une visite à Dedrad quand il lui présente un fusil de sniper ; après 20 ans, Gustav Friedrich en achètera un qui sera le sien.

Son deuxième grand-père, Seibriger, lui-même chasseur, l'emmène cueillir des raisins à l'âge de 14 ans et lui permet de s'armer du Flobert. Au-dessus des vignes, sur la colline Katzenkaul (nom du champ) se trouvaient de grands chênes habités par des corbeaux. À un moment donné, un lapin saute hors de la vigne et le petit Gustav le tue d'un coup de feu. En cette occasion effrayée, Seibriger s'exclame « Du verflochter Kär! » [Enfant maudit], mais fier de la réussite de son petit-fils, lui montre comment couper le lapin tué⁸⁹.

Gustav continue sa chasse le même jour, provoquant l'indignation de son oncle Emil⁹⁰, président de l'association de chasse, pour avoir tué deux lapins. Ce fait a produit, cependant, la joie de sa grand-mère Mathilde, qui les a préparés pour le dîner à l'occasion de la visite à la table du directeur des finances à Tg. Mureș, Kiss János, qui l'a finalement félicité pour son accomplissement.

⁸⁸ Les canons Flobert sont des armes de poing légères conçues vers 1840. Ces armes portent le nom de Louis Nicolas Auguste Flobert, l'inventeur de la cartouche standard connue sous le nom de Flobert (1845/46). Ce sont généralement des armes de poing à canon lisse dans lesquelles la propulsion de la balle provient d'une masse d'allumage intégrée dans le fond de l'étui de la cartouche. L'importance militaire ou de chasse ne résidait pas dans l'utilisation directe de ces fusils Flobert, mais dans la pratique du tir sportif à plus petite échelle. Les cartouches à jante Flobert ont été utilisées pour créer toutes les cartouches à percussion annulaire populaires d'aujourd'hui, car elles sont utilisées lors de compétitions internationales (Preuss 1930, p. 135).

⁸⁹ Kinn 1973b, p. 1.

⁹⁰ Emil Kosch (2 décembre 1881, Reghin – 8 mai 1960, Reghin) fils légitime de Karl Friedrich Kosch et Regina Wermescher, vivant à Reghin (selon le registre des morts de l'Église protestante Reghin) ; en 1919, il était directeur forestier et chef de la société de chasse (Czoppelt 2021, p. 362).

Il est fasciné par les armes. Préparer une arme lui procure un sentiment de satisfaction. Ce sont des comportements héréditaires qui peuvent également avoir lieu sans stimulus clé déclencheur. Et si les chasseurs n'ont pas d'autres sources de plaisir, alors c'est très séduisant et dangereux⁹¹.

Les chasseurs justifient leur passe-temps minable en disant qu'ils aiment chasser leurs proies – c'est-à-dire que tuer des êtres vivants est leur objectif. En relation avec la grande fascination que les armes exercent sur ces personnes, il y a une hypothèse très intéressante de Horst E. Richter dans son livre *Zur Psychologie des Friedens*. Il comprend la fascination des armes comme une sublimation des désirs pré-pubères de toute-puissance et comme une expression de fantasmes phalliques esthétiquement transfigurés de grandeur. Le sentiment d'avoir une arme à la main qui, obéissant au plus petit ordre, peut obtenir de grands résultats avec un minimum d'effort, peut évidemment être vécu comme un accomplissement de substitution aux vieux rêves phalliques de grandeur. Cela semble être un bonheur enivrant qui efface actuellement toutes les insultes phalliques de l'enfance qui n'ont jamais été vécues⁹². C'est une autre preuve que Chin souffrait de fièvre de chasse.

Le fait qu'il écrive ses mémoires de chasse est une manifestation de fierté, pas une confession de regret ; l'accueil admiratif de la visite du Dr. Karl Viktor Kosch⁹³, qui lui donne des livres spécialisés, est une joie, une fierté de passer à la nouvelle étape supérieure.

Riviera de Petelea

Après cela, son oncle Sepp l'invite à une chasse avec des chiens de chasse sur sa Riviera de Petelea. Pour cela, il se procure une arme à double canon de 24 mm avec laquelle il peut également abattre des renards⁹⁴.

Après la mort de son oncle de Sighișoara, Gustav reçoit son arme, une Sauer & Sohn cal. 16 x 16 x 8 mm⁹⁵, qui est restée inutilisée à Dedrad, et qu'il utilise pendant les chasses de la Première Guerre mondiale, auxquelles il a participé. Lors d'une chasse dans les Carpates, cependant, il constate qu'il n'était pas assez efficace pour tuer les cerfs. Cependant, il lui a été d'une

⁹¹ Fromm 1974, p. 281.

⁹² Richter 1984, p. 96-97.

⁹³ Dr. Karl Viktor Kosch (2 mars 1881 – 11 juin 1932), il était sénateur municipal, fils du marchand de bois Georg Kosch et de Mathilde Kosch, né et vivant à Reghin. Décédé le 11 juin 1932 par fratricide. Il a été abattu par son propre frère Georg Oskar Kosch ; abattu par vengeance et immédiatement mortel (selon la note du prêtre Nikolaus dans le registre des morts de l'église protestante de Reghin).

⁹⁴ Kinn 1973c, p. 3.

⁹⁵ L'arme de chasse « Drilling » est une arme à canon inclinable qui combine trois canons de fusil en une seule arme. Ici, les canons de fusil de chasse et de balle sont combinés les uns aux autres et sont appelés armes combinées. Si plusieurs barils à billes sont utilisés, ils peuvent avoir des calibres différents (Lueger 1904, p. 205).

grande utilité dans le delta de la rivière Piave, vers la fin de la guerre, où il a chassé les canards sauvages à partir de bateaux.

Après la fin de la guerre, il participe avec son oncle Sepp, à des parties de chasse sur la Riviera de Petelea, sur l'île de Mureș, où ils utilisent des braques. À l'occasion d'une chasse en août 1919, ils amènent 17 lapins, qu'ils partagent avec des amis.

Une autre histoire raconte une chasse au sanglier sur la même riviera à Petelea, organisée en l'honneur d'un ami passionné de Vienne. À cette occasion, Gustav apprend avec son oncle Sepp qu'il a dirigé pour l'invité le tir d'un sanglier (Eber⁹⁶), procuré principalement par un garde et préparé à être abattu par lui, qui ne pouvait pas distinguer un cochon domestique d'un sanglier (Keiller). Gustav remarque cette astuce en servant le dîner.

Cela signifie que si un chasseur amateur est confronté à quelque chose de désagréable ou de menaçant, la personne ou l'animal en question est placé dans la catégorie « absolument mauvais », car si le chasseur amateur ne l'aime pas, il ne peut tout simplement pas être bon. Le chasseur de passe-temps peut simuler n'importe quoi juste pour obtenir ce qu'il veut⁹⁷.

Une chasse à Gornești

Une autre histoire est celle d'une partie de chasse hivernale organisée par le comte Teleki à Gornești (Gernyeszeg en hongrois). Kinn ne donne que les initiales des comtes T et G⁹⁸ pour le nom et la localité.

« A matin, quand nous sommes arrivés au château, nous avons pris du thé chaud, puis nous avons été conduits au terrain de chasse. A midi, un bouillon chaud aux pommes farcies était servi dans la forêt, et le soir, à notre retour au château, nous avons posé la distance : 6 renards et environ 100 lièvres. Ensuite, nous avons été conduits au sous-sol pour ne rien gâcher avec nos bottes sales et avons reçu un thé avec du rhum. Ensuite, adieu, remerciement mutuel et chacun des 10 participants a reçu 2 lapins, puis nous avons été renvoyés en grâce »⁹⁹.

Le lendemain matin - c'était un marché hebdomadaire - le chasseur de corps est apparu dans la ville pour récupérer les coûts de la chasse. « Mon ami Bibi¹⁰⁰, administrateur des chasses royales, dut racheter un renard capital, qu'il

⁹⁶ Le terme désigne le porc mâle domestique non castré, destiné à la reproduction, tandis que la plupart des porcelets mâles (jeunes animaux) sont destinés à l'engraissement et sont donc castrés dans les premiers jours de la vie.

⁹⁷ Fromm 1974, p. 148.

⁹⁸ Il s'agit du comte Teleki de Gornești [alle. Kertzing/hong. Gernyeszeg].

⁹⁹ Kinn 1973c, p. 5.

¹⁰⁰ Ioan Popescu (1896-1981), avocat, maire de Reghin dans l'entre-deux-guerres, était également administrateur du domaine de chasse royal à Lăpușna, a contribué à la formation du roi Michel en tant que chasseur (Todea 2013, p. 364-365 ; Șara 1999, p. 258-260).

avait abattu le matin en G, avec quelques pièces et pas si bon marché, au chasseur du comte »¹⁰¹.

Oncle Sepp, qui l'initia au petit gibier, mourut alors que Friedrich Gustav étudiait à l'université de Berlin. Après son retour chez lui, il a placé une branche de sapin sur sa tombe en signe de respect (Bruch auf sein Grab legen¹⁰²).

Petelea en tant que riviera de chasse a été perdue après la mort de l'oncle Sepp, et Gustav est devenu membre de la Société de chasse, qui est devenue son héritier.

La nouvelle des actes héroïques de sa jeunesse s'était répandue et un jour, le Dr. Karl Viktor Kosch, qui avait tué son cerf record du monde à l'automne 1929¹⁰³, lui cherchait, et qu'il trouva une occasion d'admirer, et le lui tendit comme lecture *Diezels Niederjagd*¹⁰⁴ et *Die hohe Jagd*¹⁰⁵ et lui recommanda de s'occuper maintenant aussi de littérature de chasse, où il pourrait apprendre beaucoup. Avec un appétit affamé, il se jeta sur cette lecture, qu'il reprenait encore et encore. Juste un an plus tard, à Petelea, il a réussi à lever et à tirer le premier chevreuil, il a appris à sauter sur le grand tétras, à attirer le noisetier, un livre a suivi l'autre, finalement seule la chasse au gros gibier m'a vraiment captivé.

Il s'y consacra aussi longtemps qu'on le lui permettait. Ce n'était que peu de temps, puis une autre guerre est arrivée.

Karl Kosch a un grand désir de faire quelque chose d'héroïque. Satisfaire l'estime de soi par l'acte de tuer. Ce qui unit également les chasseurs amateurs et les tueurs en série, c'est le désir de collecter des trophées auprès de leurs victimes. Les deux aiment aller traquer, chercher des victimes, pour le prochain acte violent¹⁰⁶.

¹⁰¹ Kinn 1973c, p. 5.

¹⁰² Une fracture (Bruch en allemand) est constituée de bois de conifères (pousse croisée) ou de feuillus (branche à quelques feuilles). Si possible, il devrait en fait être séparé d'une espèce d'arbre propice à la casse (épinette, sapin, chêne, aulne, pin, pin de montagne, genévrier de montagne, jonc alpin) et être à peu près de la taille de la paume de votre main.

¹⁰³ Comșia 1968, p. 38.

¹⁰⁴ Karl Emil Diezel (1779-1860) était un forestier, chasseur, philosophe, musicien et écrivain allemand. Son livre, publié en 1849, *Erfahrungen auf dem Gebiet der Niederjagd*, est connu plus tard sous le titre *Diezels Niederjagd*, a été publié plusieurs fois et a façonné l'industrie allemande de la chasse à ce jour.

¹⁰⁵ Kinn n'a pas mentionné l'auteur; très probablement, nous parlons du travail collectif de C. Alberti, K. Eilers, H. Fuschlberger, *Die hohe Jagd*, qui a été publié plusieurs fois à partir de 1920.

¹⁰⁶ Fromm 1974, p. 225.

Le chasseur Oskar Kosch a causé un meurtre de masse à Reghin

Dans la quatrième histoire, *Die feindlichen Brüder* [Les frères ennemis], Gustav Fr. Kinn raconte la tragédie de la famille Kosch, qu'il n'appelle que par leurs prénoms : Oskar et Karl. Son histoire diffère de la version officielle, qui est beaucoup plus tragique. Cela peut être attribué à son âge, mais aussi à son désir de protéger la famille en question, car il est dans une relation de respect mutuel avec l'une des victimes, le Dr. Karl Kosch¹⁰⁷. Gustav Friedrich Kinn met au centre du drame les descendants du directeur de banque (Fritz Hausleitner) ; en fait, il s'agit de la famille Kosch.

Dans les jours qui ont suivi, de nombreux rapports de cette tragédie sont apparus dans la presse autrichienne, tous avec le contenu suivant :

« À Reghin, en Transylvanie, un drame familial sanglant s'est déroulé hier dans lequel cinq vies ont été perdues. Un riche citoyen de la ville, Georg Kosch, avait partagé sa fortune entre ses deux fils il y a trois ans et était lui-même malade et paralysé à l'étage supérieur de sa maison. L'un des deux frères, Oskar Kosch, qui avait reçu des terres et un sanatorium pendant la division, perdit toute sa fortune en peu de temps et vécut dans une extrême pauvreté dans une petite pièce de la maison de son père. Le deuxième frère, le Dr. Karl Kosch, un médecin municipal qui avait reçu la maison de ville lorsqu'elle a été divisée, a déclaré que le frère devait quitter l'appartement et a également obtenu une ordonnance d'expulsion du tribunal. Quand son frère Oskar apprit ce décret, il dit: 'Ich werde gehen, aber mit mir die ganze Familie!' [J'irai, mais avec moi toute la famille!]. Lorsque son frère Karl est rentré à la maison à midi, il l'a confronté avec le revolver à la main et lui a tiré une balle dans la tête. Il a également tiré sur la femme de son frère et sa sœur mariée en visite, qui sont venues l'aider. Puis il a couru à travers toute la maison pour trouver sa nièce, qui a pu atteindre la porte de la maison vivante après s'être échappée par les escaliers et les couloirs et a averti les autorités. La police est entrée de force dans la maison et a vu qu'Oskar Kosch avait rassemblé le corps de ses victimes dans la cour de la maison et, debout sur elles, s'est désincarné en se tirant une balle dans la bouche. Le vieux père, qui avait été paralysé à la fenêtre de la cour et avait assisté à toute la tragédie, a été retrouvé appuyé contre le rebord de la fenêtre, touché par le coup »¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Dr. Karl Kosch a été membre du Conseil de 1910 à 1932 (Czoppelt 1977, p. 3).

¹⁰⁸ Le meurtre a été décrit presque de la même manière par les journaux, mais il y a différents titres : *Ein furchtbares Familiendrama in Bukarest*, en NFP 1932, p. 4 ; *Wirtschaftskrise führt zur Massenmord*, en SV 1932, p. 5 (a expliqué qu'Oskar Kosch avait perdu fortune à la suite de la crise économique) ; *Blutiges Familiendrama*, en *Tagblatt*, Linz 1932, p. 8 ; *Schreckliches Ende einer Familie. Fünf Todesopfer*, en OTZ 1932, p. 6 ; *Ein furchtbares Familiendrama in Bukarest*, en *Tagblatt*, Graz 1932, p. 3 ; *Gräßliches Familiendrama. Vier Todesopfer einer Wohnungskündigung*, en GV 1932, p. 2 ; *Fünf Opfer von Not und Streit. Ein Familiendrama in Siebenbürgen*, en *Reichspost* 1932, p. 5 ; *Fünf Todesopfer einer Familientragödie*, en *Die Stunde* 1932, p. 10 ; *Auf den Leichen der erschossenen Verwandten... Ein gräßliches*

Le héros de l'histoire de Kinn est un jeune homme étrange, Oskar¹⁰⁹, qui est, comme le frère de Karl, un excellent chasseur et un tireur d'élite, ce qui a eu des conséquences fatales pour lui et pas seulement. Alors qu'il étudie encore au lycée à Bistrița, Oskar tombe amoureux d'une fille à qui il rend visite à pied pendant ses vacances, finit par l'épouser et l'amène à Reghin. Oskar a l'habitude de porter un col surélevé de 10 cm en tout temps, ce qui montre une obsession. A la fin du gymnasium, il réclame à son père une partie de ses dividendes sur les parts dans les forêts, la société est introduite en bourse depuis la vallée de Mureș. De même, après la mort de son père¹¹⁰, il dilapide sa part de richesse héritée. Il occupe la maison du côté nord de la place centrale, où sa femme passe toute la journée seule. Son frère Karl était médecin, devint magistrat, puis notaire adjoint, notaire supérieur et sénateur. Oskar regarde avec envie son heureux frère, qui même avant la Première Guerre mondiale est devenu deux fois père, alors que son mariage était sans enfant. Les deux pratiquent le gros gibier, Karl étant un bon chasseur de cerfs, Oskar des ours. Les maisons des deux étaient ornées de trophées de ces espèces.

Après la guerre (1918), il y a une dévaluation massive de l'argent roumain et non seulement, les membres de l'association flottante vendent leurs actions, la crise économique est entrée et de nombreux actionnaires s'appauvrissent. Puis, dans les années de la crise économique 1929-1933, la famille est à nouveau touchée.

En raison de sa position à la mairie et de sa profession, Karl a une source de revenus permanente, contrairement à Oskar, qui n'avait aucune formation professionnelle ; il n'a plus d'argent, commence à chasser pour se nourrir. Des querelles ont lieu entre les deux au sujet du repartage de l'héritage du père. Oskar vend sa maison, en pleine récession économique, et emménage dans la voiture de son frère, où les désaccords et les querelles continuent, non seulement entre les deux frères, mais aussi entre leurs deux épouses.

Familiendrama - Fünf Todesopfer, en IKZ 1932, p. 5 ; *Eine Familientragödie*, en BVT 1932, p. 3 ; *Furchtbare Familientragödie in Siebenbürgen*, en MZ 1932, p. 15 ; *Ein Rasender tötet seine ganze Familie. Grauenhafte Familientragödie in Siebenbürgen*, en WT 1932, p. 7 ; *Entsetzliche Familientragödie*, en ATA 1932, p. 3 ; VSL 1932, p. 15 (ne présente qu'un message très court, sans titre).

¹⁰⁹ Georg Oskar Kosch (1 juin 1878, Reghin – 11 juin 1932, Reghin) protestant A.B., marié, citoyen privé, fils légitime du marchand de bois Georg Kosch et Mathilda née Kosch (Selon le registre des morts, de la Eglise Protestante de Reghin).

¹¹⁰ Comme on le sait par les journaux, le père était vivant, mais il était paralysé.

Fig. 3. «Trois cerfs de grande valeur »¹¹¹

Dans un moment d'errance, Oskar tire sur son frère, puis sur la femme de son frère, Charlotte¹¹², qui sont venus l'aider. Après avoir déterminé les dimensions du crime, Oskar se suicide avec la même arme de chasse. Selon Kinn, contrairement aux rapports de presse, entre les deux frères a eu lieu le dialogue suivant: « Ich will mit dir reden! » [Je veux te parler!]. « Wir haben nichts miteinander zu bereden » [Nous n'avons rien à dire], répondit le frère en lui tournant le dos. Puis Oskar a saisi son fusil dans une rage sans bornes et a rugi contre son frère¹¹³. Selon le registre des morts, il s'est suicidé ; il s'est suicidé par peloton d'exécution après avoir assassiné son frère et sa belle-sœur. Le corps a été transféré à Bistrița et enterré là-bas. Le prêtre Nikolaus ne mentionne que ces deux meurtres et non cinq, comme l'a rapporté la presse.

¹¹¹ Cette collage photographique, intitulée « Trois cerfs de grande valeur », représente C. Sautermeister, I. Bibi Popescu, en 1932 et K. Kosch, en 1929, a été publiée par Iglody György dans la livre *Im Jagdparadies der Karpathen*, Munich, 1961, p. 209, et a été prise en 1932, avant la mort de Kosch. Cette année-là, Karl Kosch deviendra bientôt le trophée de son frère Oskar (photo tirée de Spiess 2017, p. 163).

¹¹² Emma Charlotte Kosch (née Rösler, 13 octobre 1881, Reghin – 11 juin 1932, Reghin), veuve du sénateur Karl Viktor Kosch, fille légitime du marchand Gustav Adolf Rösler et Charlotte Emma née Orendi, née et résidant à Reghin. Décédé des suites d'une blessure par balle à l'abdomen infligée par son beau-frère Georg Oskar Kosch avec l'intention de le tuer, 9 heures après que le crime ait été commis.

¹¹³ Kinn 1973d, p. 2.

Il convient également de noter qu'Oskar a délibérément tiré dans l'abdomen de sa belle-sœur, signe qu'il commettait un acte de vengeance parce que sa femme ne pouvait pas avoir d'enfant.

Et l'information selon laquelle « ainsi mourut une famille éminente de Reghin »¹¹⁴ c'est faux, puisque de nombreux membres de la famille Kosch ont même survécu à la Seconde Guerre mondiale¹¹⁵.

Comme on peut le voir, les informations dans les journaux (toutes copiées à partir d'une seule source) ne coïncident pas avec les informations de Kinn, ni avec celles du registre des décès de la paroisse évangélique. La tradition orale à Reghin ne parle que de deux meurtres et d'un suicide. Une recherche dans les archives policières permet d'élucider cette affaire, qui n'est pas l'objet de cette étude. Quoi qu'il en soit, il s'agit des tendances criminelles d'un chasseur et du contexte de ses crimes.

Dans chaque acte de violence, quelque chose se manifeste qui est pathologiquement présent chez le chasseur, mais qui n'est pas autorisé à se dérouler dans la vie quotidienne parce que la société ne le tolère plus. Les guerres, la torture, la persécution, le viol, la violence, le meurtre et l'exécution en tant qu'instruments de pouvoir pour dominer les autres êtres humains ne sont plus acceptés dans nos cultures. Mais tuer a une composante et la chasse est toujours une étape sur laquelle ce pouvoir est vécu. Dans ce jeu injuste, les animaux sont les victimes qui sont mises à disposition à cette fin¹¹⁶.

Le côté obscur de l'homme a de nombreuses facettes. Des psychologues ont maintenant montré que les égoïstes, les machiavéliques, les narcissiques, les psychopathes et les sadiques ont plus en commun que ce qui les divise. Les chercheurs ont pu retracer bon nombre de ces traits de personnalité problématiques jusqu'à quelques principes de base : le « facteur noir » (facteur D < angl. « Dark Factor ») de la personnalité¹¹⁷. La composante centrale de ce facteur sombre de la personnalité est un égoïsme exagéré qui a un impact négatif sur les autres ou sur la société en général¹¹⁸. Cela s'accompagne de croyances qui empêchent les sentiments de culpabilité, de remords et de scrupules moraux. Explicitement, les scientifiques parlent du facteur D comme d'une forme extrême de maximisation des avantages individuels, qui passe littéralement sur les cadavres, c'est-à-dire accepte volontairement ou même cause intentionnellement du tort à autrui. Cette tendance s'accompagne de la tendance à justifier son propre comportement à soi-même

¹¹⁴ Ibid., p. 1-3.

¹¹⁵ Rus 2005, p. 160.

¹¹⁶ Fromm 1974, p. 232-234.

¹¹⁷ Moshagen et al. 2018, p. 656-688.

¹¹⁸ Moshagen et al. 2021, p. 974-983.

et aux autres¹¹⁹. Dans l'étude de 2018, les chercheurs l'appellent le facteur D et constatent que cela sous-tend le côté obscur de la personnalité humaine¹²⁰.

En conséquence, les personnes ayant une forte tendance au narcissisme sont très susceptibles de montrer des traits de personnalité machiavéliques et psychopathes prononcés¹²¹.

En outre, les personnes ayant un fort facteur D sont statistiquement plus susceptibles de devenir des criminels, violentes ou de violer les règles sociales, selon les chercheurs¹²².

Le facteur D relie toutes ces tendances. Il s'agit de la tendance à ignorer ou même à causer les difficultés des autres afin de poursuivre ses propres objectifs et intérêts. Selon les chercheurs, cela inclut également la conviction qu'ils ont toujours raison ; d'après les conversations des frères Kosch, il est clair qu'ils étaient tous deux des personnalités fortes et ont suggéré qu'ils avaient toujours raison.

Surtout chez les chasseurs de passe-temps, le bon sens peut confirmer une forme grave de trouble de la personnalité antisociale. Oskar Kosch se comporte de manière antisociale, en refusant de travailler, en se séparant de la communauté et du groupe (il chasse seul, marche seul 60 km jusqu'à Bistrița, etc.). Il s'est suicidé en se tenant debout sur les carcasses de sa famille ; les cadavres étaient ses trophées.

La zone personnelle d'un chasseur amateur est décorée de symboles d'accablement et de mort, et les armes sont bien sûr en possession de la famille. Les deux frères étaient des chasseurs passionnés de gros et de petit gibier et d'excellents tireurs. Ils ne pouvaient pas être battus au tir au pigeon d'argile. Karl poursuivait le cerf plus à la chasse, Oskar était le chasseur d'ours. Des trophées de haute capitale ornaient les murs des deux maisons en grand nombre¹²³. Cela dénote une joie de terminer la chasse en tuant, ainsi qu'un désir de reconnaissance et d'appréciation parmi ceux qui, comme eux, appartiennent à leur « secte » ; Dans le même temps, le comportement agressif est vécu comme un plaisir.

Conclusions

Dans leurs actes, les chasseurs de loisirs de Reghin représentés et psychologiquement analysés apparaissent comme des personnalités fortes. Dans d'autres domaines de la vie, ils se sentaient à l'aise. Ces chasseurs étaient fondamentalement l'image d'une « personne forte ». D'autre part, des troubles

¹¹⁹ Moshagen et al. 2020, p. 182-196.

¹²⁰ Moshagen et al. 2018, p. 658.

¹²¹ Fromm 1974, p. 234.

¹²² Moshagen et al. 2021 p. 980.

¹²³ Kinn 1973d, p. 1.

de la personnalité avec un fort besoin de dominance ont pu être observés chez eux. Dans les situations de conflit personnel, même dans la tension et le stress, il fait ressortir les fantasmes meurtriers, ressent à travers le plaisir le stimulus gratifiant qu'il a composé de ses actes. Cela sert à apaiser et à stabiliser l'estime de soi.

Même si ces chasseurs amateurs avaient des traits de caractère différents, ils sont finalement tous unis par une interaction violente avec les animaux et la nature épris de paix, souvent seulement comme divertissement, loisir ou même comme sport. En relation avec la chasse étaient des défauts mentaux.

La chasse à Reghin au cours de la période analysée n'a pas été effectuée par besoin de viande et de nourriture, mais par plaisir et sport. Cependant, ils ont observé tous les règlements de la chasse, les lois et les coutumes de chasse.

Explanation of Figures

Fig. 1. Fr. Seibriger (1844–1921).

Fig. 2. The Region of Reghin at 1900.

Fig. 3. “Three deer of great value.”

Abréviations bibliographiques

- ATA 1932 – *Allgemeiner Tiroler Anzeiger*, Innsbruck, 14 juin 1932, p. 3.
Barabás 1907 – Endre Barabás, *Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely törvényhatósági joggal felruházott és szabad kir. város közgazdasági leírása*, Budapest, 1907.
Bedő 1896 – Albert Bedő, *Die wirtschaftliche und comercielle Beschreibung der Wälder des Ungarischen Staates*, Budapest, vol. I, 1896.
Beiträge 1870 – *Beiträge zur Kenntnis Sächsisch-Reens. Festgabe den Mitgliedern des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, dargeboten von der Stadt Sächsisch-Reen, Sibiu*, 1870.
Brandsch et al. 1994 – Heinz Brandsch, Heinz Heltmann, Walter Lingner (ed.), *Schäßsburg. Bild einer siebenbürgischen Stadt*, Innsbruck, 1994.
Brockhaus 1903 – *Brockhaus' Konversations-Lexikon*, vol 14, Berlin, Vienne, 1903.
Brockhaus 1911 – *Brockhaus' Kleines Konversations-Lexikon*, cinquième édition, vol. 2, Leipzig, 1911.
BVT 1932 – *Bregenzer/Vorarlberger Tagblatt*, Bregenz, 14 juin 1932, p. 3.
Comşia 1968 – Aurel M. Comşia, *Vînatul românesc*, Bucarest, 1968.
Czoppelt 1932 – Helmut Czoppelt, *Die Geschichte der Sächsisch-Regener Waldindustrie A.G.*, en *Bistritzer Deutsche Zeitung*, 62, 19 août 1932 (Reener Nachrichten).
Czoppelt 1970 – Helmut Czoppelt, *Geschichte der „Adler-Apotheke“ in Sächsisch-Regen (1780-1944)*, Manuscrit conservé dans les

- archives privées de la famille Czoppelt à Scharten, Haute-Autriche, 1970.
- Czoppelt 1977 – Helmut Czoppelt, *B/I. Magistrats- und Kommunitätsmitglieder*, Manuscrit, 1977, Siebenbürgisches Archiv Gundelsheim, Héritage Czoppelt, A₁₆₉, vol. 7, 1977, p. 1-30.
- Czoppelt 1978 – Helmut Czoppelt, *Die Geschichte der ev. Schulanstalten A.B. in Sächsisch-Regen, Siebenbürgen*, Manuscrit, 1978, Siebenbürgisches Archiv Gundelsheim, Héritage Czoppelt, vol. 8.
- Czoppelt 2021 – Helmut Czoppelt, *Cronica oraşului Reghinul Săsesc 1100-1944*, Reghin, 2021.
- Die Karpathen* 1910 – *Die Karpathen*, Braşov, 21, 1er août 1910.
- Die Stunde* 1932 – *Die Stunde*, Vienne, 14 juin 1932, p. 10.
- Friedell 1976 – Egon Friedell, *Kulturgeschichte der Neuzeit*, Munich, 1976.
- Fromm 1974 – Erich Fromm, *Anatomie der menschlichen Destruktivität*, Stuttgart, 1974.
- Füßl 1994 – Wilhelm Füßl, *Miller, Oskar von*, en *Neue Deutsche Biographie*, 17, 1994, p. 517-519.
- Giurescu 1976 – Constantin Giurescu, *Istoria pădurii româneşti din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Bucarest, 1976.
- Gleichen Russwurm 1930 – Alexander von Gleichen Russwurm, *Das Kulturbild des neunzehnten Jahrhunderts*, en Alexander von Gleichen Russwurm, *Kultur und Sittengeschichte*, vol. 24, *Die gesellschaftliche Struktur*, Vienne, Hamburg, Zurich, 1930.
- Gräser 1936 – Johanna Gräser, *Sparsame Küche. Ratgeber zur Herstellung einer gesunden und billigen Kost*, Reghin, 1936.
- GV 1932 – *Grazer Volksblatt*, Graz, 13 juin 1932, p. 2.
- IKZ 1932 – *Illustrierte Kronen-Zeitung*, Vienne, 14 juin 1932, p. 5.
- Kalender* 1908 – *Kalender des Siebenbürger Volksfreundes*, 1908.
- Kalender* 1912 – *Kalender des Siebenbürger Volksfreundes für das Schaltjahr 1912*.
- Kinn 1973a – Gustav Friedrich Kinn, *Der letzte Seibriger*, Manuscrit, Siebenbürgisches Archiv Gundelsheim, Héritage Czoppelt, A₁₆₉, Sächsisch-Regen, vol. 8, 1973, p. 1-8.
- Kinn 1973b – Gustav Friedrich Kinn, *Ein Sonntag vor 70 Jahren in Reen*, Manuscrit, Siebenbürgisches Archiv Gundelsheim, Héritage Czoppelt, A₁₆₉, Sächsisch-Regen, vol. 8, 1973, p. 1-3.
- Kinn 1973c – Gustav Friedrich Kinn, *Wie es kam, daß ich überhaupt Jäger wurde*, Manuscrit, Siebenbürgisches Archiv Gundelsheim, Héritage Czoppelt, A₁₆₉, Sächsisch-Regen, vol. 8, p. 1-5.
- Kinn 1973d – Gustav Friedrich Kinn, *Die feindlichen Brüder*, Manuscrit, Siebenbürgisches Archiv Gundelsheim, Héritage Czoppelt, A₁₆₉, Sächsisch-Regen, vol. 8, 1973, p. 1-3.
- Lueger 1904 – Otto Lueger, *Lexikon der gesamten Technik und ihrer Hilfswissenschaften*, Stuttgart, 1904.
- Meyers* 1909 – *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, vol. 17, Leipzig, 1909.
- Montanari 1993 – Massimo Montanari, *Der Hunger und der Überfluß. Kulturgeschichte der Ernährung in Europa*, Munich, 1993.

- Dorin-Ioan Rus
- Moshagen et al. 2018 – Morten Moshagen, Benjamin E. Hilbig, Ingo Zettler, *The Dark Core of Personality*, en *Psychological Review*, 125(5), oct. 2018, p. 656-688.
- Moshagen et al. 2020 – Morten Moshagen, Ingo Zettler, Benjamin E. Hilbig, *Measuring the Dark Core of Personality*, en *Psychological Assessment*, 32, 2020, p. 182-196.
- Moshagen et al. 2021 – Morten Moshagen, Benjamin E. Hilbig, Ingo Zettler, *Stability and Change: The Dark Factor of Personality Shapes Dark Traits*, en *Social Psychological and Personality Science*, 12, 2021, p. 974-983.
- MZ 1932 – *Murtaler Zeitung*, 18 juin 1932, p. 15.
- NFP 1932 – *Neue Freie Presse*, 13 juin 1932, p. 4.
- OTZ 1932 – *Ostdeutsche Tages-Zeitung*, 14 juin 1932, p. 6.
- Philippi, Weltzer 1991 – Ernst Philippi, Wigant Weltzer, *Sächsisch-Regen. Die Stadt am Berge*, Bochum, 1991.
- Preuss 1930 – Albert Preuss, *Jagdwaſſen: ein praktiſcher Ratgeber für den Jäger in allen waffentechniſchen Fragen bei Anſchaffung und beim Einſchießen von Gewehren*, Michigan, 1930.
- Reichspost* 1932 – *Reichspost*, 13 juin 1932, p. 5.
- Richter 1984 – Horst E. Richter, *Zur Psychologie des Friedens*, Reinbek, 1984.
- Rösler 2008 – Rudolf Rösler, *Die ſiebenbürgiſch-deuſche Waidmannsſprache um den Braunbären der Karpaten im Lichte des Vielvölkersprachraumes Rumänien*, en *Beiträge zur Jagd und Wildforſchung*, 33, 2008, p. 299-312.
- Rösler 2011 – Rudolf Rösler, *Geschichte des deuſchen Jagdwesens in Siebenbürgen*, en *Siebenbürgiſche Zeitung*, 4 février 2011.
- Rus 2005 – Dorin-Ioan Rus, *Contribuții la cunoașterea emigrației sașilor reghineni între anii 1944-1964*, Cluj-Napoca, 2005.
- Schrenk 2012 – Jakob Schrenk, *Formen der Jagd*, en *Magazin der Bayeriſchen Staatsforſten - Ausgabe: Waldjagd*, 10 juillet 2012, p. 30-56.
- Schuster 1890 – Heinrich Schuster, *Das Sächſiſch-Regener Gymnaſiums. Eine kulturhiſtorische Studie*, Manuſcrit, 1890, Siebenbürgiſches Archiv Gundelsheim, Héritage Czoppelt, vol. 8, p. 1-60.
- SDT 1910 – *Siebenbürgiſch-Deuſches Tageblatt*, n° 11141, 27 août 1910.
- Sereinigg 1983 – Ulf Sereinigg, *Das altöſterreichiſche Offizierskorps 1868-1914. Bildung – Avancement – Sozialstruktur – Wiſchaftliche Verhältnisse*, Phil. Diſs., Vienne, 1983.
- Spiess 2017 – August R. von Spiess, *Gurghiu. Györgéni-Szent-Imre. Domeniul regal de vânatoare în trecut și astăzi*, Sibiu, 2017.
- SV 1932 – *Salzburger Volksblatt*, 14 juin 1932, p. 5.
- SZ 1983 – *Siebenbürgiſche Zeitung*, 20, 15 décembre 1983.
- Szinnyei 1908 – József Szinnyei, *Sándor János (csikszentmihályi)*, en *Magyar írók élete és munkái*, vol. 12, Budapest, 1908.
- Șara 1999 – Marin Șara, *Ioan Popescu*, en Marin Șara, Grigore Ploeșteanu (ed.), *Reghinul cultural – studii și articole*, vol. IV, Reghin, 1999, p. 258-260.
- Tagblatt*, Graz 1932 – *Tagblatt*, 14 juin 1932, p. 3.
- Tagblatt*, Linz 1932 – *Tagblatt*, 14 juin 1932, p. 8.

Sous le signe d'Hubertus. Chasse et chasseurs amateurs à Reghin

- Todea 2013 – Ana Todea, *Portrete mureşene. Dicţionar biobibliografic*, vol. I-VI, Târgu Mureş, 2013.
- Vatra 1979 – *Vatra*, Târgu Mureş, 96, 20 mars 1979.
- VSL 1932 – *Volksblatt für Stadt und Land*, 19 juin 1932, p. 15.
- Witting 1929 – Otto Witting, *Die Geschichte der Jagd im Burzenland*, en *Burzenland*, tom. V/1, 1929, Braşov, p. 56-66.
- WT 1932 – *Der Wiener Tag*, 14 juin 1932, p. 7.

REMEMORĂRI, COMEMORĂRI, ANIVERSĂRI. AVRAM IANCU (1824-1872)

Ionela Simona MIRCEA*

Remembrances, Commemorations, Anniversaries: Avram Iancu (1824–1872)

Abstract. *During the Austro-Hungarian dualism, in the Romanian memorial writings following Avram Iancu's death, the events of 1848–1849 are filtered and reinterpreted in correlation with social–political practice. The texts demystify the events, making them accessible and closer to the real, concrete events that took place, proving that at that time, as always, Romanians wanted and were fighting for their affirmation as a free nation. Avram Iancu's memory was preserved and defended by the Romanians against slanderous Hungarian attacks. Despite the increasingly restrictive permanent measures taken by the authorities, Transylvanian Romanian publications still kept Iancu's memory alive. On the centenary of the hero's birth, in 1924, under the patronage of the sovereigns of Greater Romania and at the initiative of ASTRA, major public events were organized in memory of Avram Iancu.*

Keywords: *Avram Iancu, 1848–1849, anniversaries, commemorations, revolution.*

Cuvinte-cheie: *Avram Iancu, 1848-1849, aniversări, comemorări, revoluție.*

În condițiile politicii de deznaționalizare promovată în Transilvania prin toate mijloacele după încheierea pactului dualist austro-ungar¹, scrierile memorialistice românești, ulterioare morții lui Avram Iancu, referitoare la anii revoluționari 1848-1849 și la destinul Craiului Munților în istoria românilor dovedesc maturizarea treptată a conștiinței naționale². Explicarea rațională a conjuncturii politice și a evenimentelor sângeroase de atunci oferă imaginea conturării etapei finale a luptei naționale a românilor pentru unitate, dreptate și libertate. Evenimentele revoluției sunt filtrate și reinterpretate în corelație cu practica social-politică, fiind supuse demistificării, făcute accesibile și mai apropiate de modul real, concret, în care s-au derulat, dovedindu-se argumentat că românii au dorit și au luptat atunci, ca oricând, pentru afirmarea lor ca națiune liberă.

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România; e-mail: ionelasimonamircea1966@yahoo.com.

¹ În sistemul de stat austro-ungar, guvernele de la Budapesta s-au axat pe principiul „Ungariei uninaționale”, întreaga legislație adoptată după 1867 oficializând politica de asimilare prin maghiarizare. Amintim doar câteva dintre legile adoptate în acest sens: *Despre regulare amânunțită a uniunii Ungariei cu Transilvania* (1868), *Despre egala îndreptățire a naționalităților* (1868), *Legea electorală* (1868), *Legea Trefort* (1879), *Legea a doua Trefort* (1883), *Legea azilelor (grădinițelor) de copii* (1891) etc.

² Vezi Ciurileanu 1887; Barițiu 1890; Moldovan 1895; Sterca Șuluțiu 1897, p. 83-122.

Până în 1918, amintirea personalității lui Avram Iancu, liderul de necontestat al revoluționarilor transilvăneni, este păstrată și apărată cu sfințenie de către români cu ajutorul condeiiului sau prin faptă împotriva atacurilor calomnioase maghiare.

Mai mult, în 1888, *Asociațiunea pentru literatura română și cultura poporului român* (ASTRA), asumându-și pe deplin rolul în acțiunea de emancipare culturală și politică a românilor din Transilvania într-o perioadă extrem de dificilă, încearcă pe bani proprii, fără însă a reuși, unele lucrări de restaurare a casei părintești a lui Iancu, casă pe care o avea în proprietate în baza testamentului redactat de revoluționarul român încă din 1850³.

O puternică opoziție maghiară trezește, cu precădere, și încercarea repetată a românilor de a (re)învia chipul Craiului Munților prin înălțarea unui monument în cinstea acestuia. În perioada derulării procesului memorandiștilor, un comitet românesc având în frunte pe Vasile Fodor lansează la Abrud un apel pentru strângerea de fonduri în scopul ridicării unui monument al lui Avram Iancu în Munții Apuseni. Această inițiativă pornită în 1894 nu a condus la rezultatul scontat datorită intervenției rapide și eficiente a autorităților austro-ungare⁴. Un an mai târziu, însă, dorința materializării acestui obiectiv determină colectarea de către români a unei sume de bani. Astfel, Ioan Rusu Șirianu, închis la Seghedin, trimite redactorilor *Tribunei* banii strânși de la țărani de către Nicolae Lăzărescu din Șiria, cu cerința expresă a acestora de a contribui la construirea monumentului în onoarea lui Iancu. Demersul lui Șirianu, susținut de tribuniști și, mai apoi, de Comitetul Central al Partidului Național Român, este imediat obstrucționat de către guvernul maghiar. Printr-o circulară specială din 15 martie 1895, unde era din nou profanată memoria Craișorului, ministrul de Interne maghiar, Perczel Dezső, interzice orice acțiune care ar viza un monument al lui Avram Iancu⁵. Dacă acest act a trezit un protest românesc general, pentru maghiari apare ca un act just. De pildă, Ürmössy Lajos, în *Budapesti Hirlap* din 25 iulie 1895, sublinia că:

„Iancu a fost un inamic human, el a luptat pentru principii. Cu toate acestea bine a făcut guvernul că a oprit colecta pentru monumentul lui Iancu, pentru că acel monument ar fi fost Mecca, unde ar fi peregrinat valachii spre a demonstra în contra statului maghiar. Și de aceasta zău nu aveam trebuință”⁶.

³ Moga 2003, p. 428; Ciura 1922, p. 729.

⁴ Badea, Bodea 1976, p. 149.

⁵ *Ibidem*, p. 152 și urm.

⁶ *Ibidem*, p. 154.

Pentru a salva banii strănși, s-a hotărât depunerea acestora într-o bancă din București. Dar în 1899, sub pretextul unor fraude în păstrarea fondului Iancu creat pentru construirea monumentului atât de dorit de către români, lui Tit Liviu Albini, administratorul acestuia, i se înscenează un proces de către autoritățile austro-ungare, prilej de noi acuze și calomnii la adresa eroului din Apuseni. Reacția românească este și acum promptă⁷. La Tribunalul din Alba Iulia, unde se judecă procesul, în sprijinul lui Albini și pentru apărarea memoriei lui Iancu, pătată de către procurorul Miklós Lázár care-l cataloghează pe liderul român drept un „tăciunar” și „un conducător de bandiți”, intervine Ștefan Cicio Pop⁸. Iar în piața publică, în micul oraș din inima Transilvaniei, localnicii români protestează considerând procesul drept o „cutezanță neînchipuită” prin felul în care un procuror regesc întinează memoria celui „mai mare și iubit fiu al națiunii române”. La 17 decembrie 1899, 52 de studenți semnează „Protestul tinerimii universitare române din Cluj”, manifestându-și nemulțumirea, iar dincolo de Carpați, în semn de solidaritate, studenții bucureșteni adoptă și ei o moțiune adresată autorităților austro-ungare în care se subliniază că „răbdarea a atins culmea”, că s-a pășuit „cât omeneste se poate răbda”, că sufletele românilor sunt cuprinse de indignare și revoltă¹⁰.

Șirul de acțiuni românești inițiate în scopul (re)memorării personalității marelui luptător continuă și după 1900. Periodic, la mormântul lui Avram Iancu sunt depuse coroane de flori, sunt organizate parastase, se citesc rugăciuni „întru odihna eroului Iancu”. Și mereu împotriva organizatorilor sunt declanșate procese sub acuza agitației contra națiunii maghiare. Dintre acestea, un mare răsunet a avut procesul intentat de autoritățile maghiare împotriva lui Ioan Scurtu, George Novacovici și Coriolan Steer, trei studenți clujeni, care, în noaptea de 31 decembrie 1899/1 ianuarie 1900, au depus pe mormântul de sub gorunul lui Horea, la Țebea, o cunună cu lauri cu o placă în culorile tricolorului românesc pe care a fost gravată inscripția: *Tinerimea română, lui Avram Iancu. Dormi în pace, noi veghem*. Condamnați de către autorități, cei trei tineri s-au bucurat de susținerea puternică a maselor populare, pelerinajele la mormântul lui Avram Iancu devenind din ce în ce mai numeroase¹¹.

⁷ Frâncu 1899.

⁸ *Iancu și Ungurii. Amintiri de sub stăpânirea maghiară*, în *Vestea*, 26 iulie 1924, p. 1.

⁹ *Tribuna*, 21 decembrie 1899, p. 1-2; *Iancu și Ungurii Amintiri de sub stăpânirea maghiară*, în *Vestea*, 26 iulie 1924, p. 1-2.

¹⁰ Lazăr, Morar 2008, p. 26-27.

¹¹ BCU „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, fond *Colecții speciale*, mss. sertar 324/4; *ibidem* mss. sertar 251/1; *Tribuna*, 28 octombrie 1900, p. 1.

La începutul secolului XX, politici de maghiarizare forțată, promovată cu insistență de guvernul de la Budapesta¹², românii îi răspund prin acțiuni de susținere a cauzei naționale printr-un continuu recurs la trecut, exemplul lui Iancu reprezentând o adevărată chemare la rezistență atât pentru țărani, cât și pentru intelectuali. În 1904, încercarea lui Ion Vidu de a (re)aduce în prim-plan figura marcantă a Craiului Munților, prin armonizarea *Marșului lui Iancu* pentru o interpretare corală și răspândirea pe foi volante a partiturii, atrage intervenția brutală a autorităților. Compozitorul a fost chemat în judecată de către judele de instrucție al Tribunalului Timișoara sub acuza de îndemn la revoltă, iar foile volante tipărite la Tipografia diecezană din Caransebeș au fost rapid confiscate.

În ciuda măsurilor tot mai restrictive, luate în permanență de către autorități, publicații românești transilvănene țin încă trează amintirea lui Iancu prezentând articole despre viața și faptele lui. Așa, numele lui Avram Iancu devine tot mai cunoscut, și un adevărat liant pentru lupta românilor pentru dreptate, libertate și adevăr.

Dacă până la formarea României Mari amintirea lui Avram Iancu a fost viu întreținută, mai ales în zona Munților Apuseni, creația folclorică dovedind din plin acest lucru, după 1918 cultul lui Iancu a depășit limitele Transilvaniei. Din noiembrie 1918, anunțând programul Adunării naționale constituante a națiunii române din Transilvania, Comitetul organizatoric, în apelul adresat românilor, face trimitere la marile personalități care și-au dat viața pentru popor, amintindu-i pe marele voievod Mihai Viteazul, pe martirii Horea, Cloșca și Crișan și pe Craiul Munților, Avram Iancu¹³. Mitul lui Iancu creștea considerabil, tot mai mulți istorici și scriitori fiind atrași de marea personalitate a acestuia¹⁴.

În condițiile create pe plan național și internațional, după Conferința de Pace de la Paris, noile autorități locale românești din vechea provincie a Transilvaniei, acum aflată în cuprinsul României Mari, au considerat legitim să invite și să-i primească pe suveranii țării întregite, chiar dacă partea de vest de aici era decretată zonă de operațiuni militare. Turneul regal transilvănean, înscris în istorie ca un moment de mare trăire națională, reflectat, pe de o parte, de presa timpului și în diverse lucrări memorialistice

¹² Apogeul politicii de maghiarizare a fost marcat de Legea Apponyi (1907) și de crearea, în 1917, după intrarea României în războiul împotriva Austro-Ungariei, a așa-numitele „zone culturale” în regiunile de graniță cu România, zonă unde învățământul se făcea numai în școli cu predare în limba maghiară.

¹³ *Românul*, 29 noiembrie 1918. *Apud* Badea, Bodea 1976, p. 163.

¹⁴ Apar lucrări științifice semnate de: Nicolae Bota, Ioan Georgescu, Silviu Dragomir, Ion Lupaș, Gh. Bogdan Duică, Vasile Goldiș, Ion Agârbiceanu, T. V. Păcățianu, Zenovie Păclășanu ș.a.

și, pe de alta, într-un corpus de fotografii mai puțin cunoscute de public, oferă imaginea regelui Ferdinand și a reginei Maria, însoțiți de suita regală, primiți cu entuziasm pretutindeni. Drumul regelui în Ardeal, a început din Predeal, pe la Brașov, Oradea, Békéscsaba, Carei, Baia Mare, Jibou, Dej, Bistrița, Năsăud, Gherla, Cluj, Turda, Câmpeni, Țebea, Abrud, Alba Iulia, Blaj, Copșa Mică, Sibiu, Săliște, Făgăraș, turneul fiind încheiat la Brașov, cu oprirea finală la București, și a fost de o măreție fără cuvinte. În periplul lor, suveranii au vizitat Casa lui Iancu din Vidra și, poposind la Gorunul lui Horea din Țebea, s-au recules la mormântul eroului, aducându-i omagiu Craiului Munților¹⁵.

„Aici Regina a îngenuncheat și a pus cunună de flori pe mormântul lui Iancu. Scoală-te Iancule! Tragedia și mândria noastră! Căci au venit să se închine la mormântul Tău, Suveranii Tăi, Domnii României Mari și vecinice, ca pomenirea ta! Primirea ce li s-a făcut în tot drumul a fost cât se poate de măreață așa cum o fac doar dârzii, dar bunii și nobilii Moți, tăria și mândria neamului nostru din Ardeal [...]”¹⁶.

Într-un asemenea context, serbările centenarului nașterii lui Avram Iancu au reprezentat un punct central pe agenda de lucru a conducerii ASTREI. Asociațiunea nu putea lăsa să treacă acest moment important din istoria neamului (centenarul nașterii) fără să dea în mod vrednic tributul său de recunoștință faptelor acestui erou național.

Deși inițial se dorise comemorarea Craiului Munților în 1922, cu ocazia împlinirii a jumătate de veac de la moartea acestuia, în cele din urmă a câștigat punctul de vedere susținut de Ioan Lupaș, potrivit căruia aniversarea centenarului nașterii unei personalități era mai îmbietoare, ori până în anul 1924, când se împlineau 100 de ani de la nașterea eroului, exista timpul necesar pregătirilor¹⁷. S-au purtat discuții în legătură cu amploarea evenimentului pornindu-se de la ideea ca serbările să aibă un ecou mai ales în spațiul transilvănean. În cele din urmă, concluzia a fost că o personalitate de anvergura lui Avram Iancu impunea serbări generoase la care să participe o mulțime de oameni, cadru unde să se oficializeze poziția de erou național a Craiului Munților, iar acest lucru era posibil doar cu implicarea suveranului și a guvernului României. De aceea, regelui Ferdinand, președintele de onoare al ASTREI, i s-a solicitat să patroneze serbările ce urmau să fie organizate de Asociațiune, cu ajutorul material al statului.

În acest demers încununat cu succes, Vasile Goldiș, președintele ASTREI, a fost susținut de prim-ministrul României, Ion I. C. Brătianu, care

¹⁵ Stoian, Mălușelu 2011, p. 54-56.

¹⁶ *Unirea*, 4 iunie 1919, p. 2.

¹⁷ Moga 2003, p. 491-492.

fusese crescut de tatăl său, fost revoluționar pașoptist, în spiritul respectului și al admirației față de Avram Iancu.

Goldiș a adus la cunoștința conducerii ASTREI acordul de principiu al suveranului de a patrona pregătirile și serbările propriu-zise și a propus, în cadrul ședinței plenare a secțiilor științifice și literare ținută la Sibiu în 14 iulie 1924, un program de acțiune care viza, pe de o parte, manifestările culturale ce urmau să se desfășoare pe parcursul câtorva zile și, pe de alta, realizarea unor edificii durabile în timp care să amintească de această sărbătoare a românilor.

Serbarea a fost concepută ca o sărbătoare a întregii țări. Comitetul organizator a fost pus sub președinția de onoare a M.S. Regelui care promisese deja participarea la serbări însoțit de întreaga sa familie. „Orator festiv” este propus prof. univ. Silviu Dragomir, care a primit o bursă cu scopul de a scrie o biografie a lui Avram Iancu pe baza unei documentații în arhivele vieneze, volum pentru publicarea căruia ministrul de Externe I. G. Duca va alocă suma de 40000 lei. De asemenea, în urma concursului organizat de ASTRA, încă din 1921, pentru realizarea unei lucrări având ca temă *Istoria anilor 1848/49 în legătură cu faptele de arme ale lui Avram Iancu*, Teodor V. Păcățian, declarat câștigător, primește suma de 10000 lei. Deosebit de importantă pentru ASTRA este amenajarea Casei lui Iancu din Vidra, pentru care Goldiș promise asigurarea că toate cheltuielile se vor acoperi din fondurile Societății culturale „Ion C. Brătianu” (cheltuieli care se vor ridica la aprox. 1100000 lei). S-a propus amplasarea la Baia de Criș a unui bust al lui Iancu¹⁸. Pe Muntele Găina urma să se ridice o troiță. Cu ajutorul Societății „Mormintele Eroilor”, cimitirul din Țebea trebuia reamenajat. Tot la Țebea urma să se construiască un pavilion pentru serbări și jocuri populare, care să rămână la dispoziția comunității. S-a stabilit ca începutul serbărilor închinat lui Avram Iancu să se țină la Țebea, unde să se officieze un serviciu divin și parastasul. La Cluj să se organizeze o mare paradă militară. La Câmpeni să aibă loc o ședință festivă a Asociațiunii, urmând ca prin octombrie 1924 să se țină și o adunare generală la Arad sau la Cluj.

La sfârșitul prezentării propunerilor în vederea serbărilor centenarului nașterii lui Avram Iancu, Goldiș a cerut acordul secțiilor pentru a continua discuțiile cu autoritățile statului, iar secțiile îl împuternicesc pe acesta să o facă¹⁹.

În cadrul ședinței organizate la Palatul Regal în 20 iulie 1924, prezidată de suveran, la care au luat parte miniștrii Ion I. C. Brătianu, Alexandru Lapedatu, Alexandru Constantinescu, Gheorghe Mărdărescu, mitropoliții

¹⁸ Bustul va fi realizat de sculptorul Romul Ladea.

¹⁹ *Proces verbal nr. 2013/1924*, p. 475.

Miron Cristea și Pimen Georgescu, vicepreședintele Academiei, Gheorghe Țițeica, și președintele ASTREI, Vasile Goldiș, a fost definitivat programul serbărilor, Alexandru Lapedatu fiind desemnat din partea guvernului pentru coordonarea acțiunilor incluse în program²⁰. Bugetul preliminar al serbărilor a fost stabilit la suma de 1500000 lei. În final, pentru pregătiri și pentru serbări, cheltuielile au fost mult mai mari, suma ridicându-se la 2476160 lei, bani proveniți în principal din bugetul statului, dar și din donații făcute de Ion I. C. Brătianu, din subvențiile acordate de Fundația „Ion. C. Brătianu”, de Comisiunea Monumentelor Istorice etc.²¹. Este lansată, în același timp, tuturor societăților culturale, o chemare de solidarizare, de unire a eforturilor pentru un scop comun.

Încă din august 1924, Ionel Brătianu și Alexandru Lapedatu au dispus îmbunătățirea stării șoselei de la Câmpeni la Vidra de Sus și construirea unui drum de acces către Muntele Găina. Între timp, ASTRA pune în aplicare planul stabilit din 1921 de a ridica o Casă Națională și un muzeu în jurul casei din Vidra în care se născuse eroul. Guvernul, întreaga oficialitate, Societatea Monumentelor Istorice, Societatea „Mormintele Eroilor”, Societatea Caselor Naționale și organele Asociațiunii din despărțământul Abrud-Câmpeni și din despărțământul Baia de Criș, înțelegând marea însemnătate a serbărilor și, în legătură cu ele, a lucrărilor monumentale proiectate să rămână în urma acestora, au dat Asociațiunii tot concursul pentru săvârșirea lor. Destul de repede, Casa lui Iancu din Vidra a fost renovată cu scopul de a fi pusă în circuitul public²². Au fost construite și dependințe. În partea dreaptă a casei memoriale, din cele cinci camere care trebuiau să constituie viitorul muzeu, două au fost atribuite secției istorie, două secției de etnografie și ultima, obiectelor de cult. La stânga casei s-a deschis „Casa Națională” care cuprindea mai multe camere, fiecare cu o destinație precisă: bibliotecă, sală de lectură, banca populară și cooperativa din sat, antreul servind drept sală de consultații. Întregul complex a primit mobilier nou (dulapuri, lavițe, lămpi, pulturi etc.).

Din *Raportul general prezentat de comitetul central al Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român asupra lucrărilor sale și a situației acestei instituțiuni în anul de gestiune 1923/24*, semnat de Vasile Goldiș, în calitate de președinte, și de Romul Simu, în calitate de secretar, publicat în

²⁰ *Ibidem.*

²¹ Moga 2003, p. 494.

²² La solicitarea comitetului central al Astrei, Alexandru Constantinescu, ministru al Agriculturii și Domeniilor, a pus la dispoziție lemnul de construcție necesar. Iar Alexandru Lapedatu, președintele secției din Cluj a Comisiunii Monumentelor Istorice, l-a desemnat pe inginerul Rudolf Wagner să definitiveze planurile de construcție și să estimeze cheltuielile (Moga 2003, p. 429).

revista *Transilvania*, nr. 10-11 din octombrie/noiembrie 1924, aflăm că dispozițiile date de comitetul central al ASTREI încă din toamna anului 1923, pentru accelerarea lucrărilor, au fost de bun-augur, până la sfârșitul lunii august 1924, cu sprijinul tuturor factorilor de decizie implicați, tot ceea ce s-a hotărât, vis-à-vis de pregătirea serbărilor, fiind finalizat.

Pentru aranjarea unui muzeu istoric al anilor 1848-1849 în Casa lui Avram Iancu din Vidra, ASTRA a lansat un apel către români îndemnându-i să doneze:

„tablouri, desene, fotografii, stampe, gravuri cari reprezintă pe eroii noștri naționali de atunci (Avram Iancu, Simion Balint, Andreica, Clemente Aiudeanul, Buteanu, Dragoș, Corcheș, Vlăduț, Simionuț, Ecaterina Varga, Pelagia Roșu, Axente Sever, V. Moldovan și alții); vederi ale comunelor și câmpurilor de luptă mai însemnate: Abrud, Mărișel, Fântânele, Buceș, Aiud, Mihalț ș.a.; arme din acel timp: puști, pistoale, lănci, tunuri de cireș, buciume (tulnice), goarne, trompete, dobe, ghioage, măciuci, furci de fier, coase, pumnale ș.a.; costume (șepci sau capele, pălării, sumane, cioareci, opinci de atunci, eventual uniforme diferite de legionar și glotași, inele, ș.a.; chipuri ce reprezintă grupuri de ostași, scene din viața de tabără, încăierări de luptă, ș.a., lucrate în miniatură din ghips, lemn, ceară sau din alte materiale; apéle, proclamațiuni, ziare, memorii, însemnări, notițe, scrisori, eventual chiar corespondența întreagă a diferitelor personaje istorice; cărți, studii, hărți cu referință la trecutul istoric al Munților Apuseni și, mai ales, la mișcarea din 1848-1849”²³.

De asemenea, ASTRA îi îndemna pe români să strângă de la bătrâni și: „feluritele tradiții, legende, povestiri, anecdote, snoave, amintiri, versiuni despre oamenii mari de atunci, despre luptele din diferitele localități, poezii populare ș.a. [...] e o datorie națională primordială ca toate amintirile istorice, cari le mai putem strânge încă, să le strângem cât mai neamănat în proiectatul muzeu fiindcă dacă toate acestea, risipite și uitate în casele românilor, nu au valoare, adunate, ele sunt un mare bun comun, un adevărat tezaur național”²⁴.

La sfârșitul apelului, românii sunt rugați să predea obiectele pe care doresc să le doneze pentru muzeul lui Iancu avocatului dr. Candin David din Abrud și avocatului dr. Z. Chirtop din Câmpeni, persoanele însărcinate cu primirea donațiilor.

După campania de strângere a obiectelor, Asociațiunea a aranjat în aripa dreaptă a Casei Naționale, clădită în jurul casei marelui erou, un muzeu în patru secții: o secție a anilor 1848-49, una secție etnografică, o secție bisericească și casa veche a lui Avram Iancu, renovată și mobilată.

²³ *Apel* 1924, p. 62-63.

²⁴ *Vestea*, 31 august 1924, p. 2.

Secția anilor 1848-49 număra 504 obiecte printre care: drapelul mamei eroului, 10 scrisori autografe A. Iancu, o litografie Iancu și prefectii, fluietul și pipa Crăișorului, 86 documente și scrisori referitoare la anii 1848-1849, 36 proclamații referitoare la anii 1848-1849, 13 puști, un ținător de praf de pușcă, 7 săbii cu teci, 1 cuțit cu teacă, 19 pistoale cu 2 tocure, 8 lănci, 2 buzdugane, sfeșnicul lui Andrei Mureșan, ceasul, masca și călimara lui Axente Sever, 118 fotografii reprezentând pe Avram Iancu, prefecti și oameni care s-au distins în anii 1848-1849 și locurile unde s-au întâmplat evenimentele mai însemnate în acei ani, drapelul fostului Regiment de casă al Moșilor (ulterior Regimentul 50 Infanterie Alba Iulia), drapelul Regimentului Horia, alte 3 drapele²⁵, un tun de lemn utilizat de moși la 1848²⁶. Cele 118 fotografii mari au fost înrămate. Marea majoritate a obiectelor și a documentelor care au format colecția secției istorie au fost adunate de către aștrști în anii anteriori. Acestea, însă, li s-au adăugat și câteva noi donații făcute de Aurel Gomboș (o pușcă), Grigore Nicola (pipa lui Iancu), Iuliu Albini (un pistol), Nicolae Muntean (o gravură a lui Horia), Gheorghe Muncuș (un document semnat de prefectul Axente Sever), Chirilă Truța (un pistol), Alexandru Drăgan (o carabină), Ion Rațiu (o cruce din lemn), Ioan Groza (o lance).

Secția etnografică cuprindea 84 de obiecte: fețe de masă, cătrințe, ștergare, traiste, cârpe, ii, poale, cămăși, mărgelile, pieptare, căpătâie, culmărițe, cânceauă, cojoace, țoale, lavițe, furci de tors, cumpărate de abrudencele Sabina Borzea și Otilia Buzoianu cu suma de 30000 de lei pusă la dispoziție în acest scop de către Ministerul Cultelor și Artelor. Nouă furci de tors și două câni au fost donate secției de etnografie de către Otilia Buzoianu²⁷.

Secția bisericească număra 38 de obiecte: icoane, prapori, sfeșnice, un triod, o cruce, fețe de masă, ulcioare, un tetrapod, toate donația bisericii din Vidra care a primit la schimb 4 sfeșnice noi (două mari și două mici), un aer vechi și un minei oferite de Biserica ortodoxă din Cricău (care a primit un aer nou) și un covor de îngenunchat dăruit de d-na Buzoianu²⁸.

Casa veche a lui Iancu a fost integral refăcută. În odaia mare, respectându-se specificul zonei, s-au aranjat: 3 lavițe, un colțar, un podișor, un pat, o masă, o cameniță cu frigare, o ladă, un cuier, 13 ștergare, o culme, un străjac, un țol, 5 căpătâie, o gluguță, două icoane, o cruce, 7 cânceauă, o ploscă, 3 farfurii, 4 linguri, o furculiță, o sălăriță, un ținător de brici. În odaia mică, în manieră tradițională, s-au așezat două lavițe, un colțar, un pat, un scaun, un leagăn, o cameniță, o masă, două cuiere, un străjac, un cearceaf, 12

²⁵ *Raportul* 1924, p. 388-390.

²⁶ *Ciura* 1922, p. 279.

²⁷ *Raportul* 1924, p. 388-390.

²⁸ *Ibidem*.

cânceauă, furculițe, linguri, farfurii și alte obiecte casnice. Cu excepția unui colțar donat de Aurel Gomboș din Vidra de Sus, toate celelalte au fost cumpărate²⁹.

În aripa stângă a ansamblului casei memoriale, Asociațiunea a aranjat o bibliotecă și o sală de lectură înzestrate cu mobilier nou (mese, scaune, dulapuri, etajere) și utilate cu ustensilele necesare (mașină de scris, lămpi), biblioteca adăpostind 809 volume, cea mai mare parte fiind donația Ministerului Muncii, prin bunăvoința lui Emanoil Bucuța. Au mai donat cărți, colecții de reviste și ziare, potrivite pentru popor, Centrala Caselor Naționale, Ministerul Cultelor și Artelor, Fundația Culturală „Principele Carol” și Asociațiunea.

Muzeul și biblioteca au fost asigurate la Prima Ardeleană. Custode al muzeului și bibliotecar a fost numit Aurel Gomboș, descendent al lui Avram Iancu și proprietar în Vidra de Sus, responsabilitate în care, potrivit hotărârii conducerii ASTREI, urma să fie sprijinit de preotul Grigore Nicola, președinte al agenturii din Vidra de Sus a despărțământului Abrud-Câmpeni al ASTREI.

Cu dorința clar exprimată de a imprima serbărilor omagiale un caracter popular, conducerea ASTREI a depus eforturi invitând la această mare sărbătoare pe toți cei doritori să împărtășească o mare bucurie a românilor. Urmărind acest obiectiv, Vasile Goldiș a obținut din partea guvernului o reducere cu 75% a prețului biletului de tren, oferindu-se în acest fel, posibilitatea participării la evenimente a cât mai multor români³⁰. Au fost invitați prefectii județelor din Transilvania, reprezentanți ai asociațiilor și fundațiilor culturale românești, lideri ai formațiunilor politice ale timpului³¹.

La serbări, pe durata desfășurării acestora, la Țebea, Câmpeni, Muntele Găina, Vidra de Sus și Cluj, au participat regele Ferdinand și regina Maria, prințul moștenitor Carol și principesa Ileana, membrii ai guvernului, în frunte cu Ionel Brătianu, președintele Consiliului de Miniștri, șeful Marelui Stat Major, ofițeri superiori, mitropolitul primat Miron Cristea, mitropolitul ortodox Nicolae Bălan și mitropolitul greco-catolic Vasile Suciu, Nicolae Ivan, episcopul ortodox al Clujului, Gurie Grosu, arhiepiscopul Chișinăului, Octavian Goga reprezentând Academia Română, generalul Alexandru Averescu, președinte al Partidului Poporului. Rivalitățile politice și refuzul de a gira prin prezență o manifestare, fie ea și națională, organizată sub umbrela guvernării liberale, i-au determinat pe Nicolae Iorga și Iuliu Maniu să-și decline participarea.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Vestea*, 31 august 1924, p. 2.

³¹ Moga 2003, p. 494.

Serbările centenarului nașterii lui Avram Iancu au debutat în ziua de 28 august 1924, zi de praznic bisericesc, ziua Adormirii Maicii Domnului. În toate bisericile ortodoxe și unite românești din întreaga Românie s-a oficiat un parastas pentru odihna sufletului lui Avram Iancu. Nu a fost localitate românească unde să nu fi fost rostit, cu toată pietatea, la slujba bisericească, numele eroului. Cuvântări ocazionale, de pe amvon și în casele naționale, au completat momentele de reculegere sufletească.

La 30 august, în jurul orei 13, la Baia de Criș, a sosit comitetul central al ASTREI, într-un vagon special dintr-un tren care a circulat de la Sibiu, pe la Arad. Oaspeții au fost întâmpinați cu fanfară militară de dr. Nerva Oncu, directorul despărțământului Baia de Criș al ASTREI. Din partea oaspeților, mitropolitul dr. Nicolae Bălan, membru în comitetul central al ASTREI, i-a mulțumit pentru buna primire. La ora 17, în frunte cu președintele ASTREI, Vasile Goldiș, membrii comitetului central, ceilalți oaspeți și numeroși localnici au făcut un pelerinaj la mormântul de la Țebea (la o distanță de aproximativ 2 km) unde, în numele ASTREI, pe mormântul lui Iancu a fost depusă o coroană din frunze de stejar, cu panglici tricolore. În fața mormântului, dr. Ioan Lupaș a rostit câteva cuvinte subliniind că toți cei prezenți, veniți „din toate unghiurile țării”, îngenunchează aici „cu gând cucernic ca la un altar de închinare”, că „tuturor celor împreună luptători” pentru țară și neam „se cuvine cinste, laudă și mărire în veci”³². În aceeași zi, seara, la ora 20, în sala mare a hotelului din Baia de Criș, prof. Sabin Oprean a prezentat o conferință pe tema revoluției pașoptiste din Transilvania.

În fața mulțimii adunate, duminică, 31 august, după o slujbă religioasă, în prezența lui Alexandru Lapedatu și a lui Vasile Goldiș, care au rostit câte un discurs din partea guvernului și a ASTREI, au fost dezvelite bustul lui Iancu, creație a sculptorului bănățean Romul Ladea³³, și placa comemorativă amplasată pe zidul casei în care Iancu s-a stins.

Revista *Transilvania*, din august-septembrie 1924, consemnează cu lux de amănunte întreaga desfășurare a evenimentelor.

„În aceeași zi, la ora 10, a sosit trenul regal aducând familia regală cu suita și o mulțime de oaspeți la gara din fața cimitirului Țebea, gara care din acest moment va purta numele lui Avram Iancu. Onorurile au fost date de o companie a Regimentului 31 Infanterie. M. S. Regele a primit raportul generalului Papp, comandantul Corpului VI Armată și a trecut în revistă generală compania de onoare. În suită se aflau: M.S. Regina, A.A.L.L.R.R. Principele Moștenitor și Principesa Ileana, A.S. Principele de Hohenlohe

³² *Sărbătorirea* 1924, p. 284-285.

³³ Bustul a fost topit, iar monumentul actual, refăcut de Cornel Medrea, poartă inscripția: „Avram Iancu 1848-1849”.

[Langenburg], A.S. Principesa Maria a Rusiei, Mareșalul Curții, Maestrul Vânătorilor Regale, Antoniu Mocsony, Doamna de onoare și adjutanții de serviciu. În fruntea comitetului de primire a suveranilor s-au aflat I.P.S. Mitropolitul Primat, I.P.S. Arhiepiscopul Chișinăului Gurie, președintele Consiliului de miniștrii, membrii guvernului, președintele Astrei și membrii ai comitetului central, generalul Averescu, generalul Prezan, generali inspectori de armată, Octavian Goga din partea Academiei Române.

Prefectul județului Hunedoara le-a urat bun venit Suveranilor iar M.S. Regele l-a asigurat de sentimentele de dragoste pe care le păstrează moților. Pe tot parcursul drumului, străbătut pe jos până la mormântul lui Iancu, populația adunată în număr mare i-a aclamat frenetic pe Suverani aruncându-le flori în cale. În fața mormântului, Maiestățile Lor și Altețele Lor Regale au fost întâmpinate de I.P.S. Nicolae Bălan al Ardealului, cu evanghelia și crucea. M.M.L.L. au luat loc la o tribună specială, construită lângă mormânt, la dreapta așezându-se membrii guvernului și persoanele oficiale, la stânga, inspectorii generali și comandanții corpurilor de armată.

A urmat serviciul divin oficiat de I.P.S. Nicolae Bălan asistat de 12 preoți. Răspunsurile liturgice au fost date de corul studențimii universitare din Cluj. Mormântul lui Iancu, în cimitirul de la Țebea, remarcabil prin simplitate, a produs emoție participanților. Morții din jurul mormântului lui Iancu au fost dezhumați lăsându-se loc liber, jur-împrejur, de vreo 600 de metri. În dreapta mormântului lui Iancu se afla gorunul lui Horia iar în stânga un teren unde au fost inhumate osemintele lui Buteanu și Simion Groza, apropiați ai lui Iancu. Societatea Mormintelor Eroilor, prin vocea generalului Ion Manolescu, și-a asumat sarcina de a se îngriji de mormintele de la Țebea. În cimitirul de la Țebea mai sunt îngropați 72 de eroi morți în războiul pentru reîntregirea neamului, fiecare având la cap o troiță. Aceștia la dreapta, iar la stânga încă 18, alcătuiesc anul morții lui Iancu. Lângă mormântul lui Iancu au fost aduse și două tunuri de prin 1848. Pe crucea simplă din piatră s-a inscripționat *Avram Iancu, Adv., Pref. leg gem. Rom. în anii 1848/9-1872*³⁴.

După serviciul bisericesc au rostit discursuri mitropolitul Nicolae Bălan, Alexandru Lapedatu, Ionel Brătianu, reprezentantul tinerimii universitare și, după intonarea imnului regal, însuși regele. Lui Iancu, „Român viu, de Dumnezeu însuflat”³⁵, toți cei prezenți i-au adus prin cuvânt, simțire și gest, cu recunoștință, omagiu.

„Mulțimea a ascultat cu răsuflarea tăiată toate discursurile. Toți au privit cu ochii în lacrimi cum regina a împodobit cu flori mormântul lui Iancu și al celorlalți doi tribuni, precum și cele 72 de morminte proaspete. Bătrânul Gheorghe Simion de 98 de ani, din comuna Dupăpiatră, contemporan al lui Iancu, luptător în armata acestuia, a fost decorat de Suveran cu ordinul Coroana României în gradul de cavaler în aclamațiile mulțimii prezente. La

³⁴ *Sărbătorirea* 1924, p. 286-288.

³⁵ *Ibidem*, p. 296.

ora 12 a avut loc o masă oficială în pavilionul ridicat anume, la marginea șoselei. La aceasta au participat Maiestățile Lor și Altețele Lor Regale cu suitele, membrii guvernului, mitropoliți și episcopi, foștii președinți ai consiliului, foștii miniștrii, președinți și membrii ai Astrei, președinții, vicepreședinții și membrii camerei și ai senatului, șeful Marelui Stat Major, generali inspectori și comandanți de corpuri de armată, secretarii generali ai ministerelor, prefectii județelor din Transilvania, reprezentanții presei³⁶.

A avut loc și o masă câmpenească. Mii de țărani au primit din partea ASTREI câte un portret al lui Avram Iancu, ca să aibă ce duce acasă ca amintire, apoi biografia eroului, scrisă de Silviu Dragomir, o ulcică cu vin (ulcica drept amintire de la sărbătoare) și un colăcel de sufletul mortului. Cu această ocazie, în prezența regelui și a reginei au fost plantați doi stejari purtând numele suveranilor. Astfel, spre miazăzi, la aproape 6 metri de Gorunul lui Horea, a fost plantat Gorunul regelui Ferdinand, iar regina Maria și-a plantat gorunul spre răsărit, la aproximativ 20 de metri de arborele secular.

La ora 14, cea mai mare parte a invitaților a plecat în automobile spre Câmpeni. În drum, localnicii satelor i-au ovaționat pe suverani. Pentru câteva momente, familia regală s-a oprit la Brad și Abrud ca să primească aclamațiile mulțimii. A.S.R. Principele Carol s-a oprit la Abrud ca să asiste la ceremonia de punere a pietrei de temelie a unui spital al moșilor.

Ajunși la Câmpeni, în jurul orei 18, oaspeții au fost întâmpinați de moși și moațe în costume populare. În mijlocul sunetelor de tulnice și al pocnetelor de treascuri, de pe culmile munților, familia regală a pășit în Câmpeni, oraș îmbrăcat în haină de sărbătoare. Niciodată orașul nu fusese atât de aglomerat. Erau pline piețele, pline casele, pline câmpurile din împrejurime.

În dimineața aceleași zile de 31 august au fost sfințite cele trei clopote noi ale bisericii ortodoxe române de către mitropolitul primat și episcopul Nicolae. Răspunsurile le-au dat membrii corului Episcopiei din Cluj, condus de Vasile Petrașcu. La final, credincioșilor li s-a mulțumit pentru efortul financiar asumat, lor datorându-li-se cumpărarea noilor clopote cu suma de 200000 de lei, bani strânși în cadrul unei colecte benevole, pentru că, în 1916, clopotele vechi fuseseră luate de către autoritățile maghiare pentru a fi topite, din ele fiind turnate tunuri. S-a oficiat serviciul divin și la biserica română unită de către mitropolitul greco-catolic dr. Vasile Suciu.

Publicul a plecat apoi la vernisajul expoziției organizată în două mari săli ale Băncii Doina, unde au fost prezentate obiecte din industria lemnului și din industria minieră din Apuseni. În prima sală nu au lipsit donițele și ciuberele moșilor. Din satele Certeje, Scărișoara, Neagra și Albac moșii au

³⁶ *Ibidem*, p. 297-301.

trimis donițe, donicioare cu pirogravuri, șteanduri, ciubere, tulnice de brad, buciume, o moară în miniatură. În a doua sală au fost expuse minerale și cristale de prin Abrud, Roșia, Buciumani, Baia de Arieș. Școala de Arte și Meserii din Zlatna a prezentat prețioase obiecte din aragonit și alabastru lucrate cu gust³⁷.

La ora 18, într-o sală de teatru improvizată într-un pavilion construit în piața centrală a orașului Câmpeni, s-a desfășurat ședința festivă a secțiilor Asociațiunii, prezidată de rege, ședință la care a luat parte o mulțime de oameni.

Goldiș, în calitate de președinte al ASTREI, a rostit un cuvânt de salut și a deschis ședința spunându-le tuturor celor prezenți că:

„Progresul spre fericirea omenirii pe pământ se realizează prin armonizarea intereselor individuale cu interesele comunității. Dreptatea supremă este desăvârșirea acestei armonizări. [...] Locul neamurilor pe scara ierarhiei valorilor în concurența istoriei se fixează prin măsura acelor jertfe pe cari le aduce fiecare întru îndeplinirea idealelor umanității. [...] Avram Iancu, prin faptele sale și prin jertfa amară a vieții sale a consacrat definitiv îndreptățirea națiunii noastre la libertate și unitate”³⁸.

Regele, în discursul prin care și-a exprimat, în primul rând, aprecierea pentru eforturile ASTREI în promovarea culturii românești și, mai ales, pentru organizarea sărbătoririi centenarului nașterii lui Avram Iancu, a anunțat donația de 100000 de lei pe care Casa Regală a României hotărâse s-o facă cu scopul constituirii unui fond pentru ajutorarea fiilor de moți la îmbrățișarea meseriilor și a industriei casnice, insistând pe importanța păstrării tradițiilor care confereau identitate întregii zone.

Într-o expunere amplă, profesorul universitar clujean Silviu Dragomir a prezentat apoi, publicului prezent, marea personalitate a lui Avram Iancu și faptele sale de arme, subliniind solidaritatea de atunci a românilor pentru un ideal al tuturor. De atunci,

„noi am crescut sub vraja povestirilor duioase cari încoronau fruntea senină a lui Avram Iancu, Regele Munților, cu o cunună împletită din florile celei mai curate mândrii naționale. Bătrânii noștri, tribuni sau lăncieri ai eroului, ne-au învățat să vedem în el simbolul prin care revoluția a căpătat semnificația adevărată”³⁹.

Au luat cuvântul și mitropolitul primat dr. Miron Cristea, mitropolitul greco-catolic dr. Vasile Suciuc, arhiepiscopul Chișinăului, Gurie. În cuvântul său, Miron Cristea, subliniind lupta lui Iancu pentru apărarea gliei strămoșești

³⁷ *Ibidem*, p. 302.

³⁸ *Ibidem*, p. 305-306.

³⁹ *Ibidem*, p. 322.

și a tuturor bogățiilor țării, a amintit că, din păcate, bogățiile mai mari ale țării,

„au ajuns pe ușor și aproape în întregime pe mâini străine și de neam și de țară și de sufletul ei”, iar “mântuirea poate veni numai dacă toți câți au cădere și răspundere întru împlinirea poruncilor de sus, fie mic, fie mare, vor fi la locul lor stărpind și îndreptând încorectitățile și relele, slujind neamului, iar nu lui Mamona”⁴⁰.

Vorbind în numele basarabenilor, arhiepiscopul Chișinăului, Gurie Grosu, a precizat că mormântul de la Țebea este dovada că și după moarte Avram Iancu este alături de moți, rămânând credincios norodului din care a făcut parte.

În discursul pe care l-a rostit în numele Academiei Române, Octavian Goga a declarat că: „Moții sunt Tirolul nostru, pumnul Ardealului, iar cele două inimi mari în care a clocotit uraganul, sunt eroii lor Horia și Avram Iancu”. Dacă „Horia e revoluționarul țăran care întrupează instinctele de viață ale unui popor prin prizma revendicărilor locale”, drama lui fiind „un preludiu numai al reînvierii”, Avram Iancu este

„o verigă într-un lanț complex de evoluțiune universală, [...] e soldatul conștient al ideii naționale, [...] prin Iancu cere cuvânt poporul însuși cu adevărurile programatice asvârlite în cumpăna istoriei [...] deschizând drumul dezrobirilor viitoare”⁴¹.

Din partea „Asociațiunii bucovinene pentru literatura și cultura română”, dr. Vasile Gheorghiu a adus eroului aniversat un omagiu al românilor „din apropierea mormântului Marelui Voevod al Moldovii de odinioară Ștefan cel Mare”, pentru că „Iancu întruchipa pe vremuri toate aspirațiunile unui popor”, iar „știrea despre curajul neîntrecut al lui Avram Iancu de a-și apăra împotriva ungușorilor asupritori pe frații săi și a cere dreptate și libertate pentru poporul său” a străbătut până la frații români bucovineni încălzindu-le inimile „la focul sacru al dragostei lui de țară, neam și lege”⁴².

În calitate de gazdă, Goldiș a încheiat lucrările ședinței mulțumind, pe de o parte, tuturor celor care s-au implicat în organizarea manifestărilor aniversative și, pe de alta, tuturor celor prezenți, care și-au adus prinusul de recunoștință marelui luptător.

În același pavilion, la ora 21, în fața familiei regale și a celorlalți oaspeți, a fost pusă în scenă piesa teatrală în 5 acte, intitulată *Doamna munților*, un episod al revoluției pașoptiste, o piesă în versuri realizată de I. U. Soricu și

⁴⁰ *Ibidem*, p. 325-326.

⁴¹ *Ibidem*, p. 331.

⁴² *Ibidem*, p. 337-338.

jucată de artiștii Teatrului Național din București, actrița Olimpia Bârsan având rolul principal.

În dimineața zilei de 1 septembrie, oaspeții au pornit spre Muntele Găina, unde au fost întâmpinați cu onoruri militare de către Batalionul 5 Vânători de Munte. Aici, mitropolitul primat, asistat de episcopul Nicolae al Clujului, a ținut o slujbă religioasă și a sfințit o cruce comemorativă. Batalionului 5 Vânători de Munte din Abrud, printr-un decret regal citit de către ministrul de Război, i-a fost conferit numele „Avram Iancu” de către rege, care, în discursul său, i-a îndemnat pe ostași să poarte cu demnitate numele „celui mai mare erou național”⁴³. A urmat defilarea Batalionului 5 Vânători de Munte „Avram Iancu”, având la dreapta plutonului pe principele moștenitor.

După defilare, în corturile instalate pe platou a fost servit micul dejun. Oaspeților li s-a prezentat apoi un program de dansuri populare încheiat cu o horă la care au fost invitați să participe toți cei prezenți. Spre bucuria generală, membrii familiei regale și comandantul flotei britanice, amiralul Beatty, s-au prins în horă alături moți.

Între orele 14 și 16, întregul alai a coborât de pe Muntele Găina la Vidra, în fața casei lui Avram Iancu. În prezența monarhilor și ai celorlalți membri ai familiei regale, casa părintească a lui Iancu a fost sfințită de către episcopul Nicolae Ivan și s-a inaugurat muzeul, ambele devenite, din acest moment, „loc de pelerinaj pentru cei ce doresc să se inspire din virtuțile marilor înaintași, de dragostea de neam și lege”, „loc de întărire în patriotism pentru români”, loc de amintire și (re)generare națională pentru că, deși „a căzut eroul, ideea dezrobirii nu a murit odată cu el”⁴⁴. După aprecierea făcută de Goldiș cu acest prilej, „casa de naștere a lui Avram Iancu e biserică de evlavioasă închinare pentru națiunea română”⁴⁵.

După inaugurarea muzeului, familia regală însoțită de oaspeți veniți de departe au plecat spre Câmpeni pentru a vizita expoziția de obiecte din activitățile de minerit și de prelucrare a lemnului, specifice Apusenilor, apoi, în drum spre Turda, au făcut un popas pentru a aduce un omagiu și pentru a depune o coroană de flori la mormântul lui Mihai Viteazul.

În ultima zi a serbărilor, în data de 2 septembrie, la Cluj, după trecerea în revistă a companiei de onoare, în sala festivă a prefecturii, suveranii au participat la întâlnirea cu delegațiile tuturor confesiunilor, a corpului consular, ale diferitelor oficii, ale altor societăți culturale etc. În fața Teatrului Național, lângă locul rezervat pentru ridicarea statuii în memoria lui Avram

⁴³ *Ibidem*, p. 339.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 341.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 342.

Iancu, a fost oficiat serviciul divin de către mitropolitul primat, înconjurat de mitropolitul Ardealului, arhiepiscopul Chișinăului, episcopul ortodox al Clujului, episcopul Armatei și de înaltul cler, în prezența familiei regale și a unei mari mulțimi de oameni.

În discursul rostit după slujba religioasă, în calitate de ministru al Cultelor și Artelor, Alexandru Lapedatu a afirmat că la Cluj, alături „de monumentală catedrală în curs de zidire, consacrată Adormirii Maicii Domnului, templu menit să preamărească gloria lui Ștefan cel Mare, ctitorul Episcopiei Vadului”, un monument închinat lui Avram Iancu este cel pe care „prima generație a României întregite ține să-l lase celor viitoare ca dovadă nepieritoare a sentimentelor sale de admirațiune pentru memoria marelui Erou”, mărturie pentru viitorime că numai cultivând credința și virtuțile străbune, nația își va putea împlini misiunea istorică.

Adresându-se celor prezenți, în numele comitetului de inițiativă și ca inspector de armată, generalul de divizie Petala a subliniat că sărbătoarea este una a înălțării, căci dacă în viață Avram Iancu a fost „un simbol de luptă și de bărbăție, după moarte va fi un simbol de pace și de dreptate înfăptuită”. De la acest mare praznic al neamului, toți cei adunați în jurul amintirii lui Avram Iancu nu pot pleca decât mai buni, mai încrezători, căutând în învățăturile trecutului, pilde și îndrumări pentru viitor.

Programul a continuat cu defilarea trupelor garnizoanei: cohortele de cercetași, delegațiile regimentelor de voluntari ardeleni, ofițerii din garnizoană, Regimentul 83 Infanterie, compania sanitară, trupele de aviație, Regimentul 31 Artilerie, Regimentul 32 Obuziere, Regimentul 11 Călărași, Divizionul 6 Tren.

În finalul serbărilor, după masa oficială organizată la primărie, înalții oaspeți ai Clujului, înainte de a părăsi orașul de pe Someș, au fost invitați la „Târgul de mostre”, o imagine fidelă, prin exponatele prezentate, „a îndeletnicirilor speciale ale Ardealului în multiplicitatea lor”. În cadrul expoziției organizate la Cluj, pe parcursul mai multor zile, în perioada 31 august - 14 septembrie 1924 au fost prezentate mașini agricole, utilaje din industria metalurgică, obiecte de industrie casnică, sticlărie, ceramică, materiale de construcție, pielărie, articole de îmbrăcăminte, blănărie, materiale textile și bijuterii. Au fost prezente numeroase firme din București, Cluj, Câmpia Turzii, Oradea, Satu Mare, Zalău, Arad, Alba Iulia, Sibiu, Jimbolia, Buhuși și Prejmer⁴⁶.

Cele câteva zile dedicate sărbătoririi celor 100 de ani de la nașterea lui Avram Iancu, prin desfășurarea de forțe, prin efortul financiar și uman care a stat la baza unui program de mare diversitate, prin implicarea directă a Casei

⁴⁶ *Vestea*, 31 august 1924, p. 2.

Regale a României în susținerea unui eveniment organizat în amintirea unui revoluționar pașoptist român ardelean, prin acțiunile care i-au adus pe români din nou împreună pentru a omagia un erou și un martir și, odată cu el, pe toți cei care nu au precupețit nimic pentru binele țării, au reprezentat, poate, cea mai mare realizare a guvernului și a ASTREI în acel an. Iar acest lucru e dovedit de faptul că anvergura acestor serbări închinare memoriei Craiului Munților nu a mai fost atinsă de celelalte aniversări ale sale din întreaga perioadă interbelică. Pelerinajele românilor la mormintele de la Țebea au continuat an de an, iar casa părintească a lui Avram Iancu, deschisă cu prilejul aniversării centenarului nașterii acestuia, și-a așteptat totdeauna vizitatorii, cu porțile deschise.

La împlinirea unui deceniu de la făurirea României Mari, la 1 decembrie 1928, în semn de aducere aminte, cu respect și recunoștință, istoricii Gheorghe I. Brătianu și Constantin C. Giurescu au așezat pe mormântul lui Iancu o placă comemorativă realizată din marmură albă de către sculptorul Gheorghe M. Cantacuzino, care a gravat pe ea sabia Craiului Munților și o coroană de lauri pe un câmp cu frunze de stejar. Pe acest fundal, pe placă se putea citi un text compus de Nicolae Iorga: „Craiului Munților. Națiunea Română întregită în hotarele ei firești și unită în spiritul libertății. MDCCCXLVIII-MCMXVIII”, inscripția făcând trimitere, pe de o parte, la anii 1848 și 1918, care au marcat nașterea României moderne și a României Mari, și, pe de alta, la rolul pe care Avram Iancu l-a avut în realizarea celui mai mare ideal românesc, deplina unitate națională.

Indiferent de vremuri sau de încercările de calomniere, Avram Iancu a fost și rămâne pentru noi toți un om providențial, născut pentru acțiune, pătruns în adâncul sufletului de focul sacru al libertății la care s-au încălzit toți cei din jur, foc care l-a mistuit în cele din urmă. Avram Iancu a fost și rămâne spiritul puternic care și-a împlinit misia și destinul martiric în slujirea neamului din care a răsărit. Omul care a sacrificat totul pentru idealul românilor de a fi liberi și stăpâni în propria țară. Un român viu, de Dumnezeu însuflăt.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Avram Iancu's house in Vidra de Sus, 28 May 1919 (private collection Sebastian Mălușelu and Emil Stoian, Bran).
- Fig. 2.** Arrival of the royal family in Vidra, 28 May 1919 (private collection Sebastian Mălușelu and Emil Stoian, Bran).
- Fig. 3.** The royal family in Țebea, May 1919 (MNUAI, *Clichés. Photos*, inv. 520).
- Fig. 4.** Țara Moșilor's inhabitants at the grave of Avram Iancu, May 1919 (The National Museum of Union Alba Iulia, *Clichés. Photos*, no. inv. 521).
- Fig. 5.** The programme of the centenary of Avram Iancu's birth (1924) (The National Museum of Union Alba Iulia, *Documents*, no. inv. 5105).

- Fig. 6.** The divine service at the grave of Avram Iancu, Țebea, 31 August 1924 (The National Museum of Union Alba Iulia, *Clichés. Photos*, no. inv. 993).
- Fig. 7.** Queen Marie and Princess Ileana at the graves of the heroes, Țebea, 31 August 1924 (The National Museum of Union Alba Iulia, *Clichés. Photos*, no. inv. 1003).
- Fig. 8.** Țara Moșilor's inhabitants around the grave of Avram Iancu, Țebea, 31 August 1924 (The National Museum of Union Alba Iulia, *Clichés. Photos*, no. inv. 998).
- Fig. 9.** The divine service at the house of Avram Iancu, Vidra, 1 September 1924 (The National Museum of Union Alba Iulia, *Clichés. Photos*, no. inv. 990).

Abrevieri bibliografice

- Apel* 1924 – *Apel către toți Românilor pentru un muzeu istoric al anilor 1848-1849 în casa lui Avram Iancu din Vidra, în Transilvania*, 1-2, ian.-febr. 1924, p. 62-63.
- Badea, Bodea 1976 – Marin L. Badea, Gheorghe I. Bodea, *Avram Iancu în conștiința poporului român*, Cluj-Napoca, 1976.
- Barițiu 1890 – George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. II, Sibiu, 1890.
- Ciura 1922 – Alexandru Ciura, *Amintiri despre Avram Iancu*, în *Transilvania*, 11-12, nov.-dec. 1922, p. 726-729.
- Ciurileanu 1887 – Ion Ciurileanu, *Fragmente istorice din anii 1848-49*, București, 1887.
- Frâncu 1899 – Amos Frâncu, *Pentru memoria lui Avram Iancu. Apelul dat către ministrul de interne Dizider Perczel în cauza fondului pentru monumentul lui Iancu. Cu patru anexe*, Sibiu, 1899.
- Lazăr, Morar 2008 – Ioachim Lazăr, Morar Nicolae Marcel, *Avram Iancu în memoria posterității*, Deva, 2008.
- MNUAI – Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.
- Moga 2003 – Valer Moga, *Astra și societatea 1918-1930*, Cluj-Napoca, 2003.
- Moldovan 1895 – Vasile Moldovan, *Memorii (1848-1849)*, Brașov, 1895.
- Proces verbal nr. 2013/1924* – *Proces verbal nr. 2013/1924 luat în ședința plenară a secțiilor științifice literare, ținută la Sibiu, în 14 iulie 1924*, în *Transilvania*, 10-11, oct.-nov. 1924, p. 475.
- Raportul* 1924 – *Raportul general prezentat de comitetul central al Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român asupra lucrărilor sale și a situației acestei instituțiuni în anul de gestiune 1923-24*, în *Transilvania*, 10-11, oct.-nov. 1924, p. 388-390.
- Sărbătorirea* 1924 – *Sărbătorirea memoriei lui Avram Iancu. 100 de ani de la nașterea lui*, în *Transilvania*, 8-9, aug.-sept. 1924, p. 281-351.
- Sterca Șuluțiu 1897 – Iosif Sterca Șuluțiu de Cărpeneș, *Avram Iancu*, în *Transilvania*, 5-6, iun.-iul., 1897, p. 83-122.
- Stoian, Mălușelu 2011 – Emil Stoian, Sebastian Mălușelu, *Întâia vizită în Transilvania a Regelui Ferdinand și a Reginei Maria*, Ghimbav, 2011.

Fig. 1. Casa lui Avram Iancu de la Vidra de Sus, 28 mai 1919
(colecția particulară Sebastian Mălușelu și Emil Stoian, Bran)

Fig. 2. Sosirea familiei regale la Vidra, 28 mai 1919
(colecția particulară Sebastian Mălușelu și Emil Stoian, Bran)

Fig. 3. Familia regală la Țebea, mai 1919 (MNUAI, *Clișee. Fotografii*, nr. inv. 520)

Fig. 4. Moși la mormântul lui Avram Iancu, mai 1919
(MNUAI, *Clișee. Fotografii*, nr. inv. 521)

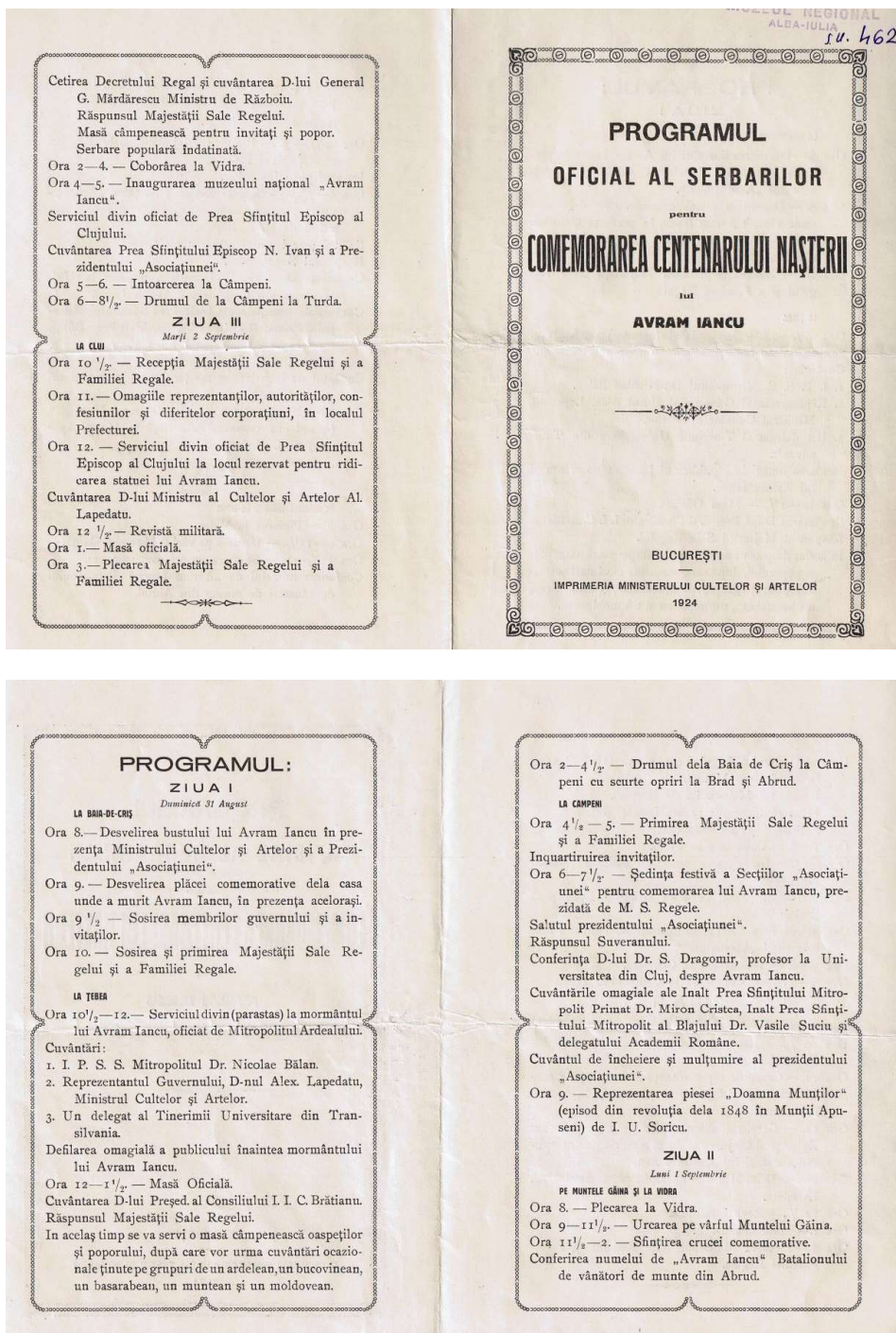

Fig. 5. Programul aniversării centenarului nașterii lui Avram Iancu (1924)
(MNUAI, *Documente*, nr. inv. 5105)

Fig. 6. Serviciul divin la mormântul lui Avram Iancu, Țebea, 31 august 1924
(MNUAI, *Clișee. Fotografii*, nr. inv. 993)

Fig. 7. Regina Maria și principesa Ileana la mormintele eroilor, Țebea, 31 august 1924
(MNUAI, *Clișee. Fotografii*, nr. inv. 1003)

Fig. 8. Moții în jurul mormântului lui Avram Iancu, Țebea, 31 august 1924 (MNUAI, *Clișee. Fotografii*, nr. inv. 998)

Fig. 9. Serviciul divin la casa lui Avram Iancu, Vidra, 1 septembrie 1924 (MNUAI, *Clișee. Fotografii*, nr. inv. 990)

A DIFFERENT PERSPECTIVE ON RELATIONS BETWEEN ROMANIA AND BELGIUM: THE CASE OF FOOTBALL (1937)

Marius ROTAR*

Abstract. *This article describes the first football match between Romania and Belgium, played in Bucharest in 1937, trying to cover all its details and incorporated it as a part of history of these two countries relations. About 35,000 spectators watched the match, a high number compared to other home matches played by Romania's national team in the inter-war period. The analysis of this match provides an image of the impact of football in inter-war Romanian society. It takes into the light relevant aspects: the public interest in football (as audience), the great interest around the national team, the interference of football and politics (see the polemics on the romanization of Romanian national football team), the international interwar football connections.*

Keywords: *football, sport audience, international relation, national team, romanization.*

In November 2012, the Romanian football team defeated Belgium 2-1 in an international friendly played in Bucharest. As of the time of writing, this was the last match between the two national teams. This confrontation gave the Romanian press the opportunity to bring into the public eye the first match that was played between Romania and Belgium, almost eight decades before (in 1937).¹ Under these circumstances, it was natural to make comparisons, highlighting, for example, the lower number of spectators in 2012 as compared to the 1937 match. *Gazeta Sporturilor* showed that the stands of the National Stadium in Bucharest looked bleak, with only 6,500 spectators attending the match, compared to 35,000 spectators in 1937.² The conclusion was simple: the Romanian football team was witnessing a decline, a fact proven not only by the results of the national team but also by the decreasing number of spectators. The aim of this article is to present in detail the less known side of the first football match between Romania and Belgium (1937) as a chapter in the history of relations between the two states in the last centuries. Therefore, the present research goes beyond a simple account of a sporting event, mainly relying on the sports press in the two countries, and also on the popular press. Historical research on Romanian football has tackled this match from a statistical perspective, rather than analysing it.³ This

* "1 Decembrie 1918" University of Alba Iulia, Romania; e-mail: mrotar2000@yahoo.com.

¹ Pescariu 2012.

² Apostol, Ispas 2012.

³ Angelescu, Cristea 2009, p. 208–209.

was explained by the friendly aspect of the match, which meant that it did not entail any special stake.

Romanian-Belgian relations have been the object of a great deal of historical research. Yet, comparing the number of research articles written by both Romanian and Belgian historians on mutual aspects in the history of the two countries, we can notice that the former have allocated more space to tackling this topic. Nevertheless, Belgian historians have also been interested in many aspects pertaining to this topic.⁴

Romanian historians' interest has been aroused by the relations between the two countries, which were established before they emerged as modern states. In particular, they refer to the trade exchanges established between Belgian and Romanian towns in the fourteenth–sixteenth centuries.⁵ Relations between Romania and Belgium entered the modern era when the first Belgian consulate opened in Galați (1838).⁶ Belgium represented a pattern in the development of modern Romania which often took different embodiments. The most known episode in history was the proposal that Prince Philippe of Belgium, Count of Flanders, and second son of King Leopold to become King of Romania, which was suggested twice (1857 and 1866). He rejected the proposal because of the possible opposition of Napoleon III and international tensions. Thus, Carol of Hohenzollern ascended the throne of Romania and became Carol I (1866–1914). Another equally important embodiment was the Belgian model (1831) of the first Constitution of Romania (1866),⁷ which was adjusted to Romanian realities.

There were also situations analysed by historians, embodied in the political, economic and cultural relations between the two countries, which made Belgium one of Romania's most important foreign partners, including economic ties until the outbreak of the Second World War.⁸ It is worth mentioning here the support and recognition that the achievement of the Romanian independence (1877–1878) gained in Belgium,⁹ the trade exchanges, the fact that many Romanian students were educated in Belgian universities¹⁰ and even Romania's participation in different world exhibitions sometimes organised in Belgian cities. At the same time, German aggression towards Belgium in 1914 generated a spate of compassion in Romania.¹¹

⁴ Vandewoude 1969; Demoulin 1977.

⁵ Filimon 1978, p. 223.

⁶ Agrigoroaie et al. 1998, p. 335.

⁷ Berindei 2003, p. 553–560.

⁸ Vlad 2004; Vlad 2006.

⁹ Bărbuță, Bocșan 1980.

¹⁰ Vlad 2013.

¹¹ Filimon 1989.

Besides all these, historical research has also shown aspects of seemingly minor importance, such as the Belgian model in the development of the system of fortifications in Bucharest¹² or in the development of the Romanian railway.¹³ Historical analysis subsequently extended to the study of personalities,¹⁴ feminism,¹⁵ and relations between the two countries during the inter-war¹⁶ and Cold War periods.¹⁷ Therefore, it is necessary to mention again the fact that Romania was referred to as “Belgium of the East,” which underlines once more the close relations between the two countries. The name “Belgium of the East” was used with reference to Romania in both countries, even during the inter-war period.¹⁸

A topic which has not been tackled by the historical research carried out so far is that of the sports relations between the two countries. These relations did not exist before the First World War, but they witnessed a noticeable development in the 1920s. This was the result of both the development of sport in both countries and of the international development of the sports movement. The latter prompted an increase in the number of sports confrontations between the two countries. Yet Belgium, due to its higher level of social and economic development as well as its geographical position, considerably outclassed Romania in sports. This is noticeable not only at the level of international results but also in the sports infrastructure. While Belgium hosted an edition of the Summer Olympic Games (1920), Romania did not send delegates to these sports competitions until the Paris 1924 Summer Olympics.

Belgian sports in Romania

Throughout the inter-war period, Romania manifested a constant interest in Belgian sports. This was due to the Belgian sportsmen’s achievements in sports such as football and cycling and to the historical relations between the two francophone countries. This was a continuation of the Belgian political and cultural model that was adopted in Romania, emphasised so much more because Belgium was a Western European country. The Romanian sports press showed clear interest in Belgian sports. From 1926 to 1929 George Gavrilă published a series of 26 articles in *Gazeta Sporturilor*, many of which were titled *Letters from Belgium* detailing a number of aspects pertaining to

¹² Scafeş 2008.

¹³ Marton 2004.

¹⁴ Buşa 2007.

¹⁵ Petrescu 2006.

¹⁶ Goddeeris 2008.

¹⁷ Stanciu 2007.

¹⁸ Vlad 2013.

the sports activities in the country. During this period Gavrilă lived in Belgium together with his wife, being a doctoral student in economics at the University of Anvers.¹⁹ A content analysis of his articles reveals that of the Belgian sports, football had the most mentions, followed by cycling, boxing and hockey.

Year	1926	1927	1928	1929	1930
Articles	3	13	4	5	1

Table 1. Articles on sports activities in Belgium published by George Gavrilă in *Gazeta Sporturilor* (1926–1929)

Sports	Football	Cycling	Boxing	Hockey	Swimming	Athletics	Wrestling	Tennis	Car racing	Aviation
Hits	8	11	9	3	1	1	1	2	1	1

Table 2. Number of mentions of Belgian sports in George Gavrilă's articles (1926–1929)

As far as football is concerned, the manner in which Gavrilă depicted Belgium's 0-9 defeat against England in 1927 is relevant. He highlighted the fact that this match was the best he had ever seen, praising the Belgian bravery and accounting for the score through objective issues.²⁰

But Gavrilă was not content only with providing accounts of the state of sports in Belgium for *Gazeta Sporturilor*. In one of the articles, Gavrilă confessed that during an evening party in his capacity as a member of the referee staff in Malines, he was to deliver a presentation on "Sports Activities in Romania."²¹ This was a clear sign of his involvement in offering an image of Romania to the Belgian public. Moreover, in an article tackling the evolution of boxing in Belgium, he argued that the future participation of Belgian boxers in various boxing events organised in Romania would contribute to the development of this sport in Romania.²² In 1929, following the Belgian model, he advocated the introduction of multiple trial sports events (horse riding, swimming and cycling) to Romania, which could have increased the number of spectators.²³ Gavrilă also tried to defend sports during the various controversial discussions on its advantages in inter-war

¹⁹ † George Gavrilă, in *Gazeta Sporturilor*, 11 February 1930, p. 1.

²⁰ Gavrilă 1927a, p. 1.

²¹ Gavrilă 1927b, p. 1.

²² Gavrilă 1927c, p. 2.

²³ Gavrilă 1929a, p. 4.

Romania. Thus, he even translated for *Gazeta Sporturilor* various points of view advocating sports retrieved from the Belgian media or belonging to Louis Delattre.²⁴ His early death in Anvers in February 1930 ended abruptly what was a brilliant career in the sports press. *Gazeta Sporturilor* paid him tribute in an article highlighting his contribution to promoting Romania's image in Belgium and in Europe along with his actions towards revitalising the "Romanian colony" in Anvers. He was referred to as one of the few "innovative spirits" Romanian sports had at that time. As a result, his death was considered "the loss of an energy of true creation, of a good and honest character" and it was felt not only in Romania but also in Belgium "where these qualities are not quite rare."²⁵ After Gavrilă's death, *Gazeta Sporturilor* continued to inform its readers about the evolution of sports in Belgium. For example, an article published in 1930 presented a detailed account of the state of boxing in the country.²⁶ *Gazeta Sporturilor* also hailed the victories gained by Belgian cyclists who participated in the Tour de France²⁷ during the 1930s. Foreign correspondence from abroad did not solely focus on Belgium; during this period *Gazeta Sporturilor* published similar accounts from England, France and even Hungary. Belgian football came to the attention of the Romanian sports press, which showed an interest not only in the results of the national team but also in the national football championship. Occasionally the results of the Belgian championship were published in the Romanian sports press. However, the attention paid to the Belgian football championship was lower compared to other countries in which football was deemed more developed (England, Italy, Austria and France). Another particular aspect related to football in the two countries is the lack of matches between Belgian and Romanian team clubs throughout the inter-war period. This seems paradoxical, given that during the period a number of Romanian teams would play home or return games against French, Italian and even English teams.

Football in Romania and Belgium during the inter-war period: A comparison

Football was one of the last team sports in the period that registered direct competitions between the two countries in comparison to field tennis, table tennis or hockey. In general, there was a low number of encounters between Romanian and Western European teams, this situation applied at the level of the national team and was substantiated in games played in Romania during

²⁴ Delattre 1929, p. 1; Gavrilă 1929b.

²⁵ † George Gavrilă, in *Gazeta Sporturilor*, 11 February 1930, p. 1.

²⁶ I. 1930, p. 4.

²⁷ *Circuitul Franței s-a terminat*, in *Gazeta Sporturilor*, 3 August 1930, p. 4.

the inter-war period. Thus, until the game played against Belgium, the Romanian team had registered only one home game against a Western European team (Romania vs France 6-3, Bucharest, 1932).²⁸ However, Romanian football clubs participated in tournaments in Western European countries and Romania's team had played some away matches against teams from that part of Europe (Switzerland, 1933, Germany and Sweden, 1935). The usual opponents that the Romanian national team played against in home and away matches were neighbouring or Central European countries until 1937 (Yugoslavia, Bulgaria, Turkey, Greece, Hungary, Austria, Poland, Czechoslovakia). In case of other individual sports, there were relations between Romanian and Belgian sportsmen.

Sport	Date	Location	Results
Tennis Davis Cup	1928	Bucharest	Romania-Belgium 5-0
Tennis Davis Cup	1929	Brussels	Belgium-Romania 4-1
Hockey World Championships	1933	Prague	Romania-Belgium 3-2
Hockey World Championships	1934	Milan	Romania-Belgium 3-2
Hockey World Championships	1935	Davos	Romania-Belgium 2-1
Tennis Table Corbillon Cup (Women's Team)	1937	Baden	Romania-Belgium 4-2
Football Friendly	1937	Bucharest	Romania-Belgium 2-1

Table 3. Sporting confrontations between Romania and Belgium's national teams until 1937

Among the sports team confrontations between Romania and Belgium other than football, the greatest attention was paid to the Romania vs Belgium tennis match (Davis Cup) in 1928.²⁹ This was mainly due to the fact that the match was played in Bucharest, and it was the first time a team representing Belgium played in Romania. This match was significant for the history of Romanian tennis, as it was the first victory gained by the Romanian team in the Davis Cup. *Gazeta Sporturilor* highlighted that the game was a means of

²⁸ *O strălucită victorie românească*, in *Gazeta Sporturilor*, 13 June 1932, p. 1.

²⁹ G.H.T. 1928, p. 1. See also Gavrilă 1928, p. 1.

“bringing together the two countries that shared the same Latin origin.”³⁰ Consequently, the tennis match Romania vs Belgium represented a good opportunity to assert the friendship between the two countries, which underwent many trials during the First World War: “Those who stepped side by side under the Arc de Triomphe in Paris will show today that they will stay friends during the peacetime. Welcome Belgian sportsmen and come back soon.”³¹ Gavrilă also offered minute details on the Romania vs Belgium 1929 Davis Cup match in Brussels, providing Romanian spectators with the reactions the Belgian media displayed on the occasion of this sports event.³² It is worth mentioning that both the Belgian and Romanian football teams³³ participated in all editions of the World Cup during the inter-war period (1930, 1934, 1938)³⁴ without significant victories. Romania’s national football team was awarded better places in the final standings of these championships without it entailing that Romanian football outclassed that of Belgium. A preview of the 1937 match argued that a football match between Romania and Belgium was necessary as the two countries shared “an old friendship, a friendship of mutual pain and joy and in these circumstances, the sports and natural ties could not be ruined by a striking lack of harmony.”³⁵ Consequently, the 1937 Romania vs Belgium football match was part of a larger framework of the relations between the two countries, not limited to sports ties. The same opinion was shared by Blaremborg:

A match of football is a pretext for taming grudges and the collective wild impulses, being an excellent opportunity to friendship assertions, which are so strong into the human feelings. The match between Romania and Belgium follows to connect, from the sport’s perspective, a solid friendship of our countries which appeared during the sad wartimes, a friendship whose common elements are our culture, our spirits and our longing for peace and better times.³⁶

It also mentioned that “the exquisite sporting bond” existing between the Romanian and Belgian football players had been established during the ship voyage they took together on the occasion of the world championship held in Uruguay. This was a 15-day transatlantic voyage that the Romanian, Belgian and French national teams took together aboard the Conte Verde, picking up Brazil’s team in Rio do Janeiro. Therefore, the idea of a match between the

³⁰ G.H.T. 1928, p. 1.

³¹ Ibid.

³² Gavrilă 1929c.

³³ Hubert 2006.

³⁴ Vigarello 1990.

³⁵ Lis 1937a.

³⁶ Blaremborg 1937.

two countries appeared in 1930 and became a reality seven years later. In this regard, the contribution of the Belgian referee Langelus was essential, he was considered a friend and a fan of Romanian football. By 1937, Romanian football had registered tremendous progress. This can be seen in the level of international matches and in the increase in the number of players and clubs.

After numerous controversies, it was decided that football should switch to professionalism, a beneficial aspect in the development of Romanian football at that time. Compared to other sports, football was better developed in Romania during the 1930s, both in terms of practitioners, its organisational structure and audience size. In this period, football was seen as a major sport together with boxing, while other sports were seen as minor.³⁷ This label was obviously subjective, yet close to reality if we compare rugby with football.³⁸ The professionalism also penetrated in Romanian football beyond the top level league³⁹ (in 1934 was created the second tier league – Divizia B – and in 1936, the third tier league – Divizia C).⁴⁰

Year	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Number of clubs	178	258	299	379	495	520	564

Table 4. The number of football clubs affiliated with the Romanian Football Federation⁴¹

Year	1930	1935	1936
Registered club players	6,393	26,279	37,245

Table 5. The number of football players registered in Romania⁴²

³⁷ Popa 2013, p. 164–185.

³⁸ Rotar 2020.

³⁹ See, for instance, the professional contracts of some players of Sporting Pitești – Romanian second tier league – *Campionatul Ligii de Sud* – in 1934 (AgCSNAR, *Asociația Sportivă „Sporting Pitești”* (1933–1946) fund, file 1/1933–1935, fol. 7, 10 (contracts for Gheorghe Farago and Adalbert Egedi in 1934). See, also, file 5/1937, fol. 24).

⁴⁰ For some information regarding the activity of football clubs in Divizia C (1936–1938) see AbCSNAR, *Clubul Sportiv Blaj* fund, file 3/1936. Also, for the activity of some football clubs in the districtal competitions informations could be found, for example, in AbCSNAR, *Societatea Sportivă „Axente Sever” Aiud* fund, file 2/1937, *Districtul de Fotbal Aiud* fund, file 3/1936, 11/1938, *Clubul Gimnastic Aiud* fund 6/1937–1940 and so on.

⁴¹ *Federația de football după 6 ani*, in *Gazeta Sporturilor*, 2 January 1935, p. 6.

⁴² *Ibid.*

By comparison, in 1937 Belgian football counted more than 150,000 registered football players and about 1,500 clubs even though its population was 10 million smaller than that of Romania.⁴³ Thus, from this point of view Belgian football ranked better than Romanian football.

10 June 1937: Romania vs Belgium 2-1

Viewed as a whole, 1937 represented an important milestone for Romanian football in terms of international away matches. Besides Romania vs Belgium, the national team also played home matches against Czechoslovakia and Sweden and away matches against Poland, Lithuania Latvia and Yugoslavia. At the same time, Romanian clubs' were active internationally, with football matches against renowned teams were organised in Bucharest.⁴⁴ Langenus, one of the most important referees of the inter-war period,⁴⁵ played the most important role in organising the first match between Romania and Belgium. Langenus enjoyed an excellent reputation in Romania at that time; on the occasion of his 70th refereed match (1937), an article was published in *Gazeta Sporturilor* in which he was referred to as a "tireless ambassador of Belgium," authoritarian and at the same time displaying a controlled calm.⁴⁶ Langenus's success as an international referee was also considered Belgium's success. Langenus was also asked to referee several matches played by Romania at that time, some of which were the most important matches in the history of Romanian inter-war football. Among these, mention should be made of Romania vs Czechoslovakia (1934 World Cup), Romania vs Hungary (1936) and Romania vs England (1939). The last two matches had a special significance: Romania vs Hungary had political implications because of the historical rivalry between the two countries, while the second match was played against the English who were considered the football leaders at that time. Not all of the matches refereed by Langenus satisfied the fans. For example, concerning the 1935 Romania vs Yugoslavia game, Vogel highlighted that the refereeing was not "as expected," the Belgian referee "who incurred large financial expenses" made two mistakes which could have cost Romania's victory.⁴⁷ Langenus endeavoured to help Romanian football, he even tried to organise tournaments of Romanian teams in the West with an unsuccessful attempt to tour Romania's second national team to Holland, Luxembourg and France, scheduled in 1937.⁴⁸

⁴³ *Prezentările*, in *Gazeta Sporturilor*, 11 June 1937, p. 1.

⁴⁴ Rotar, Ursu 2019.

⁴⁵ Dunmore, Donaldson 2015.

⁴⁶ *Jubileul lui Langenus*, in *Gazeta Sporturilor*, 19 May 1937, p. 6.

⁴⁷ Vogel 1936, p. 8.

⁴⁸ *Un mare turneu în Occident al echipei*, in *Gazeta Sporturilor*, 18 October 1936, p. 1.

Match	Result	Location	Attendance	Date
Romania-Peru (as linesman)	3-1	Montevideo	2,459	14 July 1930 (World Cup)
Romania- Yugoslavia	2-1	Bucharest	20,000	29 April 1934 (Friendly)
Romania- Czechoslovakia	1-2	Trieste	8,000	27 May 1934 (World Cup)
Romania- Yugoslavia	3-2	Bucharest	30,000	10 May 1936 (friendly)
Romania-Hungary	1-2	Bucharest	35,000	4 October 1936 (friendly)
Romania-Sweden	2-2	Bucharest	25,000	27 June 1937 (friendly)
Romania-England	0-2	Bucharest	40,000	24 May 1939 (friendly)

Table 6. Romania's inter-war matches refereed by Langenus

Langenus was a correspondent for *Gazeta Sporturilor* in which he informed Romanian football fans about the various evolutions of European football. In 1934, after a match between Romania and Yugoslavia, Langenus provided *Gazeta Sporturilor* with details of his life and career and promised that he would write about the level of Romanian football in Belgian newspapers.⁴⁹ He believed that Romania's team was mature from the point of view of football. In 1936, Langenus published an article in *Gazeta Sporturilor* tackling the way in which England's team, following a series of defeats in matches against Holland and Belgium, could get over the fact that some teams on the continent had begun to grow and defeat it.⁵⁰ Langenus was also *Gazeta Sporturilor's* correspondent at the famous England vs Rest of Europe match (1938).⁵¹

A potential football match between Romania and Belgium was discussed in 1936, with both federations testing the ground before taking a decision. The situation required negotiations on covering the Belgian team's transportation costs to Bucharest. The match date was accepted by Romania's team in September 1936.⁵² The Belgian federation's written agreement for playing the match was received in October 1936, and the allowance of 45,000

⁴⁹ *Cu d. John Langenus*, in *Gazeta Sporturilor*, 2 May 1934, p. 1.

⁵⁰ Langenus 1936, p. 1.

⁵¹ Langenus 1938, p. 1, 6.

⁵² *Cunoscutul arbitru John Langenus*, in *Gazeta Sporturilor*, 7 September 1936, p. 3.

francs requested from the Romanian federation was accepted.⁵³ It was established that the same amount of money should be paid to Romania for the scheduled return match to be played in Belgium in 1938. However, the return match was not played in 1938, the next football matches the two countries played were in 1955 (Bucharest) and in 1957 (Brussels). Langenus also tried to organise a return match in Belgium in 1939, but with no success.⁵⁴ Romanian Federation postponed the return match invoking of reason of the National Team's full schedule in 1938. This postponement arouse Belgian Federation's dissatisfaction which asked compensation in money for such situation.⁵⁵ The outbreak of the Second War World in September 1939 made that the established data for the return match to be cancelled (December 1939).⁵⁶

The match against Romania was part of Belgium's tournament in the Balkans, which included a match against Yugoslavia in Belgrade. The Belgian delegation consisted of 15 players and 6 officials headed by Augustine Jouvenau, the vice-president of the Belgian Football Federation.⁵⁷ The match played in Belgrade received special attention in *Gazeta Sporturilor*.⁵⁸ The Belgian players were dissatisfied by the football pitch in Belgrade, which was devoid of grass; they ironically stated that football cannot be played on rocks.⁵⁹ After the match, Jouvenau stated that if the match had been played on a normal grass football pitch Belgium would have won by a two- or three-goal difference.⁶⁰ The Belgian player Hanse urged the Belgian federation to stop accepting international matches unless they were to be played on a grass football pitch. In such circumstances, it is no wonder that some Belgian players refused to play to the best of their ability because of the risk of injury. *Gazeta Sporturilor* concluded by saying that

in the West and elsewhere, football reached such a level of development that it is played only on grass football pitches. Only there can football players play real football. Moreover, the standards for certifying football pitches firstly include dimensions and secondly the mandatory composition of the ground is mentioned: black soil covered with English turf.⁶¹

⁵³ *Matchul de football Belgia-România*, in *Gazeta Sporturilor*, 24 October 1936, p. 1.

⁵⁴ *Langenus va prezenta azi F.R.F.A*, in *Gazeta Sporturilor*, 23 May 1939, p. 3.

⁵⁵ *30000 de franci elevații ne cere Federația belgiană*, in *Curentul*, 8 April 1938, p. 6.

⁵⁶ *Irlanda a răspuns*, in *România*, 28 July 1939, p. 11.

⁵⁷ *Caravana belgiană va fi compusă din 21 de persoane*, in *Gazeta Sporturilor*, 27 May 1937, p. 6.

⁵⁸ Lis 1937b, p. 1, 6.

⁵⁹ Lis 1937c, p. 6.

⁶⁰ Lis 1937b, p. 1, 6.

⁶¹ Ibid.

Gazeta Sporturilor sent a correspondent to the match, who provided a detailed account of the match.⁶² Lis opined that the Belgian team should have won, but it failed to do so because of the state of the football pitch, the heat and the biased refereeing of the Italian Barlassina. During the second half of the match, he cancelled a perfectly valid goal scored by the Belgian team after consultation with the Yugoslavian linesman. Lis revealed that in Belgrade after the match there was a state of disappointment among the Serbian players, officials and their fans. This was due to the good results scored by Yugoslavia in other home matches, which led to its being considered a very powerful team and thus worshipped. Lis pointed out that the disappointment was also reflected in the party after the Yugoslavia vs Belgium match, which lasted only 55 minutes. In view of the match against Romania, he recommended that the Romanian team not overdo high passes and dribbling, as this could make them easy prey for the Belgian team.⁶³ The Romanian Football Federation also sent a representative to the match,⁶⁴ who expressed his concerns after the match about the Belgians' game, considering them very dangerous opponents. In Bucharest, Belgium lined up the same team as in Belgrade, with Braine, a legendary player of the Red Devils, as their unquestionable star. He had played for Sparta Prague from 1930 to 1936⁶⁵ and was appointed captain of the European team in its match against England in London (1938).⁶⁶ The referee of the first Romania vs Belgium match was Augustin Krist (Czechoslovakia),⁶⁷ who would also referee for Romania's team in the 1938 World Cup in France. The linesmen were Ceureanu (Romania) and Lamoureux (Belgium), a common practice at the time in friendly matches.

Two weeks before the match, Lis criticised the Romanian officials' attitude towards this game, claiming they treated it "with ease," starting from the idea that Belgium represented "a competitor like many others we have defeated."⁶⁸ In his opinion, such an idea was totally wrong. He considered the match against Belgium more difficult than the one against Czechoslovakia, as there were few pieces of information about this team. Moreover, Belgium practised an athletic and sometimes harsh style, similar to the one practised

⁶² Ibid.

⁶³ Lis 1937d, p. 1.

⁶⁴ *D. Liviu Iuga pleacă azi la Belgrad, ca observator special*, in *Gazeta Sporturilor*, 6 June 1937, p. 6.

⁶⁵ Moyse 1930, p. 6.

⁶⁶ *Azi, matchul Anglia-Continent*, in *Gazeta Sporturilor*, 27 October 1938, p. 4.

⁶⁷ *Cehoslovacul Christ a acceptat să arbitreze matchul Belgia-România*, in *Gazeta Sporturilor*, 31 May 1937, p. 6.

⁶⁸ Lis 1937e, p. 3.

by British teams, and overall it was an unpredictable and disciplined team. Lis' conclusion was that "an unaccounted easiness was floating in the atmosphere of the match against Belgium and its consequences could be a failure at a time a victory would be very useful."⁶⁹

Langenus published an article right after the Holland vs Belgium match⁷⁰ in view of the upcoming game between Romania and Belgium, pointing out that while the Belgian team had shown an excellent performance, it failed in terms of efficiency. In Langenus's opinion, Belgium slightly outclassed Romania, benefitting from some advantages, mainly connected to the cohesion of the team. Yet, he predicted a narrow victory for the Romanian team at the end of a fierce and high-quality match. Langenus advocated a consummate fair play spirit which should serve only to friendship. Langenus's views caused concern among Romanian officials.⁷¹

A month before the match, Langenus published articles in *Gazeta Sporturilor* in which he presented in detail the ways in which football was organised in Belgium,⁷² the state of professionalism,⁷³ of stadiums,⁷⁴ as well as an analysis of the national team's results.⁷⁵ The financing of the Belgian football clubs was interesting for the Romanians. Langenus stated that clubs were set up thanks to the teams' "associations of fanatics," this situation being in accordance with the Belgian spirit: "when three Belgians spend several days in a café, they have definitely set up an enterprise."⁷⁶ Langenus mentioned that an "association of fanatics" of the national Belgian team had been set up, but it was dissolved because of the team's unexpected defeat. Regarding Belgium's team, Langenus considered that along with the Olympic title gained in 1920, another of its achievements was the fact it was the first European team to not be defeated by England (Belgium vs England 2-2, Anvers, 1923).⁷⁷

Before the match, a series of opinions circulated in the Romanian press which disregarded both the value of Belgium's team. *Gazeta Sporturilor* responded to these ideas labelling them as inappropriate, as the value of Belgian football was higher than the value of the Romanian one: "A victory against

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Langenus 1937a, p. 2; Langenus 1937b, p. 1-2.

⁷¹ *Meciul cu Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 29 May 1937, p. 6.

⁷² Langenus 1937c, p. 1.

⁷³ Langenus 1937d, p. 1.

⁷⁴ Langenus 1937e, p. 2.

⁷⁵ Langenus 1937f, p. 2.

⁷⁶ Langenus 1937c, p. 1.

⁷⁷ Langenus 1937b, p. 1-2.

Belgium is likely to boost our international fame.”⁷⁸ Two of Belgium’s recent results supported this assertion (Belgium vs Germany 0-1 and Belgium vs Yugoslavia 1-1). *Gazeta Sporturilor* considered the match to be crucial, as it confirmed Romania’s belonging to Western football. This match was played after Romania’s acceptance into the Central European football competition (1936), representing a great step ahead for Romanian football, which until then had been played in traditional confrontations against neighbouring countries from the Balkans: “Having been swamped for years on end in the Balkans of football mediocrity, we have found our way out for a short time.”⁷⁹ Consequently, the match against Belgium began to gain importance, as it would prove the value of Romanian football to the “Western world.”⁸⁰ A committee was put in charge of selecting the Romanian players for the match.⁸¹ It was decided to bring all the players for a training camp in Bucharest a few days before the match. The team Romania was to play with had to represent the ethnicity of the country. This referred to the fact that, in this period, some members of the Romanian team were of Hungarian or Jewish origin, which led to a number of discussions regarding their loyalty to the national team.⁸²

The Belgian team was much more experienced than that of Romania. The Belgian Football Federation was established five years before the Romanian one, the first official match played by the Belgian national team was in 1904 (Romania’s first match in 1922), and the Belgian national team had played almost 200 games (Romania played only 64). Furthermore, Belgium’s traditional opponents were from Western Europe.⁸³ In addition, Belgium won the Olympic title in 1920 while playing on its home field. For this match, the stadium stands were enlarged and the tickets in the central areas were sold out 10 days before the match.⁸⁴ Ticket resale was avoided at the match and it was decided that each spectator would only be allowed to buy one ticket or book only one box.⁸⁵ The evolution of Romanian football at that time was marked by the public interest in the teams and players, including even intimate knowledge about the national team. It was obvious

⁷⁸ *Un pas înainte*, in *Gazeta Sporturilor*, 11 June 1937, p. 1.

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ *Comisia de selecție își începe activitatea în vederea matchului cu Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 15 May 1937, p. 1.

⁸² Popa 2013, p. 308–315.

⁸³ *Prezentările*, in *Gazeta Sporturilor*, 11 June 1937, p. 1.

⁸⁴ Fulga 1937a, p. 1.

⁸⁵ *Noi și serioase dificultăți în alcătuirea echipei naționale*, in *Gazeta Sporturilor*, 8 June 1937, p. 6.

that the worshipping of football players was beginning to develop. Consequently, in a preview of the match against Belgium, *Gazeta Sporturilor* presented the Romanian team's superstitious tradition of being accommodated in the same rooms at the Bucharest Union Hotel before every international match played at home.⁸⁶ The newspaper presented in detail the pranks, the baptism and the oath that a beginner player in the national team, Gică Popescu (the 17-year-old fullback) had to undergo.⁸⁷ In addition, on the day the match was played, *Gazeta Sporturilor* wrote about the way the players had spent their free, and it ironically depicted some other details from the team's families, for example, the opinions Baratki's mother-in-law about the match.

The match was broadcast on Radio Romania.⁸⁸ This was not a novelty, it was rather a common practice given that the first broadcast of a Romanian football match had been in 1933. About 35,000 spectators watched the match, a high number compared to other home matches played by Romania's national team in the inter-war period (table 6), meaning that the match could be considered a success. It is worth mentioning that the spectators who attended the match in Bucharest outnumbered those in Belgrade. This was not a unique situation at the for matches played in the two capitals. For example, when England played successively in both countries in 1939, 35,000 spectators attended in Belgrade and 40,000 in Bucharest. Yugoslavia vs Belgium played in Belgrade gathered 13,000 spectators, which represented an average number of spectators attending international matches organised there. Lis pointed out that the maximum number of spectators in a match played by Yugoslavia in Belgrade amounted to 15,000 people.⁸⁹ One of the first comments made by the representatives of the Romanian media referred to the fact that fewer public figures watched Romania vs Belgium in Bucharest compared to the match played in Czechoslovakia in April 1937. Thus, the press noted the presence of the Belgian Ambassador Guillaume, V. V. Tilea and Gabriel Marinescu, while the match in April against Czechoslovakia was attended by King Carol II and Prince Royal Mihai. Tilea and Marinescu were key personalities in Romanian football at that time. Tilea was a politician closed to King Carol II, he acted as Romania's minister plenipotentiary in Great Britain (1939–1940) and as president of the Romanian Football Federation (1933–1939). Marinescu held the position of minister of internal

⁸⁶ Fulga 1937b, p. 6.

⁸⁷ Făgărășanu 1937, p. 6.

⁸⁸ *Matchul Belgia-România va fi radiodifuzat*, in *Gazeta Sporturilor*, 11 June 1937, p. 1.

⁸⁹ Lis 1937f, p. 3.

affairs (1939). From 1936 to 1940, Marinescu was the chairman of Venus football club, one of the largest clubs in Romania at that time.

Romania's team went without two of its best players in the match: Bindea (physically unprepared) and Dobay (a malaria patient).⁹⁰ Due to Dobay's absence, a 17-year-old player, Gică Popescu, played his first match for Romania's national team. Undoubtedly the best player was Iuliu Baratki, who played for Romania and scored the two goals of the match. However, before the match, there were doubts about his selection to the Romanian team. These doubts were fuelled by the suspicion that Baratki, who was a Romanian player of Hungarian origin, would not be fully committed to Romania's team as there was a dispute between Romania and Hungary, which had made efforts to recruit Baratki to their team.⁹¹ Baratki played for both national teams during the inter-war period, and was not the only player in this situation. Under these circumstances, it is not surprising that Baratki

had gone through the cruellest press campaign for the past months. He was blamed for everything: that he was a player, that he was a good player. That he was still able to play... Even the colour of his hair. If we are not mistaken, a peer ironically announced that in order to get rid of ironies, Baratki is determined to dye his hair black.⁹²

Reluctance to include him in the team was also fuelled by the fact that he was seen as an individualist player and that he had never played together with Bodola and Covaci in Romania's attacking line.⁹³

The schedule of the Belgian team in Romania was planned following a meeting between Ambassador Guillaume and Octav Luchide.⁹⁴ It included a reception at the Belgian Embassy in the presence of teams and leaders, a lunch offered by the ambassador and a lunch in Snagov (near Bucharest). The Belgian team, joined by representatives of the Romanian Football Federation, laid a wreath at the Tomb of the Unknown Hero, a common practice at the time whenever international football or other matches were played.⁹⁵ After the match, the Belgian team left Snagov and departed for Ploiești, where they visited the Vega refinery, one of the largest refineries in Romania owned by a French-Belgian company. From here, they headed for Breaza where the Belgian players bought Romanian woven fabric as presents for their families and friends. The Belgian team left home by the Orient Express from Sinaia,

⁹⁰ *Noi și serioase dificultăți în alcătuirea echipei naționale*, in *Gazeta Sporturilor*, 8 June 1937, p. 6.

⁹¹ Faje 2015, p. 162–168; Angelescu, Cristea 2009, p. 183–188.

⁹² Castor 1937, p. 2.

⁹³ Fulga 1937c, p. 6.

⁹⁴ *Primirea belgienilor*, in *Gazeta Sporturilor*, 4 June 1937, p. 1.

⁹⁵ *Ibid.*

the summer residence of the Romanian royal family.⁹⁶ The Belgians turned down an invitation from the “Belgian colony” in Ploiești to play a match there.⁹⁷

The Belgian delegation entered Romania at the Stamora Moravița border point and was welcomed by N. Urzică.⁹⁸ It was offered a bunch of flowers with the national emblems of the two countries and, in honour of the guests, a marching band performed the *Sambre et Meusee*. The next stop was Timișoara, and at the train station the delegation was welcomed by sports officials and fans and the national anthems of the two countries were played. The Romanian Football Federation had ordered the football teams in that area of the country to welcome the Belgian delegation.⁹⁹ Belgium’s team arrived in Bucharest at the Gara de Nord and was greeted by about 300 people.¹⁰⁰ Among them, mention should be made of the representatives of the “Belgian colony” in Romania. The public guards in Bucharest performed the royal Belgian anthem in honour of the guests on the platform of the railway station.

The importance of the match can also be measured by the four out of eight pages allocated by *Gazeta Sporturilor* in the issue published right after the match.¹⁰¹ Besides offering an account of the match, various elements pertaining to the match, sometimes tinged with irony, were minutely presented. It also included statements given by the players of the two teams, by the coaches, by the referees and by other public figures in attendance. All of the Belgian officials and players, with one exception, considered Romania’s team to be better than that of Yugoslavia. The most important statement from a Belgian official came from Ambassador Guillaume, who was impressed by the way the Belgian delegation had been received and hoped that the match would be only “the preview of a long series” of sporting confrontations between the two countries.¹⁰² Vornic suggested that if Romania had not been unlucky, they would have won the match by 3-1, or even 4-2.¹⁰³ During their stay in Romania, the Belgian delegation drank 137 bottles of champagne, “an unconquerable harmony” established at one point between the leaders of the

⁹⁶ *Echipa Belgiei vizitează azi Valea Prahovei*, in *Gazeta Sporturilor*, 12 June 1937, p. 6; *Echipa Belgiei a părăsit România*, in *Gazeta Sporturilor*, 13 June 1937, p. 6.

⁹⁷ *Primirea Belgienilor*, in *Gazeta Sporturilor*, 4 June 1937, p. 1.

⁹⁸ *Belgienilor li s-a făcut o primire grandioasă*, in *Gazeta Sporturilor*, 10 June 1937, p. 6.

⁹⁹ *Vin oaspeții*, in *Sportul Capitalei*, 8 June 1937, p. 1.

¹⁰⁰ *Buletinul matchului România-Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 10 June 1937, p. 1.

¹⁰¹ *România a învins Belgia cu 2-1 (1-0)*, in *Gazeta Sporturilor*, 12 June 1937, p. 1, 4-6.

¹⁰² *Declarații după matchul de ieri*, in *Gazeta Sporturilor*, 13 June 1937, p. 4.

¹⁰³ Vornic 1937.

two teams. They considered that the match scheduled in Belgium in 1938 would also be a “champagne return match.”¹⁰⁴

I will not insist on describing the unfolding of the match, as it was largely referred to by both Romanian and Belgian newspapers. I will highlight the fact that Baratki scored the two goals for Romania and Vorhoof scored for Belgium at the end of the match.¹⁰⁵ Romanian players received a bonus of 7,000 lei after the victory over Belgium.¹⁰⁶ The fair-right newspapers criticized this match considering it as a trick of federation to exaggerate its importance for rising the prestige of Romanian football: the Belgian team was seen as having a not impressing track record during its history, the Belgian players were exhausted after the internal competitions and after the match against Yugoslavia played four days before.¹⁰⁷ According to the its fair-right ideology *Buna Vestire* newspaper criticized the selection of the Romanian team as having too many Hungarians players as origin as players of national teams (as represented the minorities players, namely not having pure Romanian origins). For this reason *Buna Vestire* emphasized the fact that Gică Popescu (at his first presence in the national team) was sabotated due to his Romanian pure origin by the minorities players. *Buna Vestire* explained this through the fears of the minorities players to not be get out from the national football team by the Gică Popescu’s qualities. The same newspaper considered Gică Popescu as a symbol of nation who was bullied by the minorities players. In this point, *Buna Vestire* compared Gică Popescu as rose chrysler imperial planted by a stupid gardener (the Romanian Football Federation) amongst the weeds (the minorities players).¹⁰⁸ Also, we can find the same kind of criticism in *Porunca Vremii*, another Romanian fair-right newspaper.¹⁰⁹

After the match, *Gazeta Sporturilor* brought into discussion those who disregarded the importance of the match against Belgium. They were referred to as “unprepared specialists who give sentences and pass grades” and who had believed that the Belgian team had come to Bucharest just to have fun and lie in the sun in Snagov.¹¹⁰ As counter-arguments, *Gazeta Sporturilor* mentioned the high number of spectators who attended the match. Another argument was the echo of the match in the international press, as, for example, the newspaper *L’Auto* from Paris made a phone call to request details about the match.

¹⁰⁴ Castor 1937, p. 2.

¹⁰⁵ Socaciu 1937.

¹⁰⁶ *Primele jucătorilor*, in *Sportul Capitalei*, 12 June 1937, p. 1.

¹⁰⁷ Popescu 1937a, p. 4.

¹⁰⁸ Popescu 1937b, p. 4.

¹⁰⁹ For instance, Iftimie 1937a, p. 2; Iftimie 1937b, p. 2.

¹¹⁰ Lis 1937f, p. 3.

Consequently, Romania's victory against Belgium was considered "among the most outstanding performances" of Romanian football, representing "a valuable passport" to the sport. Those who belittled the victory were asked a rhetorical question by *Gazeta Sporturilor*: "After all, what team should Romania defeat in order to be granted importance by our famous specialists?"¹¹¹ *L'Auto's* account of the match mentioned that the Belgians had not played efficiently even though the Romanians had overperformed only in the first half of the match.¹¹²

Another conclusion prompted by the match and published in *Gazeta Sporturilor* was that, due to the popularity of Romanian football and of the national team, a stadium with a capacity of 50,000 seats should be built in Bucharest.¹¹³ This was in line with some ideas circulating in the newspapers of the time that forwarded the belief that Romania had the highest number of football spectators in Central Europe. Before their departure, the Belgian team left for Snagov, where after a few-hour sunbath, they had a traditional Romanian lunch (polenta with rustic poached eggs, minced meat wrapped in cabbage and fried chicken) accompanied with a performance by a band of musicians. Impressed by his entire stay in Bucharest, Jouvenau, the head of the Belgian delegation, stated that he had never enjoyed this "attention" as much in any of the countries he had visited before.

Hungarian newspapers from Transylvania greeted Romania's victory and ascribed the success to the Selection Committee, which had not been influenced by various voices demanding that the team should be made based on ethnicity.¹¹⁴ Thus, the commission abided by the principles of sportsmanship above everything else. The situation favoured Baratki's presence in the team, who proved to be the hero of the match. In the popular Romanian newspapers, the victory over Belgium was considered a resounding success of Romanian football¹¹⁵ and proof that the Romanian national team could play well with any national team.¹¹⁶

The match between the two countries also enjoyed the attention of the Belgian press, but to a lesser extent than the Romanian press. This was explained, on the one hand, by the fact that Belgium played an away match and, on the other hand, by the low stakes the match had for the Belgian national team in comparison with the Romanian one. *La Dernière Heure* had a correspondent with the Belgian team's Balkan Tour who offered a detailed

¹¹¹ Ibid.

¹¹² *Les Belges se montrèrent inefficaces*, in *L'Auto*, 11 June 1937, p. 7.

¹¹³ *Lis* 1937g, p. 1.

¹¹⁴ *A kitűnő összeállítású román válogatott*, in *Ujleket*, 12 June 1937, p. 7.

¹¹⁵ *O frumoasă afirmare a fotbalului românesc*, in *Universul*, 12 June, 1937, p. 6.

¹¹⁶ *Pop* 1937, p. 4.

account to the readers.¹¹⁷ We thus found out that Belgium's team left from the Gare du Nord in Brussels, being joined by the players' wives or fiancés, a number of club leaders and some fans. They travelled by train with a stopover for a night's rest in Budapest after a 24-hour train journey.¹¹⁸ The good reception of the Belgian delegation in Romania was emphasised, as well as the local interest aroused by the match.¹¹⁹ Jean Chapel also wrote in *La Meuse* that the Belgium team was welcomed with sympathy in Bucharest. Moreover, the newspaper mentioned various impressions issued by the Romanian press on the value of the Belgian team and of some players. For example, the Belgian player Raymond Braine was praised, being called "a phenomenon."¹²⁰ *La Nation Belge* highlighted that Belgium's performance was more scientific than that of Romania,¹²¹ attributing the defeat to the extremely tiresome journey. *La Dernière Heure* emphasised the fact that the Belgian team was superior in the second half of the match.¹²² Jean Chapel considered that the Romanian victory over Belgium could be characterised by La Fontaine's words: "that running solves nothing; we have to start moving at the right moment."¹²³ In contrast, other Belgian newspapers published only informative accounts of the results of the match and of the tournament.¹²⁴ One of the main conclusions of the "Diable Rouges's" Balkan tour was that the event represented excellent propaganda for Belgium football.¹²⁵

Conclusions

At first glance, the importance of the first football match between Romania and Belgium seems minor, as it was a friendly match. Even though a number of opinions were disseminated in Romania regarding the irrelevance of the confrontation, they were quickly dispelled both by the number of spectators and the quality of the match. The match gained additional significance as it was the second time a Western European national team played in Bucharest after the match against France in 1933. From this perspective, as we

¹¹⁷ *Roumanie-Belgique dernier match internationals de la saison*, in *La Nation Belge*, 10 June 1937, p. 4.

¹¹⁸ Sonck 1937, p. 5.

¹¹⁹ K.H. 1937.

¹²⁰ *Ibid.*

¹²¹ *Les diables Rouges, ambassadeurs du football belge en Balkans*, in *La Nation Belge*, 12 June 1937, p. 2.

¹²² T. 1937, p. 4.

¹²³ Chapel 1937, p. 6.

¹²⁴ *Football. Sur penalty l'équipe belge est battue*, in *Le courrier de L'Escaut*, 11 June 1937, p. 5; *Football. La défaite des Diables Rouge en Roumanie*, in *Gazette de Charleroi*, 12 June 1937, p. 1, 6.

¹²⁵ Chapel 1937, p. 6.

previously stated, the match was more important for the Romanian team, which broke the tradition of playing “home” matches against its traditional opponents, the neighbouring Balkan countries. Romanian football was seeking to integrate as quickly and as much as it could into Western European football, which was considered as the gold standard at that time. In the wider context, the match was integrated into the Belgian-Romanian relations, considered to be friendly due to the close historical destiny and the Latin origin. As a result, the match was seen as an extension of the Belgian-Romanian friendship and as the grounds for closer cooperation in the field of sports. In a much wider sense, Belgium represented for inter-war Romania a possible model of sports development, with the confrontation between the two national football teams being thus an echo of this situation. The comparisons displayed by the Romanian inter-war newspapers pertaining to the development of sports and football in the two countries were aimed to prove this. The match between Romania and Belgium on 10 June 1937 can be seen as a means of advertising not only the sport, but also the strong relationships existing at that time between the two countries.

On the other hand, the analysis of this match provides an image of the impact of football in inter-war Romanian society, as an international sports confrontation. In this respect, even if the importance of this match was lower comparing with other matches played by the Romanian national football team during the time, it takes into the light relevant aspects: the public interest in football (as audience), the great interest around the national team, the interference of football and politics (see the polemics on the romanization of Romanian national football team), the international inter-war football connections.

Bibliographical Abbreviations

- AbCSNAR – Alba County Service of the National Archives of Romania.
AgCSNAR – Argeş County Service of the National Archives of Romania.
Agrigoroaie et al. 1998 – Ion Agrigoroaie, Alexandru Platon, Vasile Cristian, *Românii în istoria universală*, Jassy, 1998.
Angelescu, Cristea 2009 – Mircea Angelescu, Ionuț Cristea, *Istoria fotbalului românesc (1909–1944)*, Bucharest, 2009.
Apostol, Ispas 2012 – Eduard Apostol, Vlad Ispas, *Naționala lui Marica sub cea a lui Baratki*, in *Gazeta Sporturilor*, 15 November 2012, <https://www.gsro/fotbal/nationala/nationala-lui-marica-sub-cea-a-lui-baratky-mai-putini-spectatori-decit-in-1937-372701.html>, accessed 19 November 2022.
Berindei 2003 – Dan Berindei, *Începuturile lungii domnii a lui Carol I*, in Dan Berindei (ed.), *Istoria românilor*, vol. VII, tom 1, *Constituirea*

Marius Rotar

- României Moderne (1821–1878)*, Bucharest, 2003, p. 553–594.
- Bărbuță, Bocșan 1980 – Nicolae Bărbuță, Nicolae Bocșan, *Independența României în opinia belgiană*, Cluj-Napoca, 1980.
- Blaremburg 1937 – N. Blaremburg, *Meciul cu Belgia*, in *Sportul Capitalei*, 11 June 1937, p. 1.
- Bușa 2007 – Constantin Bușa, *Nicolae Iorga și Belgia*, in Constantin Bușe, Constantin Gaucan (eds), *Nicolae Iorga 1871–1940: Studii și documente*, 3, Bucharest, 2007, p. 51–58.
- Castor 1937 – Castor, *Culise*, in *Gazeta Sporturilor*, 14 June 1937, p. 2.
- Chapel 1937 – Jean Chapel, *Belgique-Roumanie*, in *La Meuse*, 14 June 1937, p. 6.
- Delattre 1929 – Louis Delattre, *Sporturile și sufletul*, in *Gazeta Sporturilor*, 1 August 1929, p. 1.
- Demoulin 1977 – Robert Demoulin, *La presse belge et la formation de l'état roumain (1858-1877)*, in *Revue Roumaine d'Histoire*, 16(4), 1977, p. 631–655.
- Dunmore, Donaldson 2015 – Tom Dunmore, Andrew Donaldson, *Encyclopedia of the FIFA World Cup*, Maryland, 2015.
- Faje 2015 – Florin Faje, *Playing for and against the Nation: Football in Interwar Romania*, in *Nationalites Papers*, 43(1), 2014, p. 160–178.
- Făgărășanu 1937 – Valentin Făgărășanu, *Cum și-a petrecut unsprezecele național ultima zi de libertate*, in *Gazeta Sporturilor*, 10 June 1937, p. 6.
- Filimon 1978 – Aurel Filimon, *Relațiile româno-belgiene între 1859–1878*, in *Revista de Istorie*, 2(31), 1978, p. 85–95.
- Filimon 1989 – Aurel Filimon, *Atitudinea opiniei publice din România față de atacarea Belgiei în anul 1914*, in *Revista de Istorie*, 5(42), 1989, p. 471–482.
- Fulga 1937a – George Fulga, *Nicio lună până la meciul cu Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 16 May 1937, p. 1.
- Fulga 1937b – George Fulga, *Echipa României pentru matchul cu Belgia este fixată*, in *Gazeta Sporturilor*, 6 June 1937, p. 6.
- Fulga 1937c – George Fulga, *Zece jucători ai Naționalei*, in *Gazeta Sporturilor*, 7 June 1937, p. 6.
- Gavrilă 1927a – George Gavrilă, *Scrisori din Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 24 May 1927, p. 1.
- Gavrilă 1927b – George Gavrilă, *Scrisori din Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 15 January 1927, p.1.
- Gavrilă 1927c – George Gavrilă, *Scrisori din Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 23 October 1927, p. 2.
- Gavrilă 1928 – George Gavrilă, *România-Belgia pentru Cupa Davis*, in *Gazeta Sporturilor*, 3 May 1928, p. 1.
- Gavrilă 1929a – George Gavrilă, *Scrisori din Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 9 July 1929, p. 4.
- Gavrilă 1929b – George Gavrilă, *Pentru sau contra sporturilor*, in *Gazeta Sporturilor*, 1 August 1929, p. 1.
- Gavrilă 1929c – George Gavrilă, *Scrisori din Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 28 May 1929, p. 1.

A Different Perspective on Relations between Romania and Belgium

- G.H.T. 1928 – G.H.T., *România a bătut Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 8 May 1928, p. 1.
- Goddeeris 2008 – Idesbald Goddeeris, *Les relations entre la Belgique et la Roumanie, 1859–1939(–1989)*, in *Studia politica: Romanian Political Science Review*, VIII/1, 2008, p. 47–55.
- Hubert 2006 – Christian Hubert, *Le siècle des Diables Rouges : 1906–2006*, Brussels, 2006.
- I. 1930 – I., *Boxul în Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 10 July 1930, p. 4.
- Ifimie 1937a – Anastase Ifimie, *Așa echipă, da, suntem, de acord*, in *Porunca Vremii*, 3 June 1937, p. 2.
- Ifimie 1937b – Anastase Ifimie, *Match fără semnificație*, in *Porunca Vremii*, 9 June 1937, p. 2.
- K.H. 1937 – K.H., *La tournée de l'équipe belge dans les Balkans*, in *La Dernier Heure*, 10 June 1937, p. 4.
- Langenus 1936 – John Langenus, *Footballul englez la o răspântie*, in *Gazeta Sporturilor*, 6 June 1936, p. 1.
- Langenus 1937a – John Langenus, *Belgia în fotbalul internațional*, in *Gazeta Sporturilor*, 22 May 1937, p. 2.
- Langenus 1937b – John Langenus, *Echipa Belgiei*, in *Gazeta Sporturilor*, 27 May 1937, p. 1–2.
- Langenus 1937c – John Langenus, *Made in England*, in *Gazeta Sporturilor*, 29 October 1937, p. 1.
- Langenus 1937d – John Langenus, *Organizarea fotbalului belgian*, in *Gazeta Sporturilor*, 19 May 1937, p. 1.
- Langenus 1937e – John Langenus, *Profesionismul în Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 20 May 1937, p. 2.
- Langenus 1937f – John Langenus, *Stadioanele în Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 21 May 1937, p. 2.
- Langenus 1938 – John Langenus, *60000 de spectatori pe Highbury*, in *Gazeta Sporturilor*, 28 October 1938, p. 1, 6.
- Lis 1937a – Lis, *Meciul cu Belgia se impunea*, in *Gazeta Sporturilor*, 11 June 1937, p. 3.
- Lis 1937b – Lis, *1-1 pe foaia arbitrului*, in *Gazeta Sporturilor*, 8 June 1937, p. 1, 6.
- Lis 1937c – Lis, *Belgienii nu sunt mulțumiți*, in *Gazeta Sporturilor*, 7 June 1937, p. 6.
- Lis 1937d – Lis, *Se privește cu mult prea multă ușurință matchul*, in *Gazeta Sporturilor*, 26 May 1937, p. 1.
- Lis 1937e – Lis, *După matchul Belgia-Iugoslavia*, in *Gazeta Sporturilor*, 9 June 1937, p. 3.
- Lis 1937f – Lis, *Învingând Belgia*, in *Gazeta Sporturilor*, 13 June 1937, p. 3.
- Lis 1937g – Lis, *Post Festum*, in *Gazeta Sporturilor*, 14 June 1937, p. 1.
- Marton 2004 – Silvia Marton, *'La Belgique de l'Orient' et les chemins de fer – les raisons d'une comparaison : La construction politique de l'État-nation dans le Parlement roumain (1866–1871)*, in *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, VIII, 2008, 1, p. 27–44.

- Marius Rotar
- Moyse 1930 – A. Moyse, *Quand l'international belge Braine joue au football au Sparta du Prague*, in *L'Intransigent*, 7 September 1930, p. 6.
- Pescariu 2012 – Octavian Pescariu, *Îi știm de pe vremea lui Baratki*, in *Gazeta Sporturilor*, 14 November 2012, <https://www.gsro/fotbal/nationala/ii-stim-de-pe-vremea-lui-baratky-75-de-ani-de-la-primul-romania-belgia-un-amical-in-care-am-invins-cu-2-1-372463.html>, accessed 19 November 2022.
- Petrescu 2006 – Alexandra Petrescu, *Femmes et politique en Roumanie et en Belgique dans l'entre-deux-guerres*, in *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, VI, 2006, 3, p. 641–665.
- Pop 1937 – S. Pop, *Matchul cu Belgia*, in *Națiunea Română*, 12 June 1937, p. 4.
- Popa 2013 – Bogdan Popa, *Educație fizică, sport și societate în România interbelică*, Cluj-Napoca, 2013.
- Popescu 1937a – Virgil Popescu, *Despre matchul cu Belgia*, in *Buna Vestire*, 13 June 1937, p. 4.
- Popescu 1937b – Virgil Popescu, *Prezentările*, in *Buna Vestire*, 13 June, 1937, p. 4.
- Rotar 2020 – Marius Rotar, *Developing Rugby in Interwar Romania: The Case of Provincial Cities and Towns*, in *Sport in History*, 40(2), 2020, p. 1–28.
- Rotar, Ursu 2019 – Marius Rotar, Vasile Ursu, *English Football in Teams in Inter-War Romania: Football and International Exchanges in the 1930s*, in *The International Journal of the History of Sport*, 36(9–10), 2019, p. 910–931.
- Scafeș 2008 – Constantin Scafeș, *București. Fortificațiile din jurul capitalei (1884–1914)*, Buzău, 2008.
- Socaciu 1937 – Ștefan Socaciu, *Partida cronometrată*, in *Gazeta Sporturilor*, 14 June 1937, p. 3–4.
- Sonck 1937 – A. Sonck, *Nos diables rouges in Balkans*, in *La Meuse*, 4 June 1937, p. 5.
- Stanciu 2007 – Constantin Stanciu, *Consecințele Războiului Rece asupra relațiilor româno-belgiene (1948–1953)*, in *Valachica*, 20, 2007, p. 309–320.
- T. 1937 – T., *La Roumanie a battu la Belgique*, in *La Dernier Heure*, 11 June 1937, p. 4.
- Vandewoude 1969 – C. Vandewoude, *Le comte de Flandre et le trône de Roumanie en 1855*, in *Archives et Bibliothèques de Belgique*, XL, 1969, 3–4, p. 464–472.
- Vigarelo 1990 – Georges Vigarello, *Les premières coupes du monde, ou l'installation du sport moderne*, in *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 26, 1990, p. 5–10.
- Vlad 2004 – Laurențiu Vlad, *Pe urmele „Belgiei Orientului”: România la expozițiile universale sau internaționale de la Anvers, Bruxelles, Liège și Gand (1894–1935)*, Bucharest, 2004.
- Vlad 2006 – Laurențiu Vlad, *Petrolul românesc la expoziția universală și internațională de la Liège*, in *Revista Institutului Diplomatic Român*, 2, 2006, p. 19–27.

A Different Perspective on Relations between Romania and Belgium

- Vlad 2013 – Laurențiu Vlad, *România – Belgia Orientului. Fragmente din istoria unui stereotip (mijlocul veacului al XIX-lea / primele două decenii ale secolului al XX-lea)*, in Philippe Beke (ed.), *România și Belgia, dinamica relațiilor politico-diplomatice, economice și culturale în perioada formării și consolidării statului-națiune, între 1838-1916*, I, Brussels, Bucharest, 2013, p. 73–78, 137, 371–373.
- Vlad 2014 – Laurențiu Vlad, *Studenti români la Universitatea Liberă din Bruxelles*, Jassy, 2014.
- Vogel 1936 – Arthur Vogel, *România-Iugoslavia*, in *Realitatea ilustrată*, 13 May 1936, p. 8.
- Vornic 1937 – Ion Vornic, *Cu mai puțin ghinion*, in *Gazeta Sporturilor*, 13 June 1937, p. 3.

POLITICAL AND ADMINISTRATIVE CHANGES ON REGIONAL
LEVEL DURING THE PERIOD OF SLOVAK AUTONOMY
(6 OCTOBER 1938 – 13 MARCH 1939):
THE EXAMPLE OF NITRA TOWN*

Miroslav PALÁRIK**
Alena MIKULÁŠOVÁ***

Abstract. *The year 1938 brought gradual disintegration of the Czechoslovak Republic. The tense situation from the country's centre spilled over into the regions. Emergency measures restricting constitutional freedoms ultimately became the starting point for significant political changes and the truncation and destruction of the hitherto pluralistic system. The emerging ruling power in Slovakia, Hlinka's Slovak People's Party, using a marginal interpretation of the legal norms of the interwar republic, sought to take advantage of this opportunity to put curbs on the diverse political scene. On its way to power, under the slogan of uniting national forces, this party shut down operations of its rivals by force, significantly reduced the number of prints and various associations, and monopolised social life in Slovakia in general.*

Keywords: *Slovak autonomy 1938, authoritative regime, regional history, Hlinka's Slovak People's Party, Nitra town, regional history.*

Introduction

The history of Czechoslovakia after the Munich Conference in September 1938 has received significant attention in historiography. The Munich decisions had major impact on the internal situation in the country and was followed very quickly by political radicalisation and substantial changes in the political system. In general, current research still mainly focuses on the international situation and nationwide consequences in terms of analysing individual steps of the state apparatus. This article captures the regulations and changes at the lower level of the state administration. The aim is to follow the process of liquidation of political plurality and democratic elements in the administration based on the example of a single region: the town of Nitra and its surroundings. At the time of the Munich Conference in September 1938,

* Article is partial result of research of following projects: APVV-17-0199: *The cultural product of regional museums in context of the objective social needs: Life in totalitarianism 1939–1945*; APVV-19-0358: *History of Hlinka's Slovak People's Party in domestic and European dimensions 1905–1945* and KEGA 035UKF-4/2021: *Cultural, edifying, educational and social policy in Slovakia in the twentieth century: An interactive teaching aid for the study of history in secondary schools.*

** Constantine the Philosopher University in Nitra, Slovakia; e-mail: mpalarik@ukf.sk.

*** Constantine the Philosopher University in Nitra, Slovakia; e-mail: amikulasova@ukf.sk.

Nitra was one of the largest cities in Slovakia and had well-developed infrastructure. Its main economic focus was the processing of agricultural products. It was a multi-ethnic city with Slovak, Jewish, Hungarian, German and small Roma communities. The city's population exceeded 20,000 inhabitants.

Czechoslovakia in the period from 1918 to 1938 is generally considered to have been successful model of democratic system. When surrounding states were struggling with democratic rule and even adopting authoritarian regimes, Czechoslovakia remained a plural democratic system. Several parties were active on the Czechoslovak political scene between the two World Wars and, once elected to national or local representative bodies, they were given the opportunity to carry out their election programmes. People were able to cast their votes for the political party that best suited their values and attitudes.

However, due to the international situation and threats to territorial integrity, voices requesting changes democratic rules were growing stronger. In the 1930s, representatives from a range of political parties increasingly appeared to criticise political pluralism and democratic governance. A gradual destruction of these principles in Czechoslovakia was significantly aided by the international situation and the related internal political crisis in 1938. The political environment in Czechoslovakia in the first months of this year was mainly shaped by Germany's annexation of Austria. The union of Austria and Germany created a major realignment of forces in Central Europe. It increased the political and possible military threat to the integrity and sovereignty of the Czechoslovak Republic, which remained the last democratic state in the region. A number of long-standing poorly tackled problems, mainly ethnic, were exacerbated in the country. Events abroad activated representatives of ethnic minorities to demand a revision of the post-war order. Meanwhile, Hlinka's Slovak People's Party (HSLP) began seeking to carry out its programme of Slovak autonomy, for which it had strived for 20 years. On the other hand, existing threats to the republic also multiplied appeals for prudence and national unity. Nevertheless, unity was not possible without finding a compromise concerning the Czech-Slovak relationship. There seemed to be no solution appearing on the horizon. On the contrary, with municipal elections in Slovakia approaching, political parties escalated their rhetoric, making compromise ever more difficult to reach. Due to differing views on tackling individual political problems in the run-up to the municipal elections, HSLP was unable to reach agreement with other Slovak (Czechoslovak) parties, so it established contacts with Hungarian and German political groupings instead.¹ HSLP pursued a similar policy in

¹ Bystrický 2008a, p. 125; Arpáš 2019, p. 157–171.

creating election coalitions at the regional level. This in turn increased the distrust of Czech and Czechoslovak parties towards the strongest Slovak party.

Tense political and social situation in Nitra in 1938 before Declaration of Slovakia's Autonomy

At the local level, the political struggle in 1938 became fully evident in the planning of May Day celebrations. In previous years, May Day celebrations were organised by political parties in their own right. Fearing an escalation of tensions, the government considered cancelling the celebrations altogether in 1938. This radical step was not taken in the end, however.² The celebrations were intended to transcend their partisan character and become a demonstration of support for the republic. This was also the spirit of early proposals at a meeting of the Nitra City Council. The programme should have included the reading of a government statement concerning the celebrations, but the mayor of Nitra, František Mojto, refused to read it out – for purely partisan reasons, as HSLS refused to attend the same celebrations as the Communists. Another problem was the declaration, indicated earlier and drawn up in Prague, mentioning Czech–Slovak unity, which HSLS did not recognise. If HSLS were to participate in the joint parade and the reading of the declaration, it could be seen as a betrayal of the autonomist agenda.³ A group of city deputies on the preparatory committee therefore stated that they were not able to predict how their party members and sympathisers would behave in these circumstances. As a result, the district authorities banned the celebrations in the city. The intention to organise a compelling pro-Czechoslovak rally failed.

The controversy surrounding the May Day celebrations in the city highlighted the tense political situation at the local level. Tension in Nitra escalated in the run-up to the municipal elections in Czechoslovakia, originally set for 1937. Nevertheless, the government eventually postponed the vote to a later date. However, the elections did not take place on the same date in all municipalities in 1938 – they were held in some places in May and in other locations in June.⁴ The situation was tense due to the partial mobilisation announced on 21 May 1938 in response to escalations on international scene, mainly in Czechoslovak–German relations. The election turnout in Nitra was convincing: 10,482 out of 11,592 eligible voters came

² Horák 2016, p. 90–91.

³ Olejník 2014, p. 45.

⁴ For more details, see: Arpáš 2011, p. 80; Bystrický 2008a, p. 120–137; *Obecné volby* 1938, p. 1.

to the polls.⁵ A grouping of ethnic parties (the United Provincial Christian Socialist Party and the Hungarian National Party) garnered the highest number of votes, with Hlinka's Slovak People's Party coming second, closely followed by the Social Democrats. The Jewish parties and the Communists suffered significant losses compared to the previous elections. Four coalitions were created in Nitra. HSLs, with the United Hungarian Party,⁶ won a total of 20 seats. The Social Democrats and the alliance of Jewish parties, with a total of 11 seats, were the second-strongest grouping. The third coalition involved as many as five parties, including the Agrarians and the Czechoslovak People's Party, but it had a mere four mandates in total. Somewhat stronger was an association of the National Socialists and the Communists, with a combined seven deputies. The Slovak National Party and the Civic Party of Christian Peasants ran separately but did not win any seats.⁷ Broad-spectrum alliances also emerged in other Slovak cities and towns, their common denominator being positive attitudes towards the republic and its defence, despite minimum intersections elsewhere in their agendas.⁸ Hlinka's Slovak People's Party allied with Hungarian conservatives in Nitra. Although the grouping presented itself in the regional press as Christian, the actual common denominator of these parties was their desire to resolve the ethnic question in the country. The election results in Nitra were presented by HSLs as a landslide victory, even though this was far from being true. The party was up by 805 votes compared to the 1935 general election,⁹ but this did not make it the strongest party in the city. Given the distribution of power among parties, it was unlikely that it would find a different political partner than the United Hungarian Party. Conversely, other parties were ready to bridge partisan and ideological gaps and unite against HSLs.

Two camps emerged in the city parliament, both having roughly the same number of deputies. HSLs with the Hungarian parties had a total of 20 deputies, while the remaining parties allied in a single camp had a combined 22 deputies. The mayoral election on 1 August 1938 became the first serious test of how the city parliament would operate. HSLs and the Hungarian parties presented the bid of František Mojto (HSLs), who was opposed by the joint candidate of all the remaining parties in the city parliament:

⁵ *Výsledok* 1938, p. 1.

⁶ Lipták 1992, p. 213–220; Hetényi 2011, p. 47–96.

⁷ NSA, fund Nitra City Authority, inventory no. 34. Minutes on the election of the municipal parliament of Nitra on 22 May and the elections of mayor, vice-mayors, municipal council and commissions on 1 August 1938.

⁸ Bystrický 2008a, p. 121–122; *Koho bude Nitra voliť* 1938, p. 1–2.

⁹ Rychlík 1997, p. 139; Bystrický 2008a, p. 128.

František Kopeček, a Social Democrat. As the parties supporting František Kopeček had a majority, it seemed that Nitra would have a new mayor. But after the votes were counted, it emerged that both candidates received 21 votes each. This was due to member of the city parliament, Alexander Arnold from the Czechoslovak People's Party, who sided with HSLs despite previous agreements. A repeated vote brought the same result, so lots were drawn to decide. The lot determined František Mojto was the winner. Bernát Rolfes (United Hungarian Party) became the vice-mayor and Alexander Arnold (Czechoslovak People's Party) the second deputy mayor.¹⁰ As with the mayoral election, Mojto's deputies were also decided by lot. HSLs thus took the post of mayor, with one deputy mayor being a member of the allied Hungarian party and the other being a person who had voted for František Mojto. The rival camps began to accuse each other of foul play and election fraud. These disputes eventually led to the filing of a complaint, although this was eventually dropped. The fact that HSLs's members, coalition partners and sympathisers took key posts allowed for a relatively smooth transition to political dominance after October 1938.

Response to Declaration of Slovakia's Autonomy in Nitra

The situation was changing constantly during intense negotiations on Czechoslovakia at the Munich Conference in September 1938. People in the regions had to deal with problems concerning the provision of daily needs amid fears of supply shortage and mobilisation. The government, on 17 September 1938, adopted emergency measures to restrict constitutional freedoms for the next three months. The decree allowed for intrusions into citizens' privacy. The authorities were permitted to carry out house searches without a warrant and restrict secrecy of correspondence. Censorship was also introduced, among other measures.¹¹ Many of these measures remained in force in the following months, and after the declaration of Slovakia's autonomy they made it easier for HSLs to seize power and dismantle the mechanisms of pluralist democracy.

Various internal structures began to emerge in Slovakia and the Czech lands.¹² After the declaration of Slovakia's autonomy on 6 October 1938, HSLs considered it necessary to gain control over the state administration on Slovak territory. For this purpose, national committees were established in Slovak towns to ensure a smooth transfer of power and put pressure on the

¹⁰ NSA, fund Nitra City Authority, inventory no. 34. Minutes on the election of the municipal parliament of Nitra on 22 May and the elections of mayor, vice-mayors, municipal council and commissions on 1 August 1938; *Voľba* 1938, p. 1; Hetényi 2021a, p. 19–51.

¹¹ *Sbirka* 1939, p. 849.

¹² Rychlík 1997, p. 148.

state administration. They would temporarily represent the equivalent of parallel centres of power in the regions. In terms of personnel, they were linked to HSLS and its organisations.¹³ Their existence was based on a marginal interpretation of existing legislation. According to a circular letter issued by the Slovak autonomous government they were to be auxiliary and advisory bodies of the official authorities, but in practice they became key components of transition of the state and regional administration to HSLS and, in the short term, an essential component of the regime's reconstruction.

A 25-member national committee was established in Nitra on 10 October 1938. Formally it was supposed to be a non-partisan body, but in practice it was mostly composed of HSLS members and its sympathisers. The committee had the ambition to oversee and steer the situation in terms of public order and security in the city, even though there was a regular police force. The committee's task was "personal and property defence of fellow citizens."¹⁴ In addition, the committee, in cooperation with the emerging Hlinka Guard (HG), was to take part in preparing various events, including the general election planned for December 1938. According to the autonomous government's ideas, the national committees were primarily to "teach and lead the nation to discipline ... and complete unity."¹⁵ After accomplishing their mission, the committees were dissolved by a circular letter on 19 December 1938.

Another tool to facilitate the smooth transition of power was a circular letter issued on 19 October 1938 on the dissolution of local councils that could not guarantee, by their composition, a rapid consolidation of the situation or if the local authorities were headed by inconvenient mayors.¹⁶ The city parliament in Nitra remained in place for some time, as HSLS held key posts in the city hall. Mayor František Mojto had been in office since 1932 so it was not necessary to apply this decree in order to take power. In addition to HSLS figures, the city parliament also featured members of the United Hungarian Party. The spectrum of political parties shrank in the wake of state regulations on dissolving certain political parties. This also truncated the Nitra city parliament, with 14 deputies being dismissed and replaced by

¹³ Pekár 2008, p. 161–169; Baka 2010, p. 16; Podolec 2003, p. 647–668.

¹⁴ *Národný výbor* 1938, p. 4; *Izák-Hviezdin* 1940, p. 23.

¹⁵ *Vyhlásenie* 1938, p. 1.

¹⁶ Podolec 2003, p. 647–668. Such a course of action was allowed in exceptional situations by legislation of the First Czechoslovak Republic (Act No. 243/1922 of the Collection of Laws and Decrees). The law stipulated that such emergency regulations could be in force no longer than six months. The temporary nature of the measure was abolished by a decree of the Interior Ministry in April 1941.

other figures, based on an HSLŠ's proposal.¹⁷ In the following period, appointment instead of election became the way to get a post, based on the appointee's attitudes to the changing circumstances and the ruling party.

The situation in the city was escalated in already tense moments mainly by members of the emerging Hlinka Guard.¹⁸ The HSLŠ's paramilitary organisation began to form in Nitra as early as the mobilisation in September 1938, with the stated goal of preventing riots and possible threats to people's property and lives. It constituted a power and armed force, which was strongly linked to HSLŠ and facilitated the transition of local structures into the party's hands. The Hlinka Guard demonstrated its power for the first time at celebrations marking the declaration of Slovakia's autonomy. The event was not without riots. During the October 1938 talks between the autonomous Slovak government and Hungary on arrangements concerning the common border, the Hlinka Guard organised several events to demonstrate political power in response to rumours that Nitra would get part of Hungary. The mood in the city was tense, with repeated provocations from both sides. In order to maintain public order, the Nitra district authority banned the display of ethnic minority flags and the wearing of tricolours. Several incidents were reported, including the hoisting of the Hungarian flag on the peak of Zobor Mountain overseeing the city.¹⁹

The talks with Hungary and the First Vienna Award eventually resulted in further territorial losses for Czechoslovakia. In order to cover up this setback, the Slovak government organised massive celebrations of Slovakia's autonomy in the second half of November. On 20 November, which was a Sunday, bells were to ring across Slovakia, including in Nitra. The event had a proclamatory nature again. It was attended by around 2,000 guardsmen and, according to estimates of reporters from the local press, around 15,000–20,000 people in total. Minor events also took place in nearby villages.²⁰

Another show of force in Nitra was organised by the HG on 11 December 1938, a week prior to the general election. According to an estimate by a local newspaper reporter, approximately 800 guardsmen appeared in Nitra.²¹ On the election's eve on 17 December 1938, the HG's Nitra branch held an emergency event in the city. Guardsmen marched down

¹⁷ Hetényi 2010, p. 437. The change occurred on 4 November 1940, when both the city parliament and the city council were dissolved, and a government commissioner and advisory board were appointed (Pekár, Tokárová 2019, p. 144–157; Hetényi 2021b, p. 191–214).

¹⁸ For details about activities of Hlinka Guard in the year 1938, see e.g. Sokolovič 2009, p. 55–117.

¹⁹ *Okresný úrad* 1938, p. 4; *Maďarská zástava* 1938, p. 2.

²⁰ *Slovenská nedela* 1938, p. 2; *Prehliadka* 1938, p. 1; *Národná manifestácia* 1938, p. 2.

²¹ *Garda* 1938, p. 2.

the main street under the lights of lanterns and torches to gather in the main square, where they were addressed by representatives of the central government. HG members then were to join the election campaign and canvass in the city. On the election day, they were to secure a peaceful course of the vote and be present at polling stations. Their physical presence in and around polling stations was a show of force and indicates that the election was hardly democratic.²²

Following the declaration of Slovakia's autonomy, lukewarm attitudes towards the common state became evident in several contexts. Recent events in the country and abroad also affected the mood in the run-up to celebrations of Czechoslovakia's twentieth anniversary. Preparations for the event in Slovakia were coordinated by a jubilee committee in Bratislava. However, the event, partly in the light of international events, turned out differently than expected. Despite increased efforts, there was low public demand for jubilee badges. A mere 1,374 badges were sold in Nitra, which was only about one third of 4,000 available. The head of the district authority attributed this failure to political shifts and mobilisation.²³ Since the badges were up for sale months before the aforementioned events, his explanation can be seen as too simplifying. Amid tension caused by the local elections – and, later, the country's truncation – there was hardly any mood to celebrate in Nitra. The population of the region included many ethnic Hungarians, who did not feel any appeal to celebrate Czechoslovakia's founding in anticipation of the forthcoming border revision. Prime Minister Jan Syrový's government eventually called off the official programme by a decree of 14 October, citing recent developments in the state as the reason. 28 October, which was the day of Czechoslovakia's anniversary and hitherto a state holiday, became an ordinary working day and Sunday provisions no longer applied to it.²⁴ State leaders, including Prime Minister Syrový, commemorated the republic's anniversary by attending some minor events. In Slovakia, the commemoration of 28 October was ignored, with the *Slovák* daily newspaper taking a few potshots at the common state on that day.²⁵ Meanwhile, commemorations of 30 October, the day of the 1918 Martin Declaration, were prepared in Slovakia. The government decided that pupils in schools should be reminded the anniversary as part of their final lesson on 29

²² *Všetkým* 1938, p. 1; Nižňanský 1998, p. 163–203; Zavacká 2019, p. 40–56; *Do pozornosti* 1939, p. 3.

²³ NSA, fund Nitra City Authority, box 35, no. 1620/1938. Slovak Jubilee Committee to the District Chief of Nitra, 22 July 1938; *Ibid.*, District Office in Nitra for the Slovak Jubilee Committee, 29 November 1938.

²⁴ *Sbírka* 1939, p. 1068.

²⁵ Olejník 2008, p. 105–106.

October. Schoolchildren were obliged to listen to a radio broadcast, which included a speech by Education Minister Matúš Černák.²⁶

Removal of Hlinka's Slovak People's Party's political rivals

The situation in September 1938, with growing tensions in foreign policy and the subsequent adoption of the Munich Agreement, made it easier for HSLS to quickly eliminate other political parties and gain control of newspapers, magazines and other prints. As relevant emergency measures had already been introduced, such interventions were technically legal. As in other cases, laws and the Constitution of the First Czechoslovak Republic concerning periodical press and censorship were interpreted at the very edge of their intended scope and subsequently abused. Political parties were progressively liquidated (this was officially discussed as “cessation of operations”) or merged with HSLS. Along with the destruction of political rivals, periodicals that had originally subscribed to other political parties also ceased to exist or came under HSLS's influence. This removed the platform for oppositional and critical views and allowed the party to take control over the dissemination of information. The scope for citizens to exercise their own political ambitions, promote their ideas, read periodicals and associate on the basis of shared values was significantly curtailed within a few weeks in the name of the nation's supposed unity.

The Communist Party was the first to be suspended, on 9 October 1938, on the grounds of performing subversive activities.²⁷ All newspapers and magazines published under the remit of this political party were banned. The party's official newspaper, *Slovenské zvesti*, also ceased to exist. At the end of October, Martin Mičura's Czechoslovak People's Party was incorporated into HSLS, while its official newspaper, *Ludová politika*, was shut down along with *Ludový chýrnik* weekly and *Slovenský gazda* monthly.²⁸ The National Fascist Community;²⁹ the Slovak National Socialist Party,³⁰ with its evening newspaper *A-Zet*;³¹ and the Czechoslovak Traders' Party had all a similar fate. The Republican Party of Farmers and Peasants (simply called the Agrarian Party), which experienced turmoil following the Žilina Agreement on Slovakia's autonomy, eventually also succumbed to the “cleansing”. Young Agrarians attempted to oust the old leadership and take over the steering of the organisation. Although the Agrarians were initially in favour of

²⁶ *Zo zasadnutia* 1938, p. 2; *Ludové manifestácie* 1938, p. 3.

²⁷ *Činnosť* 1938, p. 2; *Komunistické spolky* 1938, p. 4.

²⁸ Bystrický 2008b, p. 236; *Mičurova strana* 1938, p. 1; Duhajová, Šefčák 1993, p. 51.

²⁹ On history of the National Fascist Community, see e.g. Hruboň 2015.

³⁰ Bystrický 2008b, p. 237.

³¹ Duhajová, Šefčák 1993, p. 52; *Heslo dňa* 1938, p. 4.

“simplifying” the political scene by banning certain parties, in the end they could not withstand the pressure. The Agrarian Party merged with Hlinka’s Slovak People’s Party and its official newspaper. *Slovenský denník*, was taken over by people close to HSLS.³² The newspaper was eventually shut down at the end of 1938. Other periodicals linked to the Agrarians also disappeared – *Slovenský hlas* newspaper, the weeklies *Slovenská vlasť* and *Slovenská domovina*, and the bi-weeklies *Roľnícke rozhlady*, *Zem* and *Mladý roľník*.³³

The Czechoslovak Social Democratic Party³⁴ ceased its activities in Slovakia on 16 November 1938, along with its daily newspaper, *Robotnícke noviny*. On 24–25 November, the Slovak government cracked down on the Jewish parties – the Jewish Party in Slovakia and the United Socialist–Zionist Workers’ Party.³⁵ Nor did the Slovak National Party, until then HSLS’s partner in the promotion of autonomy, escape suspension of its activities in this period. Nevertheless, the two parties shared views on a number of issues, including anti-Bolshevik and anti-Jewish sentiment and the desire to eliminate of centralist parties.³⁶ In total, 11 of the 18 daily newspapers ceased to exist during the period of Slovak autonomy due to HSLS’s actions.³⁷

Two HSLS-affiliated dailies with nationwide reach were available for the public in 1938 – *Slovák* and *Slovenská pravda*. In addition, HSLS also controlled the regional press. A weekly called *Svornosť* began to be published in 1937 in Nitra, with a local priest, Michal Boleček, its editor. Although the newspaper focused mainly on Christian topics, in the exposed times of the municipal elections and their aftermath, including the elections of mayor and the setting up of the new city parliament, it released extra supplements devoted exclusively to politics and pre-election rivalries. This newspaper played an important role in the election year as a mouthpiece of ideas and attitudes held by local HSLS figures, and effectively became an opposition outlet to the local pro-government (Agrarian) weekly *Národná stráž*. In addition, two weekly newspapers written in Hungarian – *Nyitra megyei Szemle* and *Nyitra vármegye* – were also published in Nitra.³⁸ All these periodicals dealt with regional issues in addition to social and political topics. The declaration of Slovakia’s autonomy was followed by changes in the regional

³² Bystrický 2008b, p. 235.

³³ Duhajová, Šefčák 1993, p. 44–46. For more on history of the Slovak National Party, see Rogulová 2013.

³⁴ Šutaj 1998, p. 27; Ruman et al. 1997, p. 217–248.

³⁵ Hlavinka 2007, p. 39–40.

³⁶ Bystrický 2008b, p. 240–243.

³⁷ Baka 2010, p. 18.

³⁸ On *Nyitra megyei Szemle* weekly, see e.g. Vörös 2008, p. 41–74; Duhajová, Šefčák 1993, p. 63–64.

desks of individual newspapers. Starting from 20 November 1938, *Národná stráž* was renamed *Nitrianska stráž*.³⁹ The weekly also promptly changed its rhetoric. It became an uncritical defender of the new conditions, adopting brutal language, especially when it came to topics related to Jews and Hungarians. The changes on the desk were also fully reflected in the newspaper's visuals. The logo now consisted of a three-peaked mountain with a two-barred cross on fire. The newspaper gained a subtitle: "A non-political weekly newspaper and organ of the Hlinka Guard in Nitra". In fact, the newspaper was based on HSL's official rhetoric. In April 1939, the regional commander of the Hlinka Guard, Vojtech Višňovský, took over the editorship, replacing the long-time editor-in-chief Klúčovský. Nitra's Hungarian-language newspaper *Nyitramegyei Szemle* ceased to exist, and two years later another Hungarian newspaper *Nyitra vármegye* followed it into oblivion.⁴⁰

Along with political parties, several civic associations were also shut down.⁴¹ A number of them were directly linked to the activities of political parties and so they were liquidated in parallel. Nevertheless, associations with activities not directly related to political parties were affected as well. These associations had reached out to people sharing certain religious or political beliefs, organising various events to bring their members together and provide them with meaningful leisure activities. Debates on various political and social issues in the city and the republic were an essential part of life in such associations. Communist associations were among the first to be liquidated. Their property was taken over by local HG organisations. Jewish associations were the most affected – they all were abolished. There were 15 Jewish associations in Nitra.⁴² The government subsequently took over their property worth more than 565,000 crowns in total.⁴³ Other associations and trade union organisations were not spared either. All local branches of Czechoslovak trade union organisations and associations opposing Hlinka's Slovak People's Party were banned. The statutes of associations that were allowed to carry on were thoroughly revised. A total of 41 associations and organisations (not including the aforementioned Jewish ones) were dissolved

³⁹ Klúčovský 1938, p. 1. *Svornosť* weekly ceased to exist in 1940 and Michal Boleček joined *Nitrianska stráž*.

⁴⁰ Duhajová, Šefčák 1993, p. 99.

⁴¹ Operations of associations were stopped by a decree of the Government of the Slovak Land, dated 16 December 1938.

⁴² NSA, fund State Police Office in Nitra, box 6. Letter of the State Police Office in Nitra addressed to the Central Economic Office in Bratislava on 28 November 1940.

⁴³ *Ibid.* Minutes written at the State Police Office in Nitra on the taking over of the property of Jewish associations in Nitra, 24 January 1941.

or disbanded in Nitra in 1938 and 1939⁴⁴ and their property taken over by HSLS organisations. A total of 36 fellowships and trade union associations remained in place in Nitra. These associations, which included Masaryk's Anti-Tuberculosis League, the District Youth Welfare and the local branch of the Red Cross, saw government commissioners appointed to oversee their activities.⁴⁵

The Government of the Slovak Land also decided to dissolve all paramilitary organisations except for the HG. The activities of the Czechoslovak physical education movement Sokol in Slovakia were also suspended. However, Slovak and Czech members of the Sokol branch in Nitra met in late January 1939 to draw up a memorandum raising their voice against the suspension of its activities. This was one of the few actions in the region to protest against the authorities' moves. Over 190 Sokol members signed the appeal. Local guardsmen learned of the secret meeting and seized some of the signature sheets. In response to the Sokol memorandum, the HG organised a demonstration parade.⁴⁶ The guardsmen blamed the aforementioned Sokol memorandum on the Czechs, although many Slovak Sokol members had signed it as well.⁴⁷ The crowd turned against the Czechs, with participants shouting slogans like: "Out with the Czechs!" and "We want an independent Slovak state!" At the end of the protest rally, the traditional hymn *Hej, Slováci* was sung and the guardsmen then marched again in the streets of Nitra, shouting HG slogans such as: "Resign! Step aside all you who are obstructing the flow of the new Slovak life!"⁴⁸ The event was one of many anti-Czech actions in the city in those months.

For a few weeks after the declaration of autonomy, the youth still had the opportunity to organise themselves in the Scout Movement, which was quite popular among young people. However, Scout groups in the country were eventually disbanded in December 1938. The government politicised the ideals of Scouting – i.e. apolitical and democratic principles – to serve its own advantage. The nascent Hlinka Youth included many people who had originally been active in the Scout Movement.⁴⁹ Some former Scouts resisted the regime's efforts to politicise the organisation. Among them was the Catholic priest Jozef Lukačovič, who was instrumental in the founding of Catholic Scouting and served as its leading figure. He refused to participate

⁴⁴ Ibid. List of existing and defunct associations in Nitra.

⁴⁵ *Čo nikto nerozumie* 1939, p. 3.

⁴⁶ Izák-Hviezdin 1940, p. 28; Hetényi 2010, p. 441, states as many as 210 signatures. Several signatories withdrew their signatures in the following days as a result of pressure.

⁴⁷ *Provokácia* 1939, p. 2–3; Hetényi 2010, p. 441.

⁴⁸ Izák-Hviezdin 1940, p. 29.

⁴⁹ Kozolková 2017, p. 19.

in the transition of the Catholic Scouts with a changed name under the tutelage of the government authorities in 1938. He was subsequently transferred from Bratislava to Zlaté Moravce. However, he did not stay there for long; he was dismissed from the state service and ended up in Ilava prison.⁵⁰

Military intervention of the central government in Slovakia and its course in region

Prague had incomplete information regarding events in Slovakia since the declaration of its autonomy. Reports of rising separatist tendencies in Slovakia began appearing ever more frequently in early weeks of 1939. The Czech political leadership had no concept of solving the Slovak issue.⁵¹ In the tense atmosphere caused by rising pressure from abroad, especially from Nazi Germany, the central government decided to restore its power by force. Jozef Tiso was to be dismissed as head of the autonomous government in Slovakia and other personnel changes in the cabinet were also planned. Radical HSLs figures, some HG commanders and part of the bureaucratic apparatus were to be removed, but autonomy itself was to be preserved. A military intervention took place on the night of 9–10 March 1939 which only served to boost anti-Czech sentiment in Slovakia. The action ended in failure; central government troops were unable to paralyse the Hlinka Guard, partly because they were forbidden to use firearms.⁵² The action ended in minor skirmishes and was swiftly called off on 11 March 1939.

The situation in Nitra became radicalised from 10 March 1939 under the impression of reports of the military's involvement. Guardsmen were concentrated in the town, including those called up from nearby villages. They were reacting to reports that the army was blocking all entries to the city and occupying key government buildings. The city's leaders were summoned to the District Office at 10 a.m. to be told by the commander of the Nitra unit, Colonel Josef Stratil, that martial law had been declared on the orders of General Homola. The two top HG leaders left the city to mobilise guardsmen. Several skirmishes took place on Saturday between soldiers and guardsmen, who were arriving from several parts of the district and gathering in Nitra. There were no serious clashes, however. As many as 3,500 guardsmen reportedly gathered outside the city on Saturday 11 March.⁵³ Approximately 1,000 guardsmen remained in Nitra the following

⁵⁰ Milla 2008, p. 33–34.

⁵¹ Bystrický 2012, p. 511; Zudová-Lešková 2010, p. 384–391.

⁵² Bystrický 2015, p. 30.

⁵³ Hetényi 2010, p. 439.

night. A demonstration march by the Guard was held on Sunday 12 March which culminated in a solemn oath-taking ceremony. The crowd was radicalised by a sermon of the priest Michal Boleček, who gave an open-air mass, as no church in Nitra was big enough to accommodate so many people. The HG was still unarmed – it only had a few rifles, which were stored at the District Office. On the night of 12–13 March 1939, the Guard raided a military warehouse near the local sugar factory and looted about 200 rifles with ammunition. Since information was scarce and no newspapers were released on Monday 13 March, people tried to catch some news at least from radio broadcasts. Mainly members of the Guard listened to the broadcasts of Vienna Radio, which featured Karol Murgáš and Ferdinand Ďurčanský at that time.⁵⁴ Various rumours and distorted information were spread. A tense atmosphere persisted, with the constant presence of guardsmen in the streets adding to it. The news on the proclamation of the Slovak state on 14 March 1939 provoked, especially among HG members, a wave of aggression against everything related to the Czechs and the previous regime. Czechoslovak signs and symbols were torn down from buildings and inscriptions related to the Czechoslovak Republic were painted over. The local HG occupied all important points in the city on 14 March, including the barracks and the airport, and disarmed the troops. On the same day, the Slovak state was declared by the Slovak Diet in Bratislava.

Bibliographical Abbreviations

- Arpáš 2011 – Róbert Arpáš, *Autonómia: víťazstvo alebo prehra? Vyvrcholenie politického zápasu HSES o autonómiu Slovenska*, Bratislava, 2011.
- Arpáš 2019 – Róbert Arpáš, *Slovenská autonomistická mládež proti československej jednote*, in *Historický časopis*, 67, 2019, 1, p. 157–171.
- Baka 2010 – Igor Baka, *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939–1940*, Bratislava, 2010.
- Bystrický 2008a – Valerián Bystrický, *Politické rozvrstvenie spoločnosti na Slovensku vo svetle obecných volieb roku 1938*, in Valerián Bystrický (ed.), *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*, Bratislava, 2008, p. 120–137.
- Bystrický 2008b – Valerián Bystrický, *Príčiny a podmienky vzniku nekomunistickej protiludáckej opozície (6.10.1938 – 14.3.1939)*, in Valerián Bystrický (ed.), *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*, Bratislava, 2008, p. 223–249.

⁵⁴ Izák-Hviezdin 1940, p. 29–41.

- Bystrický 2012 – Valerián Bystrický, *Slovenská autonómia za Druhej republiky a vznik Slovenského štátu*, in Bohumila Ferenčuhová, Milan Zemko (eds), *Slovensko v 20. storočí: V medzivojnovom Československu 1918–1939*, Bratislava, 2012, p. 477–516.
- Bystrický 2015 – Valerián Bystrický, *Vznik Slovenského štátu*, in Katarína Hradská, Ivan Kamenec (eds), *Slovensko v dvadsiatom storočí: Slovenská republika 1939–1945*, vol. IV, Bratislava, 2015, p. 17–34.
- Činnosť 1938 – *Činnosť komunistickej strany na Slovensku zastavená*, in *Národná stráž*, 16 October 1938, p. 2.
- Čo nikto nerozumie 1939 – *Čo nikto nerozumie*, in *Nitrianska stráž*, 12 February 1939, p. 3.
- Do pozornosti 1939 – *Do pozornosti!*, in *Nitrianska stráž*, 22 January 1939, p. 3.
- Duhajová, Šefčák 1993 – Zuzana Duhajová, Luboš Šefčák, *Dejiny slovenského novinárstva 1918–1948*, Bratislava, 1993.
- Garda 1938 – *Garda*, in *Nitrianska stráž*, 17 December 1938, p. 2.
- Heslo dňa 1938 – *Heslo dňa: „Oznamujeme svetu koniec A-Zetu!“*, in *Slovák*, 15 October 1938, p. 4.
- Hetényi 2010 – Martin Hetényi, *Búrlivé udalosti v marci 1939 a nitriansky región*, in Valerián Bystrický, Miroslav Michela, Schvarc Michal (eds), *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*, Bratislava, 2010, p. 430–447.
- Hetényi 2011 – Martin Hetényi, *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939–1945*, Nitra, 2011.
- Hetényi 2021a – Martin Hetényi, *Mestská politická elita v Nitre v 30. a 40. rokoch 20. storočia. K otázke personálnych zmien s dôrazom na postavenie starostu Františka Mojta*, in *Acta Historica Neosoliensia*, 24, 2021, 1, p. 19–51.
- Hetényi 2021b – Martin Hetényi, *Súdny proces so starostom Nitry Františkom Mojtom v roku 1946 v materiáloch Národného súdu*, in *Studia Historica Nitriensia*, 25, 2021, 1, p. 191–214.
- Hlavinka 2007 – Ján Hlavinka, *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938–1945*, Bratislava, 2007.
- Horák 2016 – Pavel Horák, *Svátek práce v Protektorátu Čechy a Morava*, in *Historie – Otázky – Problémy*, 8, 2016, 1, p. 90–101.
- Hruboň 2015 – Anton Hruboň, *„Blaho vlasti – zákon najvyšší!“ Národná obec fašistická a Slovensko (1926–1938)*, Ružomberok, 2015.
- Izák-Hviezdin 1940 – Ján Izák-Hviezdin, *Črty z pohnutých časov v Nitre 1938–1939*, Nitra, 1940.
- Ključovský 1938 – Štefan Klúčovský, *V novom rúchu*, in *Nitrianska stráž*, 1938, 20 November 1938, p. 1.
- Koho bude Nitra voliť 1938 – *Koho bude Nitra voliť?*, in *Národná stráž*, 15 May 1938, p. 1–2.
- Komunistické spolky 1938 – *Rozpustené komunistické spolky*, in *Národná stráž*, 23 October 1938, p. 4.
- Kozolková 2017 – Blážena Kozolková, *Skauting v regióne Zlaté Moravce – aplikácia témy na vyučovaní dejepisu*, MA thesis, Constantine the Philosopher University in Nitra, 2017.
- Lipták 1992 – Lubomír Lipták (ed.), *Politické strany na Slovensku 1860–1989*, Bratislava, 1992.
- Ludové manifestácie 1938 – *Ludové manifestácie*, in *Národná stráž*, 30 October 1938, p. 3.

- Maďarská zástava* 1938 – *Maďarská zástava na Zobore*, in *Národná stráž*, 6 November 1938, p. 2.
- Mičurova strana* 1938 – *Mičurova strana zlikvidovaná*, in *Svornosť*, 23 October 1938, p. 1.
- Milla 2008 – Michal Milla, *Hlinkova mládež 1938–1945*, Bratislava, 2008.
- Národná manifestácia* 1938 – *Národná manifestácia v Nitre*, in *Nitrianska stráž*, 27 November 1938, p. 2.
- Národný výbor* 1938 – *Národný výbor v Nitre*, in *Svornosť*, 16 October 1938, p. 4.
- Nižňanský 1998 – Eduard Nižňanský, *Volby do snemu Slovenskej krajiny v roku 1938*, in Eduard Nižňanský (ed.), *Studia Historica Nitriensia* 7, Nitra, 1998, p. 163–203.
- NSA – Nitra State Archive.
- Obecné voľby* 1938 – *Obecné voľby v okrese nitrianskom*, in *Národná stráž*, 19 June 1938, p. 1.
- Okresný úrad* 1938 – *Okresný úrad v Nitre*, in *Národná stráž*, 16 October 1938, p. 4.
- Olejník 2014 – Milan Olejník, *Od anšlusu po Mníchov. Agresia nacistického Nemecka voči Československu v správach a komentároch slovenskej súdobej tlače*, Košice, 2014.
- Olejník 2008 – Milan Olejník, *Podiel významných historických udalostí na formovaní štátnej ideológie na Slovensku v predmníchovskej ČSR*, in *Forum Historiae*, 2, 2008, 1, p. 99–120.
- Pekár 2008 – Martin Pekár, *Národné výbory ako nástroj presunu moci na Slovensku v októbri 1938*, in Jan Mervart, Jiří Štěpán (eds), *České, slovenské a československé dejiny 20. století. Osudové osmičky v našich dejinách*, Hradec Králové, 2008, p. 161–169.
- Pekár, Tokárová 2019 – Martin Pekár, Zuzana Tokárová, *Výmeny mestských politických elít na Slovensku po páde medzivojnovovej československej demokracie (Prešov, 1938–1944)*, in *Studia Historica Nitriensia*, 23, 2019, 1, p. 144–157.
- Podolec 2003 – Ondrej Podolec, *Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938–1945*, in *Historický časopis*, 4, 2003, p. 647–668.
- Prehliadka* 1938 – *Prehliadka Hlinkovej gardy v Nitre*, in *Nitrianska stráž*, 27 November 1938, p. 1.
- Provokácia* 1939 – *Provokácia Sokolov v Nitre*, in *Nitrianska stráž*, 5 March 1939, p. 2–3.
- Roguľová 2013 – Jaroslava Roguľová, *Slovenská národná strana 1918–1938*, Bratislava, 2013.
- Ruman et al. 1997 – Ladislav Ruman, Xénia Šuchová, Eduard Nižňanský, *Dokumenty o likvidácii politických strán v období autonómie Slovenska na príklade československej sociálnej demokracie*, in Eduard Nižňanský (ed.), *Studia Historica Nitriensia* 6, Nitra, 1997, p. 217–248.
- Rychlík 1997 – Jan Rychlík, *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*, Bratislava, 1997.
- Sbírka* 1939 – *Sbírka zákonů a nařízení státu československého 1938*, Prague, 1939.
- Slovenská nedela* 1938 – *Slovenská nedela*, in *Nitrianska stráž*, 20 November 1938, p. 2.
- Sokolovič 2009 – Peter Sokolovič, *Hlinkova garda 1938–1945*, Bratislava, 2009.

- Šutaj 1998 – Štefan Šutaj, *Zlučovaci zjazd sociálnej demokracie na Slovensku a KSS v povstaní v roku 1944*, in *Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied*, 2, 1998, p. 27–35.
- Volba 1938 – *Volba obecného predstavenstva v Nitre. Čs. strana lidová sradila strany štátotvorné. Zázračné žreby*, in *Národná stráž*, 7 August 1938, p. 1.
- Všetkým 1938 – *Všetkým veliteľstvám HG!*, in *Nitrianska stráž*, 17 December 1938, p. 1.
- Vyhlásenie 1938 – *Vyhlásenie slovenskej vlády o národných výboroch*, in *Národná stráž*, 30 October 1938, p. 1.
- Vörös 2008 – Ladislav Vörös, *The Social Representations of the Slovaks in the North Hungarian Magyar Regional Press in the Years 1914–1918* in *Historický časopis*, 56, 2008, supplement, p. 41–74.
- Výsledok 1938 – *Výsledok obecných volieb v Nitre*, in *Národná stráž*, 29 May 1938, p. 1.
- Zavacká 2019 – Katarína Zavacká, *Právne nástroje novej moci. Politické perzekúcie na Slovensku 1938–1939*, in *Forum Historiae*, 13, 2019, 1, p. 40–56.
- Zo zasadnutia 1938 – *Zo zasadnutia slov. min. rady*, in *Národná stráž*, 23 October 1938, p. 2.
- Zudová-Lešková 2010 – Zlatica Zudová-Lešková, *Výnimočný stav na Slovensku v marci 1939 a „Homolov puč“*, in Valerián Bystrický, Miroslav Michela, Michal Schvarc (eds), *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*, Bratislava, 2010, p. 384–391.

TRACES OF THE COMMUNIST ERA IN THE NAMES OF STREETS AND INFRASTRUCTURE IN ZIELONA GÓRA: A CONTRIBUTION TO POLISH HISTORICAL POLICY FOLLOWING THE FALL OF COMMUNISM

Radosław DOMKE*

Abstract. *Zielona Góra possesses many traces and places of commemoration that are related to its communist past. The question of why these still exist is more difficult to answer. One factor is almost certainly its special status as a formerly German city in the territories "regained" from the Nazi regime after the Second World War. The Polish Communist Party was in power until 1989. The majority of Poles have tended to remain left-wing. Thus, despite popular resentment over Soviet domination and the relative impoverishment of the communist period, this period is not viewed entirely negatively. The persistence of traces of the communist past may also simply result from political inertia in the region. A third possibility is that Poland has never had an effective policy of decommunization.*

Keywords: *decommunization, communist Poland, historical policy, Zielona Góra, regained territories.*

Introduction

Although more than three decades have passed since the fall of communism in Poland, the period continues to live on, not only in individual human memories, but also in the collective memory – commemorated in the names of cities and places. Many streets, buildings, squares and other infrastructure reflect this past, in their names or in dated construction styles. Subsequent to the Yalta and Potsdam Conferences in 1945, Poland's borders were shifted westward. In compensation for eastern territory lost to the USSR, Poland was compensated by receiving Western Pomerania, the Lubusz/Lubuski region,¹ Lower Silesia, part of Upper Silesia, Opole Silesia, the territory of the former Free City of Gdańsk, Warmia and Masuria. Poland's revised borders were guaranteed by the communist authorities and the Soviet Union. Polish citizens were forced to move from the east to the new territories in the west.

In the western and northern regions of Poland, the memory of the communist period remains particularly vital. The reason for this is that, due to history, these regions were crucial to Communist Party propaganda. The presentation of this territory as emblematic of Polish character, sometimes in an exaggerated way, was an argument by and for the Communist authorities.²

* University of Zielona Góra, Poland; e-mail: r.domke@o2.pl.

¹ For the various meanings of this term, see Toczewski 2004.

² For more details, see Domke 2010.

This association made their propaganda more acceptable there, which is why the process of topographical decommunization³ has proven less complete than in the other, more right-wing parts of Poland.⁴ This is why the process of decommunization in western Poland (formerly part of Germany) was not as precise as in areas part of pre-WWII Poland.

Bearing this social context in mind, my work provides an illustrative analysis of the place names, architectural traces and monuments of the communist era (1945–1989) in the city of Zielona Góra. Lying in the west of Poland near the Odra River, this city was German until the end of the Second World War, and many symbolic traces commemorate its complicated history. For the sake of clarity, I have divided my analysis into three sections. Subsequent to a brief historical introduction to the city, the first section treats the names of streets and squares. The second section looks at buildings and architectural remnants characteristic of the communist period, and the final section deals with monuments erected during the Polish People's Republic (*Polska Rzeczpospolita Ludowa* or PRL).

My working thesis has been that the implementation of decommunization policy since 1989 in many Polish cities is far from complete. For better or worse, based on the example of Zielona Góra, one suspects that many towns still possess names and architecture that reference or derive from the communist era.

Historical introduction

As Zielona Góra has a complicated history, a brief, geohistorical introduction to the city will be useful, to establish context. From the tenth to the thirteenth century, the regions of Silesia and Pomerania were ruled by the (Slavic) Piast monarchy. Subsequently, German settlers arrived, and the city eventually fell under the auspices of the Holy Roman Empire. Over the years, the culture became more Teutonic, and Polish became a minority language. Eventually, the city was located within the borders of Germany (under the name Grünberg). As already mentioned, when the borders were revised after the Second World War, the Soviet Union annexed eastern territory from Poland; as Poland had not been a belligerent, the country received new western and northern territory (former Pomerania, Silesia and the southern part of Eastern Prussia) in compensation. The official state policy was to proclaim that these territories had, at some time in the past, been Polish; its propaganda

³ Decommunization is a term used throughout Eastern Europe, describing a process and policy of liquidating the communist symbols and names in places and culture.

⁴ Crudely put, the part of Poland from the Vistula River eastward is more right-wing than the other part. The former German territories are more left-wing areas.

emphasized that Poles were “reclaiming,” rather than conquering, this territory. Yet, such a perspective was anachronistic, as it projected a modern nation backward 700 years.

The Polish People’s Republic was a satellite nation of USSR, and as such, Soviet soldiers became the guarantors of its western borders. The political situation was complicated by the fact that, as the Cold War became a reality, western countries, such as Great Britain and the USA, suggested that the Polish western border was a temporary expedient in the eyes of international law. Although the Oder–Neisse line had been agreed upon at Potsdam, it had not been formally settled by peace conference between the two countries concerned. The hypothetical possibility that in the future Germany might “regain its” territories, such as Pomerania and Silesia, would have meant Poland losing around a third of its new territory. For this reason, cities such as Zielona Góra, Gorzów Wielkopolski, Szczecin and Wrocław – which were situated in the disputed areas – displayed a preference for politicians who favoured staying in the good graces of the USSR. One may infer that insecurity about the borders meant good relations with the Soviets were viewed more positively than in other regions of the PRL. Communist propaganda was used to convince inhabitants of the areas that these places belonged to them – as Poles. Of course, the propaganda was not always successful, but over subsequent decades, it had the effect of making the inhabitants feel that these were their territories.

This situation changed upon the collapse of communism. Many toponyms were changed almost immediately, because in their newly free state most Poles were happy to do away with pro-Soviet and pro-Communist propaganda. The names of Lenin or Dzierżyński⁵ upon many streets and squares, were erased from the maps. Some streets, however, retained only partially amended such names. Due to its location, Zielona Góra provides an example of the contrast between the policy toward history in the post-German territories and that of the remainder of Poland.

Streets

Firstly, it is important to acknowledge that many of the street names which had a direct connection with communist times were changed. For example, Karl Marx Street, Dzierżyński Street and Hanka Sawicka Street were all renamed. Space does not permit here a complete analysis of which names were

⁵ Feliks Dzierżyński was chief of Cheka (later called KGB). He was responsible for a terror campaign during the Soviet Revolution and Civil War in 1917–1921. He was also a Pole which rejected Polish citizenship in order to serve and fight from the Communist paradise in Russia.

changed and why – although this would be a fertile topic for future research. I have chosen to focus here on street names which have not changed at all, or which were only partially renamed – for in these cases, the communist past remains visible. Finally, it is worth noting that the municipal limits of Zielona Góra were expanded in 2015 to absorb many smaller, neighbouring villages, and my analysis does include examples that prior to 2015 were technically located outside the city.

A compelling starting point for this analysis is the 22 July Street (22 *Lipca*) – located in the village of Przylep, which was annexed by the city in 2015. On 22 July 1944, a Communist government, the Polish Committee of National Liberation (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* or PKWN), was constituted for the country. It was, however, a puppet political body, controlled by the Soviets. On the same day, the PKWN proclaimed a manifesto popularly known as the Manifesto of the 22 July, which declared that Poland should be a democratic country, albeit with revised borders, and that good relations with the Soviet Union should be cultivated. Thus, during the time of the Polish People's Republic, this day was a national holiday. After the PRL collapsed, the newly democratic government annulled this holiday, instead restoring the 11 November as the preeminent national holiday; until 1945, this had been celebrated as the symbolic date of regained independence in 1918, subsequent to 123 years of non-existence on the map of Europe. The 22 July retains negative connotations for the political centre and right-wing of the country, as it calls to mind the Soviet-controlled Communist regime. It is therefore intriguing that, 28 years after the “round table talks,”⁶ no one has got around to changing the name. One possible explanation is simply that Przylep is a small village, and Polish leaders were far more preoccupied with changing the names in large population centres. That said, Przylep is currently part of Zielona Góra, and the national political climate until recently – with a right-wing government and president – would appear to favour its having been renamed. Another explanation might be that, without citing the year 1944, the date is only suggestive, as it is not *definitively* connected to the PKWN. Polish history does in fact feature another famous 22 July, as in 1807 the Duchy of Warsaw received a constitution which had been largely dictated by Napoleon Bonaparte; *this* 22 July still enjoys favourable associations among contemporary Poles.

Unity Street (*Jedności*) is in the city centre of Zielona Góra and serves as an example of a name that has been partially changed. Originally, during the PRL, the street was called *Jedności Robotniczej*, which translates as the

⁶ The “round table talks” were a pivotal moment in the transformation process away from communism in Poland.

Union of Workers or Unity of Workers. Its new, shortened name translates in English simply as Union, or Unity, Street, a popular name in the UK, despite the latter's very different historical context. An unwitting denizen of Zielona Góra is faced with the question: which Union? Does this refer to an integrated Europe? The Union or Unity of what, or whom? Shorn of any clear social and historical contexts, the name is ambiguous.

Tadeusz “Zośka” Zawadzki Street was formerly named after Aleksander Zawadzki, who was a member of the Polish Politburo from the 1940s to 1960s. The historical associations of Aleksander Zawadzki are predictably pejorative for the political centre and right. Cleverly enough, the municipal authorities hit upon the idea of simply connecting the street to a completely different Zawadzki: a young war hero with the Polish scouts in the Second World War, who perished in Warsaw at the hands of German occupiers. The first name was changed, the surname remained, and the street now bears the name (and nickname) of a figure positively recognized across the entire nation.

Despite having clear Communist associations, Anieli Krzywoń Street remains in Zielona Góra. In 1940, young Anieli was deported, along with her parents, to the Soviet Union. When a Polish Communist army was formed in the USSR, Aniela Krzywoń enlisted in the 1st Infantry in May 1943. She died on the battlefield near Lenino in October 1943 and was awarded several honours, including the *Virtuti Militari*⁷ and Hero of the Soviet Union. A likely explanation for the name having remained is that she was an 18 year-old combatting the Germans, who was not directly interested or engaged in politics.

Hanka Sawicka Street (*ulica Hanki Sawickiej*) also derived its name from a wartime story. Hanka Sawicka, whose real surname was Szapiro (1917–1943), was a Polish Jew deeply engaged in communist activities, having been involved in leftist politics since 1935. She was a member of the conspiratorial communist organization “Spartacus” and, beginning in 1942, of the Polish Worker’s Party (PPR). She served on the staff of the underground paper *Walka Młodych*, which was an organ of Polish communist propaganda. On 18 March 1943, she was wounded in combat with the Gestapo and died a day later. Despite her also having fought in the war, in this case pressure from democratizing forces prevailed and the street name was changed to Leopold Okulicki Street.

The Street of the 2nd Army (*ulica II Armii*) takes its name from an organizational grouping of the Polish communist army created in 1943 in the USSR. This army swelled in size in the following years, and by 1945 it had

⁷ *Virtuti Militari* is the most prestigious military honour in Poland.

been divided into two armies, each having a few military divisions. The 2nd Polish Army's field of operations was in the south; as such, its soldiers fought in Lower Silesia and in Czechoslovakia, serving as part of the Second Ukrainian Front commanded by Marshal Ivan Koniew. Such a past presents a slight problem for contemporary Poles, who wish to distance themselves from anything that recalls Soviet domination. Certainly, fighting German occupiers was an admirable thing: particularly if one served as a member of the Polish army in 1939 or in the Polish Armed Forces in exile, in the West. The situation becomes more ambiguous, however, when one discusses those who stood shoulder to shoulder with Stalin, and contemporary Poles have reservations about taking pride in such fighters. Thus, the street names that derived from such pro-Soviet generals as Zygmunt Berling⁸ or Karol Świerczewski⁹ have mostly been changed. Although scattered examples of these names remain, one presumes they are intended more to commemorate patriotic blood spilt than the commanders' pro-Soviet policy.

The *Armia Ludowa*, or People's Army, was another resistance force, but it was distinctly different from the other domestic resistance, the *Armia Krajowa*. In 1944, the resistance fighters of this People's Army merged with the Polish People's Army, serving as a part of the Second Ukrainian Front. Before that, this force was highly politicized, as each soldier was also a member of the Communist Party. As such, these forces were something akin to Communist partisans, fighting in the cities and forests, where they fought and dealt out death both to their political enemies and to each other, as they waged internecine struggles for power. It is, in fact, quite surprising that such a politically engaged organization as the *Armia Ludowa* (AL) still figures on the city map of Zielona Góra.

Studzianki Street is named for the village Studzianki, in the vicinity of which a famous battle with German forces took place in the summer of 1944.

⁸ Zygmunt Berling was a Polish general and politician. He fought for the independence of Poland in the early twentieth century. During the Second World War he was sentenced in absentia to death for desertion from the Polish Army of General Władysław Anders. The verdict was overruled by the Polish government-in-exile. Later, he became the commander of the 1st Polish Army in the Soviet Union and played a crucial role in the post-war Polish government (see Grzelak et al. for more details).

⁹ Karol Świerczewski was an ethnic Pole serving as a Red Army general. Also, he was a Bolshevik Party member and Soviet officer in the wars fought abroad by the USSR, including those against Polish as well as Ukrainian republics and in Republican Spain. In 1939 he participated in the Soviet invasion of Poland. At the end of the Second World War in Europe he was installed as one of the leaders of the Soviet-sponsored Polish Provisional Government of National Unity. He died early in a country-road ambush, shot by the Ukrainian partisans from OUN-UPA. He was a symbol of Communist propaganda for the following several decades (see Cenckiewicz 2011 for further details).

The village was important from a geostrategic point of view, as it was very close to the Vistula River, which was critical terrain to hold in light of future landings on the far shore and plans for the liberation of western Polish territory. Like the AL, however, the Battle of Studzianki is associated with Communist propaganda and Communist politics. Only pro-Soviet forces from the Polish People's Army took part in the battle. One suspects that, as with the Street of the 2nd Army, these names commemorate the young soldiers and casualties of the battle, and as such the names have not become a political issue.

Romuald Traugutt Street presents a somewhat different case, because Romuald Traugutt was a nineteenth-century socialist, and as such was not directly connected with the future Communist regime in Poland. Traugutt was a participant in the uprising of 1864 against the tsar of Russia and a Polish patriot. After the Second World War, he was obviously a fit object of homage for the Communist authorities,¹⁰ but not having the direct taint of Communism, after 1989 he remained acceptable to Poles, particularly those who are left-leaning.

Ludwik Waryński Street presents a similar case. Waryński was also a political activist in the nineteenth century, albeit noticeably more left-wing than Traugutt. He created the political party The First Proletariat, an organization of Polish Communists whose ideals derived from those stated by Karl Marx and Friedrich Engels in 1864. The First Proletariat existed from 1882 to 1886.

Architecture

Aside from names, it also happens that places call to mind the Communist era via architecture that reflects its political context. Prior to treating examples from the city, it is worth noting that the period 1945–1989 saw a few different architectural styles, the most recognizable of which was socialist realism (*socrealizm*), most prevalent from 1949 to 1956. Although buildings built after 1956 are less stylistically conspicuous, one nevertheless can notice differences from buildings erected post-1989.

The best example of *socrealizm* in Zielona Góra is the *Centrum Biznesu* (The Centre of Business), which formerly served as the headquarters of the

¹⁰ Many historical figures from Poland's past were lauded by the Communists. The primary qualifying factor was that the person should have been associated with the people – particularly the peasants and workers. For this reason, such recognized Polish heroes as Tadeusz Kościuszko, Jarosław Dąbrowski and Stefan Aleksander Okrzeja became even more popular than before the Second World War. They had been critical of the bourgeoisie and were considered friends of the common people, in contrast to, e.g., Józef Piłsudski or Roman Dmowski.

Communist Party in the region, the Voivodeship Committee of Polish United Party of Workers (*Komitet Wojewódzki Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*, or KW PZPR). Its history is connected with an administrative reorganization in Poland. In June 1950, 17 new voivodeships were created; as a result, small cities such as Zielona Góra were promoted to capitals of the new provinces. A new provincial capital needed a new “palace,” and thus the PZPR decided on a new building in the city centre. The design clearly reflected the official propaganda style, other notable examples of which are the Palace of Science and Culture in Warsaw (completed in July 1955) and *Nowa Huta* (the New Ironworks) in Cracow.¹¹ The characteristic elements of socialist realist constructions are: monumentality, realism, pragmatism and extensive use of concrete. One might, of course, raise the question of why such structures should necessarily be perceived as monuments *to* – rather than merely *of* – the communist period. Times change, and it is expedient for some infrastructure from previous periods and political systems to remain undisturbed. For this reason, debate has continued in Poland for years as to whether the most characteristic symbols of the communist period ought to be destroyed. While with more blatant examples, such as sculptures and monuments of Lenin and Dzierżyński, popular opinion has been fairly unanimous, this is not the case with the architectural traces of the PRL. Some members of older generations, particularly those who were personally victims of political oppression, find these also to be objectionable. The question frequently resurfaces in the Polish media of whether even the Palace of Culture and Science in Warsaw, the second tallest building in Poland, should be razed, as it was erected as a symbol of Stalinism. That said, things appear to have quieted down somewhat, and most of these buildings remain unaltered, one good example of which is the *Centrum Biznesu* in Zielona Góra. Indeed, in what is perhaps a fitting irony, it has now become a symbol of capitalism.¹²

A completely different style of architecture is associated with the buildings in many residential areas, which also serve as characteristic examples of their times. Firstly, one might look at *Osiedle Wazów* (The Vasa Residential), which is located near the city centre and has typical 1960s Polish architecture. Flats are situated in four-floor blocks. Each flat has a modest

¹¹ This project was unique, insofar as the town was completely planned before being built. It includes not only examples of socialist realist architecture, but also many facilities and modern conveniences for the inhabitants, both rich and poor – which was something quite new for a Polish residential area. In the 1950s, the town was annexed and became a district of Cracow.

¹² <http://zielonagora.wyborcza.pl/zielonagora/1,35161,220763.html?disableRedirects=true>, accessed 27 August 2017.

façade and the interior space is purely functional, without any distinguishing architectural details. This reflects the time when the country was being rebuilt after the war; simply having a flat was the priority, rather than having a spacious or stately place to live. *Osiedle Łużyckie* (Łużyce Neighbourhood) was built slightly later, in the 1970s, between Łużycka Street and Polish Army Alley. By this point, the goal was to build residential zones which would be self-sufficient. As such, alongside flats in tower blocks each neighbourhood has a kindergarten, schools, medical centres, a variety of shops, hairdressers and even a little bit of manufacturing. The smaller blocks here are also four-storey, reminiscent of those in *Osiedle Wazów*, but one also finds ten-storey tower blocks, known in Poland as *wieżowce* (towers). The taller buildings became popular in the 1970s, as they were more efficient in terms of both space and materials. When one sees a building between ten and 12 floors high, it is fairly certain they were built between 1970 and 1990, as styles changed again after that. Rather than simply building so-called *molochs*,¹³ the new trend favoured more spacious buildings with better designs and fewer materials: however, last but not least, they were also to be visually pleasing. In summary, one might say that ugly concrete buildings in neighbourhoods without sufficient parking often date from Communist times.¹⁴

Monuments and sculptures

Our final and most overt examples consist of monuments and sculptures that allude to the period from 1945 to 1989. The first is in the centre of the city, on *Plac Bohaterów* (Heroes' Square).¹⁵ On this monumental sculpture one sees Polish and Soviet soldiers standing shoulder to shoulder, holding rifles, and an eagle depicted above them. After the collapse of Communism, the new authorities decided to simply add a crown to the eagle, which is the national symbol of democratic Poland. A discerning citizen can, however, still recognize the *pepesha* rifles (PPSh-41) which were used only by the Red Army and Polish Communist forces, *ergo* the soldiers on the sculpture allude to the political and military alliance in the Second World War between Poland and the USSR. Another example is the monument located near the intersection of Wyszyński Street and Zawadzki Street: a huge stone with an inscription commemorating "the return" of the old Piast monarchy territories regained in the west. This, too, dates from communist times. Admittedly, the Polish popular myth of "lost" western territories is not exclusive to the Communists, but it was employed by the PRL in a particularly blatant and vulgar manner.

¹³ *Molochs* connotes huge, typically ugly, buildings.

¹⁴ For more information about residential and social settlements, read Jarosz 2010.

¹⁵ Of course, in this case we can also ask: "which heroes?"

Such nuances as the degree to which it is possible to “reclaim” territory after 700 years of absence and the territory's integration into a different culture, were completely neglected. Of course, the situation in Zielona Góra (Grünberg) was different from that in, for example, Bydgoszcz, a city regained after only six years of German occupation, and which had for centuries been connected with Polish culture. Nevertheless, such disparate cases were conflated in the “western myth” propagated by places of commemoration constructed during the Communist regime.

Conclusions

These examples document that Zielona Góra possesses many traces and places of commemoration that are, directly or indirectly, related to Poland's communist past. The question of why these still exist, despite widespread animosity to the Soviet-dominated era, is more difficult to answer categorically. One factor was almost certainly Zielona Góra's special status as a formerly German city, fairly close to the German border, within the territories “regained” from Nazi Germany after the Second World War. The Communist Party was in power until 1989. The majority of Poles have tended to remain slightly left-wing. Thus, despite popular resentment over Soviet domination and the relative impoverishment of the communist period, this period is not viewed entirely negatively. It could be that, for this reason, traces of the communist past are not viewed overly harshly. That said, the continuing presence of reminders of the communist period may simply result from political inertia in the region. The city authorities in Zielona Góra have a great deal to manage and changing a few street names and razing old monuments may not be their highest priority. The situation in many other Polish cities and towns is similar. The third possibility – and, in my personal opinion, the most convincing – is that we have never had an effective policy of decommunization. Even at the time of writing, when a right-wing party has been in power for eight years, this remains the case. As it is now more than a generation after the fall of communism, this is presumably no longer a pressing matter for the governing authorities or society at large; one therefore expects that many of these communist traces will remain.

Bibliographical Abbreviations

Cenckiewicz 2011

– Sławomir Cenckiewicz, *Długie Ramie Moskwy. Wywiad wojskowy Polski Ludowej 1943–1991*, Warsaw, 2011.

Domke 2010

– Radosław Domke, *Ziemie Zachodnie i Północne w propagandzie 1945–1948*, Zielona Góra, 2010.

Traces of the Communist Era in the Names of Streets and Infrastructure

- Grzelak et al. – Czesław Grzelak, Henryk Stańczyk, Stefan Zwoliński, *Armia Berlinga i Żymierskiego*, Warsaw, 2009.
- Jarosz 2010 – Dariusz Jarosz, *Mieszkanie się należy. Studium z peerelowskich praktyk społecznych*, Warsaw, 2010.
- Toczewski 2004 – Andrzej Toczewski (ed.), *Ziemia Lubuska: studia nad tożsamością regionu*, Zielona Góra, 2004.

TIPĂRITURI BĂLGRĂDENE DIN SECOLUL AL XVII-LEA ÎN BIBLIOTECA ACADEMIEI DE ȘTIINȚE A UNGARIEI (BUDAPESTA)

Florin BOGDAN*

Seventeenth Century Bălgrad Prints in the Library of the Hungarian Academy of Sciences (Budapest)

Abstract. *In the collections of the Library of the Hungarian Academy of Sciences in Budapest, there are a number of old Romanian books printed in different centres: Alba Iulia, Blaj, Sibiu, Cluj, Buda, Vienna, Frankfurt, Leipzig and Hamburg. Among these, four volumes published in the seventeenth century have been identified, all printed in Bălgrad (Alba Iulia). We have in mind titles such as the Noul Testament (1648), Psaltirea (1651) and the Molitvenic (Molităvnic) (Euchologion) (1689), printed in the workshop sponsored by the princes of Transylvania (typis principis) and the workshop sponsored by the Orthodox Metropolitanate. The consulted works are also notable for the presence of handwritten notes written by former owners, which provide historical, economic and cultural information.*

Keywords: *Alba Iulia, princely printing house, old books, notes, library.*

Cuvinte-cheie: *Alba Iulia, tipografia princiară, carte veche, însemnări, bibliotecă.*

Alba Iulia a fost unul dintre cele mai importante centre tipografice din spațiul românesc încă de la introducerea tiparului în acest areal geografic, aici funcționând a șasea officină din actualul spațiu al României (a cincea din Transilvania), după Târgoviște, Sibiu, Brașov, Cluj și Oradea. Apogeul activității tipografice din capitala Principatului Transilvaniei a fost atins în secolul al XVII-lea, când tiparul a fost sprijinit, inițial, de principii reformați – în special Gabriel Bethlen, Gheorghe Rákóczi I și Gheorghe Rákóczi al II-lea – și, ulterior, de Mitropolia Ortodoxă.

Din punct de vedere istoriografic, centrul tipografic de la Alba Iulia a beneficiat de o atenție binemeritată, existând o serie de monografii care analizează activitatea de tipărire a cărților în secolele XVI-XVII¹, dar și articole de popularizare² sau cataloage de expoziții³. Cu toate acestea, cercetarea unor colecții inedite de carte veche poate aduce noi informații referitoare la

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România; e-mail: bogdan_florin_reghin@yahoo.com.

¹ Vezi Mârza 1998, Pavel 2021.

² Mârza 2018, p. 122-125.

³ Bogdan 2017.

circulația cărților care au fost tipărite la Alba Iulia în secolele al XVI-lea și al XVII-lea⁴.

Un astfel de caz este și cel al Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei, din Budapesta, unde au fost identificate patru tipărituri românești vechi, din secolul al XVII-lea, toate apărute la Alba Iulia, în tipografia princiară și în cea a Mitropoliei Ortodoxe. Este vorba despre *Noul Testament* (1648) – două exemplare –, *Psaltirea* (1651) și *Molităvnic* (1689). În continuare vor fi prezentate cele patru cărți identificate⁵.

Cea mai veche tipăritură este *Noul Testament* (Bălgrad, 1648)⁶, primul dintre cele două exemplare studiate fiind unul deosebit de interesant⁷. Volumul păstrează [6] f. + f. 1-2, 5-97, 99-101, 102-150, 152-158, 159-170, 172-324, cu numeroase erori de numerotare a paginilor: f. 30 este numerotată 25, f. 92 este numerotată 93 și apoi continuă, f. 94 este numerotată 95, f. 97 este de două ori (aceeași filă și text), f. 102 este de două ori (aceeași filă și text), f. 163 este numerotată 165. Din păcate, legătura originală nu mai există, astăzi volumul fiind păstrat într-o mapă de protecție. Starea generală de conservare este mediocră, fiind vizibile urme de uzură, numeroase deteriorări, urme ale unui atac xilofag, completări cu benzi de hârtie, file desprinse, pete de umezeală și pete de ceară. Pe filele cărții se păstrează numeroase adnotări, fie sub forma unor însemne de proprietate, fie note manuscrise care atestă achiziția și circulația volumului. Din seria însemnelor de proprietate amintim stampilele de posesori, instituții publice, din Ungaria: „Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára” (f. [1]^v, 24^r, 36^v, 70^r, 131^r, 193^r), „Országos Széchényi Könyvtár Atengedett följepéldány” (f. [1]^v), „A M[agyar] N[emzeti] Múzeum Könyvtára” (f. [1]^v), „Dr. Teodoreszku Gyula és néje Horváth Aranka Könyvtára” (f. [1]^v). În categoria însemnărilor, foarte interesante sunt următoarele texte: „Demetrius Bud mp. Administrator Localis Parochiae Középvillasiensis [?] anno Domini 1846” (f. [1]^r), „Izvolenie otța i sovirşenie svetago Dha, amin. Eu, Florița, și cu domnul meu Vasile, și cu frate-său cu Ionuțu, în nedejde [lui] Dumnezeu și indurate, deci am cumpăratu aceasta sfântă carte dreptu 8 florinți și am dat-oo pomană aceasta carte, anume Tistamentu Noou, ce se chem lege noao creştinească, și am dat-oo în beserecă

⁴ La Alba Iulia există și un al treilea episod al activității tipografice, în secolul al XVIII-lea, sub patronajul episcopului romano-catolic Ignác Batthyány; vezi Biro 2017; Biro 2019 și Biro 2020.

⁵ Cercetarea efectuată la Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei a vizat toate exemplarele de carte românească veche disponibile spre cercetare. Pentru tipăriturile din secolul al XIX-lea, vezi Bogdan 2023.

⁶ BRV I, nr. 54, p. 165-170; Veress 1931, p. 80; RMK II, nr. 684; RMNy III, nr. 2210; Răpă-Buicliu 2000, p. 167-173; BRVAC, p. 73-74; *Noul Testament* 1988.

⁷ Cota RM II. F. 569/a.

pamană [sic!], unde este hramul Prepodobnei Paraschiva, în Vișeu-de-mijloc, ca să le fie pomană în veci, și lor și părinților și strămoșilor și a totu rodul lor, feciorilor, anume Ionașco, Andrei. Iară cine o va lua din sfânta beserecă fără blagoslovenie sau va purta-o cum nu se cade sau va fura-o, să hie triclet și procler de 318 de oteți ce au făcut savorul în Nechea, și să aibă judecata înaintea feței lui Hristos. Vleato 7165, în zilele lui Racoți Gheorghie, 1655, în luna lui ghenar, în 5 dñia. Pis Ioan diiac ot Sredekei Vișu, amin (f. 6^r-12^r)⁸”, „† [...] Lupul [...] Dumitru cu gazda sa Pălăghie o au tocmit această sfântă carte să le hie pomană în [...] 1730 dechemvrie 28 dnă ot [...] popa [...] ot [...] Vișeu. [...] 1733 Popa A[...] o au tocmit să hie pomană și lui” (f. 15^r-19^v), „Stilo nostro 15 Augusti Anno 1829 [...] per Diaecesanum Alexium [...] Munkaciensem sum ordinatus Stephanus Simon [...] filius Stephani Simon Parochi Közep Vijneciensis [?]” (f. 40^v), „Scris-am eu Popa Lupul Iosif [?] că această sfântă carte a fost cumpărată de [...] anume flori[...] nime să nu o poată vinde [...] su[...] blăstămul beserecii și a 300 și 18 de părinți svinți ce au fost la Nechiia” (f. 179^v-187^r), „Sub Stephano Simon Parocho Locali Ecclesia Parochialis Közep Vi[...] curis precise [...] 1829 in perpetuam memoria” (f. 201^v). Conform însemnărilor, volumul s-a păstrat în Maramureș – încă din secolul al XVII-lea⁹, fiind cumpărat la puțin timp după tipărire pentru biserica din Vișeu de Mijloc –, de unde a ajuns, la începutul secolului al XX-lea, la Budapesta în colecția lui Iuliu Teodorescu. Catalogul acestei celebre colecții de carte veche menționează două exemplare, unul îmbrăcat în piele și unul în legătură modernă¹⁰, fără a oferi și alte detalii¹¹. Celebra colecție a fost donată Muzeului Național Maghiar, ceea ce explică prezența ștampilei acestei instituții pe filele cărții, volumul fiind preluat mai târziu de Biblioteca Națională Széchényi și redistribuit către Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei, unde se păstrează și astăzi¹².

Cel de-al doilea exemplar¹³ al *Noului Testament* (Bălgrad, 1648) este unul incomplet, cu [4] f. + f. 1-320, lipsind f. [1] și [6], iar f. 321-330 se păstrează sub formă manuscrisă; conține câteva erori de numerotare: f. 30 este numerotată 25, f. 92 este numerotată 93, f. 94 este numerotată 95. Volumul beneficiază de o legătură de factură modernă, realizată din carton îmbrăcat în hârtie, cotorul și colțurile copertilor fiind din piele; pe cotor sunt 3 registre decorative cu ornamente florale aurite, care încadrează o etichetă cu textul

⁸ Vezi Dumitran 2010, p. 290-291; Bîrlea 1909, p. 210.

⁹ Dumitran 2010, p. 290.

¹⁰ Akantisz 1922, p. 35, nr. 684.

¹¹ Exemplarul nu apare menționat nici în cea mai recentă lucrare dedicată colecției Teodorescu, păstrată în mai multe instituții din Ungaria. Vezi și Varga 2020.

¹² Dumitran 2010, p. 291.

¹³ Cota RM II. F. 569/b.

„Testamentul Nou tipăritu sub Georgiu Rakoczy la anulu 1648”. Starea generală de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme minore ale unui atac xilofag, pete de umezeală, pete de ceară, completări cu benzi de hârtie. Tranșa cărții este colorată în roșu. Însemnele de proprietate și notele manuscrise sunt prezente și pe acest exemplar, astfel regăsim ștampila actualului posesor: „Magy. Tud. Akadémia Könyvtára” (foaia de garda 2^r, f. 320^v); se păstrează și o serie de etichete, indicând cotele purtate de carte de-a lungul vremii: „Theol. Qu. 19” (coperta 1 și forțaț 1), „RM. II. F 569/b” (forțaț 1), „Szk II 684” (forțaț 1), „RMNy 2210” (forțaț 1) sau „377/908” (foaia de garda 2^r). Însemnările păstrate oferă și ele informații suplimentare cu privire la circulația cărții: „Scris-am eu Ivuța [?] Ioan [...] învățătoriu în [...] în 30 iunie [1]822” (f. [4]^v), „Această carte anu[me] Testament iaste a sfintei biserici [...] la care n-are nimenea nici o [...] ce să fie afurisit de 318 de părinți sfinți” (f. 1^r-3^v), „Această sfântă și dumnezeiască carte a Noului Testament precum să veade la fr. [?] 118.119 [...] pînnăla [sic!] 123 la Ev[anghel]ia lui Ioan supt al 9lea 10lea 11lea capete mărturie chiar [...] cu suptscrierea numelui său scrisă în limba ungurească prin notariul Kesengy [?] [...] Gavril Horvat [...] de la 1807. 23 zile a lui noemvrie iaste a mea și a următorilor, pruncilor și semințiilor mele, anume Simeon Opruț învățătoriu în Ke[...] 23. 9brie [1]807” (f. 4^r-10^r), „Cu timpul insa dupa ce numitulu invetiatoriu repausa in Domnului, aciasta s. carte S. Scriptura a N. Testamentu deveni in posedere fiului seu, care pe la anulu 1840 se vede la luna lui Aug[ust] catra [...] carti acestei SS a cumpera de la invetiatoriu de Sepreusiu¹⁴ Ioanne Suciū – La anulu de la nascere Domnului Isusu Mantuitoriuului lumei 1857 in luna a 2a anului bisericescu dia Martiriului S. Aretha./: de la facere lumei dupa Eusebiu anulu 7057 Oct. 24/5 astu din urma posesoriu dona in [...] acesta S. Carte acesta donatiune din insasi libera voie cu subsciere numelui inserinduo fiului lui Petru Suciū theologu fiindu” (f. 11^r-18^v), „Joanne Szutsu invatiatoriu” (f. 19^r), „Suvenire: 1857 Oct. 24/5 Petru Suciū” (f. 20^r), „Scris-am eu Teodoru Vecii [?] fiind [...] în luna lui martie în 5 zile” (f. 40^v), „A folyo 1807 Esztendőben 9tus [november] Holdnapnak 23tia in Kibesdi[?] Parochus Popá Gyorgie által [...] ajándékoztam Opre Simeon Tanito Mester Ujj Testamentomi Könyvet [...] ajándékozta jelenlétembe Sign[um] Kibesd anno et die ut supra Horváth Gabor m[anu] pr[opria]”¹⁵ (f. 118^v-123^r), „Gheorghie Popovici [...]” (f. 122^r), „Scris-am eu Vasilie Protopopol din Lunca [...]” (f. 313^r), „Suciū mp.

¹⁴ Probabil Șepreus, jud. Arad.

¹⁵ „În 23 noiembrie 1807 Popa Gheorghie paroh din Chibed [?] (posibil Chibed, jud. Mureș) a dăruit acest Nou Testament lui Opre Simeon dascal [...] L-a dăruit în prezenta mea in Kibesd [Chibed, jud. Mureș?] data de mai sus Horváth Gabor mp.”. Traducerea textului a fost realizată de către doamna Gordán Edina, căreia îi mulțumesc pe această cale.

theolog aug. 9a [1]855” (f. 320^v), „Această carte anume Noul Testament iaste a lui Suciú Ioanu în anul 1840” (f. 326^r). Conform însemnărilor, volumul a circulat în zona Aradului, posibil și în zona Mureșului (!), fiind trecut – la un moment dat – din generație în generație, în cadrul unei familii de învățători și, probabil, preoți.

Cel de-al doilea titlu cercetat a fost *Psaltirea*, tipărită la Alba Iulia în anul 1651¹⁶, sub patronajul principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea. Exemplarul¹⁷ este unul incomplet, care mai păstrează f. 57-252, 254-255, 282-283 + [2] f. manuscrise¹⁸. Din păcate, legătura s-a pierdut în timp, volumul aflându-se, la ora actuală, într-o mapă de protecție. Starea generală de conservare este mediocră, fiind vizibile urme de uzură, file franjurate, file desprinse, pete de umezeală, pete de ceară, urme ale unui atac xilofag. Pe filele cărți se păstrează o notă manuscrisă: „1870 anu” (f. 114^v), fără relevanță documentară. Ștampilele existente atestă, ca deținător, două instituții maghiare: „Országos Széchényi Könyvtár Atengedett fölöspéldány” (interiorul mapei de protecție), „Magyar Tudományós Akadémia Könyvtára” (f. 163^r, 209^v). De asemenea, regăsim și cotele – atât cea actuală, cât și altele mai vechi – la care a fost identificat volumul în Biblioteca Națională a Ungariei, respectiv cota actuală, de la Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei: „RM II. 558” (interiorul mapei de protecție), „RMK II. 752” (interiorul mapei de protecție), „RK 112/1960” (interiorul mapei de protecție).

Cel de-al treilea titlu consultat, ultimul din punct de vedere cronologic, este *Molităvnicul*, imprimat în anul 1689¹⁹, în tipografia Mitropoliei Ortodoxe de la Alba Iulia. Volumul, aflat la Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei²⁰, conține [5] f. + f. 1-3, 10-130, 132-196, 198-199, lipsind restul filelor. Legătura este confecționată din tăblii de lemn îmbrăcate în piele, fiind prevăzută cu încuietori metalice. Coperta 1 este decorată prin intermediul unor chenare din linii, completate de ornamente florale, iar coperta 2 este decorată printr-o serie de benzi verticale cu ornamente florale. Volumul se află într-o stare de conservare bună, fiind supus unor operațiuni de restaurare în anul 1973, realizate de către restauratorul Sasvári Dezső. Cartea este importantă și din punct de vedere documentar, pe filele ei păstrându-se numeroase note manuscrise și însemne de proprietate. Din categoria

¹⁶ BRV I, nr. 60, p. 184-190; Veress 1931, p. 81-82; Răpă-Buicliu 2000, p. 174; BRVAC, p. 96-97; RMK II, nr. 752; RMNy III, nr. 2365; *Psaltirea* 2001.

¹⁷ Cota RM II. 558.

¹⁸ Cele două file manuscrise conțin textul intitulat „Ertăciuni la coconi mici morți”.

¹⁹ BRV I, nr. 87, p. 291-296; Veress 1931, p. 130; Poenaru 1973, p. 170-171; Răpă-Buicliu 2000, p. 205-206; RMK II, nr. 1644; *Molităvnic* 2009.

²⁰ Cota RM II. 562.

ștampilelor de proprietate amintim: „Országos Széchényi Könyvtár Atengedett fölös példány” (foaia de gardă 1^v), „Magyar Tudományós Akadémia Könyvtára” (f. 49^v, 199^v). Aceștora li se adaugă și cotele sub care s-a regăsit volumul în timp și trimiterele la pozițiile bibliografiilor maghiare de specialitate și nu numai: „Mov. 742” (forzaț 1, foaia de gardă 1^v), „RMK 1644” (forzaț 1), „RMK. II. 1644” (foaia de gardă 1^v), „Cipar Analecte” (foaia de gardă 1^v), „10/376 – 1955 sz.” (foaia de gardă 1^v), „RM II. 562” (fila albă de la început). De asemenea, se păstrează și un număr însemnat de note manuscrise: „De la P. I. Raț protopresb. Aradului. Semnatu in Aradu 13/1 Maiu [1]857. Petru Suciū mp. theolog.” (forza' 1), „Nicolae Costa invet. in Arad” (forzaț 1), „Ciucia Petru inv. Ineu 1876 29 Iunie” (forzaț 1), „Pescariu Floria inv. Ineu 1876 29 Iunie” (forzaț 1), „A lui Petru Suciū mp. theologu [1]857 maiu 17/5” (forzaț 1), „Nu se face osfeștanie” (foaia de gardă 1^r), „Gyulafehérvár 1689. Popa Ioan din Vinc” (foaia de gardă 1^v), „Această s[fân]tă ca[r]te Molit[ă]vnic cu mila lui Du[mne]zeu [...]”²¹ și cu puterea Duhului sv[ân]t s-au milostivit boerul și [...] Oravița de-au luat această sv[ân]tă carte în sv[în]ta aceasta biserica în satu în Oravița ca să fie de pomană și să nu aibă nimini putere și voe să o scoată afară de sv[ân]ta biserica aceasta care scrie mana inu [...] de [...] Hri[s]tos [...] și s-a datu [?] [...] bani gata zloți 6 [?] [...]” (f. 50^r-89^v), „Cartea aceasta este a lui Nicolae Costa mp. cantor [...] diacon din Arad [1]860” (f. 121^v), „Nicolae Costa Docentis et Diachon teremonialis Aradini [1]858 prima Aprilis pro eterna memoria” (f. 148^r), „Popa Ioann din Vinți” (f. 199^r). Prin intermediul însemnărilor aflăm că atât *Molităvnicul*, cât și cel de-al doilea exemplar al *Noului Testament*, păstrate la Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei, se aflau la Arad în anul 1857, fiind citite de teologul Petru Suciū. Dacă ne raportăm la nota manuscrisă de pe filele *Noului Testament*, constatăm că există posibilitatea ca ambele cărți să fi făcut parte din biblioteca personală a teologului Petru Suciū, cel puțin *Noul Testament* fiind moștenit chiar de la tatăl său.

Deși puține ca număr, cărțile românești vechi din secolul al XVII-lea, păstrate la Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei, sunt importante, aducând informații noi raportate la circulația cărții românești vechi, realitățile economice și culturale din perioade istorice trecute, dar și la prezența acestora în colecțiile din afara granițelor României. Notele manuscrise, în mare parte inedite, contribuie la cunoașterea unor persoane sau comunități care au avut în proprietate volumele amintite, sau a unor biblioteci particulare, așa cum este cazul celei de la Arad – a lui Petru Suciū – și cunoscuta bibliotecă/colecție a lui Iuliu/Gyula Teodorescu/Todoreszku. De asemenea, prezența celor patru tipărituri în biblioteca din Budapesta confirmă importanța centrului

²¹ Textul a fost mutilat la relegarea volumului.

Tipărituri bălgrădene din secolul al XVII-lea în Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei tipografic de la Alba Iulia în secolul al XVII-lea și însemnătatea produselor sale.

Abrevieri bibliografice

- Akantisz 1922 – Viktor Akantisz, *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára. Az alapító óhajtaása szerint az 1919. évi december hó 4-én kelt okirat által a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának adományozta özv. dr. Todoreszku Gyuláné*, Budapest, 1922.
- Biro 2017 – Doina Hendre Biro, *Le contexte politique et les conditions d'achat de l'ancienne imprimerie des jésuites par Ignace Batthyány, évêque de Transylvanie*, în Claire Madl, István Monok (ed.), *Ex Oriente amicitia. Mélanges offerts a Frédéric Barbier a l'occasion de son 65e anniversaire*, Budapest, 2017, p. 309-326.
- Biro 2019 – Doina Hendre Biro, *Activitatea tipografiei episcopale în documente de arhivă și cărți ale Bibliotecii Batthyaneum. Addenda la istoria fundației episcopului Ignác Batthyány (1741-1798). Pars prima*, în *Apulum. Series Historia & Patrimonium. Supplementum*, LVI, 2019, p. 117-138.
- Biro 2020 – Doina Hendre Biro, *Activitatea tipografiei episcopale în documentele de arhivă și cărțile Bibliotecii Batthyaneum, raportată la proiectele Societății Litteraria Assiduorum. Pars secunda*, în Laura Stanciu (ed.), *Petru Maior și prietenii. Lucrările Simpozionului Național desfășurat la Reghin în perioada 7-8 septembrie 2018*, Cluj-Napoca, 2020, p. 35-52.
- Birlea 1909 – Ion Birlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909.
- Bogdan 2017 – Florin Bogdan, *Tipăritu-s-au în Ardeal, în cetatea Belgradului. 450 de ani de la tipărirea primei cărți la Alba Iulia*, Sibiu, Cluj-Napoca, 2017.
- Bogdan 2023 – Florin Bogdan, *Cărți românești vechi din secolul al XIX-lea în colecțiile Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei*, în *Apulum. Series Historia & Patrimonium*, LX, 2023, p. 175-183.
- BRV I – Ion Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche 1508-1830*, vol. I, București, 1903.
- BRVAC – *Bibliografia Românească Veche*, vol. I, (A-C), Târgoviște, București, 2004.
- Dumitran 2010 – Ana Dumitran, *Moștenirea mitropolitului Simion Ștefan. Comentarii, ipoteze, reevaluări*, în Jan Nicolae (coord.), *Mitropolitul Simion Ștefan. Teolog, cărturar și patriot*, Alba Iulia, 2010, p. 170-328.
- Mârza 1998 – Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Sibiu, 1998.

- Florin Bogdan
- Mărza 2018 – Eva Mărza, *450 de ani de la tipărirea primei cărți la Alba Iulia (1567-2017)*, în Laura Stanciu (coord.), *Alba Iulia. Memoria urbis*, Cluj-Napoca, 2018, p. 122-125.
- Molităvnic* 2009 – *Molităvnic, Bălgrad, 1689*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și glosar de Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman și Dumitru Vanca, cu un cuvânt înainte și binecuvântarea Înaltpreasfințitului Andrei, Arhiepiscopul Alba Iuliei, Alba Iulia, 2009.
- Noul Testament* 1988 – *Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan mitropolitul Transilvaniei*, reeditat după 340 de ani din inițiativa și purtarea de grijă a Preasfințitului Emilian episcop al Alba Iuliei, Alba Iulia, 1988.
- Poenaru 1973 – Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia Românească Veche*, Târgoviște, 1973.
- Pavel 2021 – Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, Cluj-Napoca, 2021.
- Psaltirea* 2001 – *Psaltirea de la Alba Iulia 1651 tipărită acum 350 de ani sub păstorirea lui Simion Ștefan, Mitropolitul Ardealului*, și văzând acum din nou lumina tiparului cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Andrei Arhiepiscop al Alba Iuliei, Alba Iulia, 2001.
- Râpă-Buicliu 2000 – Dan Râpă-Buicliu, *Bibliografia Românească Veche. Additamenta I (1536-1830)*, Galați, 2000.
- RMK II – Szabó Károly, *Régi magyar könyvtár*, vol. II, Budapesta, 1879.
- RMNy III – *Régi Magyarországi nyomtatványok*, vol. III, Budapesta, 2000.
- Varga 2020 – Bernadett Varga (ed.), *Todoreszku. Egy kivételes könyvtár kincsei – Comorile unei biblioteci unice – Treasures of a Unique Library*, Budapesta, 2020.
- Veress 1931 – Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară*, vol. I, București, 1931.

DESPRE O CARTE ROMÂNEASCĂ VECHĂ CARE NU EXISTĂ:
PENTRU BIRUINȚA ARMATELOR RUSE (IAȘI, 1769).
LĂMURIRI LA BIBLIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ VECHĂ

Anca Elisabeta TATAY*

About an Early Romanian Book that Does Not Exist: *Pentru biruința armatelor ruse* (Jassy, 1769): Some Explanations Referring to the Early Romanian Bibliography Abstract. In 1955, Dan Simonescu published an article in which he presented an incomplete print (without a title page) which he called *Pentru biruința armatelor ruse*, although the first chapter of the book is entitled *Pentru biruință asupra soproivnicilor*. The location was determined by means of a frontispiece signed by Mihail Strilbițchi, who mentions the city of Jassy. As regards the dating, Simonescu considers it to have been published in 1769. Subsequently, the specialised bibliography has taken over this information. A close inspection of the books printed by Strilbițchi reveals that he did not publish anything in 1769, the book described by Simonescu being one from 1789.

Keywords: Strilbițchi, Jassy, dating error, early Romanian book, eighteenth century.

Cuvinte-cheie: Strilbițchi, Iași, eroare de datare, carte românească veche, secolul al XVIII-lea.

Daniela Poenaru amintea în volumul său *Contribuții la bibliografia românească veche*¹, citându-l pe Dan Simonescu cu un articol din 1955², că la Iași s-a tipărit o carte (exemplarul nu are fila de titlu) căreia domniile lor îi spuneau *Pentru biruința armatelor ruse*³, deși pe prima filă păstrată a cărții descrise regăsim următorul titlu de capitol *Pentru biruință asupra soproivnicilor*⁴. Ideea a fost preluată apoi și de alți istorici. De exemplu, de reputata cercetătoare în domeniul cărții românești vechi Elena Chiaburu⁵ sau de Ioan-Augustin Guriță, în excelenta sa monografie dedicată mitropolitului Moldovei, Gavriil Callimachi⁶. Recent, un amplu dicționar, alcătuit sub egida

* Biblioteca Academiei Române. Filiala Cluj-Napoca, România; e-mail: ancatatai@yahoo.com.

¹ Poenaru 1973, p. 53.

² Simonescu 1955, p. 249-250.

³ Titlul acesta a fost creat de Dan Simonescu.

⁴ În urma căutărilor întreprinse nu am găsit cuvântul în dicționarele în limba română (doar „potrivnic” există). Semnificația lui, conform dicționarului *Slovari* 1847, p. 187, este: „cei care nu se supun, care opun rezistență, care se împotrivesc”. Îi mulțumesc doamnei prof. univ. dr. Niculina Iacob (Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava) pentru îndrumare.

⁵ Chiaburu 1996-1997, p. 81-88, nu abordează această tipăritură. Însă, Chiaburu 2005, p. 305, și Chiaburu 2021, p. 141, 142, pomenesc cartea sub numele: *Pentru biruința armatelor ruse*, pe care o datează, conform lui Dan Simonescu și apoi Danielei Poenaru, „post 26 septembrie 1769” (data când rușii au intrat în Iași).

⁶ Guriță 2017, p. 194-195.

Academiei Române, mai exact a Institutului de Istorie și Teorie Literară „George Călinescu” București, consemnează, la fel, pentru anul 1769:

„La Iași este tipărită o broșură cu titlul *Pentru biruința asupra soprotivnicilor*. Aceasta cuprinde mulțumiri aduse lui Dumnezeu pentru victoria rușilor asupra armatei turcești (26 septembrie 1769), ectenii la vecernie, utrenie, liturghie pentru împărăteasa Ecaterina a II-a (1762-1796), molitve ce se cuvin citite la diferite aniversări legate de familia imperială rusă, un indice al acestor aniversări și ceremonii religioase etc. Pe baza frontispiciilor tipăriturii, aceasta i-a fost atribuită lui Mihail Strilbițchi⁷.

Cercetările pe care le-am efectuat în ultimul timp la adresa tipografului, gravorului, editorului, autorului, prefațatorului și traducătorului Mihail Strilbițchi (1730-1805⁸), ne-au dus la concluzia că această carte, presupusă a fi apărută în anul 1769, este una și aceeași cu *Orânduiala paraclisurilor împărătești*, Iași, 1789⁹. Corespunde întru totul, de la ornamentație la text, la așezarea rândurilor și a cuvintelor în pagină, la număr de pagini. Exemplarele diferă doar prin aceea că unul are filă de titlu, iar altul nu, și printr-un aspect (insignifiant, din punctul nostru de vedere) legat de numerotarea ultimei file, care va fi detaliat mai jos. Pe de altă parte, atât în 1769, cât și în 1789, Rusia era stăpânită de către Ecaterina a II-a (1729-1796; anii de domnie: 1762-1796), iar Moldova era teatrul războaielor ruso-turce (primul: 1768-1774, al doilea: 1787-1792)¹⁰. Așadar, prezumția emisă de Simonescu, „în carte se aduc mulțumiri lui Dumnezeu pentru biruința rușilor asupra armatelor

⁷ Anton *et alii* 2021, p. 228.

⁸ În istoriografia de specialitate este deseori semnalat ca an al morții 1805 (de exemplu, la Picot 1905, p. 16) sau 1807 (de exemplu, la Mihăilescu 1957, p. 154; Pavel 2018, p. 853), ulterior bibliografia furnizând, cel mai adesea, ambele date (de exemplu, Dima, Dima 2016, p. 45). Recent, Guriță 2017, p. 173, nota 58, opinează, și suntem de acord, că anul morții ar fi 1805, bazându-se pe un document de arhivă datat în luna februarie a celui an, care ne spune că „rudenia și clironomul averii sale, Matei Strilbițchi, vindea Mitropoliei din Iași o roabă, Atheniia, cu 80 de lei”. Pe de altă parte, este exclus ca lui să i se fi datorat apariția cărții din 1806 de la Iași, *Descoperire a pravoslavniciei credințe* (BRV II, p. 482, nr. 697), unde îi apare gravura *Sfântul Damaschin* (ea este reprodusă prima dată în *Octoih*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1786), întrucât stema și numele său plasate în cartuș au fost martelate de pe placa cu care s-a imprimat gravura, în locul lor fiind imprimate următoarele cuvinte: „lui Ioan, vecinică pomenire, sob. 7, fapta 7”.

⁹ BRV IV, p. 106, nr. 224. Menționăm că la apariția volumului IV din BRV, Biblioteca Academiei Române din București nu avea încă această carte în colecțiile ei. Însă, în 1973, când Daniela Poenaru își tipărește contribuțiile amintite mai sus, la p. 236-238, face o descriere a *Orânduielii paraclisurilor împărătești*, „achiziționată” deja de către instituție.

¹⁰ Pe acest subiect vezi, de exemplu, Ciobanu 2002, p. 615-622; Giurescu 2007, p. 198, 207-211, 225-229.

turcești”¹¹, preluată apoi de Poenaru¹², stă în picioare atât cu referire la anul 1769, cât și la 1789. Pentru elucidare au fost consultate exemplarele deținute de Biblioteca Academiei Române, disponibile online: CRV 364 C (1769)¹³ și CRV 527 A (1789)¹⁴. Conform informațiilor de pe site, biblioteca nu deține alte exemplare pentru cele „2” cărți¹⁵, iar din cercetările noastre, atât cât ne-a permis timpul, dar și din bibliografia consultată, nu am identificat vreun exemplar din aceste „2” cărți în alte biblioteci din țară.

Astfel, demonstrația noastră va avea două direcții: una vizuală și una textuală. Ambele duc la aceeași concluzie: în anul 1769 Mihail Strilbițchi nu a tipărit la Iași cartea *Pentru biruința armatelor ruse*, cunoscut și sub titlul *Pentru biruință asupra soprotivnicilor*, volumul identificat sub acest nume de către Dan Simonescu în anul 1955 fiind, de fapt, cartea *Orânduiala paraclisurilor împărătești*, Iași, 1789. Sperăm ca această lămurire să fie utilă atât pentru cei care se ocupă de tipar, cât și pentru cei care studiază arta cărții. În ceea ce privește numerotarea paginilor, aceasta corespunde aproape până la ultimul amănunt. Astfel, număratoarea curge bine pentru ambele cărți până la f. 26, pentru ca apoi f. 27 să nu fie numerotată. Continuă cu f. 28, numerotată greșit 27, și cu f. 29 numerotată corect. Doar ultima filă, a treizecea, este nenumerotată în CRV 364 C („1769”) (fig. 8), în timp ce în CRV 527 A (1789) (fig. 9) este numerotată greșit cu numărul 29 (așa explicându-se și descrierea făcută de BRV IV, p. 106).

Fig. 1. *Frontispiciu floral* semnat „Iere / Mih / a / i / Iași”

¹¹ Simonescu 1955, p. 250.

¹² Poenaru 1973, p. 53.

¹³ http://aleph23.biblicad.ro:8991/exlibris/aleph/a23_1/apache_media/36Nbg6DQ11615CX8QNNB5AQ4P3822L.pdf, accesat la 23.03.2023.

¹⁴ http://aleph23.biblicad.ro:8991/exlibris/aleph/a23_1/apache_media/7GUF6E4DFT3FCMNFHYB567727Q2N2.pdf, accesat la 23.03.2023.

¹⁵ Totuși, la Biblioteca Academiei Române figurează un al doilea exemplar din această carte, incomplet, care este alcătuit doar din fila de titlu a cărții din 1789, despre care ni se spune că este „desprinsă din mss slav 397”. Vezi http://aleph23.biblicad.ro:8991/F/PSQEKDQ11615LBFHTV1XMKKRBEUK47NPBQKDE9A2F68D3AYGE9GEKUD-74396?func=full-set-set&set_number=014404&set_entry=000011&format=999, accesat la 23.03.2023. Este posibil să fie chiar fila lipsă din volumul datat apoi eronat „1769”.

Ilustrația paginilor este identică. Un frontispiciu floral (fig. 1), semnat la stânga „Iere” și la dreapta „Mih” (numele pare să continue cu literele „a” și „i” plasate între frunze, în mijloc), și cu indicarea, jos, în centru, a localității „Iași”¹⁶, apare la f. 1r și f. 25r, iar un altul, tot floral, dar mai simplu, părând a întruchipa mărgeluțe¹⁷, aflăm la f. 11r.

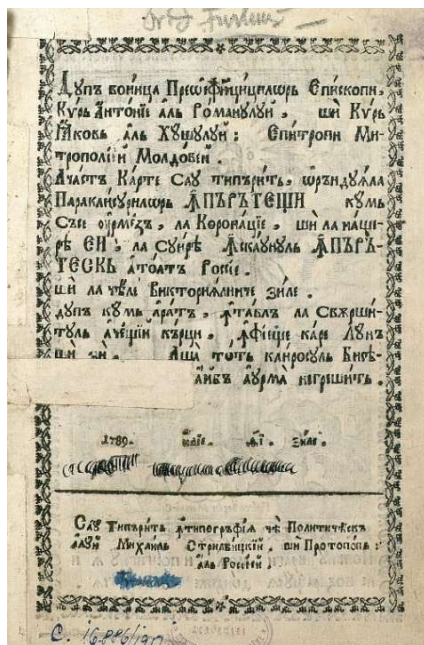

Fig. 2. Fila de titlu, *Orânduiala paraclisurilor împărătești*, Iași, 1789 (exemplar deținut de Biblioteca Academiei Române din București, cota CRV 527 A)

Cartea se încheie cu o vinieta care redă o floare (fig. 10-11), întâlnită în cărțile lui Strilbițchi, doar începând cu anul 1789¹⁸. Tipăritura cuprinde și 10 litere ornate. Iată lista lor: f. 9v: D; f. 11v: M; f. 16v: F; f. 17v: Î; f. 18r: F; f. 18v: F; f. 19r: Î; f. 22r: D; f. 23r: S; f. 27r[!]: D. Nu în ultimul rând, aceleași 4 ornamente tipografice alcătuite din flori stilizate se regăsesc în partea de sus

¹⁶ Importanța deosebită a ornamentului rezidă în aceea că pe el este inscripționată localitatea, lucru destul de rar în grafica de carte românească veche. Acesta se regăsește în mai multe cărți de-ale lui Strilbițchi, începând cu anul 1777: *Ceaslov*, Iași, și continuând cu *Psaltire*, Iași, 1782, *Evhologhion*, Iași, 1785, *Octoih*, Iași, 1786, *Molitvenic*, Iași, 1789, *Psaltire*, Iași, 1790, *Ceaslov*, Dubăsari, 1794, *Psaltire*, Movilău, 1796.

¹⁷ Ornamentul mai apare în: *Psaltire*, Iași, 1782, *Prăvilioara*, Iași, 1784, *Molitvenic*, Iași, 1785, *Octoih*, Iași, 1786, *Molitvenic*, Iași, 1789, *Psaltire*, Iași, 1790, *Ceaslov*, Dubăsari, 1794, *Psaltire*, Movilău, 1796.

¹⁸ *Molitvenic*, Iași, 1789; *Psaltire*, Iași, 1790; *Catavasier*, Iași, 1792; *Ceaslov*, Iași, 1792; *Bucvar*, Dubăsari, 1792; *Ceaslov*, Dubăsari, 1794; *Psaltire*, Movilău, 1796.

a paginilor, flancând, două câte două, colofonul paginii, atunci când acesta apare. Să aruncăm acum și o privire asupra textelor celor două volume.

Din fila de titlu păstrată (**fig. 2**) (cea a volumului datat 1789) aflăm următoarele:

„După voința Preaosfințiților Episcopi Kyr Antonie al Romanului, și Kyr Iacob al Hușilor: Epitropi Mitropoliei Moldovei. Această carte s-au tipărit, orânduiala Paraclisurilor ÎMPĂRĂTEȘTI, cum să se urmeză, la Coronație, și la nașterea EI, la suirea în Scaunul ÎMPĂRĂTESC a toată Rossie. Și la ceale victoriialnice zile. După cum arată, în tablă la svârșitul aceștii cărți. În fieștecare lună și zi, așa tot clirosul bisearicescu să aibă a urma negreșit. 1789 iulie 19 zile.

S-au tipărit în tipografia cea politicească a lui Mihail Strilbițchi, și protopop al Rossiei”.

Așadar este vorba despre un volum tipărit de Mihail Strilbițchi în anul 1789 în tipografia sa politicească. Aceasta officină va fi activă începând cu anul 1785 (când aici se imprimă *Calendarul pe 112 ani*) și se ocupă, cu precădere, de cărți laice. Trebuie să remarcăm că nu este consemnat mitropolitul Moldovei, în schimb apar episcopii Romanului (Antonie)¹⁹ și al Hușilor (Iacob Stamati, devenit ulterior mitropolit)²⁰. Nu în ultimul rând, observăm că exemplarul poartă semnătura „Dr. D. Furtună”. Este vorba, desigur, despre preotul, teologul, istoricul, publicistul și folcloristul Dumitru Furtună (1890-1965)²¹, care, intuind valoarea acestei cărți, îi dedică chiar un articol²².

Versoul filei de titlu este decorat cu ilustrația *Isus în glorie* (**fig. 3**)²³, semnată jos, în centru, „Proto Ierei Mihail S(t)rilb(i)țchi”. În jurul gravurii se află un chenar compus din motive vegetale stilizate, la baza căruia citim următoarele cuvinte scrise în limba rusă: „Пожину враги моя и постигнет их и не возвращуся додеже скончуются”, text care se traduce liber²⁴ astfel: „Îi voi urmări pe dușmanii mei și îi voi pedepsi și nu mă voi întoarce până nu îi voi distruge”. De fapt, este vorba despre versetul 41 din Psalmul 17: „Urmări-voi pe vrăjmașii mei și-i voi prinde pe dâșii și nu mă voi întoarce până ce se vor sfârși”.

¹⁹ Despre el, vezi Guriță 2019.

²⁰ Despre el, vezi Păcurariu 1996, p. 410-411.

²¹ *Ibidem*, p. 174-175.

²² Furtună 1939, p. 629.

²³ O discuție recentă asupra imaginii, vezi la Tatai-Baltă 2021, p. 92-93, 104, fig. 3 sau Tatai-Baltă, Tatay 2022, p. 303, 317, fig. 8. Imaginea, de sorginte ucraineană, a fost produsă în 8 cărți de-ale lui Strilbițchi, începând cu anul 1777 (*Catibisis*) și terminând cu *Ceaslovul* de la Dubăsari, din 1794.

²⁴ Îi mulțumim doamnei dr. Alina Felea de la Institutul de Istorie din Chișinău pentru ajutor.

Fig. 3. Isus în glorie, *Orânduiala paraclisurilor împărătești*, Iași, 1789 (BAR, cota CRV 527 A)

Cuprinsul celor două volume este următorul:

f. 1r-f. 5r: Pentru birunță supra soprotivnicilor. Ecteniile. Carele să zice la Vecernie, la Utrene și la Liturghie, așa zicând Diaconul, iară de nu iaste, apoi preotul (fig. 4-5), cu următoarele subcapitole:

La Vecernie (f. 2r-3r)

La Utrene (f. 3r-4r)

La Liturghie (f. 4r-5r)

f. 5v-9r: Ecteniile după sfânta Evanghelie, în Liturghie, așijderea la Vecernie și la Utrene, cu următoarele subcapitole:

La Vecernie (f. 6r-7r)

La Utrene (f. 7r-8r)

La Liturghie (f. 8r-9r)

f. 9v-10r: [Molitivă]

f. 10r-10v: Aceste în loc de pozdravlenie

f. 11r-24v: Mulțămire pentru că ai câștigat după cerirea

f. 25r-[27]v: Tablă, Nașterea Împărăteștii Măririi, suirea în scaunul împărătescu, coronație cu toată bucuria și iarăș a Măriilor sale nașteri, și zilele victoriialnice, care să arată în ce lună, și în ce zi, și cu ce țere monie bisericească să se facă în liturghie și după liturghie

f. 27r [!] (este, de fapt, f. 28) – **final:** Molitivă

Lecturarea textului de pe versoul filei a doua (**fig. 6-7**) ne furnizează câteva informații de ordin istoric menite să dovedească, încă o dată, dacă mai era nevoie, că această carte nu putea fi tipărită în 1769:

„Pentru sfințitul și îndreptătorul sinod iară de este supt Mitropolit și pentru Mitropolitul nostru (cutare) cinstita preoție și întru Hristos diaconie și pentru tot clirosul și norodul Domnului să ne rugăm.

Pentru blagocestiva sângură stăpânitoare MARE Doamna noastră ÎMPERATRIȚA ECATERINA ALEXEAEVNA a toată Rossie, și pentru nasleadnicul EI bun credincios domn țesarevnic și mare Cneaz PAVEL PETROVICI și pentru soție sa buna credincioasă Doamnă și Mare cneaghinea MARIE THEODOROVNA²⁵ și pentru bunii credincioși Domni și mari cneaj ALEXANDER PAVLOVICI și KONSTANTIN PAVLOVICI și pentru bunele credincioasă Doamne și Mari Cneajne ALEXANDRA PAVLOVNA, ELENA PAVLOVNA, MARIA PAVLOVNA ȘI ECATERINA PAVLOVNA, Doamne miluiaște”.

Interesant este că nici de data aceasta nu apare numele mitropolitului, editorul folosind formula „cutare”²⁶. Pe de altă parte, autorii BRV-ului scriu despre respectiva tipăritură următoarele: „Pentru prima dată se introduce în formularele de pomenire numele membrilor familiei imperiale ruse”²⁷. Acum să vedem cine sunt personajele amintite, numele tuturor fiind scrise cu majuscule. În afară de Ecaterina cea Mare, prima din listă, sunt amintiți Pavel Petrovici și soția sa, Maria Feodorovna, adică fiul, respectiv cea de-a doua noră a țarinei. Căsătoria dintre cei doi a avut loc în anul 1776, așadar, Maria nu putea fi menționată într-o carte apărută cu 7 ani în urmă²⁸. Sunt pomeniți apoi toți cei 6 copii (doi băieți, urmați de patru fete) ai acestui cuplu, deci nepoții Ecaterinei: Alexandru (n. 1777), Constantin (n. 1779), Alexandra (n. 1783), Elena (n. 1784), Maria (n. 1786) și Ecaterina (n. 1788). Observăm că ultima fiică se naște cu un an înaintea tipăririi cărții.

Concluzii

Desigur, este puțin probabil ca, la o diferență de 20 de ani, Strilbițchi să fi tipărit 2 cărți identice, singura diferență fiind că ultima fila a unui exemplar este notată greșit 29 (deși trebuia să fie 30), iar în celălalt nu este

²⁵ Numele ei este, de fapt, Feodorovna, dar bănuim că este o greșeală de tipar, în alfabetul chirilic litera F cu Th semănând.

²⁶ În perioada 1788-1792, funcția a fost ocupată de Ambrozie Serebrenicov, înscăunat de către administrația rusă. Vezi Păcurariu 1996, p. 41.

²⁷ BRV IV, p. 106.

²⁸ Mai mult decât atât, fiul împărătesei, devenit, după moartea ei, țarul Pavel I (1754-1801, anii de domnie: 1796-1801) avea în 1769 doar 15 ani, deci puțin probabil să fi fost însurat la acea vârstă fragedă. El are o primă căsătorie, scurtă, în perioada 1773-1776, în urma căreia a rămas văduv.

numerotată. Acest aspect schimbă puțin imaginea legată de cărțile pe care el le-a lucrat, înlăturând, din punctul nostru de vedere, din traiectoria sa editorială momentul 1769²⁹. Practic, prima carte la care el a contribuit, deși doar în calitate de gravor, este *Mreaja apostolică*, Iași, 1756³⁰. Este urmată de *Evanghelia* din 1762 în care semnează, alături de Monahul Teofan, pe cei 4 evangheliști în plină pagină. Apoi, până în 1777 se pare că nu mai activează în domeniul tipografic³¹. Ar fi sub semnul întrebării cele două cărți, din 1771 și 1773, Samuil Jidovul, *Alcătuire înaurită*, respectiv, *Învățătura Ecaterinei a II-a*, ambele traduse de Toma Dimitriu³² și publicate în vremea mitropolitului filorus Gavril Calimah, care ar putea să îl aibă pe el ca tipograf³³, asta doar pentru că se considera, până recent, că el a tipărit în anul 1769. Totuși, din 1777 începea la Iași o perioadă care a fost, cu siguranță, dominată de Mihail Strilbițchi, până în 1792 apărând nu mai puțin de 21 de titluri (care se păstrează și astăzi în biblioteci) atât în tipografia mitropoliei, cât și în cea „politicească”³⁴. După Pacea de la Iași din 1792, Mihail mai pribegeste câțiva ani pe la Dubăsari și Movilău (localități situate astăzi în Republica Moldova), ultima sa carte³⁵ sigură fiind un *Bucvar* de la Movilău din 1800³⁶. După această dată, cel mai probabil, el a donat tipografia Mănăstirii Neamț³⁷.

Nu putem încheia fără să amintim precizarea cercetătoarei Elena Chiaburu, conform căreia activitatea tipografică a lui Mihail Strilbițchi,

²⁹ Simonescu 1955, p. 249, mai vorbește despre o tipăritură, intitulată *Ectenii pentru biruința oștii creștinești*, datată Iași, 1769, pe baza unei note imprimare la finalul cărții „Și s-au tipărit în tipografie în Iași, anul 1769, noiembrie 16”. Numele lui Strilbițchi nu apare însă. Cu siguranță acest text a contribuit și el la datarea greșită a cărții despre care vorbim în acest articol. Oricum, ulterior, unii istorici, prin tranzitivitate, au legat și *Ecteniile* de activitatea lui Strilbițchi. Vezi în acest sens Chiaburu 2021, p. 142, care spune că „nu poate fi exclus” ca *Ecteniile* să i se datoreze tot lui Strilbițchi.

³⁰ Elena Chiaburu lansa aceasta ipoteză încă de pe vremea când își elabora teza de doctorat (Chiaburu 2005, p. 279). Cercetări recente susțin acest aspect (Chițulescu 2024).

³¹ Nu ne referim la activitatea sa de legător, despre care nu s-a scris suficient, doar cercetătoarea Livia Bacăru abordând acest subiect în urmă cu 50 de ani. Vezi Bacăru 1973, p. 104-106, fig. 5-8 și Bacăru 1974, p. 62, 66. Încă nu știm cu certitudine ce a făcut Mihail Strilbițchi din punct de vedere tipografic între anii 1756 și 1762 sau din 1762 până în 1777.

³² Ursu 2002, p. 185; Dima, Dima 2016, p. 27.

³³ În acest sens, Chiaburu 2021, p. 139-140, pledează pentru atribuirea tomului *Învățătura Ecaterinei a II-a* (Iași, 1773) lui Mihail Strilbițchi.

³⁴ Pavel 2018, p. 855, opinează că Strilbițchi nu a publicat cărți în cadrul tipografiei de campanie care a funcționat în anii 1790-1791, în timpul războiului, la Iași. Totodată el nu pomenește nimic de momentul 1769 în activitatea tipografului. Poziția cercetătorului clujean nu face altceva decât, indirect, să sprijine ceea ce încercăm noi să demonstrăm prin articolul de față.

³⁵ Idee susținută și de Cereteu 2020, p. 37.

³⁶ BRV IV, p. 115, nr. 263.

³⁷ În acest sens, vezi Picot 1905, p. 351; Chiriac 1977, p. 93; Chiaburu 1996-1997, p. 87.

desfășurată în perioada 1756-1800, „a avut o tematică mult mai largă decât a oricărui alt predecesor”, varietatea textelor punând „tipografia atât în slujba serviciului autorităților, cât și a iubitorilor de slovă tipărită”³⁸. Datorită amplitudinii muncii sale, Strilbițchi este, indubitabil, cel mai important tipograf din Moldova secolului al XVIII-lea.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** *Floral frontispiece* signed “Iere / Mih / a / i / Iași.”
- Fig. 2.** Title page in the *Orânduiala paraclisurilor împărătești*, Jassy, 1789 (copy held by the Library of the Romanian Academy in Bucharest, shelfmark CRV 527 A).
- Fig. 3.** Wood engraving of *Jesus in Glory* signed below, in the center, “Proto Ierei Mihail S(t)rilb(ițchi).”
- Fig. 4.** The recto of the first leaf in *Pentru biruința armatelor ruse*, Jassy, 1769 [sic!] (BAR, shelfmark CRV 364 C).
- Fig. 5.** The recto of the first leaf in *Orânduiala paraclisurilor împărătești*, Iași, 1789 (BAR, shelfmark CRV 527 A).
- Fig. 6.** The verso of the first leaf in *Pentru biruința armatelor ruse*, Jassy, 1769 [sic!] (BAR, shelfmark CRV 364 C).
- Fig. 7.** The verso of the first leaf in *Orânduiala paraclisurilor împărătești*, Jassy, 1789 (BAR, shelfmark CRV 527 A).
- Fig. 8.** The recto of the last leaf (unnumbered) in *Pentru biruința armatelor ruse*, Jassy, 1769 [sic!] (BAR, CRV 364 C).
- Fig. 9.** The recto of the last leaf (misnumbered, 29 instead of 30) in *Orânduiala paraclisurilor împărătești*, Jassy, 1789 (BAR, shelfmark CRV 527 A).
- Fig. 10.** The verso of the last leaf (unnumbered) in *Pentru biruința armatelor ruse*, Jassy, 1769 [sic!] (BAR, shelfmark CRV 364 C).
- Fig. 11.** The recto of the last leaf (misnumbered, 29 instead of 30) from *Orânduiala paraclisurilor împărătești*, Jassy, 1789 (BAR, shelfmark CRV 527 A).

Abrevieri bibliografice

- Anton *et alii* 2021 – Manuela Anton, Laura Bădescu, Dorin Garofeanu, *Dicționarul cronologic al literaturii române vechi*, București, 2021.
- Bacâru 1973 – Livia Bacâru, *Quelques supralibros des Voivodes roumains*, în *Bibliophilie au Pont-Euxin*, Constanța, 1973, p. 98-110.
- Bacâru 1974 – Livia Bacâru, *Vechi legături de cărți românești. Introducere în istoria legătoriei din România*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, 1974, XIII, p. 39-90.
- BRV II – Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, tom II, *1716-1808*, București, 1910.
- BRV IV – Ioan Bianu, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche (1508-1830)*, tom IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944.

³⁸ Chiaburu 1996-1997, p. 87, 88.

- Cereteu 2020 – Igor Cereteu, *Printing and Old Romanian Books in the European Cultural Heritage*, în *Études Bibliologiques / Library Research Studies*, 2, 2020, p. 21-41.
- Ciobanu 2002 – Veniamin Ciobanu, *Principatele române în cadrul Problemei Orientale în timpul ultimelor războaie ruso-austro-turce din secolul al XVIII-lea (1768-1792)*, în Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu (coord.), *Istoria românilor*, vol. VI, *România între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, București, 2002, p. 615-622.
- Chiaburu 1996-1997 – Elena Chiaburu, *Un tipograf moldovean din secolul al XVIII-lea: Mihail Strelbițchi*, în *Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de istorie a Moldovei*, II-III, 1996-1997, p. 81-88.
- Chiaburu 2005 – Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829*, Iași, 2005.
- Chiaburu 2021 – Elena Chiaburu, *Cartea Românească veche în Biblioteca Județeană „G. T. Kirileanu” Neamț. Catalog adnotat*, Piatra Neamț, 2021.
- Chiriac 1977 – Vlad Chiriac, *Cartea și tiparul în Moldova în secolele XVII-XVIII*, Chișinău, 1977.
- Chițulescu 2024 – Policarp Chițulescu, *Noutăți despre întâia tipografie arabă din Moldova și despre activitatea tipografului Duca Sotiriovici din Thassos*, în *Apulum, Series Historia & Patrimonium. Supplementum*, LXI, 2024 (în curs de publicare).
- Dima, Dima 2016 – Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, *Traducătorii români și traducерile laice din secolul al XVIII-lea*, Iași, 2016.
- Furtună 1939 – D. Furtună, *O carte rară*, în *Cuget clar*, III, 1939, p. 629.
- Giurescu 2007 – Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, *De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârșitul epocii fanariote (1601-1821)*, București, 2007.
- Guriță 2017 – Ioan-Augustin Guriță, *Gavriil Callimachi, Mitropolit al Moldovei (1760-1786)*, Iași, 2017.
- Guriță 2019 – Ioan-Augustin Guriță, *Un arhiereu putnean uitat: episcopul Antonie al Romanului*, în *Analele Putnei*, XV, 2019, 1, p. 215-225.
- Mihăilescu 1957 – T. Mihăilescu, *Aportul lui Mihail Strelbițchi în orientarea laică a tiparului din Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în *Prima sesiune științifică de bibliologie și documentare. București, 15-16 decembrie 1955. Comunicări și discuții*, București, 1957, p. 152-158.
- Pavel 2018 – Eugen Pavel, vocea *Mihail Strelbițchi*, în *Enciclopedia literaturii române vechi*, București, 2018, p. 853-855.
- Păcurariu 1996 – Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, București, 1996.
- Picot 1905 – Émile Picot, *Notice bibliographique sur le protopope Mihail Strilbiskij*, Paris, 1905.
- Poenaru 1973 – Daniela Poenaru, *Contribuții la bibliografia românească veche*, Târgoviște, 1973.
- Simonescu 1955 – Dan Simonescu, *Contribuții la bibliografia românească veche*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, I, 1955, p. 246-256.

- Slovari* 1847 – *Slovari tserkovno-slavianskogo jazika i russkago jazika, sostavlenij vtorim otdeleniem Imperskoi Akademii Nauk*, tom IV, Sankt Petersburg, 1847.
- Tatai-Baltă 2021 – Cornel Tatai-Baltă, *Les illustrations de Mihail Strilbițchi du Ceaslov de Dubăsari de 1794*, în *Études Bibliologiques / Library Research Studies*, 3, 2021, p. 89-110.
- Tatai-Baltă, Tatay 2022 – Cornel Tatai-Baltă, Anca Elisabeta Tatay, *Considerations Concerning Mihail Strilbițchi's Activity as an Engraver (Second Half of the 18th Century)*, în Alexandra Chiriac, Alina Bruckner, Iulia Elena Zup, Ioan-Augustin Guriță, Ana Catană-Spenchiu (ed.), *Re-Configuring Romanian Culture on Its Way towards Modernity: Romanian Translation Practice in the Age of Enlightenment (1770–1830)*, Konstanz, 2022, p. 295-325.
- Ursu 2002 – Neculai Alexandru Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești. Studii și note filologice*, Iași, 2002.

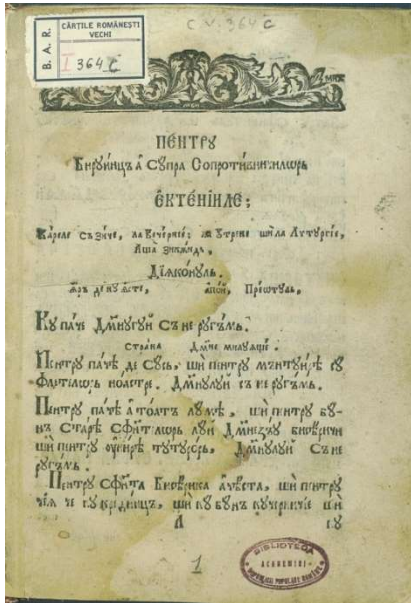

Fig. 4. Fila 1r, *Pentru biruința armatelor ruse, Iași, 1769*[sic!] (BAR, cota CRV 364 C)

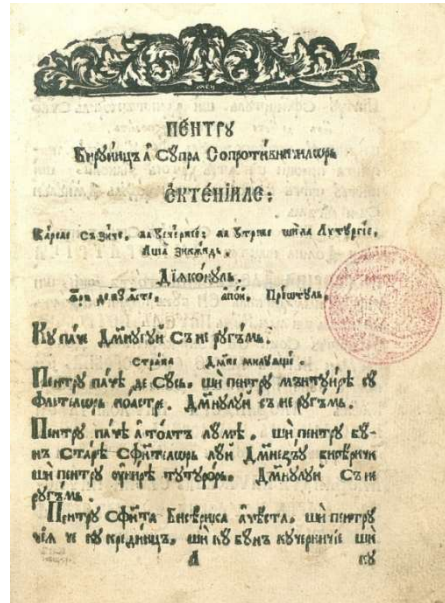

Fig. 5. Fila 1r, *Orânduiala paraclisurilor împărătești, Iași, 1789* (BAR, cota CRV 527 A)

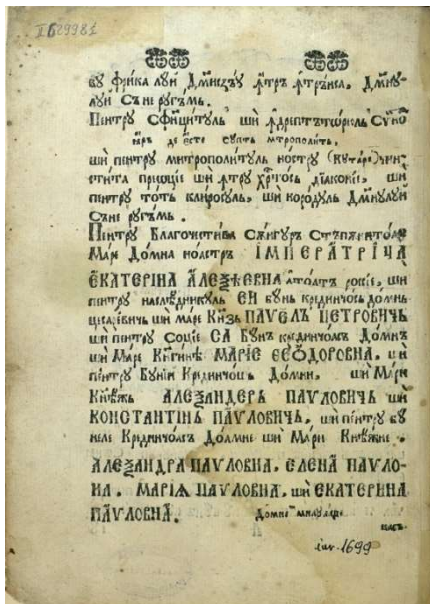

Fig. 6. Fila 1v, *Pentru biruința armatelor ruse, Iași, 1769*[sic!] (BAR, cota CRV 364 C)

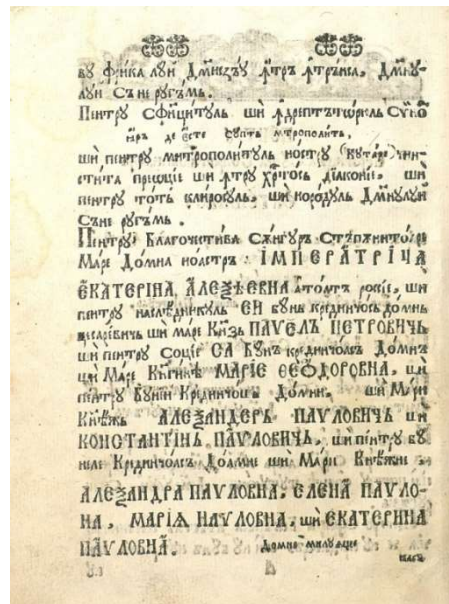

Fig. 7. Fila 1v, *Orânduiala paraclisurilor împărătești, Iași, 1789* (BAR, cota CRV 527 A)

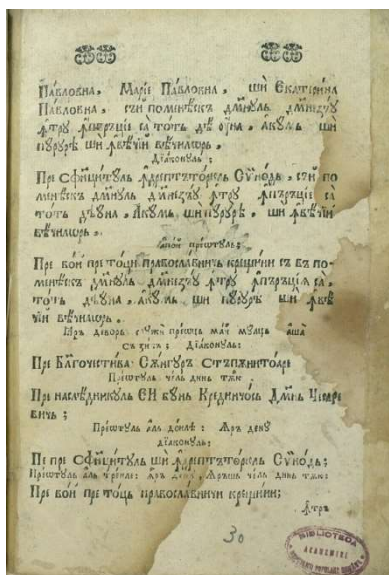

Fig. 8. Ultima filă (r), nenumerotată, *Pentru biruința armatelor ruse, Iași, 1769[sic!]* (BAR, cota CRV 364 C)

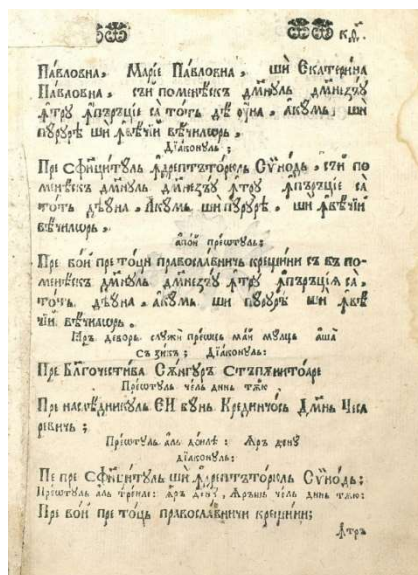

Fig. 9. Ultima filă (r), numerotată greșit 29 (trebuia să fie 30), *Orânduiala paraclisurilor împărătești, Iași, 1789* (BAR, cota CRV 527 A)

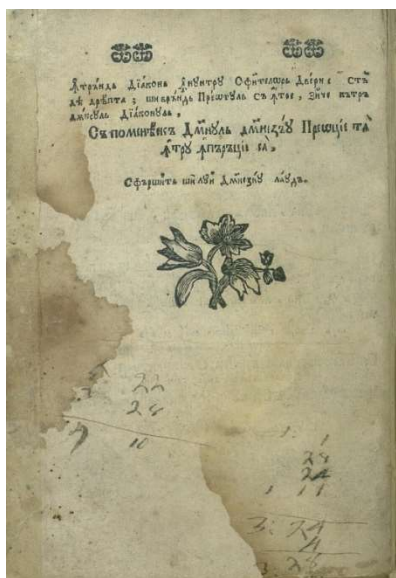

Fig. 10. Ultima filă (v), nenumerotată, *Pentru biruința armatelor ruse, Iași, 1769[sic!]* (BAR, cota CRV 364 C)

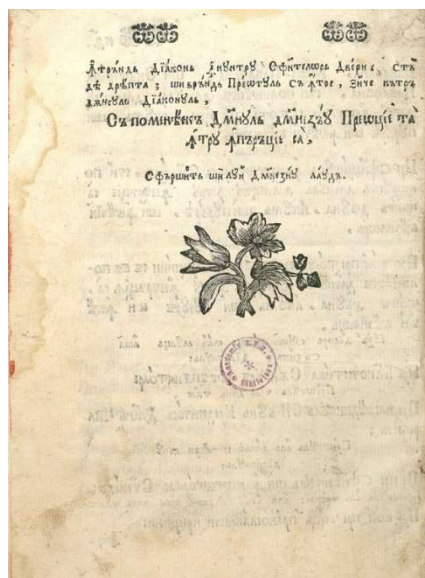

Fig. 11. Ultima filă (v), numerotată greșit 29 (trebuia să fie 30), *Orânduiala paraclisurilor împărătești, Iași, 1789* (BAR, cota CRV 527 A)

LOCAL RAW MATERIAL SOURCES IN THE COLOUR PALETTE OF THE TRANSYLVANIAN ICON PAINTERS: THE REPRODUCTION OF SOME COLOURED EARTH PIGMENTS OF LOCAL PROVENIENCE*

Dumitrița Daniela FILIP**
Cristina CARȘOTE***
Zizi Ileana BALȚĂ****
Paul SCROBOTĂ*****
Elena BADEA*****

Abstract. *This study is part of a larger research project aimed at reconstructing icon painting techniques from eighteenth- and early nineteenth-century Transylvania by identifying the materials used and their provenance and adapting the restoration methodology to the technical particularities and conservation issues of these artefacts. For this purpose, a group of Transylvanian icons from the collection of the National Museum of Union Alba Iulia was scientifically investigated to identify and characterise the materials. In parallel, archival documents and icon painting treatises (Hermeneias) were studied in order to document the icon painting technique. Field research was undertaken to identify raw material deposits from which the masters could have prepared the pigments and other painting materials.*

Keywords: *earth pigments, iron-based pigments, Transylvanian icons, XRF, multispectral imaging.*

Introduction

In the eighteenth century, icon painting flourished in Transylvania. Many icons have been preserved, offering us a radiography of the artistic and social

* Dumitrița Daniela Filip acknowledges the support of project POCU 153770, entitled *Accessibility of Advanced Research for Sustainable Economic Development – ACADEMIKA*, co-financed by the European Social Fund under the Human Capital Operational Program 2014–2020. Elena Badea acknowledges the support of the grant of Ministry of Research, Innovation and Digitization CNCS-CCCDI UEFISCDI, project number PN-III-P3-3,5 UK-2019-0211, WITHIN PNCDI III.

** Postdoctoral researcher, “1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia; National Museum of Union Alba Iulia, Romania; e-mail: dumitrita.filip@yahoo.com.

*** National Museum of Romanian History Bucharest; University of Arts and Design in Cluj-Napoca, Romania; e-mail: criscarsote@yahoo.com.

**** National Museum of Romanian History Bucharest, Romania; e-mail: balta_z_i@yahoo.com.

***** Museum of History and Natural Science Aiud, Romania; e-mail: paulscrobot@gmail.com.

***** Advanced Research for Cultural Heritage Laboratory (ARCH Lab), INCDTP-ICPI, Bucharest; University of Craiova, Romania; e-mail: elena.badea@edu.ucv.ro.

life of that time. Information about their provenance is sometimes provided by inscriptions mentioning the masters, commissioners and so on, but in most cases this information is missing. Studies in the field of art history and iconography have recorded numerous icon painters – some well known in the region, others anonymous – who engaged in rich artistic activity in Transylvania. Among them, important names include Grigore Ranite from Craiova, a Wallachian icon painter who was commissioned to paint the iconostasis for the bishopric chapel in Blaj; Iacov from Rășinari, who came to Feisa (near Blaj, today a village in Alba County) and founded a painting workshop where he worked alongside local painters; Iacov's sons, Gheorghe and Nicolae; Ivan, Nistor and Stan, masters from Rășinari; Simon Oprovici from Craiova, who settled in Bălgrad (Alba Iulia); Simion Silaghi and others.¹ Icons preserved in museum collections or churches, signed or attributed to masters, have been registered, described, dated and analysed from a historical and stylistic point of view; however, the technical particularities, the materials used and their provenance have not yet been the subject of systematic research.

This paper aims to gain insight into the materials and techniques used in Transylvanian icon painting in order to develop a restoration methodology suitable to their technical particularities and specific conservation needs, with a special focus on the study and reproduction of coloured earth pigments from local sources. To this end, a group of Transylvanian icons from the Museikon collection of the National Museum of Union Alba Iulia was investigated and written sources – treatises on painting techniques, Hermeneias and other local documents – were studied. A field survey was also undertaken to identify deposits of raw materials from which the painters could have produced pigments or other materials necessary for painting. The results of the physicochemical analyses of the paint, information gathered from the written sources and mineral pigments discovered through field research were complementary elements for reconstructing some of the details of techniques used to paint Transylvanian icons. In addition, mineral pigments obtained from coloured earths of local origin, especially iron oxides, frequently found on the analysed Transylvanian icons were proposed as an alternative to synthetic iron oxides typically used in restoration when undertaking chromatic integration.

¹ Dumitran 2010; Dumitran 2012; Dumitran, Cucui 2009; Dumitran et al. 2009; Dumitran et al. 2010.

Materials used by Transylvanian masters

Written sources on icon painting techniques and materials used can be grouped into two categories: (i) icon painting treatises, such as the *Hermeneias*, which were widespread among Eastern Christian icon painters and (ii) local sources which offer indirect, but precious information regarding the painting technique.²

Icon painting treatises, the *Hermeneia* of Dyonisius from Fournas and other anonymous versions spread in the Romanian territories, offer theoretical advice on icon painting, such as the theological meaning of the themes depicted and compositional solutions, as well as technical instructions on panel preparation, varnish recipes and ingredients, pigment preparation, instructions on how to paint the garments, flesh tones and the underpaint for flesh (*proplasma*). From these sources one can find details about icon-painting technique in general and the materials such as pigments employed by the artists of the Eastern Christian world. For example, several types of black pigment, frequently used in icon painting and identified on artworks, are described in these sources, including bone black and various vegetal blacks made from wine, oak, nuts and peach pits.³ Although it is not mentioned in the *Hermeneia*, the mineral black magnetite was identified on icons and described in other sources.⁴ It is interesting that in the Romanian translations of treatises of icon painting, the *Hermeneias*, the Latin word that stands for “ink”⁵ (*atramentum*) was used to indicate the colour black. Another example of technical instructions recorded in these painting manuals refers to the recipes/colour mixture of the *proplasma* (the underpaint for flesh tone). The first recipe is a mixture of yellow, black and white pigments and the second one also contains green earth and bole (red earthy clay).⁶ All the aforementioned recipes have the same colour result: an olive green hue.

We may ask in this context how precisely did the Transylvanian icon painters follow the instructions from these icon painting treatises and which recipe did they follow to obtain different hues? Did they have secrets of their own? It is assumed that every school of painting – Greek, Russian, Serbian, Ruthenian/Ukrainian, Transylvanian and so on – had special technical characteristics that differentiated them. The study of the written sources

² Filip et al. 2023b, p. 12–13.

³ Mihalcu 1996, p. 66–72; Ghenadie of Râmnic 1891, p. 242–243, 248; Winter 1983, p. 49–66; Eastaugh et al. 2008, p. 230–235, 254–255; Berrie 2004, p. 226–257; Berrie 2012, p. 41–59.

⁴ Săndulescu-Verna 2000, p. 118–122; Eastaugh et al. 2008, p. 254–455.

⁵ Mihalcu 1996, p. 66–72; Ghenadie of Râmnic 1891, p. 242–243, 248. The same use of terms was encountered in other historical writings. See Damiani 2021, p. 58, note 3.

⁶ Dyonisius from Fournas 2000, p. 36–37, 57.

allowed us to compare icon painting theory with practices characteristic of a specific geographical area and of the school which developed in that area. Therefore, the information we obtained from the written sources was correlated with the results of scientific investigations of the icons and with sources of raw materials discovered during field research, with a particular focus on the coloured earth pigments.

The testimony of Master Grigore Ranite, dated 1766,⁷ is the only locally written source known at present. It is a report provided by Grigore Ranite in the context of an official inquiry into an icon that shed tears in 1764. As he had painted this icon in 1736 for the Blaj chapel, the report includes details on the techniques and materials employed. Among the materials used, Master Ranite mentioned ochre, “terra oxiu” and two black colours, typographic ink and bitumen (pitch), that are of interest in the present study.⁸ The term “terra oxiu” mentioned in the written sources might indicate (i) a brown-coloured earth pigment (ii) an admixture of red iron oxide and black pigment, or (iii) burnt sienna pigment.⁹ It is not clear whether Master Ranite’s “terra oxiu” referred to a pigment or to a mixture of pigments. Unfortunately, the miraculous icon was taken to Vienna for further investigation and from there it was lost. Even so, the testimony of Master Ranite is precious because it allows us to compare the materials he employed in painting the icon with the results of investigations of other icons and of the pigments obtained from local raw material sources.

Physicochemical analysis

A group of selected Transylvanian icons painted in the eighteenth century by local masters was investigated using optical microscopy and X-ray fluorescence spectroscopy (XRF) to identify the materials and their provenance. Fourteen icons were selected for this study (fig. 1).¹⁰

⁷ Cluj County Service of the National Archives of Romania, The collection of documents from Blaj, no. 449, fol. 7; Chindriș 1997, p. 52, 53, 55.

⁸ *Ibid.*, p. 52.

⁹ Mihalcu 1996, p. 199.

¹⁰ The icons investigated were painted by Grigore Ranite (icon *The Descent of the Holy Spirit* from Galda de Sus, 1737–1740); Iacov (3 icons: *Mother of God with Child* from Silivaș, 1745–1755; *Deisis* from Biia, eighteenth century, and *Jesus Christ* from Fărău, 1755–1760), Nistor (icon *St Michael* from Sălcuia de Sus, 1730–1750), Stan (icon *Mother of God with Child* from Afteia, 1767) and Ivan (icon *Mother of God with Child* from Ghirbom, 1720–1740), all from Rășinari; Gheorghe son of Iacov (icon *The Supper from Mamuri* from Berghin, 1790–1800); Simon from Bălgrad (2 icons: *Mother of God with Child* from Galda de Sus, 1782, and *Jesus Christ* from Mirăslău, 1795); Simion Silaghi Sălăgeanu (icon *Mother of God with Child* from Peleş, end of eighteenth century) and other three icons were painted by anonymous masters from Zlatna (eighteenth century, attributed to Popa Matei and Toader

Microscopic observations were carried out with a portable digital microscope (Dino-Lite model AD7013MZT) with a resolution of 1.3 megapixels, using magnifications of 50X to 200X. XRF measurements were performed using a portable spectrometer (ELIO [Bruker]) working at 40 kV, 30 μ A with a 40 sec exposure time.

The XRF results revealed that the Transylvanian icons were mostly painted with mineral pigments, especially iron-based pigments. Yellow ochre (fig. 2) was found in most of the icons, whereas red ochre (fig. 3) was used either alone or in combination with vermilion (cinnabar) and red lead to obtain a variety of red hues. To create green shades a green copper-based pigment was mainly used, although in some cases green earth was also found (fig. 4), especially for the proplasma colour. Magnetite black pigment was identified in almost all Transylvanian icons (fig. 5). Yellow ochre, red ochre and brown ochre were used for garments and carnation (flesh tones), green earth was used for proplasma, and black pigment was used for drawings and shadows. We also took into consideration the possible use of iron gall ink due to the terminology used in the written sources (as previously mentioned, the word *atramentum* was used when referring to a black pigment) and to the fact that iron gall ink was identified in the mass-produced Russian icons investigated for RICONTRANS project, where it was used for writing texts.¹¹ It worth noting that the Russian icons proved to be the result of mass production.

Field research of raw material deposits

Field surveys were carried out in the valleys and the mountain regions of Alba County, in the neighbourhood of villages where the masters worked or had a temporary residence. We looked for local materials such as coloured earth pigments, minerals, plants and resins which we can assume were used by the local painters. This first study focuses on coloured earth pigments, mainly iron oxides, with the aim of verifying the hypothesis from which we started: that the colour palette of the Transylvanian icon painters was determined by the availability of local pigments.¹²

Sulut) and Sălciua de Sus (eighteenth century). The attribution and the dating for the icon without inscriptions were made by Ana Dumitran; see the studies from note 1.

¹¹ Filip et al. 2023a, p. 45–88. In the particular case of St Nicholas icon (cat. 37 a), iron gall ink for the text with the name of the saint was used, while vegetal black was preferred for painting.

¹² Based on this study, the research developed and the results were presented in Filip et al. 2023b, p. 51–67, 70–76, an exhibition catalogue that aimed to present all the pigments and techniques employed in painting the Transylvanian icons investigated, as well as reconstructing icon painting techniques using similar materials.

During the survey we discovered widespread iron-bearing deposits on or near the surface of the ground located near the valleys that spring from Metaliferi and Trascău Mountains and flow towards Mureș River, between northern part of Aiud (at the border with Cluj County) and Sebeș. The materials found were iron-bearing rocks and iron-enriched pedomaterials associated with them (rocks, coloured earths) with various hues from yellow to red brown to almost black. It is known that iron oxides and oxy-hydroxides such as goethite, hematite and limonite are minerals that once ground into powder present pigments in the yellow-red-brown spectrum.¹³ They are formed within “sedimentary rocks, under hydrothermal alteration, as well as in igneous rocks, and metamorphic rocks.”¹⁴ According to heritage science studies that link spectro-colorimetric and physicochemical analysis in a quantitative way,¹⁵ the colour of the ochres is given by the molar concentration in hematite and goethite, responsible for red and yellow colours, respectively.¹⁶

The geological and pedological materials (in this case, iron-based coloured earths and rocks) are found in the researched area at the surface, as veins in the soil, similar to those described by Cennini¹⁷ and Agricola¹⁸: banded iron formations, lumps and even as clay/coloured earth deposits that form little hills (**figs 6–8**). Different types of veins (oblique, vertical, horizontal) were observed in the excavated or crumbled earth areas, as well as various types of formations/concretions: (i) from hard to more powdered ones, (ii) from sandy, impure (mixed with silica, limes, fossils) deposits to purer powdered coloured soils. These were associated with different colours and hues: from light yellow to dark yellow ochre, orange ochre, red and brown.

Numerous deposits of green earth of various hues (from light to dark green, and from greyer to bluer greens) were found in the valleys that spring from Trascău Mountains and flow towards Mureș River, located in the villages of Cicău, Mirăslău, Lopadea Veche, Rachiș and Poiana Aiudului, in the Aiud region (**fig. 9**). They were found in the same geological and pedological contexts as the ochres mentioned above. It is known that green earth is a complex hydrosilicate of Fe, Mg, Al and Si. Also, natural green pigments can form from the minerals glauconite and celadonite in various

¹³ Dayet 2021, p. 2; Elias et al. 2006, p. 70–71.

¹⁴ Dayet 2021, p. 10.

¹⁵ See Elias et al. 2006, p. 70–80.

¹⁶ *Ibid.*, p. 74.

¹⁷ Cennini 1977, p. 62–63, compares the veins to a scar on a face.

¹⁸ Agricola 1950, p. 43–77, described several types of veins.

proportions. Geological studies have revealed and described the glauconite deposits in the Transylvanian basin.¹⁹

In order to elucidate the issue of the black pigment in the Transylvanian icons, which has a high iron content, we checked two hypotheses. The first infers the use of black iron oxide (magnetite or calcinated hematite) for the black areas of the paintings, namely, drawings and shadows. This pigment could be obtained either from the calcination of ochre or red iron oxides, or from the mineral magnetite, which contains a large amount of iron, thus making it ferrimagnetic. This mineral appears in its natural form as a black soft stone, as described by Cennini.²⁰ Cennini also mentioned that the red iron oxide hematite can gradually achieve a black phase of mineralisation, accomplishing a perfect state like a dark brown diamond.²¹ One of our research questions was: Did the Transylvanian icon painters use magnetite to prepare the black iron pigment, and if so, where in the region might they have found it?

The mountainous regions of central Transylvania, part of today's Alba County, are very rich in iron ore deposits. Various iron ores can be found: magnetite, hematite, limonite and goethite (**fig. 10**).²²

Bibliographical sources mention the mines in Rimetea,²³ in the Trascău Mountains, where iron has been exploited since medieval times, most probably starting with the noble family Torockai, attested by documents for the first time in 1367.²⁴ The deposits from Rimetea village are depleted now; the mines are today part of a tourist route and can be visited (**fig. 11 a, b**). Most probably, the iron ores exploited in Rimetea were brought to Aiud for processing.

It is important to mention that a habitation level with traces of charcoal, iron slag and blooms (**fig. 12**) was discovered during the archaeological excavations coordinated by Daniela Marcu Istrate at the main church of the citadel of Aiud, section S10, located west of the belltower.²⁵ This level was associated with the first medieval dwelling and dated to the tenth-to-twelfth centuries based on the ceramic fragments discovered there.

¹⁹ Bedelea, Pop 1993, p. 7–8.

²⁰ Cennini 1997, p. 57.

²¹ *Ibid.*, p. 60.

²² Samples coming from the region are stored in the mineral collection of the Museum of Natural Science from Aiud.

²³ Maghiar, Olteanu 1970, p. 151; Boroneanț 2000, p. 117.

²⁴ Jakó, Antal 1944, p. 6.

²⁵ Marcu Istrate 2018.

It was attributed to the blacksmith, as suggested by the numerous iron blooms (**fig. 13**).²⁶

Another layer of charcoal with iron slag and iron blooms was found during the ongoing rescue excavations of the citadel of Aiud, north of Bethlen Castle, following Bethlen Gábor Street up to the House of the Reformed Bishops of Transylvania.²⁷ A hearth (Cx6) containing iron blooms (**fig. 14**) was also discovered during the excavations of the water supply ditch of Bethlen Castle to the north, perpendicular to the national road DN1.

We cannot consider these two levels contemporaneous or successive due to the absence of any stratigraphic links or other dating elements that may connect them with the scraps of iron processing discovered during the two aforementioned archaeological campaigns. What is important for our research is the large surface of evidence confirming the iron processing in Aiud. This was also confirmed by evidence of the existence of blacksmithing and the blacksmith's tower (**fig. 15**) located at the northwest corner of the citadel, built, most probably, at the beginning of the fifteenth century and then transformed into a locksmiths' in the eighteenth century.²⁸

These details are important for our study because they confirm the long-term exploitation and processing of iron in the region and, implicitly, the existence of iron ore deposits. Even during the course of fieldwork, in the Trascău Mountains and around the tributaries of the Mureș River that spring from them, we found iron-bearing rocks at the surface of the soil. Magnetite was found in the hills of Colțești–Rimetea (**fig. 16 a, b, c**). In the upper part of the rivers Rachiș, Cicău, Mirăslău and Ormeniș, bog iron formations – a source of iron oxides – were observed (**fig. 17**).

Since the icon painting treatises (Hermeneias) and the testimony of Master Ranite did not mention the black iron pigment (magnetite), the use of iron gall ink was also taken into consideration as a second option for the colour black. The main ingredient of this type of ink is oak galls, which were easily found in the Transylvania's old oak forests. In the collection of the Museum of Natural Science from Aiud, gall wasps and oak galls have been stored since the end of nineteenth century (**fig. 18 b**).

²⁶ Scrobotă 2022, p. 143, 311.

²⁷ The supervisory archaeological excavations were made within the implementation of the project Rehabilitation – Adduction SP Galda – Aiud – Ocna Mureș – the route modified by Aiud Municipality from the project *Rehabilitation and extension of drinking water and waste water systems in Alba County 2014–2020*. Head of the archaeological research team: Cristinel Fântâneau, PhD.

²⁸ Mitrea et al. 2008, p. 13.

Ink and pigment preparation

We harvested oak galls from the oak forests located in Aiud region, between Mureş River and Apuseni Mountains, and followed the instructions from the painting treatises to prepare the black ink:

- (i) extract the tannins using water or alcohol;
- (ii) mix the tannin solution and iron (II) sulphate; and
- (iii) add cherry gum to stabilize the composition and control the viscosity (**fig. 18 a, c**).

The pigments were prepared using mineral samples collected from various sources in the geographical area of study during several survey campaigns. A wide range of colours was obtained: from light yellow to red to brown hues. Light yellow ochre samples were obtained from the fossil deposit at Lopadea Veche (Alba County), while dark yellow ochre samples were obtained in the Cicău, Mirăslău and Ormeniş valleys. Red ochre samples were obtained in the vicinity surrounding Sebeş (Alba County) and the brown samples were taken from the Pâclişa – Părăul lui Mihai hills (Alba County) in the proximity of the Mureş River.

Green mineral samples were taken from the upper part of Cicău Valley at the boundary between Alba County and Cluj County. The XRF spectra revealed a high iron content in all these minerals. The mineral samples were prepared for painting only by levigation and drying. Pigments were applied onto plaster, either as a background or mixed with other pigments to obtain a specific proplasma colour (the second recipe from the Hermeneia treatise was used).

For the preparation we followed several methods as presented below:

- (i) Where necessary, the samples were washed to remove the sand and other impurities.²⁹ Then, the raw material was ground down, strained and filtered several times. The fine-ground material was appropriate for panel painting once dried (**fig. 19**).
- (ii) For the finer powder-like samples, levigation was used to prepare the pigments, followed by straining, filtering and drying (**fig. 20**).
- (iii) The brown earth/clay from Pâclişa – Părăul lui Mihai (Alba County) was so clean that only grinding (stage ii) was required to prepare it for use (**fig. 21**).

Reconstitution of the techniques for painting Transylvanian icons

To reconstruct the painting technique we used the handmade pigments and the iron gall ink prepared from local sources (**fig. 22**). The pigments were mixed with egg yolk and water (1:1 ratio). For the proplasma, an admixture

²⁹ For more details, see Thompson Jr 2006, p. 83–84, 96–97.

of ochre, green earth, red earth, black and lead white was used, as specified in the Hermeneia (**fig. 23**). The green earth pigment was also used for the background. Another icon was painted following the first recipe for the proplasma mentioned in the Hermeneia, namely a mix of yellow ochre, black and white. We tried to get the same colour with both recipes. Light yellow ochre was used for painting the halo and dark yellow ochre for the garment. The bluish back garment was painted with iron gall ink, while brown earth was used for hair. The pigments used to paint the experimental icon were analysed using XRF fluorescence. The results showed that all the pigments used were iron based, indicating that the coloured earths from local sources were most probably iron oxides (**fig. 24**).

The handmade pigments were also compared to synthetic ones. The microscope images show the colour difference between the two sets of pigments (**fig. 25**). The natural one is similar to the red pigments identified on the historical icons; hence they are the best choice for chromatic integration.

Multispectral photography examination of the experimental icon

Multispectral photography examination is very useful in art diagnosis and restoration. This analysis was also carried out to accurately certify the areas where iron-based pigments were used and to create an image database that can be used for the non-invasive identification of mineral pigments from local sources (**fig. 26–28**).

Images of the experimental icon painted using egg tempera and a palette of earth pigments (green, red, brown and yellow earth) and iron gall ink were taken in visible, ultraviolet and infrared light using a CHSOS technical photography kit consisting of a Nikon D800 DSLR modified full spectrum (in the 360 to 1100 nm range) digital camera (36 MP, CMOS sensor) and various lighting sources and filters.³⁰ Six methods were employed to acquire the images: visible (VIS) with a VIS filter and two halogen lamps, polarized (POL) with a polarized filter and two halogen lamps, ultraviolet reflected (UVR) with a UV filter and two halogen lamps, ultraviolet fluorescence (UVF) with a VIS filter and two UV lamps, infrared reflected (IRR) with a IR filter and two halogen lamps, and infrared fluorescence (IRF) with a VIS filter and two IR lamps.

³⁰ Cosentino 2014.

Conclusions

In conclusion, we highlight that the local raw mineral sources based on iron oxides were definitely used for the preparation of pigments by Transylvanian icon painters in the eighteenth century. Consequently, these minerals are best suited for the chromatic integration of icons undergoing restoration. The arguments that support this hypothesis are:

- (i) the identification of iron pigments in the icons dated eighteenth century;
- (ii) the numerous surface iron minerals deposits that were widespread and easily exploited by eighteenth-century icon painters;
- (iii) the good quality of the materials; and
- (iv) the quick and easy preparation/manufacture of pigments from local raw materials following technical instructions found in the written sources available at that time.

Some aspects of icon painting technique were reconstructed by means of a complex methodology involving the preparation of natural pigments from local mineral sources and analysis of the materials used. The pigments obtained from local sources were good quality and suitable for panel painting. Many shades and hues were obtained by mixing these minerals. In addition, they are widespread at ground level, accessible and easily exploited. The process of preparing natural pigments from iron-based minerals is not complicated and no complex infrastructure was needed for this. To meet the new green strategies in conservation–restoration, such handmade pigments obtained from local mineral sources are proposed as a green substitute for the currently used synthetic pigments and as the most suitable for chromatic integration. These mineral pigments (coloured earths) also fulfil the condition of behaving similarly to the original materials, an essential rule in the practice of restoration.

Bibliographical Abbreviations

- Agricola 1950 – Georgius Agricola, *De Re Metallica*, translated by Herbert Clark Hoover, New York, 1950.
- Bedelean, Pop 1993 – Ioan Bedelean, Dana Pop, *Glauconite from the Transylvanian Basin*, in *Romanian Journal of Mineralogy*, 76, 1993, supplement no. 1, p. 7–8.
- Berrie 2004 – Barbara H. Berrie, *Artists' Pigments*, in Nicholas Eastaugh, Valentine Walsh, Tracey Chaplin, Rruth Siddall (eds), *Pigment Compendium*, vol. 4, Oxford, 2004, p. 226–257.

D. D. Filip, C. Carșote, Z. I. Baltă, P. Scrobotă, E. Badea

- Berrie 2012 – Barbara H. Berrie, *Rethinking the History of Artists' Pigments Through Chemical Analysis*, in *The Annual Review of Analytical Chemistry*, 5, 2012, p. 41–59.
- Boroneanț 2000 – Vasile Boroneanț, *Arheologia peșterilor și minelor din România*, Bucharest, 2000.
- Cennini 1977 – Cennino Cennini, *Tratatul de pictură*, Bucharest, 1977.
- Chindriș 1997 – Ioan Chindriș (ed.), *Icoana plângătoare de la Blaj 1764*, Cluj-Napoca, 1997.
- Cosentino 2014 – Antonino Cosentino, *Identification of Pigments by Multispectral Imaging: A Flowchart Method*, in *Heritage Science*, 2, 2014, 8, p. 1–12.
- Consentino 2015 – Antonino Cosentino, *Effects of Different Binders on Technical Photography and Infrared Reflectography*, in *International Journal of Conservation Science*, 6, 2015, 3, p. 287–298.
- Damiani 2021 – Vincenzo Damiani, *Ink in Herculeum: A Survey of Recent Perspectives*, in Lucian Raggetti (ed.), *Traces of Ink: Experiences of Philology and Replication*, London, p. 57–69.
- Dayet 2021 – Laure Dayet, *Invasive and Non-Invasive Analyses of Ochre and Iron-Based Pigment Raw Materials: A Methodological Perspective*, in *Minerals*, 11, 2021, 210, p. 1–34.
- Dyonisius from Fournas 2000 – Dyonisius from Fournas, *Erminia picturii bizantine*, Bucharest, 2000.
- Dumitran 2010 – Ana Dumitran, *Un zugrav de elită: Grigore Ranite*, in *Annales Universitatis Apulensis: Series Historica*, 14/I, 2010, p. 83–98.
- Dumitran 2012 – Ana Dumitran, *Pictura românească în județul Alba până la mijlocul secolului al XIX-lea. Demersuri pentru o bază de date*, in *Patrimonium Apulense*, 12, 2012, p. 7–389.
- Dumitran, Cucui 2009 – Ana Dumitran, Elena Daniela Cucui, *Simon Bălgrădeanul*, Alba Iulia, 2009.
- Dumitran et al. 2009 – Ana Dumitran, Elena Daniela Cucui, Saveta-Florica Pop, Nistor Dascălul: *Contribuții la biografia unui zugrav din prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, in *Annales Universitatis Apulensis: Series Historica*, 13, 2009, p. 223–254.
- Dumitran et al. 2010 – Ana Dumitran, Elena Daniela Cucui, Elena Mihaela Pop, Saveta-Florica Pop, *Iacov Zugravul*, Alba Iulia, 2010.
- Elias et al. 2006 – Mady Elias, Charlotte Chartier, Geoffroy Prévot, Hélène Garay, Colette Vignaud, *The Colour of Ochres Explained by Their Composition*, in *Materials Science and Engineering B*, 127, 2006, p. 70–80.
- Eastaugh et al. 2008 – Nicholas Eastaugh, Valentine Walsh, Tracey Chaplin, Ruth Sidall, *Pigment Compendium: Optical Microscopy of Historical Pigments*, London, 2008.
- Filip et al. 2023a – Dumitrița Daniela Filip, Cristina Carșote, Elena Badea, *New Insights into the Transfer and Reception of Russian Icons in Transylvania Based on the Interdisciplinary Research of the RICONTRANS Project: A Conservation-Restoration Perspective*, in Ana Dumitran, Dumitrița Daniela Filip (eds), *Russian Icons from Transylvania*, Cluj-Napoca, Alba Iulia, 2023, p. 45–88.

Local Raw Material Sources in the Colour Palette of the Transylvanian Icon Painters

- Filip et al. 2023b – Dumitrița Daniela Filip, Cristina Carșote, Zizi Ileana Baltă, Paul Scrobotă, Elena Badea, *Material Matter and Icon: Materials and 18th Century Icon Painting Technique in Transylvania*, in Dumitrița Daniela Filip (ed.), *Material Matter and Icon: Materials and 18th Century Icon Painting Technique in Transylvania*, Alba Iulia, Cluj-Napoca, 2003, p. 11–94.
- Ghenadie of Râmnic 1891 – Ghenadie of Râmnic, *Iconografia – arta de a zugrăvi templele și icoanele bisericesti. Manuscris cu o precuwantare*, Bucharest, 1891.
- Jakó, Antal 1944 – Zsigmond Jakó, Valentiny Antal, *A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára*, Cluj, 1944.
- Maghiar, Olteanu 1970 – Nicolae Maghiar, Ștefan Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, Bucharest, 1970.
- Marcu Istrate 2018 – Daniela Marcu Istrate, *Biserica Reformată Aiud. Raport de cercetare arheologică. Campania 2018*, The Archive of the Museum of History Aiud, Aiud-Bucharest, 2018–2019, ms.
- Mihalcu 1996 – Mihail Mihalcu, *Fața nevăzută a formei și culorii. Enciclopedia indeletnicirilor tehnico-artistice populare vechi românești de la A la Z*, Bucharest, 1996.
- Mitrea et al. 2008 – Vasile Mitrea, Virgil Pop, Ioana Rus, Szabó Bálint, *Ansamblul arhitectural Cetatea Aiudului*, Cluj-Napoca, 2008.
- Săndulescu-Verna 2000 – Constantin Săndulescu-Verna, *Materiale și tehnica picturii*, Timișoara, 2000.
- Scrobotă 2022 – Vasile Paul Scrobotă, *Biserică, fortificație, habitat, arheologia așezării de la Aiud*, PhD thesis, Vasile Pârvan Institute of Archaeology Bucharest, 2022.
- Thompson Jr 2006 – Daniel V. Thompson Jr, *Materiale și tehnici de pictură în Evul Mediu*, Bucharest, 2006.
- Winter 1983 – John Winter, *The Characterization of Pigments Based on Carbon*, in *Studies in Conservation*, 28, 1983, 2, p. 49–66.

Fig. 1. Some of the icons included in this study, painted by Grigore Ranite, Iacov, Gheorghe son of Iacov, Ivan, and Stan from Rășinari

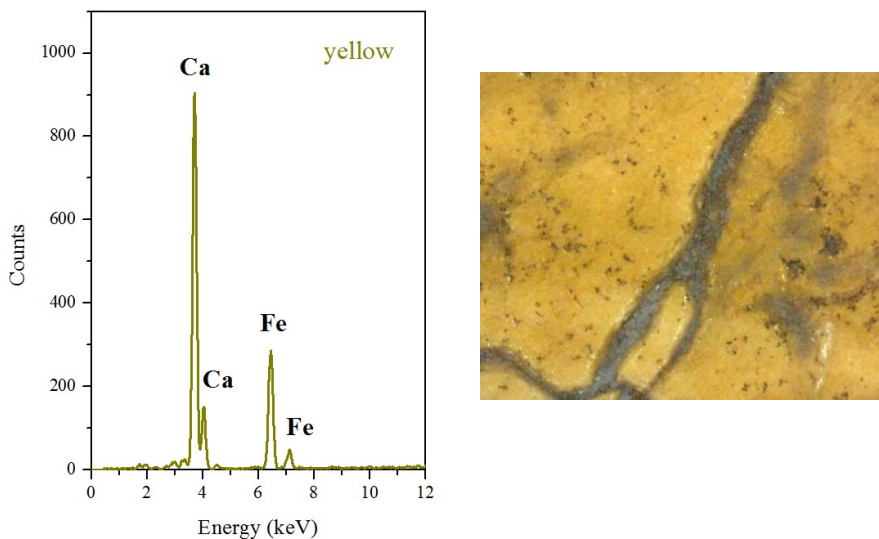

Fig. 2. XRF spectrum of the yellow colour and its microscopic image (icon *Mother of God with Child*, Silivaș, Iacov from Rășinari, 1745–1755)

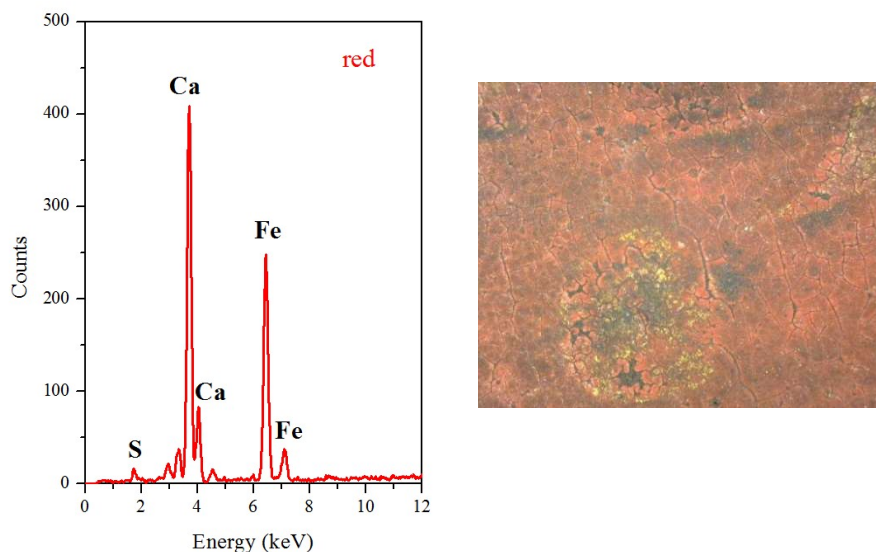

Fig. 3. XRF spectrum of the red colour and its microscopic image – icon *St Nicholas*, Zlatna, anonymous master (attributed to Popa Matei and Toader Sulut, eighteenth century)

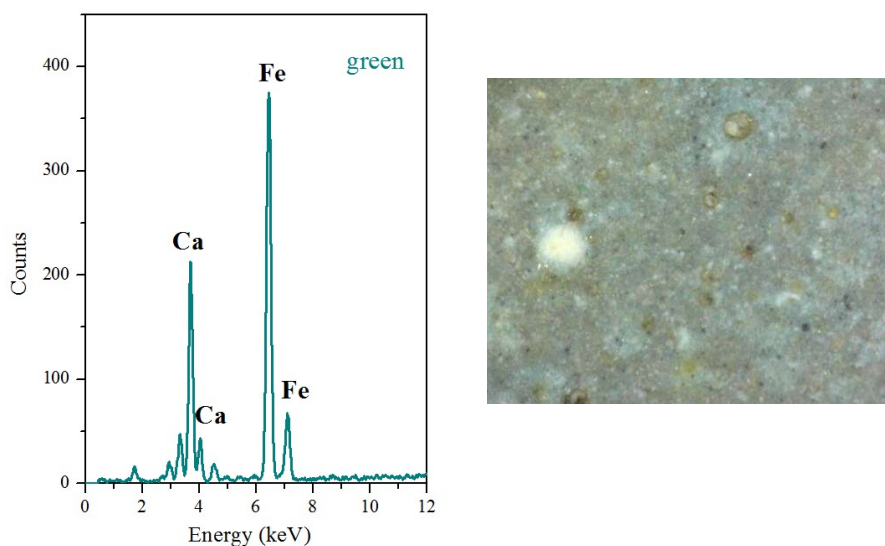

Fig. 4. XRF spectrum of the green colour and its microscopic image (icon *St Michael*, Sălcia de Sus, Ivan from Rășinari, 1730–1750)

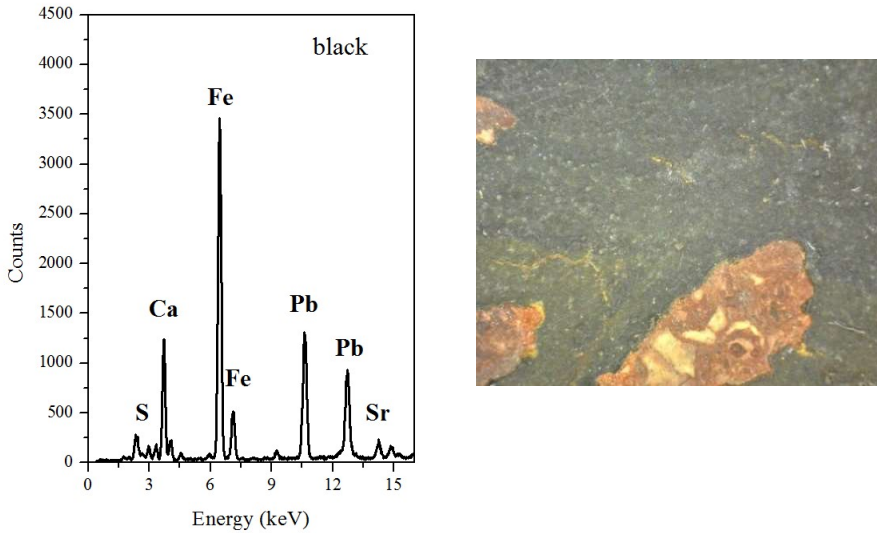

Fig. 5. XRF spectrum of the black colour and its microscopic image (icon *The Mamvri Supper*, Berghin, Gheorghe son of Iacov, 1790–1800)

Fig. 6. Veins of iron compounds and ochre (above the red marked line)

Fig. 7. Ferruginous colored rocks and earths, iron-bearing lumps dicovered during the field research in the neighbouring regions of Aiud towards Trascău Mountains

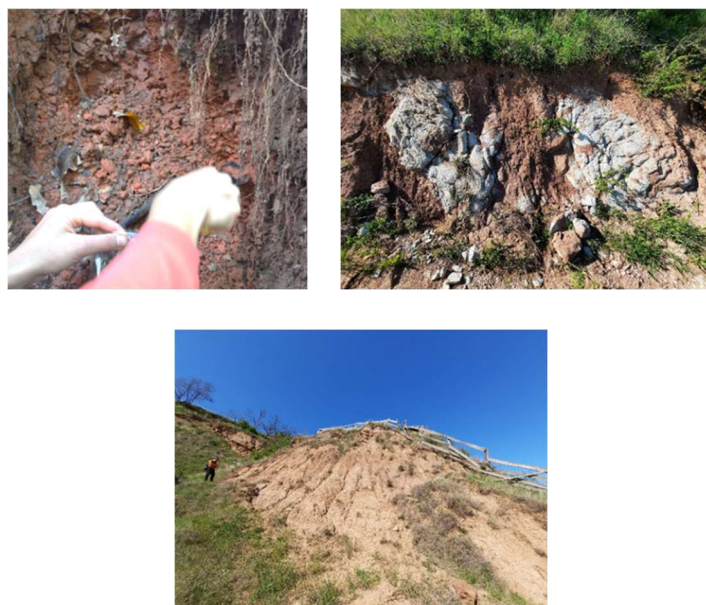

Fig. 8. Red- and brown-coloured earth/clay deposited as little hills, located near Sebeş and Pâclişa – Părăul lui Mihai (Alba County)

Fig. 9. Green earth deposits found near the Cicău, Rachiş and Lopadea Valleys

Fig. 10. Limonite from Rimetea (Alba County), hematite from Poșaga (Alba County), goethite from Runc-Ocoliș (Alba County) and magnetite from Dognecea (Banat); mineral collection of the Museum of Natural Science, Aiud

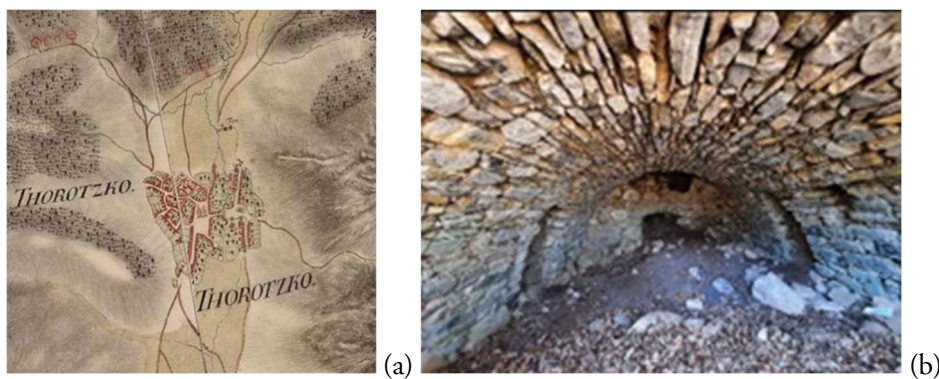

Fig. 11. (a) Detail from the First Habsburg Survey Map showing the mines in Rimetea, Großfürstentum Siebenbürgen (1769–1773) – First Military Survey: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-transylvania>; (b) entrance to an iron mine, Rimetea (Alba County)

Fig. 12. Medieval level with yellow clay loops, evidence of burning, iron slag and blooms, discovered during the archaeological excavation from 2018, west from the belltower of the main church from Aiud (Apud Marcu Istrate 2018, fig. 56)

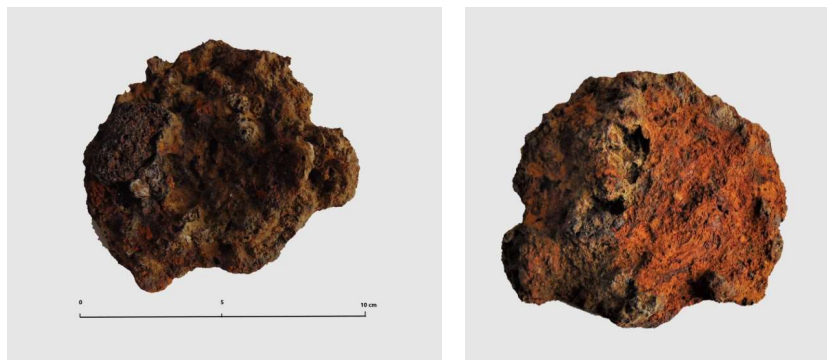

Fig. 13. Iron blooms associated/linked with the layer of burn containing ceramic fragments date in the tenth-twelfth centuries (Apud Scrobotă 2022, p. 311, fig. 302)

Fig. 14. Hearth (Cx6) discovered in 2023, north of Bethlen Gábor Castle. At the base of the eastern profile, brownish-red iron blooms can be observed

Fig. 15. The Blacksmith/ Locksmith Tower from the Citadel of Aiud

(a)

(b)

Fig. 16. (a) Iron-bearing rock with magnetite, highly magnetic; (b) the place where it was discovered during field research – a hill in Colțești–Rimetea (Alba County)

Fig. 17. Iron-bearing water – the source of bog iron formation. Bog iron found in Rachiş Valley

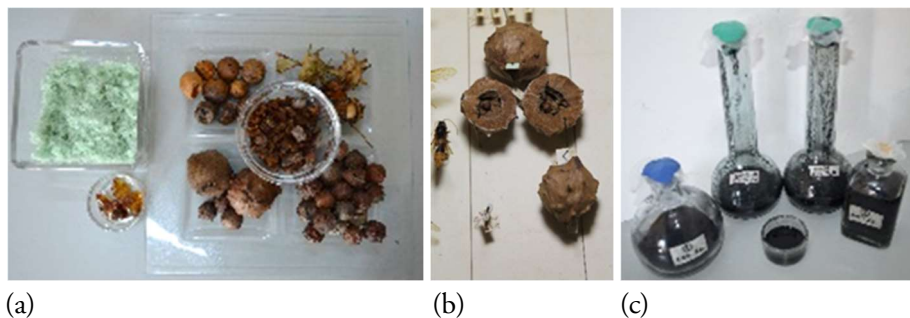

Fig. 18. (a) Iron gall ink ingredients, (b) oak galls and gall wasps from the collection of the Museum of Natural Science Aiud, and (c) the final product – the ink

Fig. 19. Details from the grinding, straining and filtering process

Fig. 20. The preparation of green earth pigment using levigation

Fig. 21. Examples of earth pigments that only needed grinding before use

Fig. 22. Reconstruction of the painting technique using handmade iron-based pigments and iron gall ink

(a)

(b)

Fig. 23. Details with proplasma and carnation (flesh tones) made following (a) the first recipe; (b) the second recipe to which green earth was added

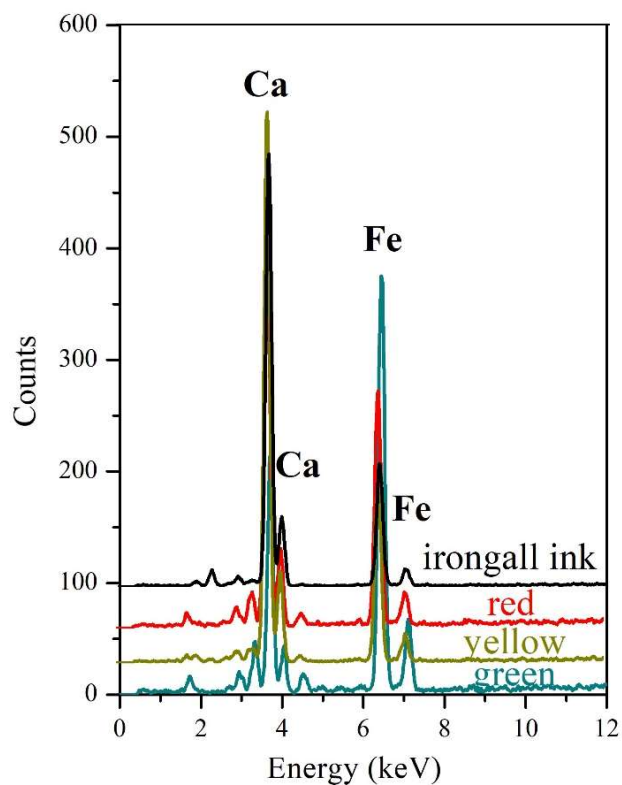

Fig. 24. XRF spectra of green, red, yellow pigments and iron gall ink

Fig. 25. Red iron oxide: left side – synthetic; right side – mineral oxide from local sources

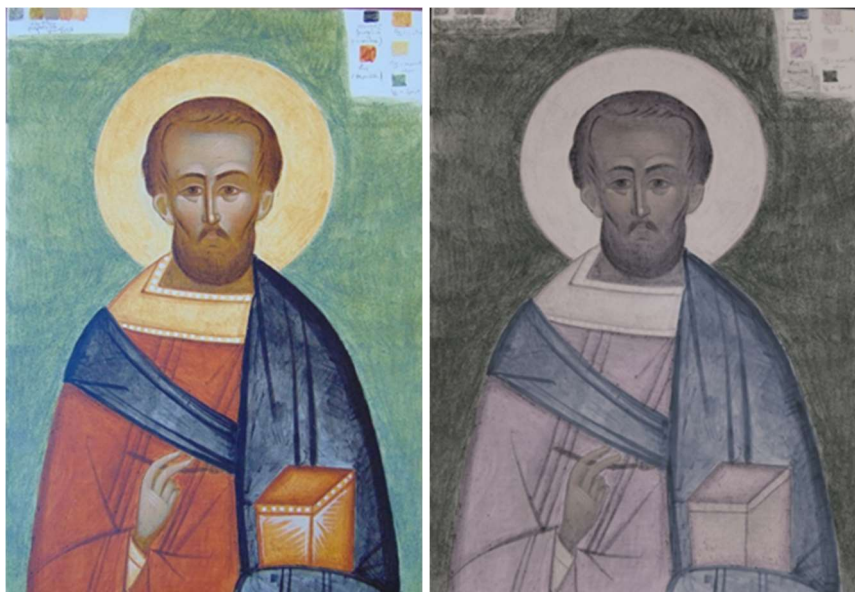

Fig. 26. Technical photography images of the experimental icon in the visible light range (VIS) and the corresponding one with a polarized filter (POL) and halogen lamps (2 x 400W). Images of the green earth, red ochre, yellow ochre and iron gall ink from the pigment checker (POL) were used for comparison and for checking the areas where each of these pigments, also identified by XRF, were employed for painting the icon

Fig. 27. Ultraviolet reflected (UVR), infrared reflected (IRR) and infrared fluorescence (IRF) images of the icon. In the IRR image, the technical details of the preparatory drawing are visible

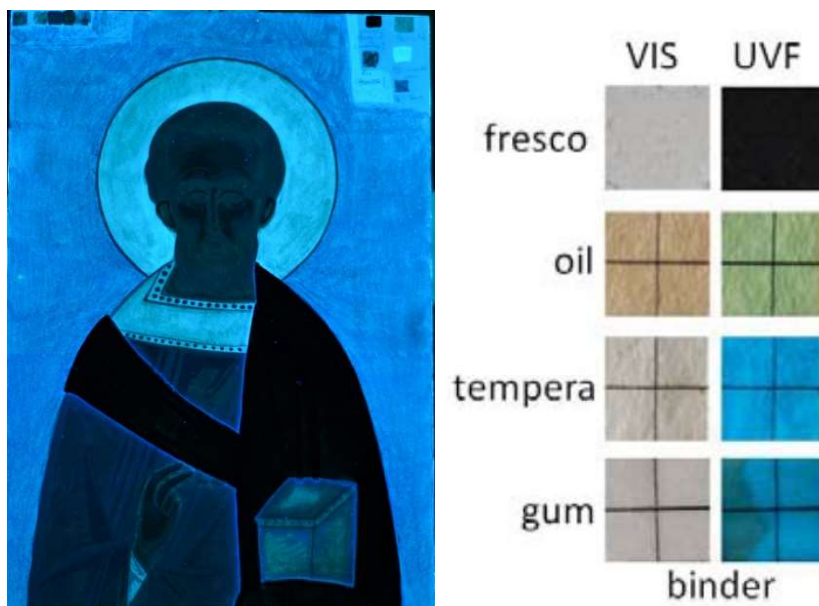

Fig. 28. Ultraviolet fluorescence (UVF) image of the icon with VIS and UVF images of the most commonly used binders in paintings: fresco, egg tempera, oil and gum (Consentino 2015) illustrating that the binders dominate the UVF images of the pigments (especially for green earth and yellow ochre) mixed with one of the two aqueous binders: egg tempera and gum. In the UVF image of the icon, the egg tempera binder is responsible for the intense blue-whitish fluorescence, while the iron gall ink shows no fluorescence, regardless of the binder

„ALT-MÜHLBACH”: LINOGRAVURI DE MICHAEL ACKER (1889-1971) ÎNFĂȚIȘÂND SEBEȘUL VECHI

Călin ANGHEL*

“Alt-Mühlbach”: Linocuts by Michael Acker (1889–1971) Depicting Old Sebeș

Abstract. “*Alt-Mühlbach*” is the name Michael Acker, a teacher at the Evangelical Gymnasium in Sebeș, gave to a series of eight linocuts he created which depict buildings and architectural complexes of particular significance to the history of the city. They are grouped in two sets of four kept in two separate folders, the first covers of which are decorated with various versions of the city’s coat of arms, drawing on eighteenth-century stone representations. The first set, “*Alt-Mühlbach I*”, contains linocuts depicting the Evangelical Church Complex, Zápolya House, the Tailors’ Tower and the Octagonal Tower, while the second set, “*Alt-Mühlbach II*”, contains representations of the Shoemakers’ Tower, the Semicircular Tower and the entrance to Sachsgasse and Petrigasse. These works are of artistic as well as documentary value as they capture realities that have since changed.

Keywords: *graphics, Transylvania, Saxons, Evangelical Church in Sebeș, towers, Sebeș city fortifications.*

Cuvinte-cheie: *grafică, Transilvania, sași, biserica evanghelică din Sebeș, turnuri, fortificația orașului Sebeș.*

Introducere

Gimnaziile sașilor ardeleni au fost, timp de secole, școli de mare prestigiu, contribuind într-o bună măsură la creșterea nivelului de educație în rândul populației transilvănene, mai ales a celei săsești, dar nu numai, numeroși copii de români și de maghiari urmându-le cursurile. Reputația acestor școli confesionale, care funcționau pe lângă Biserica Evanghelică¹, se datora, în primul rând, rezultatelor deosebite la învățătură obținute de elevi care, mulți dintre ei, după absolvire, urmau studii superioare la universități din țară și din străinătate, cel mai adesea din spațiul german.

Aceste performanțe se datorau în mare măsură corpului profesoral, deosebit de valoros, majoritatea cadrelor didactice care predau, spre exemplu, la gimnaziul din Sebeș, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, având studii la universități germane sau austriece. De asemenea, notabile erau și activitățile extrașcolare pe care profesorii le desfășurau, între care foarte importantă era cercetarea științifică. Rezultatele acesteia deveneau accesibile publicului printr-o publicație anuală editată de gimnaziu, *Programm des vierklassigen evangelischen Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Elementar –*

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: calin.anghel@uab.ro.

¹ König 2001, p. 99.

Volksschule in Mühlbach [Programul Gimnaziului Evanghelic A. B. din Sebeș], care a apărut, cu mici întreruperi, de la jumătatea secolului al XIX-lea până la începutul celui de-al Doilea Război Mondial².

Astfel, încă de la transformarea vechii școli superioare din Sebeș în *Untergymnasium mit einer kombinierten Unter-Realschule* [Gimnaziu Inferior, în combinație cu o școală reală inferioară], schimbare produsă în contextul reformei învățământului din Imperiul Habsburgic, inițiată în anul 1849³, generații succesive de profesori s-au remarcat atât la catedră, cât și în cercetarea științifică, dintre aceștia putându-se aminti: Michael Gestalter (1801-1883)⁴, David Krasser (1821-1898), Friedrich Müller (1828-1915), Ferdinand Baumann (1840-1911)⁵, Friedrich Reuschel (1853-1888) și Theobald Streitfeld (1902-1985)⁶, cu importante contribuții la cunoașterea istoriei locale sau chiar a celei naționale, cum ar fi cazul preotului și istoricului de artă Victor Roth (1874-1939), și el cadru didactic al aceleiași instituții de învățământ.

Acestora li se adaugă profesorii care s-au remarcat și în domeniul artelor plastice, dintre care, cei mai mulți, predau la clasă desenul și caligrafia, putându-se aminti: Hermann Meuselbach (1858-1924)⁷, Norbert Thomă (1887-1977)⁸ și Karl Brandsch (1900-1978)⁹. De altfel, desenul era o disciplină importantă în învățământul vremii, în condițiile în care mulți dintre elevi se orientau spre meserii practice. Astfel se explică și eforturile depuse de direcțiunea gimnaziului de a angaja artiști talentați și cu notorietate în comunitatea sașilor transilvăneni¹⁰.

Din generația celor din urmă a făcut parte și Michael Acker (1889-1971), profesor la Gimnaziul Evanghelic și, după 1948, cadru didactic la secția germană a liceului din Sebeș și care, spre sfârșitul vieții, s-a remarcat și prin publicarea unor articole de istorie locală în revistele *Apulum* și

² Apărută în anul 1856, publicația conținea, pe lângă o cronică a anului școlar încheiat, mai ales până la Primul Război Mondial, și câte un studiu științific sau chiar mai multe, semnate de cadre didactice ale gimnaziului. În primii ani războiului, i s-a schimbat numele în *Jahresbericht des vierklassigen evangelischen Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen siebenklassigen Volksschule in Szászsebes (Mühlbach)*, iar din 1926 s-a numit *Anuarul Gimnaziului Evanghelic C.A. Sebeș / Bericht des ev. Gymnasiums A.B. Mühlbach*.

³ Gaiu, Duda 2015, p. 14.

⁴ Pentru viața și activitatea lui, vezi Anghel 2013, p. 394.

⁵ Detalii despre viața și activitatea sa științifică, la Anghel 2004, p. 125-130.

⁶ Biografia și activitatea științifică, la Rother, Wollmann 2011, p. 13-48. Vezi și Dan, Dan 2002, p. 187-189.

⁷ Pentru viața și opera sa artistică, vezi Fleșer 1982, p. 529-533; Rustoiu, Totoianu 2004, p. 9-11; Anghel 2020, p. 521-559.

⁸ Detalii despre viața și opera sa, la Gaiu, Duda 2015; vezi și Rustoiu, Totoianu 2004, p. 13.

⁹ Brandsch 2000; Rustoiu, Totoianu 2004, p. 18-20.

¹⁰ Gaiu, Duda 2015, p. 14.

„Alt-Mühlbach”: linogravuri de Michael Acker (1889-1971) înfățișând Sebeșul

*Forschungen zur Volks- und Landeskunde*¹¹. În timpul liber, Michael Acker se dedica și artelor plastice, dovedindu-se un talentat desenator, în lucrările sale de grafică în tuș ilustrând peisaje urbane, ansambluri arhitecturale și clădiri-monument reprezentative pentru istoria Sebeșului.

Biografia

Deși a trăit până la începutul anilor '70 ai secolului trecut, paradoxal, biografia lui Michael Acker este doar parțial cunoscută, cele mai consistente informații despre viața și activitatea sa provenind din necrologul publicat în revista *Apulum*, în anul 1973, de fostul său coleg, profesorul de istorie Theobald Streitfeld¹².

Michael Acker s-a născut la 24 decembrie 1889, la Călnic, într-o familie originară din Miercurea Sibiului (Reussmarkt). Școala primară a urmat-o la Sebeș, în cadrul Gimnaziului Evanghelic din localitate, iar studiile liceale la Sibiu¹³. Au urmat cele universitare, la facultăți din Marburg pe Lahn, Leipzig, Viena, Berlin și Budapesta, devenind licențiat în geografie și științele naturii¹⁴.

Și-a început cariera didactică la 1 aprilie 1915¹⁵, însă primele informații referitoare la școala în care activa datează doar din 1920, când Michael Acker era profesor la Gimnaziul Evanghelic din Sebeș. În acel an a mai fost menționat o dată în calitate de cadru didactic, de data aceasta într-un anunț pe care l-a dat în presă, prin care căuta o menajeră care să-i îngrijească locuința din Sebeș situată pe Henninggasse¹⁶. Cel mai probabil, în cursul aceluia an sau poate puțin mai devreme, Michael Acker a devenit profesor la gimnaziul din localitate, unde s-a și stabilit în aceeași perioadă. S-a integrat rapid în viața mondenă a orașului, în anul 1922 figurând ca membru al clubului alpin-turistic Siebenbürgische Karpatenverein (SKV)¹⁷. De altfel, era o modă ca elitele intelectuale ale orașului să facă parte din astfel de cluburi sau de societăți care, prin activitățile conexe pe care le desfășurau, își doreau să contribuie la ridicarea nivelului de educație al locuitorilor. Cu toate că numele său este menționat cu regularitate în anuarul clubului, *Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpatenvereins*, și în anii care au urmat¹⁸, nu există și alte informații privind activitatea sa în cadrul acestuia.

¹¹ Streitfeld 1973, p. 893-894.

¹² *Ibidem*.

¹³ Streitfeld 1973, p. 893; Rustoiu, Totoianu 2004, p. 14; Rother, Wollmann 2011, p. 359.

¹⁴ Rustoiu, Totoianu 2004, p. 14.

¹⁵ *Kirchliche Blätter*, 29, 17 iulie 1920, p. 131.

¹⁶ *Landwirtschaftliche Blätter*, 24, 13 iunie 1920, p. 190.

¹⁷ *Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpatenvereins*, XXXV, 1922, p. 78. Pentru detalii privind activitatea SKV, vezi Heltmann, Roth 1990.

¹⁸ *Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpatenvereins*, XXXVI, 1923, p. 94.

Michael Acker a fost un bun profesor, un adevărat pedagog care știa să-și facă orele și lecțiile predate deosebit de atractive, după cum rezultă din mărturiile celor care l-au cunoscut¹⁹. În anul școlar 1921/22, norma sa didactică cuprindea următoarele discipline: Limba română, Istoria naturală, Mineralogie²⁰, Cunoștințe despre viață²¹, Geografie și Igienă²². Cinci ani mai târziu preda: Geografie, Științele naturii și Chimie²³, iar din 1927/28 a preluat și desenul de la fostul său coleg, Norbert Thomă²⁴, care se transferase la gimnaziul din Bistrița, localitatea sa natală²⁵. Preluarea acestei discipline demonstrează faptul că îi erau recunoscute și apreciate abilitățile artistice pe care le exersa mereu, immortalizând în desen chipurile interlocutorilor și în tuș peisaje urbane din localitate. Ulterior, în contextul creșterii numărului de ore din normele didactice, profesorului Acker i-au fost încredințate și alte discipline, precum Religie, Igienă și Educație morală²⁶.

În anii '30, Michael Acker se bucura de o imagine deosebit de favorabilă în cadrul corpului didactic al Gimnaziului Evanghelic din Sebeș, dovadă în acest sens stând un eveniment petrecut pe parcursul anului școlar 1934/35, când, în contextul unei epidemii de gripă, l-a înlocuit la conducerea școlii pe directorul acesteia, dr. Ernst Irtel, aflat în concediu medical între 15 aprilie și 15 octombrie²⁷. Această suplinire anunța ceea ce urma să se întâmple câțiva ani mai târziu, când, în 1938, Michael Acker a devenit directorul instituției²⁸.

La scurt timp după ce a ocupat cea mai înaltă funcție în ierarhia gimnaziului, implicarea sa în treburile școlii se putea observa și în cazul anuarului instituției, prima copertă a acestuia fiind ilustrată cu o lucrare de grafică, creație proprie, în care a fost redată o parte a Pieței Mari, având în fundal hala breslelor și ansamblul bisericii evanghelice²⁹.

Mandatul său în fruntea Gimnaziului Evanghelic din Sebeș a continuat și în primii ani ai celui de-al Doilea Război Mondial, iar după desființarea instituției de învățământ de către regimul comunist în anul 1948, Michael Acker și-a continuat activitatea didactică în cadrul secției germane a liceului mixt nou-înființat.

¹⁹ Streitfeld 1973, p. 893; Rother, Wollmann 2011, p. 359.

²⁰ Gesteinskunde.

²¹ Lebenskunde.

²² *Jahresbericht* 1922, p. 3.

²³ *Anuarul* 1927, p. 3.

²⁴ *Anuarul* 1928, p. 3.

²⁵ Gaiu, Duda 2015, p. 15.

²⁶ *Anuarul* 1932, p. 3; Rustoiu, Totoianu 2004, p. 14.

²⁷ *Anuarul* 1935, p. 14.

²⁸ *Anuarul* 1939, p. 1.

²⁹ *Ibidem*, coperta.

„Alt-Mühlbach”: linogravuri de Michael Acker (1889-1971) înfățișând Sebeșul

La bătrânețe a publicat câteva articole de istorie locală: *Franz Binder, călător și colecționar etnografic*, în *Apulum*, III, 1961, p. 302-304; *Vechile spălătorii de aur din jurul Sebeșului*, în *Apulum*, V, 1965, p. 647-658; *Rîpa Roșie*, în *Apulum*, V, 1965, p. 659; *Die übernamen sächsischen Einwohner von Kelling*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 13/2, 1970, p. 95-101; *Despre trecutul farmaciilor din Sebeș și despre farmaciștii sebeșeni din trecut*, în *Apulum*, VIII, 1970, p. 271-281. A murit la 29 decembrie 1971, la Sebeș³⁰.

Creția artistică

Preocupările artistice, dar și opera sa, sunt mai puțin cunoscute. O posibilă explicație ar fi specificul temelor abordate, constând în peisaje urbane și monumente istorice, dar și tehnica, desenul în tuș și linogravura, care nu puteau avea ca rezultat altceva decât lucrări fără o cromatică atractivă, ambele fiind pe placul unui public mai degrabă restrâns și cu gusturi artistice bine definite. Din opera sa artistică, sunt cunoscute până în prezent 15 lucrări: un desen în tuș și 14 linogravuri.

Fig. 1. *Petrigasse* / b-dul Lucian Blaga – tuș pe carton

Prima dintre acestea este o lucrare de grafică, tuș pe carton, în care autorul a surprins o parte a *Petrigasse*, actualul bulevard Lucian Blaga, care traversează prin partea de sud centrul istoric al Sebeșului. Lucrarea, semnată în colțul din dreapta-jos „M. Acker”, este nedată și face parte dintr-o colecție

³⁰ Streitfeld 1973, p. 893-894; Rother, Wollmann 2011, p. 359.

particulară. Compoziția redă un front stradal compact, specific arhitecturii urbane săsești (fig. 1), iar peste drum sunt vizibile două case adosate zidului sudic al fortificației bisericii evanghelice, demolate la sfârșitul anilor '60 ai secolului trecut la propunerea Direcției Monumentelor Istorice. Lucrarea abundă în detalii, ornamentele fațadelor fiind redată cu mult realism. Aspectul monoton și static, specific unui peisaj urban nepopulat cu personaje, este animat de liniile fluide cu care au fost reprezentați norii și de cele cu care a fost redată vegetația luxuriantă ce coboară pe porțiunea de zid din prelungirea fațadei primei case din frontul stradal nordic.

Fig. 2. Ansamblul bisericii evanghelice – linogravură (*Anuarul* 1939)

O altă lucrare, o linogravură de data acesta, a fost pomenită mai sus. Este vorba de cea cu care a fost ilustrată prima copertă a anuarului gimnaziului în anii 1939 și 1940. Spre deosebire de desenul în tuș, prezentat anterior, în această lucrare cele redată sunt tratate mai schematic (fig. 2). Nu mai abundă în detalii, însă desenul corect executat, compoziția bine încheată, sunt suficiente pentru a rezulta o lucrare plăcută. În ceea ce privește datarea, în acest caz lucrurile sunt ceva mai clare, fiind executată cândva până în anul 1939. La acea dată, Piața Mare era pavată cu piatră de râu și nu se amenajase parcul existent și în prezent pe întregul areal al acesteia. De asemenea, în

„Alt-Mühlbach”: linogravuri de Michael Acker (1889-1971) înfățișând Sebeșul prelungirea spre nord a halei breslelor, se afla o clădire care a fost demolată la restaurarea ansamblului bisericii evanghelice din perioada 1961-1964³¹.

„Alt-Mühlbach”

„Alt-Mühlbach” sau „Sebeșul vechi” este denumirea pe care Michael Acker a dat-o unui ciclu de linogravuri în care a redat ansambluri arhitecturale, sau doar clădiri, importante și reprezentative pentru trecutul orașului Sebeș. Este vorba de două serii de astfel de lucrări, grupate câte patru în câte o mapă, fiecare având decorată prima copertă, în aceeași tehnică, cu variante diferite ale stemei orașului, datând din secolul al XVIII-lea. Aceste mape, conținând linogravurile semnate olograf, erau oferite de autor drept cadou prietenilor, colegilor sau cunoscuților cu prilejul unor evenimente importante din viața acestora: zile de naștere, căsătorie, botez sau cu diferite alte ocazii.

Recent, Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș a intrat în posesia a două astfel de seturi de linogravuri, cu tot cu mape, ambele fiind donate, unul de Roland-Hans Kentsch, din Cluj-Napoca, în anul 2016, iar celălalt de Volker Wollmann, din Obrigheim, în 2023.

„Alt-Mühlbach I”

Primul set reunea, în mod normal, patru lucrări în care sunt redat ansambluri și clădiri-monument din Sebeș: ansamblul bisericii parohiale evanghelice, turnul octogonal, în spatele căruia se distinge și Mănăstirea Franciscană (fostă dominicană), Casa Zápolya și Turnul Croitorilor sau al Studentului. Setul ajuns în patrimoniul muzeului are însă o lucrare în plus, o variantă mult mai reușită a celei în care este redat turnul octogonal și ansamblul monastic.

Lucrările sunt păstrate într-o mapă pe a cărei primă copertă este redată o stemă a orașului (**fig. 3**) inspirată dintr-o reprezentare în piatră a acesteia, datând din anul 1765, și care, în prezent, se păstrează la muzeul din localitate, provenind, cel mai probabil, de pe fațada vechiului sediu al primăriei, demolat parțial în anul 1880 (**fig. 4**). În partea superioară a scutului stemei, pe care este redat leul rampant încoronat, se află înscrisul „Alt-Mühlbach I” (**fig. 5**), iar în partea inferioară a chenarului care mărginește compoziția este scris cu alb „4 Linolschnitte von M. Acker” [4 linogravuri de M. Acker].

³¹ Angelescu *et alii* 1967, p. 118.

Fig. 3. Stema de pe coperta setului „Alt-Mühlbach I”

Fig. 4. Stema oraşului Sebeş (1765)

Fig. 5. Prima copertă a mapei setului de linogravuri „Alt-Mühlbach I”

„Alt-Mühlbach”: linogravuri de Michael Acker (1889-1971) înfățișând Sebeșul

În lucrarea ce are ca temă ansamblul bisericii parohiale evanghelice (fig. 6), compoziția reunește o parte dintre elementele acestuia. Au fost redat corul gotic, văzut dinspre sud-est și partea superioară a turnului-clopotniță, mai precis nivelul cu cadranele ceasului. Corpul bazilical al bisericii este mascat de Casa Clopotarului, clădire redată în plan apropiat, pe fațada căreia se distinge și stema din piatră, datând din 1716, care i-a servit ca sursă de inspirație pentru reprezentarea de pe coperta mapei celui de-al doilea set. În prelungirea acestui plan, a redat și o parte a halei breslelor, mai precis colțul sud-estic al acesteia. Modenatura fațadelor corului și decorul sculptural vizibil în partea superioară a contraforților, sunt redat schematizat, iar țiglele învelitorilor sunt sugerate prin linii albe, scurte și ascuțite, dispuse oblic pe un fundal negru. Umbrele de pe fațadele sudice ale clădirilor ansamblului sunt sugerate într-o manieră asemănătoare, „tușele” fiind, în acest caz, rotunde.

Linogravura poartă semnătura olografă a autorului, „M. Acker”, în colțul din dreapta-jos al chenarului ce încadrează compoziția, iar în dreptul celui din stânga, titlul acesteia: „Evang(elische) Kirche” [Biserica evanghelică]³².

Fig. 6. Ansamblul bisericii evanghelice din Sebeș văzut dinspre sud-est

³² Îi mulțumesc și pe această cale lui Volker Wollmann pentru transliterarea și traducerea titlurilor lucrărilor din ambele seturi.

Într-o altă lucrare a surprins Casa Zápolya, clădire care, în prezent, adăpostește Muzeul Municipal „Ioan Raică” Sebeș (fig. 7). Este vorba de unul dintre cele mai importante monumente ale orașului, a cărui primă fază de construcție datează din secolul al XV-lea și care a găzduit ocazional lucrările unor Diete ale Transilvaniei. În această clădire și-a stabilit reședința Ioan Zápolya, rege al Ungariei, care, de altfel, a și murit acolo în anul 1540³³. A surprins aspectul pe care edificiul îl avea înainte de restaurarea din 1962-1964, când în fațada principală, sudică, în afara portalului amplasat în ax, existau încă patru deschideri de acces, urme ale unor vechi vitrine de prăvălii. Liniile care ritmează fațada sunt precis redată, iar țiglele învelitorii sunt reprezentate în aceeași manieră ca la biserica evanghelică, dar sub forma unor linii albe, groase, dispuse paralel unele față de altele, pe un fundal negru. În prelungirea spre stânga a fațadei, a redat portalul care marchează accesul pe Sachsgasse, actuala stradă I. L. Caragiale, și casa la al cărei parter a funcționat farmacia lui Oscar Alesi, „La Primărie”, înființată în anul 1923³⁴. Linogravura a fost semnată cu creionul, în colțul din dreapta-jos, „M. Acker”, iar în stânga autorul a precizat și titlul acesteia „Das Zápolya-Haus” [Casa Zápolya].

Fig. 7. Casa Zápolya

³³ Detalii despre istoricul și arhitectura Casei Zápolya, vezi la Anghel 2003, p. 199-210.

³⁴ Acker 1971, p. 279.

O altă sursă de inspirație pentru Michael Acker a fost fortificația orașului, mai precis elemente din alcătuirea acesteia, turnuri și porțiuni de cortine. Într-una dintre lucrări a surprins turnul octogonal, datând din anul 1615³⁵, și porțiunea de zid din vecinătatea acestuia (fig. 8). Situat în colțul de nord-est al incintei, turnul se află la mică distanță de ansamblul Mănăstirii Franciscane (fostă dominicană), pe care l-a și redat în plan îndepărtat. Imaginea a fost surprinsă cândva înainte de restaurarea fortificației orașului Sebeș din anul 1965, când parapetul zidului și partea superioară a turnurilor au fost refăcute³⁶. Zidului îi lipsea parțial parapetul, iar turnului atât șarpanta, cât și învelitoarea. În curtea din vecinătatea cortinei, adosată acesteia, era amenajată o anexă acoperită cu o învelitoare de țigle într-o singură apă. Gardul curții se distinge cu greutate, fiind umbrat, iar în plan apropiat vegetația a fost redată cu alb. Din ansamblul monastic, este vizibilă o parte a claustrului, în timp ce din biserică se observă doar absida și, parțial, învelitoarea și turnul. Lucrarea este semnată „M. Acker”, în colțul din dreapta-jos, iar înaintea semnăturii, autorul a notat titlul acesteia: „Kath(olische) Kirche und alter Befestigungsturm” [Biserica catolică și vechiul turn al fortificației].

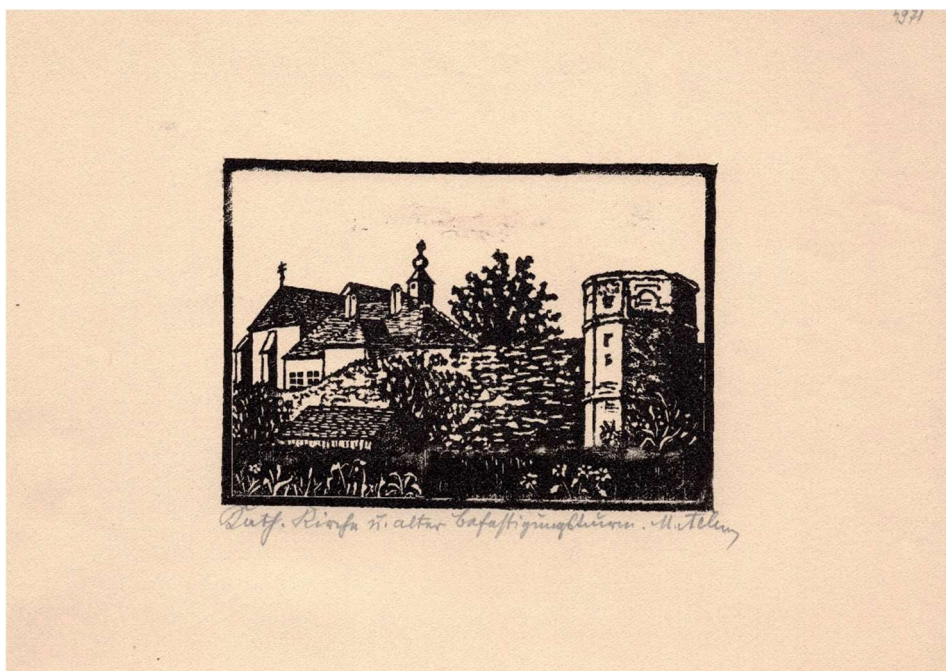

Fig. 8. Turnul octogonal și ansamblul mănăstirii franciscane

³⁵ Salontai 2022, p. 124.

³⁶ *Ibidem*, p. 130.

După cum aminteam, această lucrare are și o variantă de dimensiuni ceva mai mari și superioară din punct de vedere calitativ (**fig. 9**). Compoziția acesteia nu este diferită, autorul surprinzând scena din același unghi și, cel mai probabil, în aceeași perioadă. A rezultat o imagine mai luminoasă și mai puțin statică decât cealaltă. Acolo unde cădea lumina, spre exemplu pe învelitoarea și pe zidurile absidei și claustrului, au dispărut orice detalii, părțile respective rămânând albe. Zonele aflate în penumbră au devenit și ele mai luminoase, efectul fiind sugerat cu ajutorul unor linii paralele dispuse orizontal. Într-o manieră asemănătoare a fost reprezentată și învelitoarea anexei adosate zidului de incintă. Gardul curții este, la rândul lui, foarte vizibil, iar în prim-plan, în colțul din stânga al compoziției sunt redată, stivuite, lemne de foc tăiate. Sub imagine, înaintea semnăturii, autorul a notat următoarele: „Orig(inal) Linoschnitt – Alter Befestigungsturm u. Dominikanerkloster” [Linogravură originală – vechi turn al fortificației și mănăstirea dominicană].

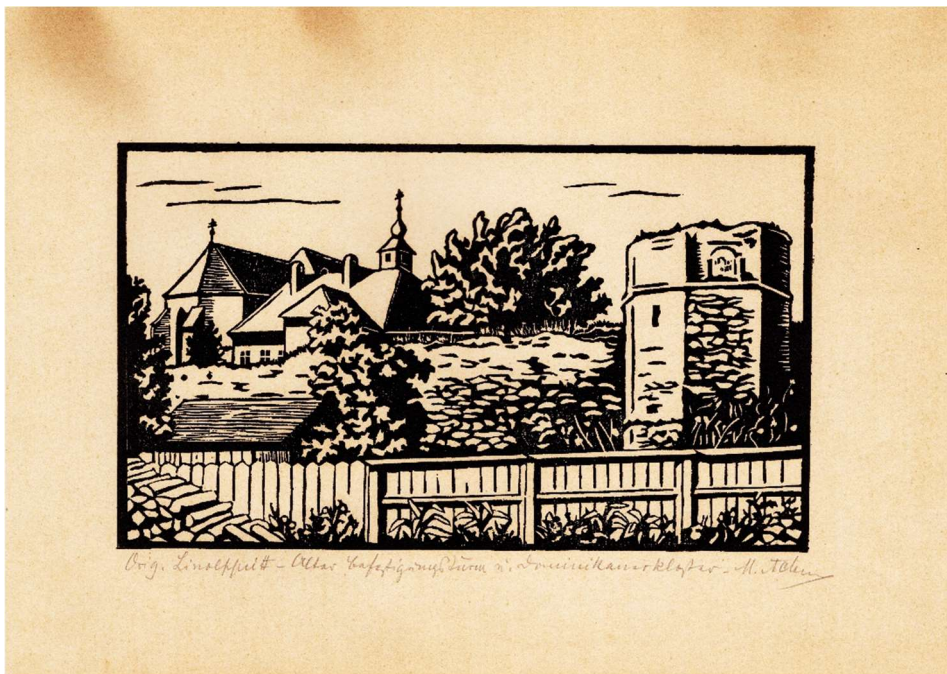

Fig. 9. Turnul octogonal și ansamblul mănăstirii franciscane – variantă

Cel mai probabil, ambele imagini au fost surprinse cândva în perioada interbelică sau au avut ca sursă de inspirație o fotografie realizată de Viktor Carl Cloos (1890-1968)³⁷ în anii dintre cele două războaie mondiale. O imagine a acestui fotograf, luată dintr-un unghi ușor diferit, dezvăluie aspectul

³⁷ Detalii despre viața și activitatea lui Viktor Carl Cloos, vezi la Totoianu 2015, p. 31-34.

„Alt-Mühlbach”: linogravuri de Michael Acker (1889-1971) înfățișând Sebeșul

zonei în acea perioadă (**fig. 10**). Se recunosc cu ușurință toate detaliile redată în cele două linogravuri: forma pe care zidul o avea în partea superioară, anexa alipită acestuia, gardul curții gospodăriei din vecinătate și lemnele de foc. Intrigă un detaliu vizibil în toate cele trei imagini și anume o clădire de mici dimensiuni, de plan pătrat și cu o învelitoare în patru ape, situată în imediata apropiere a zidului de incintă, la interiorul acesteia, aproape adosată lui, undeva în dreptul claustrului mănăstirii. Cu toate că din punct de vedere volumetric construcția amintește de un turn, prin dimensiunile sale și mai ales prin înălțimea pe care o atinge în raport cu zidul, cel mai probabil este vorba de o anexă, demolată la restaurarea fortificației din 1965.

Fig. 10. Turnul octogonal și zidul fortificației (foto: Viktor Carl Cloos)

În cea de-a patra lucrare a acestui set de linogravuri, Michael Acker a surprins un alt element al fortificației orașului Sebeș și anume Turnul Croitorilor, cunoscut și ca „Turnul Studentului”, ale cărui niveluri inferioare datează de la sfârșitul secolului al XIV-lea, adică din prima fază de construcție a cetății³⁸. Turnul este văzut dinspre sud și are în partea stângă cortina, cu un traseu ușor curbat în acea porțiune (**fig. 11**). Imaginea a fost surprinsă înainte de restaurarea fortificației din anul 1965, din moment ce la nivelul etajului al doilea al turnului este vizibilă o ușă de acces deschisă în paramentul sudic al acestuia, la care se ajungea de pe un mic balcon sprijinit de zidul de incintă și mărginit de o mână curentă. De asemenea, gura de tragere de la nivelul al treilea al turnului era diferită de cea din prezent, având aspectul unei ferestre în arc frânt, acoperită cu un oblon. Linogravura poartă semnătura olografă a

³⁸ Anghel 1986, p. 164-165.

„Alt-Mühlbach”: linogravuri de Michael Acker (1889-1971) înfățișând Sebeșul sugerează faptul că turnul ar fi fost locuit în acea perioadă. În fața acestuia, în ambele imagini, este vizibilă o grădină cu araci.

Fig. 12. Turnul Croitorilor / Studentului – în perioada interbelică
(foto: Viktor Carl Cloos)

„Alt-Mühlbach II”

Cel de-al doilea set reunește alte patru lucrări în care sunt redată, la fel ca în cazul primului, ansambluri și clădiri-monument din Sebeș: un front stradal din Petrigasse (o variantă diferită și mult schematizată față de desenul în tuș amintit anterior), intrarea pe Sachsgasse, actuala str. I. L. Caragiale, Turnul Semirotund și Turnul Cizmarilor, o lucrare foarte reușită, în care, în plan secund, este vizibil și Turnul Semirotund.

Lucrările sunt păstrate într-o mapă pe coperta căreia este redată o stemă a orașului (fig. 13), inspirată dintr-o reprezentare în piatră a acesteia din anul 1716 (fig. 14), ce se păstrează pe fațada estică a unui fost turn al fortificației bisericii, ridicat peste o capelă datând din a doua jumătate a secolului al XIII-

lea, care a suferit transformări repetate, ca cea din 1716, când a fost pregătită pentru a adăposti Magistratul orașului, sediul acestuia de pe latura de nord a Pieței Mari, aflat într-o stare avansată de degradare, intrând în reparații. Clădirea este cunoscută drept Casa Clopotarului și face parte din ansamblul bisericii evanghelice³⁹.

Fig. 13. Stema de pe coperta setului „Alt-Mühlbach II”

Fig. 14. Stema orașului Sebeș (1716)

Stema este localizată în partea dreaptă a fațadei, la nivelul ferestrei de la etaj, încastată în zid, sub leul rampant flancat de vrejuri, existând un medalion în care e amplasată inscripția:

*Sabesi, Robur, Laudes et mascula Facta, /
Nun(c)que coronatus signat ut ante Leo.*

Traducerea:

„Leul încoronat al Sebeșului înseamnă și acum,
ca înainte, tăria, laudele și faptele de bărbăție”⁴⁰.

³⁹ Detalii despre stemă și despre clădirea cunoscută în prezent drept Casa Clopotarului, vezi la Streitfeld 1976, p. 125-126.

⁴⁰ Îi mulțumesc și pe această cale colegului Cosmin Popa-Gorjanu pentru transliterarea și traducerea inscripției.

„Alt-Mühlbach”: linogravuri de Michael Acker (1889-1971) înfățișând Sebeșul

În partea inferioară a chenarului care mărginește compoziția este scris cu alb „4 Linolschnitte von M. Acker” [4 linogravuri de M. Acker] (fig. 15).

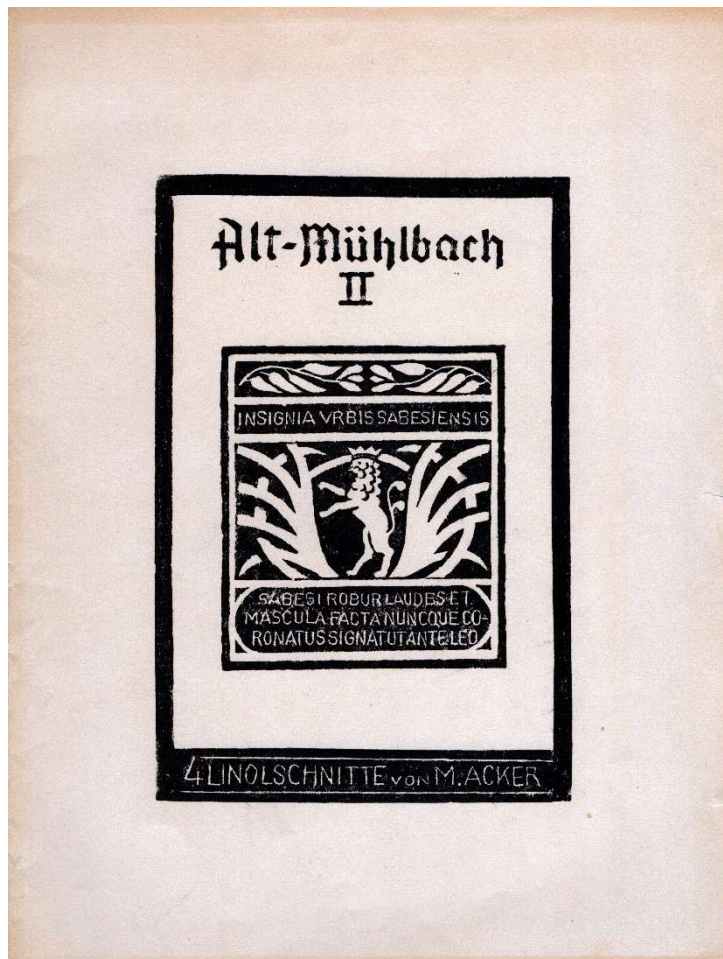

Fig. 15. Prima copertă a mapei setului de linogravuri „Alt-Mühlbach II”

Pentru acest al doilea set, lui Michael Acker i-au servit drept surse de inspirație alte două elemente ale fortificației orașului. Este vorba de cele situate în colțul de nord-vest al incintei, Turnul Cizmarilor⁴¹ și Turnul Semiround, aflate la mică distanță unul de celălalt. De altfel, într-una dintre linogravuri

⁴¹ Turnul Cizmarilor datează din prima fază de construcție a fortificației (secolele XV-XVI) și are un plan pătrat, fiind dispus la exteriorul incintei pentru a contribui la o mai bună flancare orizontală a acelei porțiuni de curtaină. A fost atestat documentar în anul 1513, când fusese încredințat, spre apărare și întreținere, breslei cizmarilor, de la care, de altfel, și-a luat și numele (Salontai 2022, p. 123).

le-a surprins pe ambele, primul fiind redat în plan apropiat, iar cel de-al doilea în plan îndepărtat (**fig. 16**). Între ele, curțina are un traseu ușor curb și, la fel ca și în lucrările în care a fost reprezentat Turnul Octogonal, parapetul zidului este degradat, merloanele și crenelurile din partea superioară a acestuia lipsind. Deci și această imagine a fost surprinsă înainte de restaurarea din anul 1965, un alt argument în acest sens fiind și existența unei uși la primul nivel al turnului, pe latura de est a acestuia. Fragmentul de curțină din acea parte a incintei pare a fi fost mai scund la momentul realizării linogravurii, la restaurare acesta fiind completat cu zidărie și adus la înălțimea pe care o are și în prezent.

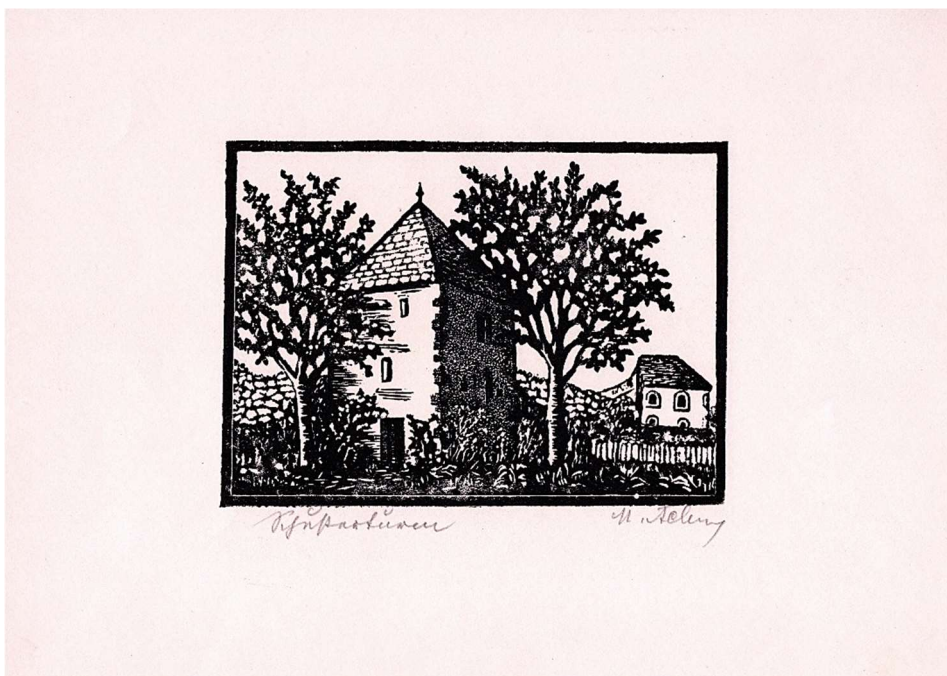

Fig. 16. Turnul Cizmarilor

În plan îndepărtat, spre vest, la capătul curținei, în spatele unui gard de lemn, este redat Turnul Semirotund. Lucrarea este semnată și are înscris sub chenarul imaginii titlul acesteia: „Schusterturm” [Turnul Cizmarilor].

De altfel, Turnul Semirotund⁴² a fost reprezentat și într-o altă lucrare, de data acesta el fiind elementul central în cadrul compoziției redată (**fig. 17**). Datorită aspectului pitoresc pe care l-a dobândit în secolul al XIX-lea, când a fost transformat în locuință, turnul s-a numărat printre clădirile ce stârneau

⁴² Este vorba de un turn bastionar, datând din secolul al XVII-lea, potrivit să găzduiască piese de artilerie. Mai multe despre datarea acestuia, vezi la Salontai 2022, p. 125-126.

„Alt-Mühlbach”: linogravuri de Michael Acker (1889-1971) înfățișând Sebeșul interes în oraș, dovadă în acest sens fiind și fotografiile din epocă, nu puține, care s-au păstrat până în prezent.

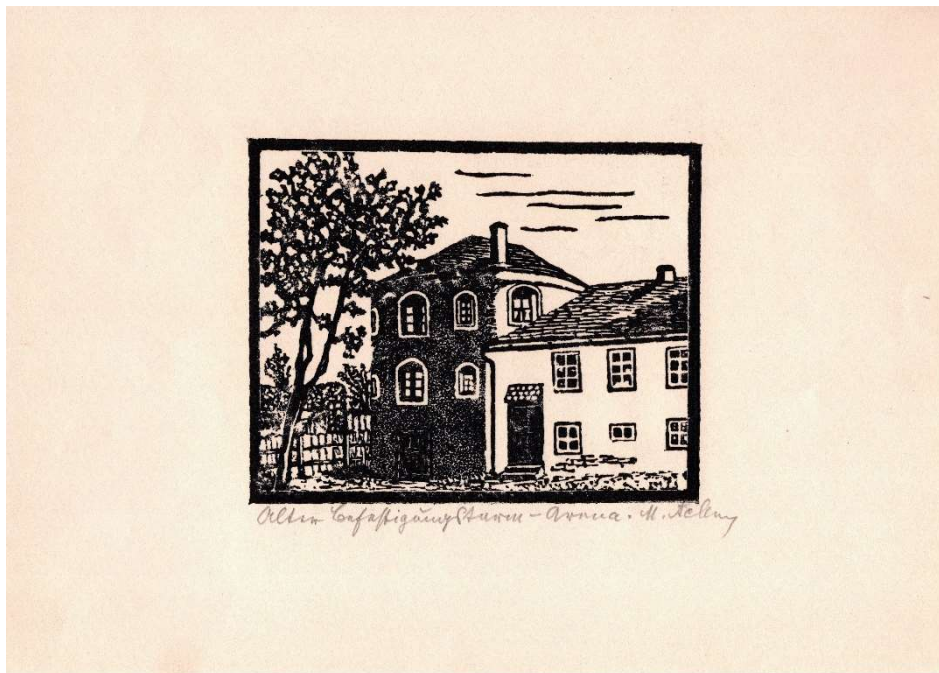

Fig. 17. Turnul Semirotond

Elementul central al compoziției este turnul văzut de la exteriorul incintei, dinspre nord-vest. Fațada curbă este ritmată de vechile guri de tragere, dispuse pe două niveluri, și transformate între timp în ferestre, fiecare mărginite de câte un cadru ușor profilat, realizat din tencuială și acoperit cu o zugrăveală deschisă la culoare. În dreptul părții mediane a fațadei, prin învelitoare iese hornul realizat din cărămidă. Intrarea modernă nu se distinge, fiind obturată de o casă situată în apropiere. În partea stângă este vizibil și fragmentul de curtină ce pornește de la Turnul Cizmarilor. Lucrarea este semnată în colțul din dreapta, jos, al chenarului imaginii, iar în cel opus autorul a scris denumirea acesteia „Alter Befestigungsturm – Arena” [Vechi turn al fortificației – Arena(!)].

Intrarea pe Sachsgasse, actuala str. I. L. Caragiale, vizibilă în linogravura având ca temă Casa Zápolya, a devenit și ea subiectul unei lucrări (fig. 18). În afară de acces, reprezentat sub forma unui portal, a fost redată aproape întreaga desfășurare a străzii care mărginește la vest parcela Casei Zápolya și

care și-a luat numele, cel mai probabil, de la cel al proprietarilor din secolul al XV-lea ai acelei construcții, membri ai familiei Sachs⁴³.

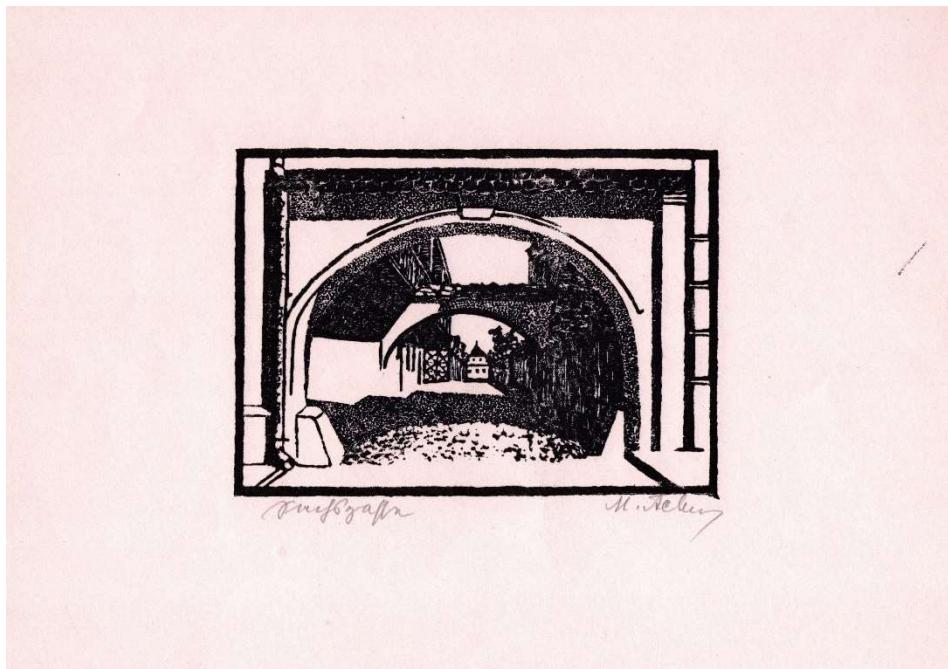

Fig. 18. Sachsgasse / str. I. L. Caragiale

Au fost reprezentate toate construcțiile și amenajările pe care strada le avea și le are și în prezent. În prim-plan este vizibil portalul care marchează punctul de acces din Piața Mare, pe Sachsgasse, iar în cel secund se distinge un arc ce descarcă împingerile exercitate de zidăria construcției învecinate într-un contrafort al Casei Zápolya. În plan îndepărtat se observă fostul turn al porții de nord a orașului, cu aspectul pe care l-a dobândit la începutul secolului al XIX-lea, când, în 1819, a fost transformat în casă de locuit⁴⁴. Linogravura este semnată „M. Acker”, în colțul din dreapta, jos, al chenarului imaginii, iar în stânga, pe același rând, autorul a scris denumirea lucrării, „Sachsgasse”.

În cea de-a patra lucrare a acestui set, autorul a surprins o parte a frontului stradal sudic al Petrigasse, actualul bulevard Lucian Blaga. De altfel, tema abordată nu este una nouă, Michael Acker dedicând acestui ansamblu

⁴³ Anghel 2011, p. 133.

⁴⁴ Salontai 2022, p. 126-127. Turnul, dispus la jumătatea curtinei nordice, este orientat spre interiorul incintei și datează din prima fază de construcție, din secolul al XIV-lea (Anghel 2011, p. 117).

„Alt-Mühlbach”: linogravuri de Michael Acker (1889-1971) înfățișând Sebeșul

arhitectural încă o lucrare, amintită anterior. Spre deosebire de aceea, imaginea redată în linogravură prezintă mai schematizat clădirile frontului stradal, decorul arhitectural al fațadelor fiind tratat mai sumar, elementele acestuia, dar și alte detalii, fiind abia sugerate.

Fig. 19. Petrigasse / b-dul Lucian Blaga

De altfel, tehnica de realizare a lucrării, linogravura, nu permite o redare la fel de amănunțită a acestora, spre deosebire de desenul în tuș care-i oferea artistului o mai mare libertate de exprimare. Ambele lucrări au fost surprinse aproximativ din același unghi, însă, cel mai probabil, în perioade de timp diferite. În linogravură este vizibil, în plus față de desenul în tuș, un panou de afișaj amplasat pe gardul din prelungirea spre est a fațadei primei case din frontul stradal nordic, și care odinioară era acoperit cu vegetație. Prin linii precise a reprezentat cornișele caselor, ferestrele acestora, precum și elementele de decor arhitectural, iar învelitorile au fost sugerate în aceeași tehnică ca în cazul ansamblului bisericii evanghelice și al Casei Zápolya. Sunt vizibile și canalele ce mărginesc strada și care în acea perioadă erau încă inundate. Atmosfera compoziției, de altfel destul de statică și monotună, este într-o oarecare măsură înviorată de liniile curbe și de formele hașurate cu care a redat norii. Și această lucrare este semnată și are înscrisă, sub colțul din stânga al chenarului imaginii, denumirea: „Petrigasse”.

„Alt-Mühlbach III”?

Alte două linogravuri ne sunt cunoscute doar din volumul *Mühlbach und der Untervalde: Schriftennachlass Theobald Streitfeld*, editat în anul 2011 de Christian Rother și Volker Wollmann, în care au fost reproduse alături de lucrarea „Alter Befestigungsturm u. Dominikanerkloster” [Vechi turn al fortificației și mănăstirea dominicană], amintită mai sus. Potrivit editorilor, linogravurile făceau parte dintr-un set pe care Michael Acker i l-a făcut cadou lui Theobald Streitfeld, la aniversarea vârstei de 50 de ani a acestuia⁴⁵. Deci, ele au fost executate cândva până în anul 1952. Nu există însă informații privind numărul lucrărilor din acest al treilea set, nici despre cum s-a numit și nici referitoare la aspectul primei coperti, în cazul în care a avut o mapă.

În ceea ce privește temele abordate, lucrările dăruite lui Theobald Streitfeld nu se îndepărtează de celelalte, autorul preferând aceleași subiecte, clădiri-monument și ansambluri arhitecturale reprezentative pentru trecutul orașului Sebeș. De altfel, scenele redată în aceste linogravuri se regăsesc și în primul set, doar că tratate altfel. Lucrările rezultate dovedesc o altă viziune în abordarea subiectelor, desenul fiind mai îngrijit executat, iar scenele mai luminoase și mai dinamice.

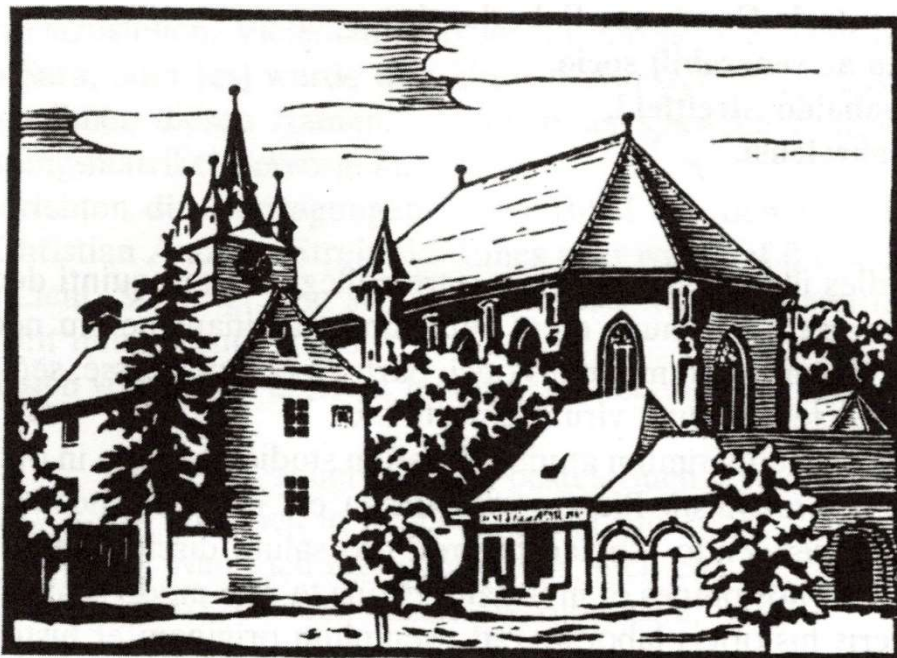

Fig. 20. Ansamblul bisericii evanghelice (Rother, Wollmann 2011)

⁴⁵ Rother, Wollmann 2011, p. 52-53.

„Alt-Mühlbach”: linogravuri de Michael Acker (1889-1971) înfățișând Sebeșul

Ansamblul bisericii evanghelice, redat într-una dintre aceste linogravuri (fig. 20), a fost surprins aproximativ din același punct ca și în cazul celei din primul set, însă, probabil, mai târziu, dovadă în acest sens fiind copacii din vecinătatea corului, mai înalți și cu coroane mai stufoase, dar și bradul din apropierea fațadei sudice a Casei Clopotarului, care, în cealaltă imagine, nici măcar nu fusese figurat. În porțiunile însoțite ale fațadelor și învelitorilor clădirilor, detaliile sunt redatăe minimalist, pe un fundal alb, iar zonele aflate în penumbră sunt evidențiate prin linii paralele dispuse orizontal. Scena este animată de formele difuze ale coroanelor copacilor, dar și de liniile ușor sinuoase cu care au fost desenați norii.

Fig. 21. Casa Zápolya (Rother, Wollmann 2011)

În cea de-a doua linogravură reprodușă în volumul *Mühlbach und der Untervalld: Schriftennachlass Theobald Streitfeld*, a fost redată o parte a frontului stradal care mărginește latura de nord a Pieței Mari, cu Casa Zápolya în partea centrală (fig. 21). Spre deosebire de cealaltă reprezentare a edificiului care în prezent adăpostește Muzeul Municipal „Ioan Raică” Sebeș, această imagine este mai realistă, surprinzând aspectul pe care clădirea, dar și zona din vecinătate, îl aveau, cel mai probabil, la scurt timp după încheierea războiului. La parterul clădirilor funcționau prăvălii și o farmacie, iar Piața Mare era încă pavată cu piatră de râu. În schimb, copacii care o mărgineau erau destul de mari, semn că imaginea nu a fost surprinsă în perioada interbelică. Maniera

de redare a scenei este aceeași ca și în cazul linogravurii de mai sus, dar și a lucrării „Alter Befestigungsturm u. Dominikanerkloster” [Vechi turn al fortificației și mănăstirea dominicană], prezentată împreună cu cele din primul set.

Concluzii

Lucrările lui Michael Acker, cunoscute până în prezent, deși puține la număr, permit conturarea unei imagini referitoare la creația sa artistică. A preferat grafica, fie că este vorba de desenul în creion sau în tuș, ori de linogravură. Celei din urmă se pare că i-a acordat o mai mare atenție, iar prin imaginile immortalizate în tiparele executate și prin multiplicarea și difuzarea acestora atât în localitate, cât și în împrejurimi a făcut cunoscut Sebeșul vechi, cu clădirile și ansamblurile sale arhitecturale cele mai reprezentative. Lucrările sunt reușite din punct de vedere estetic, compozițiile fiind echilibrate, subiectul bine încadrat, iar desenul corect executat. Totodată, ele au și valoare documentară. Chiar și în cazul celor în care subiectul a fost tratat mai schematic, imaginile reprezentate pot furniza informații utile, exemple în acest sens fiind mai ales lucrările în care a redat elemente ale fortificației orașului și care reflectă starea acesteia înainte de restaurarea din 1965. De altfel, a surprins și clădiri sau părți ale unor edificii care în prezent nu se mai păstrează, fiind demolate cu ocazia unor restaurări sau din diverse alte motive.

Rămâne, în mare măsură, nerezolvată problema datării majorității lucrărilor, mai precis a tiparelor după care s-au executat. Două dintre cele trei linogravuri, care făceau parte din setul pe care Michael Acker i l-a dăruit lui Theobald Streitfeld în 1952, prin particularități stilistice, dar și prin detalii din compozițiile acestora, par să fi fost executate ulterior celorlalte, cândva la sfârșitul anilor '40 sau la începutul anilor '50, în timp ce lucrările din seturile „Alt-Mühlbach I” și „Alt-Mühlbach II” pot data din perioada interbelică. De asemenea, rămâne de lămurit dacă sursa de inspirație a fost realitatea, pe care autorul o contempla direct, sau consta în fotografii ori cărți poștale vechi. În unele situații, este vizibilă o asemănare aproape până la similitudine cu imagini surprinse în perioada interbelică de fotografii Viktor Carl Cloos, fiind plauzibilă ipoteza că acestea i-au servit drept model artistului plastic. Cu toate acestea, și în cazul lucrărilor care, probabil, au avut ca surse de inspirație fotografii, problema datării lor rămâne, deoarece tiparele puteau fi executate oricând după ce au fost immortalizate cadrele.

Cu toate limitele operei sale, determinate de tehnica și de temele preferate, lucrările lui Michael Acker sunt reușite și s-au bucurat de aprecierea concetățenilor și nu numai, ele fiind destul de bine cunoscute în întreaga comunitate a sașilor ardeleni. De altfel, atunci când au emigrat în Germania,

„Alt-Mühlbach”: linogravuri de Michael Acker (1889-1971) înfățișând Sebeșul unii dintre ei au preferat să le ducă în noua lor patrie pentru a le aminti de locul în care s-au născut și au trăit o bună parte a vieții lor.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** *Petrigasse* / Lucian Blaga Boulevard – ink on cardboard.
Fig. 2. The Evangelical Church Complex – linocut.
Fig. 3. Coat of arms on the cover of “Alt-Mühlbach I.”
Fig. 4. Coat of arms of the city of Sebeș (1765).
Fig. 5. First cover of the folder containing the “Alt-Mühlbach I” linocut set.
Fig. 6. The Evangelical Church Complex in Sebeș, southeast view.
Fig. 7. Zápolya House.
Fig. 8. The Octagonal Tower and the Franciscan Monastery Complex.
Fig. 9. The Octagonal Tower and the Franciscan Monastery Complex – variant.
Fig. 10. The Octagonal Tower and the fortification wall (photo: Viktor Carl Cloos).
Fig. 11. Tailors’ / Student’s Tower.
Fig. 12. Tailors’ / Student’s Tower – in the interwar period (photo: Viktor Carl Cloos).
Fig. 13. Coat of arms on the cover of “Alt-Mühlbach II.”
Fig. 14. Coat of arms of the city of Sebeș (1716).
Fig. 15. First cover of “Alt-Mühlbach II” linocut set.
Fig. 16. Shoemakers’ Tower.
Fig. 17. The Semicircular Tower.
Fig. 18. *Sachsgasse* / I. L. Caragiale Street.
Fig. 19. *Petrigasse* / Lucian Blaga Boulevard.
Fig. 20. The Evangelical Church Complex in Sebeș (Rother, Wollmann 2011).
Fig. 21. Zápolya House (Rother, Wollmann 2011).

Abrevieri bibliografice

- Acker 1971 – Michael Acker, *Despre trecutul farmaciștilor din Sebeș și despre farmaciști sebeșeni din trecut*, în *Apulum*, VIII, 1971, p. 271-281.
- Angelescu *et alii* 1967 – Mariana Angelescu, Gustav Gündisch, Albert Klein, Harald Krasser, Theobald Streitfeld, *Restaurarea unui monument de arhitectură din epocile romanică și gotică în cadrul ansamblului de monumente feudale de la Sebeș-Alba*, în *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, II, 1967, p. 90-119.
- Anghel 1986 – Gheorghe Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986.
- Anghel 2003 – Călin Anghel, *Considerații privind arhitectura Casei Zápolya din Sebeș*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 7, 2003, p. 199-210.
- Anghel 2004 – Călin Anghel, *Din istoriografia sașilor ardeleni: Ferdinand Baumann (1840-1911). Preliminarii*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 8, 2004, p. 125-130.
- Anghel 2011 – Călin Anghel, *Evoluția urbanistică a orașului Sebeș*, Bibliotheca Musei Sabesiensis, Alba Iulia, 2011.

- Călin Anghel
- Anghel 2013 – Călin Anghel, *Disertația lui Michael Gestalter din 1831 referitoare la trecutul Sebeșului. Preliminarii*, în *Terra Sebus*, 5, 2013, p. 393-402.
- Anuarul* 1927 – *Anuarul Gimnaziului ev. C. A. Sebeș pe anul școlar 1926/27*, Sebeș, 1927.
- Anuarul* 1928 – *Anuarul Gimnaziului ev. C. A. Sebeș pe anul școlar 1927/28*, Sebeș, 1928.
- Anuarul* 1932 – *Anuarul Gimnaziului ev. C. A. Sebeș pe anul școlar 1931/32*, Sebeș, 1932.
- Anuarul* 1939 – *Anuarul Gimnaziului ev. C. A. Sebeș pe anul școlar 1938/39*, Sebeș, 1939.
- Brandsch 2000 – Hanna Brandsch, *Karl Brandsch: 1900-1978; ein siebenbürgischer Landschaftsmaler*, München, 2000.
- Dan, Dan 2002 – Dorin Ovidiu Dan, Iulia Ramona Dan, *Istoricul Theobald Streitfeld (1902-1985)*, în *Patrimonium Apulense*, II, 2002, p. 187-189.
- Fleşer 1982 – Gheorghe Fleşer, *Pictorul Hermann Meuselbach (1858-1924)*, în *Apulum*, X, 1982, p. 529-533.
- Gaiu, Duda 2015 – Corneliu Gaiu, Vasile Duda, *Norbert Thomae 1887-1977*, Bistrița, 2015.
- Heltmann, Roth 1990 – Heintz Heltmann, Helmut Roth (coord.), *Der Siebenbürgische Karpatenverein 1880-1945*, Thaur bei Innsbruck, 1990.
- Jahresbericht* 1922 – *Jahresbericht des vierklassigen evangelischen Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Volksschule in Mühlbach – Sebeșul-săesc für das Schuljahr 1921/22*, Sebeș, 1922.
- König 2001 – Walter König, *Teze privind „revoluția educațională” la sașii ardeleni*, în *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie / Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg*, Sibiu, 2001, p. 97-126.
- Rother, Wollmann 2011 – Christian Rother, Volker Wollmann (ed.), *Mühlbach und der Unterval: Schriftennachlass Theobald Streitfeld*, Sibiu, 2011.
- Rustoiu, Totoianu 2004 – Gabriel Tiberiu Rustoiu, Radu Totoianu (coord.), *Pictori sebeșeni de ieri și de azi*, Alba Iulia, 2004.
- Salontai 2022 – Mihaela Sanda Salontai, *Observații privind fortificațiile medievale ale orașului Sebeș*, în *Terra Sebus*, 14/I, 2022, p. 115-133.
- Streitfeld 1973 – Theobald Streitfeld, *In memoriam Michael Acker 24 XII 1889 – 29 XII 1971*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 893-894.
- Streitfeld 1976 – Theobald Streitfeld, *Mittelalterliche Kapellen in Mühlbach*, în Gustav Gündisch, Albert Klein, Harald Krasser, Theobald Streitfeld, *Studien zur siebenbürgischen Kunstgeschichte*, Siebenbürgisches Archiv, 13, Köln, Viena, 1976, p. 110-133.
- Totoianu 2015 – Radu Totoianu, *Doi artiști sebeșeni mai puțin cunoscuți, Ida și Viktor Carl Cloos*, în *Sebeșul povestit*, 5, 2015, p. 31-34.

DOCUMENTAREA PATRIMONIULUI IMOBIL FOLOSIND TEHNOLOGIA TLS – TERRESTRIAL LASER SCANNING (II)*

Călin ȘUTEU*

Documenting Built Heritage Using the TLS (Terrestrial Laser Scanning) Technology (II)

Abstract. *The laser scanning (TLS) of historical monuments brings some interesting issues and particularities in the digital documentation of built cultural heritage, with an increasing need to establish a working standard and specific useful outputs for the use of data in conservation and restoration efforts. Our approach here, in this second part of the article, is to present a few ideas on how to better organize and perform a TLS scan, from planning to certain issues that can arise during the documentation phase. Resolution, accuracy, and quality management issues are being brought into discussion, as well as the need for internal and external references in order to maintain the high level of quality required by the documentation of built cultural heritage.*

Keywords: *laser scanning, incidence, resolution, Ground Sampling Distance, coded targets, georeferencing.*

Cuvinte-cheie: *scanare laser, incidență, rezoluție, GSD, ținte codate, georeferențiere.*

Introducere

Patrimoniul cultural este general acceptat în literatura de specialitate ca un concept larg¹ ce include monumente, clădiri și peisaje de o valoare universală excepțională din punctul de vedere al istoriei, artei sau științei. Mai ales la noi, patrimoniul cultural imobil (construit) este permanent amenințat de diverși factori, cei mai importanți fiind condițiile de mediu, instabilitatea structurală inerentă vârstei, impactul antropoc al turismului și dezvoltării, neglijența instituțională și subfinanțarea cronică, de multe ori toate acestea având ca efect și o documentare insuficientă sau chiar inexistentă.

Scanarea laser (TLS), combinată și cu alte metode digitale de documentare topografică, a devenit, în ultima vreme, o soluție deosebit de eficientă de investigare a acestor monumente în peisaj, devenind totodată și o modalitate de păstrare, în mediul digital, pentru posteritate, a caracteristicilor

* Această lucrare a fost realizată cu sprijinul proiectului POCU 153770, cu titlul: „Accesibilitatea cercetărilor avansate pentru o dezvoltare economică sustenabilă – ACADEMIKA”, proiect cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Capital Uman 2014-2020.

* Cercetător postdoctoral, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: calin.suteu@uab.ro.

¹ Convenția Mondială a Patrimoniului, 1972 (https://whc.unesco.org/en/compendium/action=list&id_faqs_themes=974, accesat la 16 august 2023).

lor spațiale, confruntate permanent cu spectrul degradării și chiar al dispariției. O astfel de documentare digitală colectează date deosebit de utile pentru cei ce se vor ocupa de cercetarea, conservarea și restaurarea acestora, permițând și o mult mai facilă prezentare a lor prin intermediul Internetului, atât către public, cât și pentru alți cercetători. Această utilitate extinsă a metodei TLS în domeniul patrimoniului imobil aduce cu sine și necesitatea unei standardizări în aplicare, dar și a unei structurări logice mai concertate, atât a operațiunilor implicate, cât și a modalităților de utilizare a principalelor produse digitale rezultate.

Metoda TLS permite măsurarea cu precizie a milioane de puncte de date pe secundă, acestea fiind redată apoi sub forma unui nor de puncte complex, ce va reprezenta apoi tridimensional structura documentată. După cum a fost detaliat în prima parte a acestui articol², utilizarea metodei TLS în documentarea complexă a patrimoniului cultural construit se dovedește a fi cea mai eficientă și mai populară dintre toate cele existente, fiind considerată o etapă esențială de către majoritatea proiectelor de conservare-restaurare, inclusiv la noi în țară. Realizată corect, o astfel de documentare permite reliefaarea celor mai complexe aspecte ale unui monument de arhitectură, de la elementele componente, la texturile decorului artistic, dar mai ales structura sa per ansamblu, dezvăluind detalii și conexiuni esențiale activităților de cercetare, dar și de restaurare și conservare. Dacă în prima parte a articolului accentul a fost pus pe tehnicile implicate și etapele necesare în asigurarea unui produs final cât mai util și mai relevant, în cele ce urmează abordarea noastră se oprește asupra unor aspecte esențiale sau oarecum problematice, într-o încercare de a găsi soluțiile cele mai adecvate pentru domeniul nostru de interes.

Acoperirea optimă în proiectele TLS

O problemă des întâlnită, mai ales în cadrul proiectelor de mare rezoluție necesare în documentarea patrimoniului cultural construit, este acoperirea insuficientă a tuturor suprafețelor esențiale ale unui monument, deseori din motive precum complexitatea geometriei suprafețelor (în plan, dar și în secțiune), accesibilitatea la perspectivele relevante, obstacole temporare (vehicule, pietoni, schele) sau situațiile defavorabile (vremea, poziționarea soarelui, materiale problematice). Consensul general este acela că experiența operatorului este aici esențială, existând însă și încercări deosebit de interesante de dezvoltare a unei rețele optime de plasare a stațiilor de scanare,

² Șuteu 2022, p. 279-289.

prin algoritmi genetici, cu scopul dedicat de a reduce datele dublate și astfel de a optimiza postprocesarea³.

Data fiind complexitatea inerentă a unor monumente foarte vechi, un prim pas este elaborarea unei strategii de lucru pornind de la schițele la scară existente ale edificiului, stațiile de scanare putând fi astfel proiectate prin stabilirea unei raze optime de măsurare a scanner-ului, în funcție de acoperirea (rezoluția) necesară proiectului, sub forma de cercuri intersectate pe plan⁴.

Scopul declarat al acestui tip de abordare este acela de a optimiza numărul de stații de scanare necesar fără a pune în pericol o acoperire optimă a subiectului. Un termen menit a caracteriza această acoperire (rezoluție) optimă⁵ necesară unui proiect este acela de distanță de prelevare a datelor la sol (în engleză termenul este *Ground Sample Distance*, prescurtat GSD), preluat în special din domeniul analizei imaginilor satelitare sau aeriene. Acesta este menit a cuantifica distanța dintre punctele de date colectate, astfel încât o valoare mai ridicată a GSD corespunde unei rezoluții diminuate și deci detalii mai puține.

Abordarea generală a unui obiectiv impune stabilirea mai multor tipuri de stații de măsurare, după cum urmează (fig. 1):

- **Stații de scanare a ambientului** general al monumentului, a peisajului înconjurător – sunt, în general, stații situate la o distanță mai mare de monument decât cea definită de rezoluția necesară a proiectului (GSD), dar, în același timp, nu prea îndepărtate, sub distanța maximă de măsurare a dispozitivului TLS; scopul lor este cel puțin dublu, de a documenta ambientul monumentului, dar și de a asigura un context mai complex în alinierea (*registration*) norilor de puncte individuali.
- **Stații de detaliu** – sunt practic toate acele stații definite de rezoluția proiectului și sunt dispuse la distanțe egale, cu un coeficient de suprapunere prestabilit de la stație la stație de minim 50%; pe cât posibil această suprapunere ar trebui realizată și pe verticală, în special pentru încăperi înalte, săli.
- **Stații de perspectivă îmbunătățită** – sunt cele menite a acoperi unghiuri dificile sau imposibile din perspectiva oferită de stațiile de scanare de detaliu, definite de rezoluția proiectului; un exemplu este plasarea acestor stații de scanare la o mai mare distanță de monument pentru a face vizibile suprafețele învelitorii, deseori folosind și o perspectivă mai elevată.

³ Cabrera-Revuelta *et alii* 2021, p. 89.

⁴ Pritchard *et alii* 2017, p. 215.

⁵ Zhu *et alii* 2008, p. 1137.

- **Stații de rezolvare a unor geometrii complexe** – sunt cele necesare în abordarea optimă a unor suprafețe ce nu sunt bine relevate de stațiile de detaliu, de multe ori având involuntar o rezoluție mai ridicată decât cea recomandată de proiect; aceste stații sunt absolut necesare în asigurarea unei optimizări a procesului de aliniere (*registration*) și se adresează situațiilor legate de o geometrie complexă localizată (un contrafort) sau de obstacole de neînălțurat (copaci); de multe ori distanța dintre stațiile acestea este sub pasul normal al celor de detaliu, deci cu o suprapunere ridicată, peste 66%.
- **Stații de perspectivă elevată** – sunt acele stații ce permit, dintr-o singură locație optimă, acoperirea unor suprafețe altfel obturate prin simpla ridicare pe verticală a scanner-ului; un exemplu este dat de documentarea interioarelor de biserici cu mobilier sau de abordarea cadrelor de ferestre înalte.
- **Stații de rezolvare a tranziției între volume/încăperi alăturate** – sunt acele stații absolut necesare unei geometrii optime de aliniere a norilor de puncte individuali, atunci când porțiunea de suprapunere este inerent redusă, situație întâlnită mai ales la trecerea pragului (*threshold*) dintre două camere; utilizarea acestor stații poate fi realizată atât în plan orizontal, cât și pe verticală, uneori chiar cu dispunerea inversată a scanner-ului, în special la trecerea spre pod sau subsol.
- **Stații de rezolvare/optimizare a unor perspective dificile** – sunt acele stații care necesită echipament special pentru a accesa perspective greu de realizat din alte poziții, precum un elevator/autolift sau un dispozitiv de tip consolă, suspendat în afara monumentului, peste un pervaz de fereastră, menite a acoperi detalii dintr-o fațadă înaltă sau detalii de învelitoare; în aceste stații, scanner-ul este foarte des folosit chiar și inversat.
- **Perspective aeriene** – sunt acele date obținute prin intermediul unei drone echipate cu senzor LiDAR; sunt uneori singura soluție disponibilă pentru acoperirea detaliată a învelitorii sau a unor elemente greu accesibile, precum un turn foarte înalt etc.; cea mai mare problemă în utilizarea acestor date, împreună cu cele culese de la sol, este dată de diferența semnificativă (deocamdată) de precizie dintre cele două scannere și de modalitatea diferită de aliniere a datelor, soluțiile UAV utilizând algoritmi de tip SLAM (*Simultaneous Localisation and Mapping*), mai puțini preciși.

Utilizarea organică și adaptată a acestor tipuri de stații de scanare pe parcursul unui proiect TLS este de multe ori rezultatul experienței dobândite

în timp, argumentul nostru fiind că planificarea detaliată a fiecărui proiect este întotdeauna deosebit de importantă (**fig. 2**). Recomandarea generală în ceea ce privește rezoluția unui proiect este de a nu se colecta mai multe date decât sunt necesare documentației solicitate, optimizând în consecință bugetul și timpul alocat unui proiect. În cazul monumentelor istorice de la noi, această regulă generală capătă o altă conotație, de multe ori starea lor de conservare precară recomandă o rezoluție cât mai ridicată, mai ales pentru cele aflate în stare de precolaps, unde documentarea devine uneori singurul și cel mai eficient instrument de păstrare digitală a caracteristicilor esențiale ale monumentului.

Noțiunile de suprapunere și incidență în proiectele TLS

Deși este un concept general derivat al acoperirii, noțiunea de suprapunere se referă de această dată atât la interacțiunea dintre două stații de scanare învecinate, din punctul de vedere al alinierii norilor de puncte, cât și la relevanța acestor puncte în a descrie suprafețele de interes, aici intervenind și noțiunea de incidență optimă. Unul din dezideratele documentării TLS este de a aborda cât mai uniform și mai relevant suprafețele investigate, soluția cea mai bună fiind întotdeauna o suprapunere de minim 50% și o incidență a laserului cât mai apropiată de 90 de grade (ortogonală), menită a oferi un semnal returnat cât mai clar și deci o acuratețe mai mare a datelor. Realitatea geometriei suprafețelor unui monument istoric este de multe ori mult mai complicată, de aceea o cunoaștere a problemelor ce pot apărea trebuie să facă parte din orice strategie de proiect, mai ales în situațiile în care alinierea *cloud-to-cloud* este utilizată.

O problemă des întâlnită este oblicitatea crescută a razei laser pe anumite suprafețe, datorată unor puncte de perspectivă limitate, rezultatul cel mai evident, pe lângă o acuratețe diminuată, fiind și o rezoluție scăzută a norului de puncte cules. Din acest punct de vedere, rezoluția unui scanner laser este dată de cea mai mică variație angulară între două raze laser consecutive atât în plan vertical (rotația prisme), cât și orizontal (rotația instrumentului). Pe măsură ce distanța față de subiect crește, apare și fenomenul incidenței, ce conduce la o acuratețe diminuată a datelor. Soluția cea mai adecvată în astfel de situații ar putea fi utilizarea de perspective multiple, din stații apropiate, cu o ușoară variație pe verticală sau orizontală, menită a complementa norul de puncte (**fig. 3**).

O altă situație problematică care poate apărea în documentare este cea a scanării suprafețelor dificile, cu reflectivitate (specularitate) mare, translucide, transparente și cu reflexii complete. În aceste situații, soluțiile pot doar atenua din efecte, prin diverse procedee, problema fiind dată de returul

complex al razei laser din altă poziție decât suprafața fizică a subiectului⁶. Este cazul obiectelor metalice lucioase, al ferestrelor de sticlă, mai mult sau mai puțin opace, și al oglinzilor. Dacă pentru unele situații efectul se poate atenua direct prin aplicarea de substanțe speciale (spray antireflexiv, praf de talc) sau chiar obturarea completă (în cazul oglinzilor) pentru altele soluția stă în incidența de abordare, dar și în plasarea scanner-ului mai departe de obiect și modificarea parametrilor de rezoluție și calitate disponibili. Din considerente evidente, ce țin de normele elementare de conservare restaurare, primele soluții menționate nu pot fi aplicate în cazul documentării monumentelor, cea mai bună alternativă fiind cea a unei geometrii optimizate a stațiilor de scanare și postprocesarea atentă a norului de date la final.

Considerente asupra geometriei optime a stațiilor de scanare

Un element-cheie al documentării monumentelor istorice prin scanare laser este tocmai stabilirea de la bun început a unor parametri optimi de rezoluție și acuratețe, relevanți pentru scopul declarat al proiectului, luând în considerare totodată o multitudine de factori ce îi pot afecta, precum caracteristicile tehnice ale scanner-ului (rezoluție, acuratețe, tehnologie utilizată), condițiile atmosferice (umiditate, temperatură, variații ale presiunii, intensitatea luminii), proprietățile suprafețelor documentate (reflectivitate etc.) și, cel mai important, geometria stațiilor de scanare.

Astfel, geometria stațiilor de scanare, dispunerea lor în spațiu trebuie direct relaționată suprafețelor de interes, urmărindu-se cât mai mult optimizarea distanței față de subiect (în relație directă cu rezoluția sistemului TLS utilizat), a unghiului de incidență și a densității norului de puncte măsurat⁷. Dispunerea ideală a dispozitivului TLS față de suprafața subiectului presupune ca fasciculul laser să fie proiectat cât mai perpendicular, un deziderat aproape imposibil de atins în realitate, unde unghiul de incidență variabil duce la culegerea de date 3D cu o calitate variabilă. Cea mai utilă abordare rămâne astfel aceea de a asigura o cât mai uniformă (din punctul de vedere al calității datelor) acoperire a suprafeței și a spațiului documentat, la un nivel acceptabil de calitate a datelor, urmărind în special un unghi de incidență cât mai aproape de ideal. De cele mai multe ori, prin această abordare, considerată de noi optimă pentru documentarea patrimoniului cultural, se ajunge la multiplicarea semnificativă a numărului stațiilor de scanare, de aceea aceste considerente trebuie calculate îndeaproape cu cerințele și restricțiile proiectului, din punctul de vedere al timpului și costurilor implicate.

⁶ Angheluță, Rădvan 2020, p. 4.

⁷ Soudarissanane *et alii* 2009, p. 390.

Necesitatea unui sistem de referință intern

Un aspect deosebit de important în realizarea unei documentări TLS de calitate este stabilirea unui sistem de referință în interiorul proiectului, pentru a facilita procesul de aliniere (*registration*) cu valori cât mai scăzute ale erorilor asociate. Alinierea poate fi definită cel mai simplu drept procedeul prin care norii de puncte culeși separat, din fiecare punct de stație, sunt reuniți, prin diverse metode, într-un singur nor de puncte complex, sub un sistem de coordonate de referință unic⁸.

Cele mai utilizate metode sunt alinierea *cloud-to-cloud*, o soluție rezonabilă atunci când geometria stațiilor de scanare permite o acoperire optimă și dispune de o suprapunere de peste 50% între norii de puncte alăturați și alinierea în baza unui sistem de referință intern, format din ținte fixe (*targets*), plasate strategic în cadrul proiectului. Avansul considerabil în procesarea unor seturi complexe de date (nori de puncte) duce accentul, tot mai mult, pe alinierea *cloud-to-cloud*, metoda bazată pe ținte fiind utilizată în special în rezolvarea unor geometrii complexe/repetitive sau a unor situații unde lipsa reperelor face imposibilă alinierea *cloud-to-cloud*, precum tuneluri, hale industriale etc.

Pentru a putea utiliza acest ultim procedeu menționat, care este și mult mai precis, trebuie implementat, înainte de culegerea datelor din teren, un sistem de ținte atent distribuite în geometria stațiilor de scanare, pe tot parcursul proiectului. Țintele utilizabile cu dispozitivele TLS sunt de mai multe tipuri (fig. 4), după cum urmează:

- **Ținte unidimensionale**, sub forma unor printuri alb-negru, conținând elemente de identificare unice, precum și un caroiaj tablă de șah, pentru identificarea clară (automată sau manuală) a centrului ținte; pot fi imprimate pe carton sau pe suport autocolant; principalul dezavantaj constă în dificultatea de a citi aceste ținte atunci când incidența scannerului este mare (peste 45 de grade); se recomandă imprimarea folosind tehnologia laser, pentru distanțe de până la 15 m fiind de ajuns ținte de dimensiunile unei coli A4.
- **Ținte unidimensionale codate** sunt tot printuri alb-negru, dar de data aceasta cu elemente de identificare automatizată, sub forma unor coduri speciale unice ce pot fi citite în etapa de procesare a norului de puncte; citirea corectă și automată a acestor ținte îmbunătățește timpul de procesare și elimină posibilitatea de a face greșeli de identificare/asociere; același dezavantaj de citire în unghiuri de incidență

⁸ Boardman, Bryan 2018, p. 31.

mari (peste 45 de grade) se menține, pentru o citire corectă a codului fiind necesare condiții optime de iluminare și de contrast.

- **Ținte de tip padelă** sunt ținte speciale ce pot fi rotite în jurul a două axe, fără a modifica poziția punctului central folosit pentru referențiere și identificabil la intersecția a două pătrate dispuse sub formă de tablă de șah; pot fi dispuse pe suporturi magnetice sau pe trepiede foarte stabile; avantajul principal este dat de rotirea țintei propriu-zise, punctul central putând fi astfel citit din mai multe stații de scanare; dezavantajul cel mai evident constă în necesitatea de a manipula aceste ținte în funcție de poziția stației de scanare, existând mereu posibilitatea de a modifica involuntar poziția punctului de referință și astfel a introduce erori în alinierea norilor de puncte.
- **Sfere de referință** – sunt sfere de diametru cunoscut (tip standard: 100, 145 și 200 mm), realizate din material cu proprietăți reflexive optimizate pentru laser și dispuse în proiect prin intermediul unor conectori magnetici sau pe diverse tipuri de trepiede și suporturi; avantajul major al acestor ținte este că permit identificarea automată a punctului de referință (centrul sferei) din orice unghi, fără să necesite intervenția operatorului; sferile pot fi identificate automat ca parte a procesării norului de puncte, scurtând foarte mult timpul necesar alinierii.

Modul de distribuire a acestor repere de aliniere (*registration targets*) pe parcursul proiectului este esențial pentru un rezultat de calitate. Din cerințele cele mai importante, menționăm necesitatea de a putea identifica din fiecare punct de scanare un minim de patru ținte, egal distribuite, la unghiuri de incidență de maxim 45 de grade și la distanțe adecvate rezoluției de scanare aleasă. Acest ultim aspect trebuie bine calculat dacă se are în vedere identificarea automată a țintelor, deoarece o țintă simplă de tip tablă de șah, tipărită pe o foaie format A4 nu mai este identificabilă de la distanțe mai mari de 15 m. Țintele nu trebuie puse la același nivel, fiind de dorit o variabilitate cât mai mare pe verticală, pentru a optimiza geometria întregului sistem, iar în plan orizontal se recomandă chiar o dispunere de tip grid (carteziană) a țintelor. Pentru sferile de referință ar fi ideală și asigurarea unui contrast optim cu fundalul, pentru a facilita identificarea, de asemenea, fiind valabile și regulile amintite mai sus. Astfel, pentru a fi corect identificată fiecare sferă trebuie să aibă cel puțin 10-15 pixeli (puncte de date) în fiecare scanare, cu mențiunea că distanța față de scanner să nu fie mai mare de 18 m. De asemenea, pentru identificare, distanța minimă dintre scanner și oricare dintre ținte nu trebuie să fie mai mică de 1 m.

Relaționarea la coordonate geografice a norului de puncte

Un alt aspect important în documentarea TLS este relaționarea la coordonate geografice a norului de puncte – o operațiune cunoscută drept georeferențiere –, fiind, în același timp, o etapă necesară pentru relaționarea datelor TLS cu alte tipuri de date geografice, în cadrul unor sisteme de tip GIS. Metoda cea mai directă este asocierea de date topografice de mare precizie (subcentimetrică) cu unele ținte din proiect, prin măsurători de mare precizie, realizate cu stația totală sau cu o unitate GPS GNSS, în sistem național. Modalitatea de asociere a coordonatelor geografice reale trebuie făcută cu discernământ, urmând proceduri speciale de limitare a erorilor asociate uneori datelor, mai ales în cazul celor obținute prin intermediul sistemelor GNSS, deoarece erorile acestora (centimetrice) sunt mai mari decât cele specifice sistemului TLS, de ordinul milimetrilor. În prezent există doar câteva sisteme avansate de scanare laser ce dispun intern de capacitatea de a culege informații GNSS de precizie topografică, ce este asociată, de această dată, punctului de stație, astfel putându-se transfera în mod direct coordonate reale, geografice, norilor de puncte măsurați.

În loc de concluzii

Documentarea prin tehnologia TLS are în mod evident un rol tot mai important în domeniul patrimoniului cultural imobil, în special în operațiunile specifice de conservare-restaurare și de monitorizare, de aceea se dorește stabilirea unui sistem de definire clară a obiectivelor de proiect, în special în ceea ce privește asigurarea unui nivel ridicat al calității datelor. Scopul declarat al acestei mici serii de articole este de a iniția un dialog constructiv în comunitatea de documentariști de patrimoniu din țara noastră asupra operațiunilor implicate și a principalelor probleme apărute, cu enunțarea de perspective de optimizare a metodei pentru proiectele viitoare.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Types of scanning stations and an example layout from the evangelical fortified church of Țapu (SB).
- Fig. 2.** An example of planning the scanning stations using an existing plan and the actual survey layout from the evangelical fortified church of Dealu Frumos (SB).
- Fig. 3.** Scanning resolution and coverage of the surfaces of interest, based on specific chosen instrument settings; two types of laser interaction with documented planar surfaces, orthogonal and with variable incidence angles.
- Fig. 4.** The main types of internal and external referencing targets used with the TLS method.

Abrevieri bibliografice

- Angheluță, Rădvan 2020 – Laurențiu Marian Angheluță, Roxana Rădvan, *3D Digitization of Translucid Materials in Cultural Heritage Objects: A Comparative Study between Laser Scanning and Photogrammetry*, în *Romanian Journal of Physics*, 65, 2020, 7-8, p. 1-12.
- Boardman, Bryan 2018 – Clive Boardman, Paul Bryan (coord.), *3D Laser Scanning for Heritage: Advice and Guidance on the Use of Laser Scanning in Archaeology and Architecture*, Londra, 2018.
- Cabrera-Revuelta *et alii* 2021 – Elena Cabrera-Revuelta, María José Chávez, José Antonio Barrera-Vera, Yago Fernández Rodríguez, Manuel Caballero Sánchez, *Optimization of Laser Scanner Positioning Networks for Architectural Surveys through the Design of Genetic Algorithms*, în *Measurement*, 174, 2021, p. 88-98.
- Pritchard *et alii* 2017 – Douglas Pritchard, Joerg Sperner, Sophie Hoepner, Ruth Tenschert, *Terrestrial Laser Scanning for Heritage Conservation: The Cologne Cathedral Documentation Project*, în *ISPRS Annals of Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, IV, 2017, 2, p. 213-220.
- Soudarissanane *et alii* 2009 – Sylvie Soudarissanane, Roderik Lindenbergh, Massimo Menenti, Peter Teunissen, *Scanning Geometry: Influencing Factor on the Quality of Terrestrial Laser Scanning Points*, în *ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing*, 66, 2011, 4, p. 389-399.
- Șuteu 2022 – Călin Șuteu, *Documentarea patrimoniului imobil folosind tehnologia TLS – Terrestrial Laser Scanning (I)*, în *Terra Sebus*, 14/I, 2022, p. 279-289.
- Zhu *et alii* 2008 – Ling Zhu, Yuqing Mu, Ruoming Shi, *Study on the Resolution of Laser Scanning Point Cloud*, în *IEEE International Symposium on Geoscience and Remote Sensing (IGARSS)*, 5, 2008, p. 1136-1139.

Fig. 1. Tipuri de stații de scanare și un exemplu de dispunere a lor în jurul bisericii fortificate de la Țapu (SB)

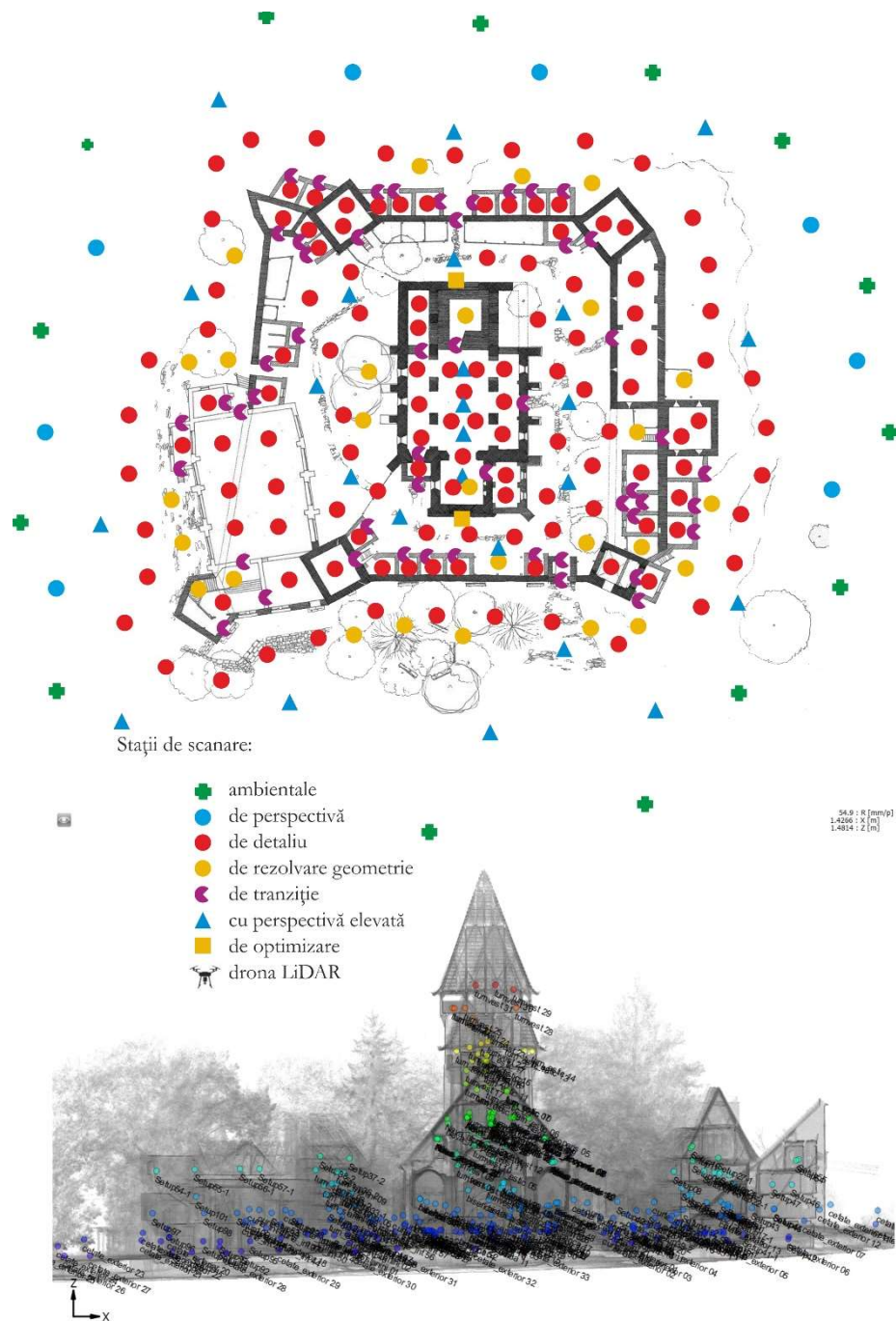

Fig. 2. Exemplu de planificare a stațiilor de scanare, folosind un plan existent și punerea lor în practică la scanarea bisericii evanghelice fortificate de la Dealu Frumos (SB)

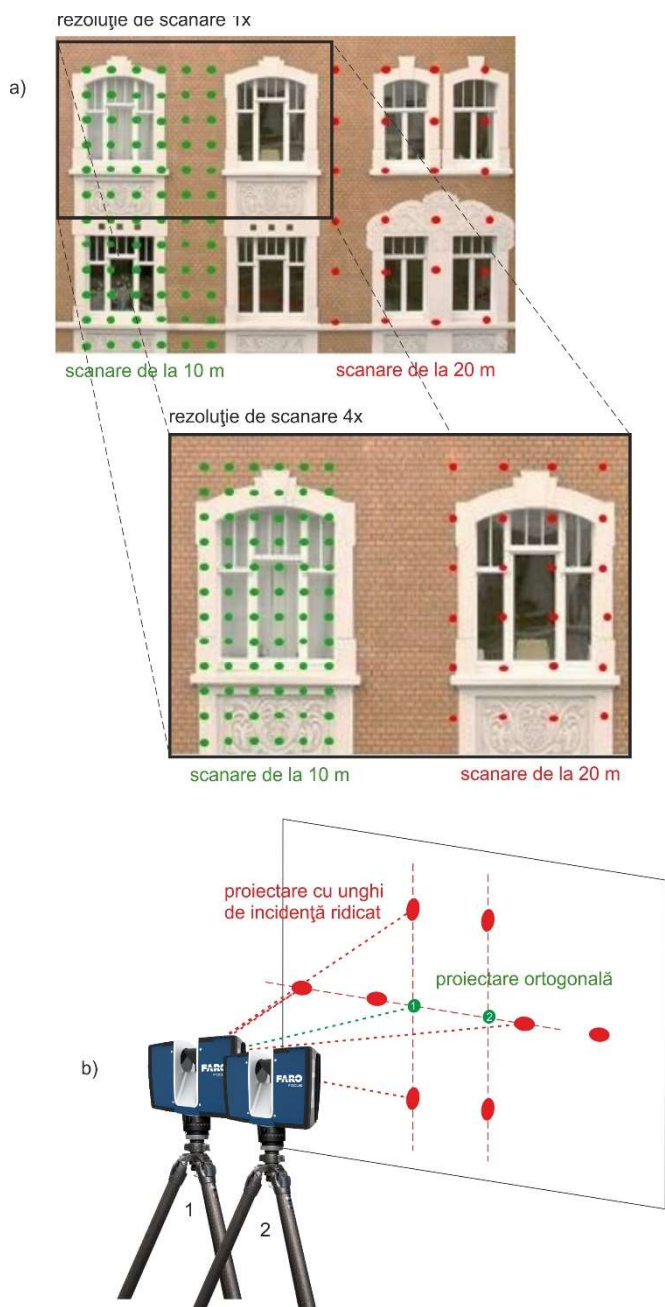

Fig. 3. Rezoluția de scanare și acoperirea suprafețelor de interes, în funcție de setările alese (a); cele două tipuri de interacțiuni a razei laser pe suprafețele documentate, ortogonală și cu grade de incidență variabile, din două stații de scanare succesive (b)

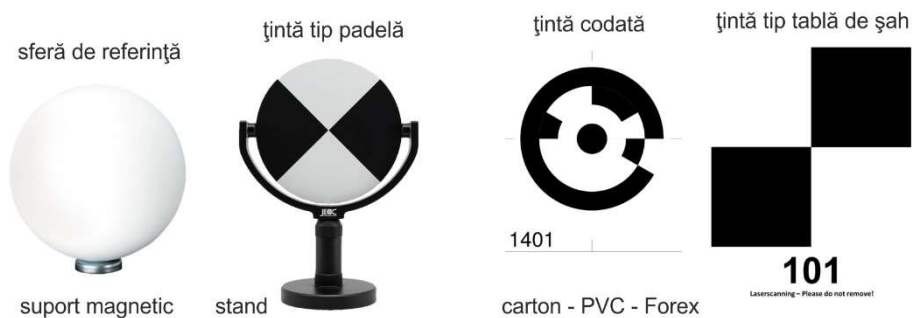
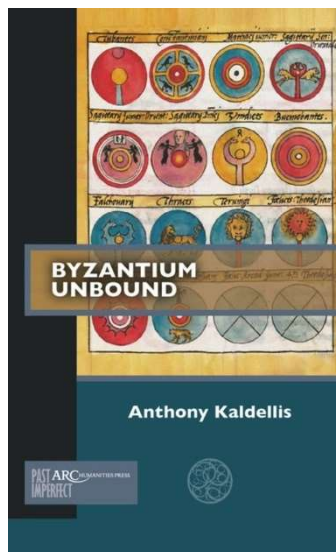

Fig. 4. Principalele tipuri de ținte folosite pentru referințierea internă și externă a norilor de puncte obținuți prin metoda TLS

Anthony Kaldellis, *Byzantium Unbound (Past Imperfect)*, Leeds, Arc Humanities Press, 2019, 103 p., 2 hărți.

Anthony Kaldellis este profesor la Catedra de Studii Clasice de la Universitatea de Stat din Ohio. Prin cercetările sale explorează istoria, cultura și literatura Imperiului Roman de Răsărit (numit ulterior Imperiul Bizantin) din Antichitate și până în secolul al XV-lea. Printre lucrările sale reprezentative se numără *Procopius of Caesarea* (2004), *Hellenism in Byzantium* (2007), *Ethnography after Antiquity* (2013), *The Byzantine Republic* (2015), *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium* (2019). A tradus în limba engleză lucrările unor scriitori greci medievali, precum Prokopios, Genesios, Mihail Psellos, Mihail Attaleiates și Laonikos Chalkokondyles. În anul 2019, a creat primul podcast academic pentru domeniul său, *Byzantium & Friends* (<https://byzantiumandfriends.podbean.com>).

Dintre lucrările sale, *A Cabinet of Byzantine Curiosities: Strange Tales and Surprising Facts from History's Most Orthodox Empire* a fost tradusă în limba română (*Curiozități bizantine*) și publicată la Editura ALL, în anul 2021.

Anthony Kaldellis este un cercetător prolific al istoriei lumii bizantine. John Haldon îl consideră unul dintre cei mai provocatori din punct de vedere intelectual, pentru că scrisul său incită la dezbateri importante.

Cartea *Byzantium Unbound (Past Imperfect)* este asemenea unui discurs oratoric deliberativ asupra a ceea ce ar trebui să reprezinte istoria civilizației și societății imperiului pentru studiul istoriei Europei postromane și a lumii mediteraneene și invită cititorul să se gândească mai bine ce atitudine va adopta în viitor.

În primul capitol, intitulat *A History of Byzantinophobia*, autorul pornește de la prejudecățile pe care lumea apuseană le-a manifestat față de Constantinopol și Imperiul Bizantin, începând din perioada medievală (din secolul al VIII-lea), enumerând șapte greșeli comise. Prima de care Kaldellis s-a ocupat a fost „negarea romană”, venită din partea Europei medievale, care nu considera imperiul din răsărit drept Imperiul Romanilor și pe locuitorii acestuia, romani în sens etnic, așa cum de altfel ei își spuneau și se considerau. Explicația argumentată a autorului deschide larg o fereastră spre evenimentele derulate începând cu secolul al VIII-lea, marcat de politica iconoclastă a împăraților de la Constantinopol, când Roma a ieșit de sub controlul acestora, iar papalitatea a dezvoltat un sentiment al locului pe care ar fi trebuit să-l joace în istorie. În aceste condiții a dezvoltat teorii proprii despre noțiunile de „romanitate” și „imperiu”, pe care le uzita după propriile interese.

A doua greșeală invocată de autor se referă la „stereotipuri ale etniei grecești”. Odată negată romanitatea imperiului, papii din perioada medievală și împărații germani i-au numit pe locuitorii acestuia simplu, greci, și au definit tradiția romană ca fiind în esență latină, iar pentru a promova această idee i-au exclus pe bizantinii „greci” din ea.

Urmează discuția despre „polemica religioasă și justificarea cuceririi Constantinopolului” din anul 1204 de către cruciați, apoi autorul ajunge cronologic la începutul perioadei moderne și comentează cum, „stigmatizat de eșec”, Imperiul Romanilor a continuat să fie considerat „imperiul grecilor”, chiar și după ce a început activitatea de publicare a edițiilor de izvoare istorice, iar civilizația greacă ortodoxă ca fiind coruptă și indiferentă față de virtuțile Antichității clasice.

„Polemica Iluminismului”, „Politica mării puteri în secolul al XIX-lea” sunt alte două aspecte importante pe care Kaldellis le discută. Dacă unii gânditori ai iluminismului european au adus critici grave imperiului, după anul 1900, noțiunea de „imperiu grec” a fost înlocuită cu cea abstractă și fără conotație etnică „Bizanț-bizantin”, folosită și astăzi.

La finalul capitolului autorul se întreabă retoric „Reabilitarea Bizanțului: O parte a problemei?”, ce ar trebui făcut ca virtuțile literaturii bizantine, ale civilizației bizantine să fie cunoscute de publicul larg?

Kaldellis și-a denumit capitolul al II-lea *Thinking Historically with Byzantium* și a propus ca prim pas în reabilitarea Bizanțului „studierea propriilor origini și ideologii, istoria percepțiilor occidentale despre Bizanț și politica stereotipurilor” (p. 29). Se face o incursiune în istoriografia contemporană bizantină, precizând anumite direcții și completarea lor cu altele posibile.

În capitolul intitulat *Byzantium for Classicists*, pornind de la afirmația că doar 1% din producția literară greacă antică s-a păstrat și aceasta s-a realizat prin intermediul Bizanțului, sunt criticați clasicisții pentru dezinteresul față cultura bizantină pe care, din diverse motive, o consideră irelevantă. Autorul le propune clasicisților să înceapă să se documenteze mai mult despre aceasta pentru că „În esență, toți continuă doar o tradiție bizantină de studiu clasic și fac acest lucru cu materialele păstrate și instrumentele inventate de către bizantini înșiși” (p. 58). Aceste afirmații au fost clarificate prin apelul la exemple în ceea ce privește selecția materialelor, instrumentele de studiu, cadrele interpretative și utilitatea lor continuă.

Byzantium Was Not Medieval este titlul ultimului capitol în care sunt atacați termenii „medieval”, „perioadă de mijloc” sau „între”, considerând că în cazul Bizanțului acesta devine problematic pentru că imperiul „nu a cunoscut niciodată nicio pierdere a contactului cu patrimoniul său literar străvechi, nicio ruptură în continuitatea sa politică sau socială, astfel încât să trebuiască redescoperirea trecutului ulterior printr-un proces de retrezire culturală” (p. 78).

În viziunea lui Anthony Kaldellis, Bizanțul nu are nevoie de eticheta „medieval” pentru a se evidenția în analele Istoriei, pentru că nu există nicio sincopă cronologică. Studiile bizantine sunt definite de istoria unui stat a cărui existență este susținută în permanență de dovezi scrise și nescrise și care a adăpostit o societate romană și creștină vorbitoare de limbă greacă, cu o cultură distinctă.

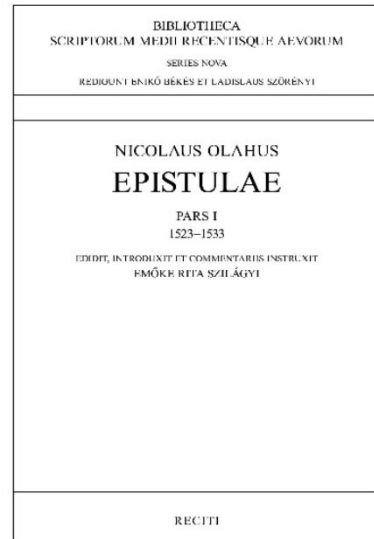
Prin *Byzantium Unbound (Past Imperfect)*, Kaldellis propune câteva teme de discuție importante legate de rolul și locul Imperiului Bizantin, revizuirea și reconsiderarea de către istorici, medievaliști și clasiști deopotrivă, a valorilor culturale bizantine și aportul pe care acest stat, numit impropriu „grec” sau „bizantin”, cu o continuitate neîntreruptă, l-a avut pentru transmiterea literaturii antice și în formarea și dezvoltarea culturii și civilizației europene.

Cornelia POPA-GORJANU*

Nicolaus Olahus, *Epistulae. Pars I 1523-1533*, edidit, introduxit et commentariis instruxit Emőke Rita Szilágyi, Reciti Kiadó, Budapesta, 2018, 589 p.

Emőke Rita Szilágyi este cercetătoare la Institutul de Cercetare în Studii Literare din cadrul Academiei Maghiare de Științe / Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, având o activitate foarte vizibilă și intensă dedicată personalității lui Nicolaus Olahus. Volumul editat de Emőke Rita Szilágyi este o contribuție importantă și binevenită care repune în atenția istoricilor corespondența umanistului Nicolaus Olahus. Volumul cuprinde 410 scrisori trimise sau primite de umanist, păstrate din perioada anilor 1523-1533. Numărul cel mai mare datează din perioada 1529-1533, pentru anii 1523 și 1527 păstrându-se doar câte o scrisoare, iar din anul 1528 două.

Așa cum mărturisește editoarea, la baza acestei noi ediții s-a aflat volumul de corespondență publicat de Arnold Ipolyi, cu titlul *Oláh Miklós levelezése*, în anul 1875. În această ediție au fost adunate de Ipolyi peste 600 de scrisori trimise sau primite de umanistul de origine română. Scrisorile au fost găsite în arhiva familiei Eszterházy de la Kismárton, într-un dosar cartonat și legat, numărând 582 de file, cu titlul *Epistolae Familiares, Nicolaus Olahi ad Amicos*. Dosarul conține 631 de scrisori care acoperă o perioadă de doar zece ani – prima scrisoare datează din 13 mai 1527, iar ultima de la sfârșitul anului 1538. Acest volum a fost republicat într-o a doua ediție chiar în anul următor primei publicări, cu titlul *Nicolai Oláh Ludovico II regi Hungariae et Mariae reginae a secretis, Ferdinandi I Cancellarii, dein archiepiscopi Strigoniensis primates regni Hungariae et locumtenentis regii. Codex Epistolaris MDXXVI-MDXXXVIII (1526-1538)*.

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: corneliapg@uab.ro.

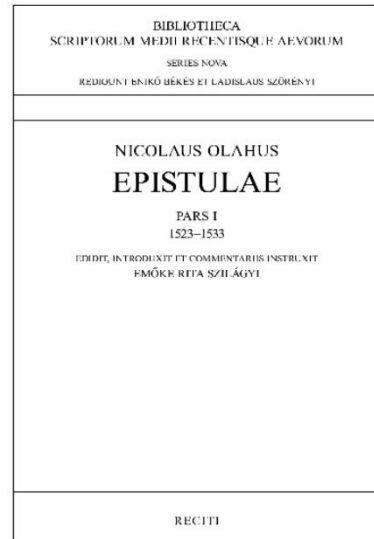
Prin *Byzantium Unbound (Past Imperfect)*, Kaldellis propune câteva teme de discuție importante legate de rolul și locul Imperiului Bizantin, revizuirea și reconsiderarea de către istorici, medievaliști și clasiști deopotrivă, a valorilor culturale bizantine și aportul pe care acest stat, numit impropriu „grec” sau „bizantin”, cu o continuitate neîntreruptă, l-a avut pentru transmiterea literaturii antice și în formarea și dezvoltarea culturii și civilizației europene.

Cornelia POPA-GORJANU*

Nicolaus Olahus, *Epistolae. Pars I 1523-1533*, edidit, introduxit et commentariis instruxit Emőke Rita Szilágyi, Reciti Kiadó, Budapesta, 2018, 589 p.

Emőke Rita Szilágyi este cercetătoare la Institutul de Cercetare în Studii Literare din cadrul Academiei Maghiare de Științe / Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, având o activitate foarte vizibilă și intensă dedicată personalității lui Nicolaus Olahus. Volumul editat de Emőke Rita Szilágyi este o contribuție importantă și binevenită care repune în atenția istoricilor corespondența umanistului Nicolaus Olahus. Volumul cuprinde 410 scrisori trimise sau primite de umanist, păstrate din perioada anilor 1523-1533. Numărul cel mai mare datează din perioada 1529-1533, pentru anii 1523 și 1527 păstrându-se doar câte o scrisoare, iar din anul 1528 două.

Așa cum mărturisește editoarea, la baza acestei noi ediții s-a aflat volumul de corespondență publicat de Arnold Ipolyi, cu titlul *Oláh Miklós levelezése*, în anul 1875. În această ediție au fost adunate de Ipolyi peste 600 de scrisori trimise sau primite de umanistul de origine română. Scrisorile au fost găsite în arhiva familiei Eszterházy de la Kismárton, într-un dosar cartonat și legat, numărând 582 de file, cu titlul *Epistolae Familiares, Nicolaus Olahi ad Amicos*. Dosarul conține 631 de scrisori care acoperă o perioadă de doar zece ani – prima scrisoare datează din 13 mai 1527, iar ultima de la sfârșitul anului 1538. Acest volum a fost republicat într-o a doua ediție chiar în anul următor primei publicări, cu titlul *Nicolai Oláh Ludovico II regi Hungariae et Mariae reginae a secretis, Ferdinandi I Cancellarii, dein archiepiscopi Strigoniensis primates regni Hungariae et locumtenentis regii. Codex Epistolaris MDXXVI-MDXXXVIII (1526-1538)*.

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: corneliapg@uab.ro.

În ultimele decenii se remarcă sporirea interesului pentru restituirea scrierilor lui Nicolaus Olahus, mai ales prin intermediul traducerilor și al edițiilor bilingve, precum cele publicate de Corneliu Albu, Ion Fîru sau Maria Capoianu. Volumul lui Ipolyi a fost sursa principală a scrierilor publicate de autorii români menționați. Dar valoarea acestui volum se datorează faptului că Emőke Rita Szilágyi a confruntat textele publicate de Ipolyi cu textele originale ale scrierilor din *Epistole Familiares*, comparând și menționând, acolo unde a fost cazul, omisiunile sau anumite discrepanțe. Așa cum declara în prefața volumului, dosarul din arhiva familiei Eszterházy de la Kismárton cuprindea scrisorile pe care Olahus le-a ales singur, pe unele chiar le-a rescris și cenzurat. Aceste modificări se pot observa pe manuscrise, dar nu au fost publicate de Ipolyi, rămânând necunoscute istoricilor.

Scrierile au fost publicate în limba latină, așa cum au fost redactate de corespondenți. Fiecare scrisoare este însoțită de lămuriri, un scurt regist în engleză, care cuprinde mențiuni legate de identificarea manuscrisului, când și de cine a fost publicat, în fine, câteva informații despre conținutul ei. Utilizarea limbii engleze în redactarea acestor informații reprezintă un pas important în internaționalizarea cercetării asupra unui umanist spre care s-a îndreptat atenția a cel puțin trei istoriografii naționale, română, ungară și slovacă, facilitând astfel accesul și dialogul între specialiști.

Corespondența publicată se bucură de o revizuire și de o ediție critică după normele metodologice specifice, ceea ce ușurează munca celui care caută informații istorice sau de altă natură (filologice, de exemplu). Este vorba, printre altele, de standardizarea denumirilor de popoare, descifrarea abrevierilor, transcrierea în paratekst (fie în *regist*, fie în note) în versiunea contemporană a numelor proprii sau de localități, identificarea, acolo unde s-a putut, a persoanelor care au fost menționate în corespondență doar cu prenumele și funcția etc. Volumul cuprinde câteva lămuriri în partea introductivă despre viața lui Olahus, despre corespondența sa vastă, despre aspectele metodologice urmate de planurile de viitor, care suscită interesul nostru pentru că prevăd publicarea a încă două volume de corespondență.

Cornelia POPA-GORJANU*

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: corneliapg@uab.ro.

Nicolae Dura, Dorin-Ioan Rus, *Români de seamă din Viena de altădată (1683-1918)*, Editura Andreiana, Sibiu, 2023, 480 p.

Semnalăm apariția lucrării *Români de seamă din Viena de altădată (1683-1918)*, scrisă de preot prof. dr. Nicolae Dura și dr. Dorin-Ioan Rus, la Editura Andreiana din Sibiu, 2023, 480 p. Cartea se bucură de cuvintele introductive semnate de ÎPS Mitropolit Serafim al Germaniei, Excelența Sa Emil Hurezeanu, ambasadorul României la Viena și Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române.

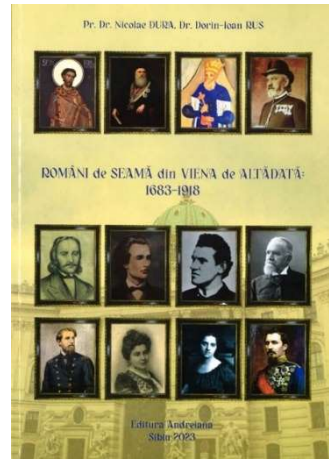
Viena a fost locul de pregătire a peste 1500 de studenți ortodocși români veniți din provinciile habsburgice Transilvania, Banat și Bucovina, dar și din celelalte zone ale actualei Româanii, precum și din teritoriile de la sud de Dunăre. Dintre aceștia, aproximativ 400, cei mai reprezentativi dintre ei, care și-au adus aportul la dezvoltarea culturii române, sau chiar austriece și europene, se găsesc în paginile cărții de față. 72 dintre cei menționați, cu biografiile și bibliografiile lor, au devenit și membri ai Academiei Române.

Întemeiată în anul 1365, Universitatea din Viena este cea mai veche din actualul spațiu de limbă germană. Până în secolul al XVIII-lea, învățământul a avut un caracter teologic. Reforme de anvergură au avut loc sub Maria Tereza și Iosif al II-lea, din 1749 încoace, cu care influența iezuiților a fost stopată și, în cele din urmă, eliminată cu totul; universitatea a fost transformată într-o instituție de stat, schimbare care a fost asociată cu o pierdere aproape completă a autonomiei universitare. S-a pus puțin accent pe cercetare, iar predarea a fost bine organizată.

Revoluția din 1848 a fost îndreptată, nu în ultimul rând, împotriva restricțiilor privind libertatea de predare și învățare, care, în 1849, au devenit principiile reformei universitare a ministrului educației Leo von Thun und Hohenstein. În acest context, Facultatea de Științe Umaniste a fost, de asemenea, modernizată și plasată pe picior de egalitate cu cele trei facultăți „superioare” (teologie, drept, medicină). În anul 1897, femeile au fost admise ca studenți obișnuiți pentru prima dată, deși inițial numai în Facultatea de Filosofie. Au urmat facultățile rămase, uneori la o distanță considerabilă: în anul 1900 cele medicale, iar în 1919 cea de drept.

Într-un indice anexat, autorii au ales categoriile profesionale în care s-au pregătit studenții ortodocși români, și i-au prezentat în ordine alfabetică. O altă categorie o reprezintă oamenii mai puțin relevanți care au studiat la Viena, dar care și-au adus și ei contribuția la progresul cultural și la educația celor de acasă. Ei sunt prezentați pe liste separate, pe criteriul facultăților și disciplinelor pe care le frecventau. Pentru înlesnirea lecturii, autorii au realizat indice alfabetice de profesii și de localități de origine a studenților.

Facultățile reprezentative care au pregătit studenții ortodocși români au fost prezentate în ordinea tradițională a universităților de limbă germană: teologie,

medicină, drept, filosofie (cu filologie clasică și modernă, istorie, geografie, matematică, fizică, științe naturale, mai târziu și sport), științele politice, Academia Militară tereziană, medicina veterinară, arte plastice și muzică. Perioada analizată este cuprinsă între anii 1683 (după retragerea trupelor otomane și despresurarea Vienei, unde un rol important l-au jucat și trupele muntene și moldovene) și anul 1918. Anii de glorie ai studenților români sunt cei cuprinși între 1848 și 1875, anterior înființării universităților din Cluj (1872) și Cernăuți (1875), care a făcut ca numărul tinerilor studioși să scadă, după ce s-au îndreptat spre centrele menționate sau la mai apropiata Budapesta, rămânând ca la Viena să studieze doar cei care erau legați de domeniile de studii care nu existau în universitățile nou-înființate.

În carte regăsim numeroase personalități ale culturii române, ca Eminescu, Slavici, Teclu, Babeș, Hurmuzachi, Mandicevschi, a căror viață studențească a fost descrisă de Iuliu Moșil. O altă categorie de români ortodocși menționați în lucrare sunt politicienii, membri ai Parlamentului din Viena, proveniți în cea mai mare parte din Bucovina, Transilvania și Banat. Ca exemple, pot fi menționați Vasile Balș, familia Hurmuzachi, familia Flondor, Gheorghe Grigorovici, Andrei Mocioni și familia Wassilco. Pe lângă aceștia, avem o serie de cercetători și/sau profesori universitari din provinciile austriece, austro-ungare sau din România, care au mers la studii de specializare sau la cercetare în arhivele din Viena, sau la specializare la profesori și institute celebre ale vremii; la această categorie trebuie menționați istorici ca C. C. Giurescu, Nicolae Iorga, geologul Athanasiu Sava, medicul Valeriu Lucian Bologa ș.a. În sfârșit, o altă categorie aparține celor care nu au studiat la Viena, dar au sosit în capitala imperială în scopuri politice: Ursu Nicolae Vasile, numit Horea, Șaguna Sf. Andrei, Ienăchiță Văcărescu și Gheorghe Magheru.

Lucrarea mai conține și un capitol despre cărțile românești tipărite la Viena, despre asociațiile românești și locurile însemnate pentru românii de acolo. Referitor la cărțile românești, autorii menționează tipăriturile religioase ale lui Samuil Micu Klein, Teofan Popovici, Andrei Șaguna, Silvestru Andrievici Morariu ș.a. Asociația „România Jună” a publicat *Almanahuri* (1883, 1888 și 1924), iar editura capelei greco-ortodoxe române a publicat în anii de început ai secolului XX o *Carte de rugăciuni întocmită pentru soldații români din monarhia austro-ungară*. Au mai fost tipărite numeroase lucrări laice de către Asociațiile românești, începând cu anul 1771. Dintre ziarele publicate, autorii amintesc *Sionul românesc*, *Foaie bisericească, literară și școlară* (împreună cu românii greco-catolici), *Rumänische Revue* sau ziare cu o durată mai scurtă de viață, precum *Albina* sau *Sunete și răsunete*. Dintre asociații, autorii prezintă: „Societatea de lectură juridică” (1840, condusă de Eudoxiu Hurmuzachi); „Societatea bisericească literară a teologilor români” (1861, Aron Pumnul), „Societatea literară și științifică a românilor din Viena” (1864); „Societatea Studențească-Științifică România” (1867, Andrei A. Mureșianu), „Asociația academică social-literară « România Jună »”; „Asociația română « Clubul Român »” (președinte Ilie Radu) „Asociația românească de ajutor « Karol I. rege al României »” (protector fiind ambasadorul român). Dintre locurile vieneze cu însemnătate pentru români, autorii descriu și publică imagini de la „Crucea românească” (ridicată în timpul asediului Vienei de la 1683 de către domnitorul Șerban Cantacuzino),

„Kahlenberg” (locul bătăliei de la 12 septembrie 1683), „Capela sextină a românilor vienezi” (capela ortodoxă română din str. Löwelstraße/Palatul Dietrichstein), cimitirul St. Marx și cimitirul central (unde numeroase personalități românești își află locul de veci), clădirile instituțiilor de învățământ superior, unde au studiat românii (vechea și noua universitate, Universitatea Tehnică, Universitatea de Muzică și Arte, apoi Parlamentul Austriac, Palatul imperial – Hofburg, Școala Militară, cu Institutul Geografic al Armatei Austro-Ungare și Ministerul de Război, Academia Tereziană. Un subcapitol este dedicat activității politice (Memorandumul și „Senatul militar român” din 31 octombrie 1918, de la Viena).

Dintre instituțiile de învățământ superior, cea mai frecventată de către studenții din Sebeș a fost Facultatea de Teologie. După o perioadă de stagnare în timpul Reformei, facultatea a cunoscut un nou *boom* de când primul membru german al Societății lui Isus, Petrus Canisius, a devenit profesor și decan al acesteia și a susținut reforma studiilor sub Ferdinand I. Din anul 1551 și până la dizolvarea Ordinului, în 1773, în principal membrii Societății lui Isus au lucrat ca profesori de teologie. Numărul studenților a crescut din nou semnificativ. Ca urmare a reformei studiilor din 1774 elaborată de Franz Stephan Rautenstrauch, subiectele de istorie bisericească și teologie pastorală au fost ferm ancorate în programa teologică pentru prima dată. De la mijlocul secolului al XIX-lea, cercetarea teologică a stagnat, deoarece teologia, ca știință, a fost fundamental pusă la îndoială. Anton Günther, unul dintre cei mai influenți teologi ai secolului al XIX-lea, a fost, de asemenea, activ în Viena, care, în confruntarea sa cu idealismul german, s-a străduit pentru o nouă fundație filosofică a teologiei catolice.

Referitor la studenții din Sebeș, autorii descriu viața și activitatea a patru teologi (Ioan Moga, Vasile Moga, Petru Moga și Ioan Țipei) și a unui jurist, născuți în localitate sau care au activat mult timp acolo.

Ioan Moga (1790-1856, Sebeș), teolog, a fost nepot de frate al episcopului Vasile Moga. Tânărul Ioan Moga a avut șansa să studieze teologia la Universitatea din Viena cu ajutorul unei burse oferite de Consistoriul Ortodox de la Sibiu, din Fondul Sidoxial, aprobată în ședința acestui for din 30 octombrie 1812. Matricolele universitare îl consemnează în capitala austriacă între 1812 și 1814.

Vasile Moga (1774, Sebeș – 17.X.1845, Sibiu) a fost un episcop al Bisericii Ortodoxe Române.

Petru Moga, din Sebeș, a studiat teologia la Universitatea din Viena între 1828 și 1830. A fost preot la Sebeș în 1839 și 1840. A fost frate al episcopului Vasile Moga.

Ioan Țipei (1818, Zărnești – 1908, Sebeș) a studiat filosofia la Cluj, apoi teologia la Universitatea din Viena, în perioada 1844-1847, fiind cel mai longeviv protopop al Sebeșului din secolul al XIX-lea.

La studiile de drept de la Viena a fost prezentat și Abraham Tincu (1834, Sebeș – după 1921, Sibiu). Acesta, după trecerea examenului de maturitate, s-a îndreptat spre o carieră juridică și a urmat cursurile Facultății de Drept din cadrul Universității din Viena, începând cu anul 1856. El a devenit avocat, mai întâi în Orăștie, și apoi la Sibiu, unde și-a încheiat activitatea. Domeniul juridic este atestat la Universitatea din Viena încă din 1365. Canonul subiectelor acestei facultăți, care a fost inițial limitat la dreptul canonic și roman, a crescut constant începând cu secolul al XVIII-

lea, nu numai de discipline juridice, ci și de materii nonjuridice, cum ar fi economia și statistica, astfel, încât din 1848, facultatea a fost numită „Facultatea de Drept și Științe Politice”. O reorganizare completă a facultății de drept a avut loc în 1753, sub Maria Tereza, care a înzestrat-o cu cinci catedre și a extins semnificativ gama de subiecte; în special, dreptul natural și-a găsit drumul în facultate la acel moment, în persoana lui Karl Anton von Martini. În perioada studiilor juridice ale lui Tincu la Viena, au avut loc unele reforme în acest domeniu. Studiul dreptului a suferit o nouă reorientare, deosebit de importantă, în urma reformei universitare a ministrului Leo von Thun und Hohenstein. Odată cu programa școlară din 1855, legea naturală, care a fost cel puțin indirect învinuită pentru izbucnirea revoluției din 1848, a fost în mare parte împinsă înapoi. În locul său, subiectele de istorie juridică – dreptul roman, istoria juridică germană și dreptul privat german – au dominat prima parte a cursului. Speranțele ministrului de a se reconecta la jurisprudența germană și, mai ales, de a „educa” studenții la drept pentru a deveni cetățeni patriot-conservatori nu s-au concretizat, iar în toate reformele ulterioare importanța disciplinelor de istorie juridică a fost redusă semnificativ. În aceeași perioadă, numirea lui Joseph Unger la o catedră de drept civil la Universitatea din Viena, în 1856, poate fi urmărită înapoi până la reforma universitară a lui Thun. Unger a devenit cel mai important reprezentant al așa-numitei științe pandectice din Austria, o mișcare dominantă în Germania, care s-a îndreptat din ce în ce mai mult spre studiul pandectelor romane pentru a rezolva problemele legii actuale. Toți studenții menționați în lucrare s-au maturizat intelectual la Viena și au aplicat acasă ceea ce au învățat acolo, fiind de folos oamenilor care i-au trimis la învățătură.

Autorii mulțumesc semnatarilor paginilor introductive pentru cuvintele frumoase scrise de către ÎPS Mitropolitul Serafim Joantă al Germaniei, Europei Centrale și de Nord, care îndeamnă cititorii să urmeze exemplul personalităților de succes descrise aici; de către Excelența Sa Emil Hurezeanu, ambasadorul României la Viena, care spune în cuvântul introductiv, după prezentarea rolului major al Vienei în instruirea românilor, că

„în plină tulburare a răsfrării româncelor și românilor cu copiii lor cu tot, în vârtejul părăsirii țării, mai puternic decât al integrării și reintegrării ei, după studii și experiențe pe alte meleaguri, avem în această generoasă crestomație a înaintașilor loiali țării, deopotrivă, un imbold al regăsirii personale și un prilej emoționant de redefinire a patriotismului” (*Frunțile României la Viena*);

de asemenea, de către academicianul Ioan Aurel Pop, care scrie că această

„colecție de biografii este pentru noi un început, un exemplu și un îndemn inclusiv pentru specialiștii români, și, mai ales, pentru anumite instituții românești de a alcătui și în cadrul culturii noastre un proiect de amploare, menit să fie derulat pentru o perioadă de mai mult timp” (*Un gând de mare prețuire*).

Ioan CIORBA*

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, România; e-mail: ciorbaionut@yahoo.com.

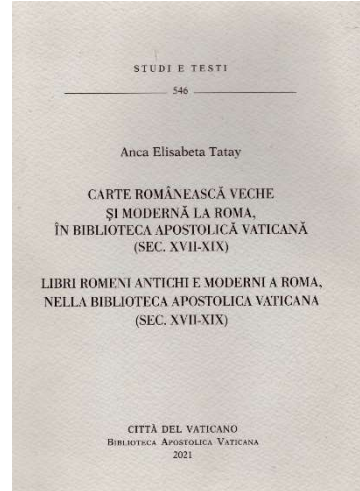
Anca Elisabeta Tatay, Bogdan Andriescu, *Carte românească veche și modernă la Roma, în Biblioteca Apostolică Vaticană (sec. XVII-XIX). Catalog / Libri romeni antichi e moderni a Roma, nella Biblioteca Apostolica Vaticana (sec. XVII-XIX). Catalogo*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 2021, 376 p.

Biblioteca Vaticanului a stârnit de-a lungul timpului imaginația oamenilor, vorbindu-se, de cele mai multe ori, despre secrete și comori ascunse, ținute departe de privirile vulgului. Astfel încât legendele au continuat să se rostogolească în mediul profan, până la atingerea unui prag maximal al credibilității. Dar există și o parte de adevăr referitor la comorile din Biblioteca Vaticanului, iar aici mă refer la cele consemnate în volumul prezentat în paragrafele următoare.

Este vorba despre o ediție bilingvă realizată de către Anca Elisabeta Tatay și Bogdan Andriescu, intitulată *Carte românească veche și modernă la Roma, în Biblioteca Apostolică Vaticană (sec. XVII-XIX). Catalog / Libri romeni antichi e moderni a Roma, nella Biblioteca Apostolica Vaticana (sec. XVII-XIX). Catalogo*, ediție apărută în anul 2021 la Biblioteca Apostolică Vaticană, din Città del Vaticano, în cunoscuta serie *Studi e Testi*, la numărul 546. Trebuie specificat că, deși Bogdan Andriescu nu apare pe coperta volumului, el este coautor și este menționat ca atare pe pagina de titlu completă (p. 3).

Volumul, redactat după toate normele academice, se bazează pe o structură bine fundamentată care cuprinde o multitudine de aspecte. După cum era normal, primele pagini conțin textul intitulat *Introduzione* (p. 9-22), urmat de varianta în limba română, *Studiu introductiv* (p. 23-36). Astfel, cei interesați pot afla cum totul a pornit de la solicitarea personalului respectivei instituții, care a cerut o expertiză asupra fondului de carte românească veche și modernă, redactată cu alfabet chirilic. Cercetarea propriu-zisă a început printr-o bursă „Vasile Pârvan” obținută de Anca Elisabeta Tatay pentru perioada 2016-2017, efectuată la Roma, la Accademia di Romania.

Ulterior, Anca Elisabeta Tatay, de la Filiala Cluj-Napoca a Academiei Române, și Bogdan Andriescu, responsabil al Colecțiilor Speciale de la Biblioteca Județeană „Astra” din Sibiu, au reușit elaborarea catalogului științific la care ne referim în continuare. Ei au pornit de la o listă minimală întocmită de către Delio Vania Proverbio, cel care se ocupă de Colecțiile Orientale existente în Biblioteca Apostolică Vaticană. Astfel, au fost cercetate amănunțit 114 titluri, descrierile fiind extrem de elaborate. Este demn de consemnat și modul în care aceste volume au ajuns la Vatican, acum aproximativ un secol (1923-1924), în urma corespondenței dintre monseniorul Cyril / Kiril Korolevski și Nicolae Iorga. „Alături de valoarea lingvistică a cărților trebuie accentuată și semnificația istorică și artistică. Doar cu ajutorul unor descrieri complete vor ieși la iveală aspecte deosebite, legate de istoria

și arta cărții: nume de tipografi, editori, gravori, legători, colportori, mecena etc.”, se precizează la pagina 28.

În volumul la care ne referim s-a încercat o prezentare exhaustivă a cărților din colecția respectivă, care au fost redactate în limbile română, cu slove chirilice, și greacă. Sunt amintiți și posesorii respectivelor volume, cei mai cunoscuți dintre ei fiind: Șerban Cantacuzino, Mihail Ghica, Vasile Moga, Andrei Șaguna, Ștefan Moldovan, Beniamin Densușianu, Ion Papiu, Ioan Barcianu și Ioan Bianu. Totodată, sunt menționate, pe baza ștampilelor identificate, și instituțiile de care au aparținut de-a lungul timpului cărțile. Astfel, pe lângă Biblioteca Apostolică Vaticană, sunt menționate Biblioteca Diecezană Lugoj, Episcopia Lugojului, Episcopia Română-Unită din Oradea, Epitropia Bisericii „Adormirea Maicei Domnului” din comuna Belciugatele Cojești, județul Ilfov, Societatea de lectură „Andrei Șaguna” ș.a., dar și numele unor proprietari.

După o serie de mulțumiri adresate celor care i-au îndrumat și sprijinit, autorii au decis apoi să continue cu secțiunile *Bibliografia / Bibliografie* (p. 37-40), *Abbreviazioni / Prescurtări folosite la descrierea cărților* (p. 41) și cu două tabele care cuprind *Situația pe localități pentru cele 114 cărți* (p. 42) și *Situația pe localități pentru cele 148 de cărți* (p. 43). Aici se cuvine o precizare. Într-o *Notă* de la pagina 35 se specifică discrepanța dintre numărul de cărți: de ce 114 și apoi 148. Concret, au mai fost incluse, pe lângă cele 114 volume cercetate în Biblioteca Vaticanului, încă 34, despre care autorii au aflat, dar prea târziu.

Începând cu pagina 145 și până la 158 este redată *Lista celor 114 cărți așezate pe centre, cu mențiunea ștampilei cu inițialele T. K. (Tisserant / Korolevsky)*. Pregătirea în domeniul informaticii, înainte de a aborda teme despre istoria artei și, mai ales despre grafica xilogravurii pe cărțile românești de până la 1830 (dar nu numai), o conduce pe Anca Elisabeta Tatay, alături de colegul ei de cercetare, Bogdan Andriescu, la elaborarea unui mic capitol intitulat *Reprezentarea grafică a celor 114 cărți* (p. 59-64), unde sunt redată grafice cu distribuția tipăririi celor 114 volume pe secole, cu amplasarea celor 15 centre tipografice pe regiuni, pornind de la Transilvania, Moldova și Țara Românească, până la cele din afara spațiului românesc, repartitia pe centrele tipografice din secolele XVII-XIX, urmate de un grafic al limbilor în care acestea au fost tipărite etc. Referitor la centrele tipografice care au tipărit cartea românească veche și modernă existentă la Vatican, ele sunt următoarele, în ordinea stabilită de către autori (conform criteriului numeric): București, Blaj, Iași, Râmnic, Buda, Sibiu, Târgoviște, Buzău, Bălgrad (Alba Iulia), Govora, Neamț, Dealu, Rădăuți, Snagov și Viena. Dintre acestea, trei au scos la lumină cărți în greacă sau arabă: București, Iași și Râmnic.

Urmează apoi esențialul, mai precis capitolul intitulat *Catalog de cartea românească veche și modernă scrisă cu alfabet chirilic* (p. 67-328), unde exemplarele sunt descrise cu acribie, pornind de la numele prescurtat și cota lor din bibliotecă. Se continuă cu paragrafele care menționează: *Titlul* (reprodus în întregime, cu datele aferente); *Formatul cărții* (dimensiuni, număr de pagini, culoarea, numărul de rânduri pe pagină, dispunerea textului pe coloane); *Ornamentația* (foi de titlu, steme, gravuri, frontispicii, viniete etc.); *Cuprinsul* fiecărui volum, incluzând capitolele și subcapitolele, acolo unde este cazul; *Ștampilele*, cu descrierea lor, de la formă,

culoare, text până la alte elemente; *Însemnări*, cu o importanță deosebită din punct de vedere documentar, punându-se accent inclusiv pe modul în care au fost redactate, în creion sau cerneală; *Legătura și starea de conservare* a fiecărui exemplar, unde se descriu elementele decorative ale coperților, spre exemplu, materialele din care au fost confecționate; *Etichetele*, cu precizarea locului unde se regăsesc; *Referințele bibliografice* la volumele respective; *Observațiile*, unde sunt amintite greșelile de paginație, filigranele etc.

În opinia noastră, pe lângă importanța detaliilor tehnice amintite mai sus, rolul principal pentru atragerea interesului îl au *Însemnările*, scrise în limbile română (atât cu slove chirilice, cât și cu litere latine), greacă, maghiară, latină, italiană, slavonă sau franceză. În rândurile acestora regăsim descrieri sincere, care țin, într-o majoritate covârșitoare, de așa-numita „istorie mică”, o istorie percepută de popor, fie ei oameni simpli, preoți parohi sau intelectuali. Fără niciun fel de subiectivism și luate la întâmplare, ținem să transcriem câteva dintre acestea.

„Această carte ce să numește canon lu sfen Andrei” – pe un volum intitulat *Slujba sfântului Andrei*, apărut la București, s.a, (p. 74). „Eu Dărăbinu Popa Alecsă dau / această sfintă carte pe sama / beserici” – pe o *Liturghie* tipărită la 1741 (p. 88). Pe coperta 2 a unui *Catavasier*, tipărit la București, „la anul de la zid. lumii 7250”, se specifică, la pagina 90, următoarea dată: „În zilele prea luminatului împăratului nostru Ferdinand Iosiv întâiu”. De la Blaj, pe un *Straznic* apărut la 1753, reținem următorul fapt: „Acest straznic lau luoat răduleştenii cu 5 forinț pe sama besericii să fie de moșie iară cine l-ar lua fără știrea satului să-l trineze acela să fie anathema și afurisit de o 100 și 18 de părinți sfinți ca să nu putrezească până la zioa de judecată” (p. 132). Și înscrisurile continuă.

Ultimul capitol este despre *Catalogul de carte românească veche scrisă în alte limbi (greacă, arabă)* (p. 329-359), necesar pentru o viziune de ansamblu. Poate că însemnările sunt mai puține, asta datorită faptului că nu foarte multă lume cunoștea limbile în care acestea au fost tipărite. Dar esența este aceeași.

Volumul se încheie cu o extrem de utilă *Listă a cărților românești din Biblioteca Apostolică Vaticană* (p. 361-375).

Pentru un pasionat de istoria cărții românești vechi și moderne, există câteva aspecte ce, pentru o ediție viitoare, ar trebui revizuite de către editură, care ar putea să-și asume minusurile unui volum de necontestat din punct de vedere științific. Informația cuprinsă în paginile cărții poate părea lăsată la margine, pur și simplu datorită ambalării ei între coperti. Revin asupra faptului că unul dintre autori nu este menționat pe copertă, ci doar pe foaia de titlu. Apoi, în ceea ce privește numerotarea paginilor, există lacune mari. Pagini după pagini nu sunt numerotate. Cel mai elocvent exemplu este cel de la sfârșitul cărții, când ultima pagină cu număr se termină la 373, dar mai urmează două pagini în care sunt inserate tabele, dar și informații despre prescurtările bibliografice. La fel, lipsește numerotarea paginilor între 59 și 64. Poate că nu e un capăt de țară, dar de la Editura Bibliotecii Apostolice Vaticane parcă ai mai multe pretenții. Dacă așa ceva s-ar fi tipărit în România, ar fi rezultat un scandal cât casa. Dar să nu fim noi mai ortodocși decât Papa!

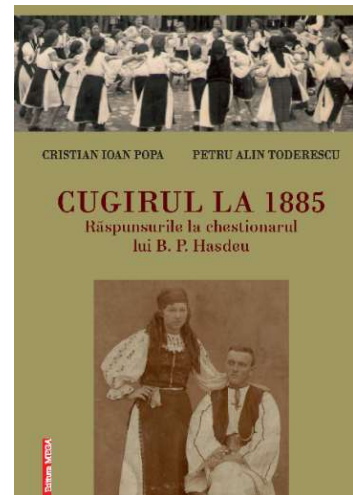
Bine că a apărut volumul și o parte dintre secretele Bibliotecii Vaticanului au fost dezvăluite. Munca celor doi cercetători a fost pusă în valoare. Le mulțumim lor pentru efortul depus și așteptăm cu nerăbdare și alte contribuții în domeniu!

Daniel I. IANCU*

Cristian Ioan Popa, Petru Alin Toderescu, *Cugirul la 1885. Răspunsurile la chestionarul lui B. P. Hasdeu*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2023, 603 p.

Cugirului i-a fost acordat statutul de oraș numai în anul 1968, și asta datorită numărului mare de muncitori ce deserveau cele două fabrici din localitate: una de arme și alta producătoare de mașini pentru industria casnică, precum și de utilaje grele. Înainte de a primi această titlatură, putem discuta despre o așezare preurbană¹ (caracterul ambivalent fiind dat tocmai de diversitatea lucrătorilor aduși din alte zone ale Imperiului Habsburgic) ce s-a dezvoltat în strânsă legătură cu doi poli: comunitatea grănicerească și colonia de muncitori adusă pentru a pune în funcțiune forja regală (*Eisenhammer* ori *Eisenwerk*). Datorită suprapunerii culturii locale și a celei de import, *volens nolens* au apărut atât influențe, cât și divergențe, sesizabile și azi în comunitatea de la poalele Drăganei.

În privința autorilor, trebuie subliniat faptul că ambii au origini cugirene, cu preocupări deja cunoscute pentru valorificarea istoriei locale², primul fiind conferențiar

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, România; e-mail: danieliancu@yahoo.com.

¹ Aspect subliniat de Lucian Blaga în *Hronicul și cântecul vârstelor*, unde scria: „Cugirul, sat la poale de munte, lua tot mai mult o înfățișare industrială din pricina fabricilor și joagărelor, ce sporeau de la o zi la alta, în marginea sa. Țăranii, cuprinși de freamătul îmbogățirii, păraseau coarnezle plugului, ca să-nchine căraușiei cu produsele brute ale topitoarelor de fieri sau să încerce afaceri, de preferință în legătură cu lemnul pădurilor” (Blaga 2012, p. 101).

² Ne referim aici la Cristian Ioan Popa, amintind în acest sens monografia dedicată evoluției istorice a Văii Cugirului, *Valea Cugirului din preistorie până în zorii epocii moderne. Monumenta Archaeologica et Historica*, publicată la Editura Mega, din Cluj-Napoca, în anul 2011, precum și studiile referitoare la patrimoniul etnografic, arheologic, arhitectural și tehnic al Cugirului. Cităm dintre acestea, selectiv: *Contribuții la cunoașterea perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului pe valea Cugirului (jud. Alba)*, în *Apulum*, XXXII, 1995, p. 33-58; *Descoperiri neolitice timpurii în bazinul hidrografic al Cugirului (jud. Alba)*, în *Banatica*, 15, I, 2000, p. 17-47; *Primele atestări documentare ale localităților de pe Valea Cugirului. Etimologii și controverse istoriografice*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 4-5, 2000-2001, p. 47-58; *Contribuții la cunoașterea arhitecturii funerare în lemn din Valea Cugirului*, în *Studii și Comunicări de Etnologie*, XV, 2001, p. 161-184; *Descoperiri postromane pe Valea Cugirului*, în *Patrimonium Apulense*, I, 2001, p. 110-123; *Din toponimia Văii Cugirului: toponime de interes istoric și arheologic*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 7, 2003, p. 25-50; *Locuirea dacică pe Valea Cugirului*, în Adriana Pescaru, Iosif V. Ferencz (coord.), *Daco-geții. 80 de ani de cercetări arheologice*

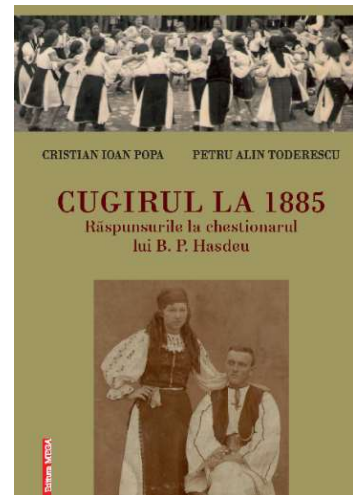
Bine că a apărut volumul și o parte dintre secretele Bibliotecii Vaticanului au fost dezvăluite. Munca celor doi cercetători a fost pusă în valoare. Le mulțumim lor pentru efortul depus și așteptăm cu nerăbdare și alte contribuții în domeniu!

Daniel I. IANCU*

Cristian Ioan Popa, Petru Alin Toderescu, *Cugirul la 1885. Răspunsurile la chestionarul lui B. P. Hasdeu*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2023, 603 p.

Cugirului i-a fost acordat statutul de oraș numai în anul 1968, și asta datorită numărului mare de muncitori ce deserveau cele două fabrici din localitate: una de arme și alta producătoare de mașini pentru industria casnică, precum și de utilaje grele. Înainte de a primi această titlatură, putem discuta despre o așezare preurbană¹ (caracterul ambivalent fiind dat tocmai de diversitatea lucrătorilor aduși din alte zone ale Imperiului Habsburgic) ce s-a dezvoltat în strânsă legătură cu doi poli: comunitatea grănicerească și colonia de muncitori adusă pentru a pune în funcțiune forja regală (*Eisenhammer* ori *Eisenwerk*). Datorită suprapunerii culturii locale și a celei de import, *volens nolens* au apărut atât influențe, cât și divergențe, sesizabile și azi în comunitatea de la poalele Drăganei.

În privința autorilor, trebuie subliniat faptul că ambii au origini cugirene, cu preocupări deja cunoscute pentru valorificarea istoriei locale², primul fiind conferențiar

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, România; e-mail: danieliancu@yahoo.com.

¹ Aspect subliniat de Lucian Blaga în *Hronicul și cântecul vârstelor*, unde scria: „Cugirul, sat la poale de munte, lua tot mai mult o înfățișare industrială din pricina fabricilor și joagărelor, ce sporeau de la o zi la alta, în marginea sa. Țăranii, cuprinși de freamătul îmbogățirii, păraseau coarnezle plugului, ca să-nchine cărușiei cu produsele brute ale topitoarelor de fieri sau să încerce afaceri, de preferință în legătură cu lemnul pădurilor” (Blaga 2012, p. 101).

² Ne referim aici la Cristian Ioan Popa, amintind în acest sens monografia dedicată evoluției istorice a Văii Cugirului, *Valea Cugirului din preistorie până în zorii epocii moderne. Monumenta Archaeologica et Historica*, publicată la Editura Mega, din Cluj-Napoca, în anul 2011, precum și studiile referitoare la patrimoniul etnografic, arheologic, arhitectural și tehnic al Cugirului. Cităm dintre acestea, selectiv: *Contribuții la cunoașterea perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului pe valea Cugirului (jud. Alba)*, în *Apulum*, XXXII, 1995, p. 33-58; *Descoperiri neolitice timpurii în bazinul hidrografic al Cugirului (jud. Alba)*, în *Banatica*, 15, I, 2000, p. 17-47; *Primele atestări documentare ale localităților de pe Valea Cugirului. Etimologii și controverse istoriografice*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 4-5, 2000-2001, p. 47-58; *Contribuții la cunoașterea arhitecturii funerare în lemn din Valea Cugirului*, în *Studii și Comunicări de Etnologie*, XV, 2001, p. 161-184; *Descoperiri postromane pe Valea Cugirului*, în *Patrimonium Apulense*, I, 2001, p. 110-123; *Din toponimia Văii Cugirului: toponime de interes istoric și arheologic*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 7, 2003, p. 25-50; *Locuirea dacică pe Valea Cugirului*, în Adriana Pescaru, Iosif V. Ferencz (coord.), *Daco-geții. 80 de ani de cercetări arheologice*

universitar la Departamentul de Istorie, Arheologie și Muzeologie din cadrul Facultății de Istorie, Litere și Științe ale Educației a Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, iar al doilea profesor și, deopotrivă, director al Colegiului Național „David Prodan” Cugir.

Lucrarea semnată de cei doi autori aduce la lumină seria de documente, unele inedite, creionate în jurul proiectului Casei Regale a României de a valorifica cultura tradițională românească și de a documenta aspectele lingvistice ale Regatului României. În acest context au fost chestionați și românii din sudul Transilvaniei, Banat și Ungaria și, spre bucuria noastră, localitatea Cugir a înaintat trei răspunsuri la chestionarul trimis de academicianul Bogdan Petriceicu Hasdeu.

Cartea este structurată în patru capitole, însoțite de anexe și ilustrații, cu prefața semnată de conf. univ. dr. Georgeta Orian, de la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, și o notă asupra ediției din partea autorilor.

Întrucât autoarea prefeței este coordonatorul Cercului de Etnologie „Ovidiu Bârlea” din cadrul amintitei universități, este îndrituit să arătăm că aceasta așeza cartea de față în rândul unor cercetări de anvergură din opera autorilor Bogdan Petriceicu Hasdeu, Ion Mușlea și Ovidiu Bârlea, subliniind caracterul interdisciplinar al lucrării, ce „reunește zone ale științei precum istoria, etnografia, folcloristica, lingvistica, istoria mentalităților, dialectologia, lexicologia, istoria limbii și multe alte domenii”. Înarmați cu aceste considerații putem parcurge structura volumului, fără a fi cuprinși de vreun alt gând decât acela al îmbogățirii cunoștințelor despre cultura tradițională românească, identificată pe meleagurile Cugirului în urmă cu un secol și aproape patru decade.

Primul capitol, semnat de Cristian Ioan Popa, este de fapt unul introductiv, cu ajutorul căruia cititorul va putea înțelege contextul istoric în care au fost colectate datele utilizate pentru conceperea lucrării. Totul a pornit de la dorința regelui Carol I, care, după obținerea independenței României, va asigura noului stat, începând cu anul 1881, statutul de regat (odată cu modificarea Constituției din 1866), tocmai pentru a evidenția ruptura, de orice fel, față de influența altor puteri vecine. Astfel, în anul 1884, în cadrul ședinței din 4 aprilie (calendar nou) a Secțiunii literare din cadrul Academiei Române, monarhul supunea atenției necesitatea unui „*Etymologicum magnum Romaniae*, conținând toate cuvintele vechi, cari altmintrelea vor fi pierdute pentru generațiunile viitoare: *Verba volant, scripta manent*”³. Pentru a putea fi concretizat acest amplu proiect, Majestatea Sa Regală atribuia Academiei Române suma de 6000 lei pentru o perioadă de patru, cinci ori șase ani. Cum singurul academician specializat în

sistematice la cetățile dacice din Munții Orăștiei, Deva, 2004, p. 83-166; Nicolae Sanciali – protopop greco-catolic al Cugirului († 1852). *Repere biografice*, în *Cultura creștină*, VII, 3-4, 2004, p. 245-261; O personalitate a timpului său mai puțin cunoscută: George Bercianu – preot și protopop greco-catolic al Cugirului, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 8, 2004, p. 131-141; *Descoperiri monetare în zona cetății dacice de la Cugir*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 16, I, 2012, p. 7-36; *Edificiul bisericii romano-catolice cu hramul „Prea Sfântul Sânge al Lui Isus” din Cugir. Reperele unei clasări și Din patrimoniul tehnic al Cugirului: castelul de apă*, ambele publicate în Călin Anghel, Cristian Ioan Popa (ed.), *Istorie și patrimoniu. In honorem Volker Wollmann*, Cluj-Napoca, 2022 / *Terra Sebus*, 14/II, număr special, 2022, p. 247-300 și 317-367.

³ Cuvântare rostită de M. S. Regele Carol I la 23 martie 1884, preluată în prefața primul tom al dicționarului, apărut în anul 1887 (Petriceicu-Hasdeu 1887, p. VI).

lingvistică era Bogdan Petriceicu Hasdeu, în urma consultărilor i s-a atribuit coordonarea acestui demers. Metodologia de lucru pentru îndeplinirea celor două direcții principale de cercetare: „limba cea veche și graiul actual al poporului cu divergențele sale dialectale”⁴, s-a conturat în necesitatea atingerii unor aspecte considerate esențiale. În privința repertorierii surselor limbii vechi, se aveau în vedere următoarele:

„texturile vechi române tipărite și manuscrite; cuvinte sau locuțiuni române de prin vechile documente scrise slavonesce sau în altă limbă străină; actele vechi, publicate sau inedite, scrise romanesce; vechile dicționare și glosare romane manuscrite”⁵,

iar pentru graiul actual: „scriitorii moderni foarte populari, precum Alexandri, Costachi Negruzzi, Anton Pann etc., și unii scriitori de pe la începutul secolului”, precum și „dicționarele și vocabularele române, mai ales acelea din prima jumătate a secolului, dar toate cernute prin excluderea neologismilor; archaismii și provincialismii adunați de-a dreptul din gura poporului, întru cât graiul viu conservă pînă astăzi elemente dispărute din limba literară”, ori „terminologia tehnică vulgară din istoria naturală și din viața industrială”⁶. Pentru atingerea lor, în cazul așezărilor rurale trebuia chestionată elita, adică învățătorii, preoții și alte persoane de prin sate, cărora li se va adresa un chestionar ad-hoc, tipărit într-un mare număr de exemplare sub titlul de: *Dotățiunea Carol I. Programa pentru adunarea datelor privitoare la limba română*.

Chestionarul despre care se face vorbire a fost extrem de amplu, structurat în 206 itemi, ce urmăreau atât aspecte de ordin lingvistic, cât și unele referitoare la climă și faună, meșteșuguri, părțile locuinței, îmbrăcăminte, gastronomie, rit, obiceiuri, credințe populare, boli, astronomie și lumea de dincolo. Datele ce urmau a fi culese trebuiau să constituie fondul *Dicționarului limbei istorice și poporane a românilor*, lucrare din care au fost publicate numai primele șase volume. De asemenea, în cuprinsul acestui capitol, se arată și parcursul anevoios al circuitului documentelor și prelucrarea acestora, care, cumulate cu preocupările legate de spiritism, avute de savantul român după moartea fiicei sale, Iulia, vor îngreuna finalizarea proiectului, fapt pentru care președintele Academiei Române îi va retrage finanțarea, iar în cele din urmă demersul va fi abandonat. Ultima parte a acestui prim capitol relevă date statistice privind răspunsurile pe care B. P. Hasdeu le-a primit din Transilvania, întrucât s-a adresat și românilor din afara regatului, precum și succinte date biografice ale respondenților cugireni ai chestionarului, respectiv preotul greco-catolic Ioan Dreghicium, învățătorul Teodor Crișan și învățătoarea Sofia Bria. Primul dintre ei, născut la Oarda de Sus (comitatul Alba de Jos), a ajuns la Cugir în anul 1871, ca urmare a solicitării socrului său, protopopul Orăștiei, George Bercianu. Teodor Crișan, la acea vreme învățător, secretar și casier al eforiei școlare din Cugir, iar mai târziu preot, s-a născut în satul Băgău (Alba de Jos), cu studii la Aiud și Blaj, ajungând la Cugir în urma ocupării unui post de dascăl, căsătorindu-se cu Veronica Berian, cu care a avut patru

⁴ *Ibidem*, p. VI-VII.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

copii⁷. În sfârșit, învățătoarea Sofia Bârsan s-a născut la Teiuș și a ajuns la Cugir datorită căsătoriei cu Demian Bria, învățător și el la școala erarială, cu care a avut doi copii. În calitate de cadru didactic la Școala de Reuniune Grânicerească, va trimite răspunsuri chestionarului, considerate de autori ca fiind afectate de interacțiunile culturale ale învățătorului Demian Bria, de la care ar fi primit ajutor.

Nu trebuie să ne surprindă deloc faptul că intelectualitatea Cugirului provine doar din rândurile celor de confesiune greco-catolică, deoarece fiind localitate grânicerească era tributară normativelor imperiale, iar aprobarea unei „capele” greco-orientale va avea loc numai din anul 1920, urmată apoi de constituirea unei parohii ortodoxe în anul 1925.

În încheierea capitolului, cu o concluzie legată de modul în care trebuie tratate informațiile atunci când provin dintr-o singură sursă, cu referire la răspunsurile trimise de Sofia Bria, care diferă de cele transmise de ceilalți doi respondenți, confirmându-se astfel regula de aur a metodologiei științifice: o informație este necesar a fi verificată din cel puțin trei surse, ceea ce în acest caz a fost posibil.

Capitolul al doilea prezintă analiza chestionarelor, debutând cu o prezentare statistică a răspunsurilor fiecărui respondent, astfel că putem detalia bazinul de culegere a informațiilor, care în cazul preotului Ioan Dreghiciu nu s-a rezumat numai la Cugir, ci și la cătunele mărginenilor: Bucuru, Călene, Fețe(ni) ori Mugești, locuri de refugiu probabil pentru localnicii ortodocși, după impunerea confesiunii greco-catolice de către autoritățile imperiale, ori de stabilire pentru alogeni veniți de peste Carpați. Datorită numărului de întrebări la care s-au oferit răspunsuri, chestionarul preotului Dreghiciu este cel mai amplu, din cei 206 itemi, 187 beneficiind de răspunsuri, cele 19 rămase descoperite fiind majoritatea din arealul obiceiurilor ori a îndeletnicirilor, cu două excepții referitoare la lingvistică. Autorul atrage atenția că în unele cazuri lipsa răspunsurilor e nejustificată, exemplificând cu întrebarea nr. 108, referitoare la meșteșugul dulgheriei, care era o profesie dezvoltată la Cugir, unde existau inclusiv joagăre cu acționare hidraulică. Însă ceea ce trebuie reținut este că din acest chestionar nu au apărut răspunsuri în *Etimologicum Magnum Romaniae*, pentru că nu a ajuns la destinație, nefiind trimis niciodată de la Protopopiatul Orăștiei ori de la Episcopia Lugojului înspre Academia Română, din motive rămase până azi necunoscute.

Răspunsurile oferite de învățătorul Teodor Crișan ating doar 151 dintre cele 206 întrebări, însă se poate observa atenția cu care sunt tratate, ceea ce îi conferă manuscrisului un caracter aparte, fapt ce a contribuit probabil la includerea informațiilor (14 răspunsuri) trimise de el în lucrarea hasdeiană. Oricum, în lipsa altor informații, savantul român le-a preferat pe cele deja culese. Nu în ultimul rând, răspunsurile oferite de învățătoarea Sofia Bria sunt consemnate cu mențiunea că dintre cele trei chestionare, aceasta a oferit răspunsuri doar pentru 80 de întrebări, dintre care doar unul a fost preluat în dicționar, însă autorul acestui capitol mai arată că multe dintre ele diferă față de cele ale preotului Dreghici ori ale învățătorului Crișan, aspect

⁷ Soția învățătorului diriginte era una dintre fetele preotului Gheorghe Berian, președinte al eforiei școlare în perioada 1887-1908 și tatăl viitorului inginer Augustin Berian, șef al Ocolului Silvic Cugir și autorul primei monografii dedicate localității: *Monografia Cugirului*, scrisă în anul 1932.

pus pe seama culegerii informațiilor de la copiii lucrătorilor fabricii, care învățau la școala erarială.

În continuare sunt expuse etapizat și în mod comparativ categoriile de răspunsuri oferite de cei trei respondenți, pornind de la prezentarea problemelor de limbă, aspectele privind localizarea geografică, clima și vegetația, fauna, până la familie, gospodărie, meșteșuguri, unelte, arme, toponimie, calendarul, astronomia și credințele populare, podoabe și port, gastronomie, folclor, rit, mitologie și superstiții, boli, expresii și metafore și încheind cu jocurile copilăriei. Practic acest capitol este și cel mai consistent al cărții, dar și cel mai greu de parcurs, necesitând o sporită putere de concentrare și o predilecție spre o astfel de lectură. Este adevărat că detaliile descoperite în urma analizei informațiilor sunt mai greu de asimilat de către un profan, fapt pentru care consider că specialiștii vor fi mai bucuroși de apariția acestor date. Nu mi-am propus să exemplific cu fiecare categorie în parte, însă aduc în atenție un aspect interesant legat de credința în zilele de pe urmă, pe care cugirenii o asociau pe atunci cu *Vremea Pălmăsoaiei*, o ghicitoare (de unde probabil și supranumele) care proceea vremea ce va să vină uneori cu accente apocaliptice.

Capitolul trei, semnat de Petru Alin Toderescu, se constituie într-un arc peste timp, prin verificarea memoriei colective cu privire la anumite aspecte relevate de chestionarul din 1885, de fapt o metodă specifică istoriei orale, interogarea unor persoane cu privire la anumite aspecte ce pot fi verificate prin surse de arhivă. Demersul, prin rezultatele obținute, face această parte a lucrării una interesantă și captivantă în același timp. S-a dorit astfel urmărirea continuității unor practici sau obiceiuri și modul în care acestea au fost sau nu influențate de noile realități ori dislocările populației survenite în perioada comunistă. Cum atenția a fost îndreptată și spre cătunele din proximitatea Cugirului, chestionate și ele în anul 1885, întrebările nu puteau fi legate de aspecte lingvistice, ci de îndeletnicirile respondenților, credințe populare, creșterea animalelor, obținerea produselor lactate, gastronomie, sărbători religioase, calendarul pastoral, ori altfel spus aspecte ale vieții cotidiene. Răspunsurile primite, comparate cu cele din 1885, au relevat câteva aspecte mai detaliate în unele cazuri, iar în altele au fost confirmate moștenirile secolului al XIX-lea. Nu voi prezenta pe larg aceste răspunsuri, lăsând plăcerea cititorului pentru a le descoperi, voi sublinia doar că demersul este unul încurajator și ar necesita o mai adâncă aprofundare, prin extinderea numărului de persoane chestionate și chiar a formulării altor întrebări.

Ultimul capitol a fost denumit de autori *Epilog* și prezintă, de fapt, concluziile cercetării, ordonate în jurul datelor culese de cei trei respondenți cugireni la 1885. Astfel, sunt prezentate succint considerațiile cu privire la aspectele lingvistice, familie, ocupații, unelte, utilaje și instalații, arme, toponimie, calendar, astronomie populară și credințe despre anumite zile din an, îmbrăcăminte și podoabe, mâncăruri și băuturi, folclor, obiceiuri de înmormântare, mitologie, credințe, superstiții populare și sărbători, boli, expresii, metafore și „vorbe de duh”, încheind cu jocurile copilăriei. Dintre acestea folclorul și mitologia au fost cele mai prezente în răspunsurile elitei cugirene de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Astfel, cântecele de joc, de veselie și de jale sunt ilustrate prin „cântecul penei”, „claca secerișului”, „goghia” și „cântecul bradului”, ultimul făcând parte din categoria celor funerare. Dansurile tradiționale consemnate la Cugir în anul 1885 relevă încă o dată multiculturalismul acestei așezări și influențele

pe care le putem identifica. Astfel, nu pot scăpa cititorului denumiri precum „mocănește”, „mărginește”, „țigănește”, „ungurește”, pe care inevitabil le va pune în legătură cu acele etnii ori locuitori de la care derivă numele lor, cum nu este greșit dacă „logosiana” ori „cracoveana” vor fi atribuite coloniștilor bănățeni ori poloni. Tot cu titlu de exemplu aduc în atenție jocurile de cărți, un elixir al momentelor libere, cu ecouri până în prezent la Cugir. Doar că atunci se juca „ferbel” (denumire provenită, cel mai probabil, din germanul *die Farbe*/culoare) ori „darac”. Personal, cred că nu este exclus ca „farba” să fie o denumire mai veche a jocului arhicunoscut în Transilvania sub numele de „filcău”. Argumentul ar fi regăsirea denumirii pentru una din cărțile componente (farba), cu rol important în cadrul jocului cu cărți ungurești.

Bibliografia, formată din 217 titluri, prezintă lucrările de specialitate utilizate, constituind totodată și un punct de plecare pentru viitoarele cercetări etnografice ori pentru (re)descoperirea istoriei locale.

Anexele prezintă *in extenso* sursele arhivistice utilizate de autori în scrierea cărții, respectiv cele trei răspunsuri la chestionarul amintit, precum și două scrisori semnate de David Urs, baron de Margina, în calitate de președinte al Comitetului Administrativ al Fondului Grăniceresc, cu privire la învățătorul Teodor Crișan. Nu în ultimul rând, un glosar ce îi aparține etnografului Ioan M. Neda, întocmit în anii '39-40 ai secolului trecut. Importanța terminologiei este una esențială pentru înțelegerea surselor de arhivă, de aceea s-a impus necesitatea unui astfel de instrument.

Ilustrațiile încheie cartea prezentată, oferindu-i în același timp complexitate. Acceptând învățămintele aforismului barnardian, potrivit căruia „o imagine valorează cât o mie de cuvinte”, cititorul este condus prin intermediul clișeelelor fotografice în peisajul cugirean de până în anii '40 ai secolului trecut, cărora li se adaugă și fotografiile color, din prima decadă a secolului XXI, cu zona montană a Cugirului, ori unele cu modul de viață al elitei locale. Toate pentru a nuanța itemii chestionarului hasdeian.

Întrucât, așa cum spuneam în introducerea acestui text, suprapunerea între cultura alogenă și cea locală a generat la Cugir interferențe pe care le putem observa până azi, iar această simbioză a produs multiculturalismul localității, cum de altfel s-a întâmplat în mai multe așezări transilvane. Efortul autorilor de a valorifica surse de arhivă în care au fost consemnate aceste noțiuni și tratarea lor cu acribie, făcând distincția între local și străin este laudabilă și necesară istoriei locale, regionale și chiar celei naționale. În contextul devizei europene „uniți în diversitate”, consider că salvarea patrimoniului imaterial necesită o direcție de cercetare necesară societății de azi, fapt pentru care recomand lucrarea de față ca pe un îndrumar pentru viitorii cercetători ce se vor apleca asupra acestui domeniu.

Claudiu PURDEA*

* Muzeul de Istorie a Tehnicii Cugir, România; e-mail: purdea.claudiu@gmail.com.

Abrevieri bibliografice

- Blaga 2012 – Lucian Blaga, *Hronicul și cântecul vârstelor*, ediție îngrijită de Dorli Blaga, București, 2012.
- Petriceicu-Hasdeu 1887 – Bogdan Petriceicu-Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, tomul I, București, 1887.

IN MEMORIAM
TOMA GORONEA (1949-2023)

În toamna anului 2023 a murit conf. univ. dr. Toma Goronea, unul dintre cei mai importanți specialiști din domeniul conservării și restaurării patrimoniului cultural din România, fost cadru didactic al Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia și mentor al multor generații de studenți care au ales să studieze un domeniu atât de complex, precum cel al prezervării bunurilor culturale. Dispariția lui este resimțită atât de comunitatea academică din România, cât și de cei care l-au cunoscut, colaboratori și apropiați, care deplâng pierderea unui caracter deosebit și a unui prieten devotat.

Născut la 8 iulie 1949, în Blandiana, jud. Alba, Toma Goronea a urmat școala primară în localitatea natală, iar cea gimnazială la Liceul „Aurel Vlaicu” Orăștie. Tot acolo, a absolvit și studiile liceale, după care, între 1969 și 1973, a urmat cursurile Facultății de Filologie-Istorie din Sibiu (secție a Universității „Babeș-Bolyai” Cluj, la acea vreme), devenind licențiat în Istorie.

Imediat după absolvirea facultății, a devenit profesor, predând Istoria în școlile generale din Ponor (jud. Alba) și, ulterior, din Acmaru (jud. Alba), la ultima fiind, din 1974, și director.

În anul 1976 a devenit conservator al Oficiului Județean Alba pentru Patrimoniul Cultural Național, care funcționa în cadrul Muzeului Unirii din Alba Iulia, intrând astfel în contact cu domeniul în care va face ulterior carieră și în care se va afirma ca un specialist de înaltă clasă – conservarea patrimoniului. Timp de zece ani a luat parte cu regularitate la campaniile de restaurare a patrimoniului castelului Peș, atât la cele ce vizau bunurile conservate *in situ*, cât și la cele tratate în cadrul depozitului de la Posada. Varietatea materialelor, a degradărilor și a tehnicilor de conservare-restaurare cu care a intrat în contact de-a lungul anilor, în cadrul acestor campanii, explică experiența pe care a dobândit-o, precum și caracterul aproape enciclopedic al cunoștințelor sale despre majoritatea domeniilor patrimoniului cultural, mobil și imobil. Experiența acumulată i-a fost ulterior apreciată, devenind conservatorul general al Muzeului Național al Unirii Alba Iulia, unde a activat timp de două decenii.

În 1996, Toma Goronea s-a întors la cariera didactică, de data aceasta în învățământul superior, în acel an fiind încadrat ca lector în cadrul Facultății de Istorie și Filologie a tinerei Universități „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia. A fost titular al Catedrei de Istorie și a predat la specializarea Muzeologie, atât la ciclul de licență, cât și la cel de masterat, discipline ca: *Bazele conservării patrimoniului*, *Conservarea monumentelor istorice*, *Introducere în conservarea și restaurarea patrimoniului muzeal*, *Introducere în conservarea și restaurarea monumentelor și siturilor arheologice*, *Monumentele și societatea*, *Conservarea primară pe șantierul arheologic și protecția siturilor și Mortare și tencuieli de epocă*. Erudiția de care dădea dovadă la catedră i-a determinat pe numeroși studenți să îmbrățișeze domeniul prezervării patrimoniului cultural, mobil sau imobil, Toma Goronea contribuind astfel la formarea a numeroase generații de conservatori și restauratori. A fost, de asemenea, un bun cunoscător al istoriei arhitecturii, în special a celei militare, dovadă în acest sens fiind și teza sa de doctorat, susținută în anul 2003 la Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca și publicată în 2007: *Fortificația bastionară de tip Vauban din prima jumătate a secolului al XVIII-lea de la Alba Iulia* (Alba Iulia, 2007).

În anul 2007 a devenit conferențiar universitar, în cadrul aceleiași instituții de învățământ superior, iar un an mai târziu a fost atestat de către Ministerul Culturii ca expert în *Cercetarea monumentelor istorice (Studii, investigații, cercetarea și evidența monumentelor istorice și Inspecția și urmărirea comportării în timp a monumentelor istorice)*. În anul 2014, Toma Goronea s-a pensionat, după o carieră universitară de aproape două decenii și după o contribuție remarcabilă la formarea a numeroși specialiști în domeniul conservării și restaurării patrimoniului cultural, care, în prezent, activează în muzee din țară și din străinătate.

A elaborat sau a luat parte la întocmirea a peste 40 de proiecte de restaurare a unor monumente, cele mai multe dintre ele fiind avizate de Comisia Națională a Monumentelor Istorice și puse în execuție, iar în anul 2003 a fost răsplătit cu Premiul „Nicolae Ghika-Budești”, care a fost acordat colectivului de proiectare și de restaurare

In memoriam

pentru proiectul și lucrările de restaurare a fațadei Muzeului Național al Unirii Alba Iulia.

Bonom și jovial, Toma Goronea a fost nu doar un foarte bun profesionist și un dascăl dedicat, ci și un coleg și un prieten devotat, care oferea ajutorul necondiționat tuturor celor care i-l solicitau. Multe amintiri frumoase revin în memoria celor care l-au cunoscut îndeaproape, atunci când i se amintește numele. Dumnezeu să-l odihnească în pace!

Călin ANGHEL*

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: calin.angel@uab.ro.

LISTA AUTORILOR

Călin ANGHEL, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: calin.anghel@uab.ro.

Elena BADEA, Advanced Research for Cultural Heritage Laboratory (ARCH Lab),
INCDTP-ICPI, Bucharest; University of Craiova, Romania;
E-mail: elena.badea@edu.ucv.ro.

Alexandra BALAN, doctorandă, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, România;
E-mail: alexandra.balan@ulbsibiu.ro.

Zizi Ileana BALTĂ, National Museum of Romanian History Bucharest, Romania;
E-mail: balta_z_i@yahoo.com.

Vitalie BÂRCĂ, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România;
E-mail: vitalie_barca@yahoo.com.

Florin BOGDAN, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
E-mail: bogdan_florin_reghin@yahoo.com.

Cristina CARȘOTE, National Museum of Romanian History Bucharest; University
of Arts and Design in Cluj-Napoca, Romania;
E-mail: criscarsote@yahoo.com.

Marinel CHIRIȚESCU, doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba
Iulia, România;
E-mail: marinel.chiritescu@uab.ro.

Ioan CIORBA, Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, România;
E-mail: ciorbaionut@yahoo.com.

Sorin COCIȘ, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România;
E-mail: scocis@yahoo.com.

Radosław DOMKE, University of Zielona Góra, Poland;
E-mail: r.domke@o2.pl.

Violeta-Anca EPURE, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, România;
E-mail: violetaanca@atlas.usv.ro.

Lista autorilor

Dumitrița Daniela FILIP, cercetător postdoctoral, “1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia; National Museum of Union Alba Iulia, Romania;
E-mail: dumitrita.filip@yahoo.com.

Daniel I. IANCU, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, România;
E-mail: danieliiiancu@yahoo.com.

Ilie LASCU, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
E-mail: lascuia@yahoo.com.

Andreea MÂRZA, Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca;
E-mail: andreea.marza@acad-cj.ro.

Alena MIKULÁŠOVÁ, Constantine the Philosopher University in Nitra, Slovakia;
E-mail: amikulasova@ukf.sk.

Ionela Simona MIRCEA, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
E-mail: ionelasimonamircea1966@yahoo.com.

Sidonia Petronela OLEA, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
E-mail: olea.sidoniapetronela@yahoo.com.

Radu OTA, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
E-mail: eractum@yahoo.com; raduota2@gmail.com.

Miroslav PALÁRIK, Constantine the Philosopher University in Nitra, Slovakia;
E-mail: mpalarik@ukf.sk.

Cristian Ioan POPA, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: cristi72popa@yahoo.com; cristian.popa@uab.ro.

Cornelia POPA-GORJANU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: corneliapg@uab.ro.

Cosmin POPA-GORJANU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia;
E-mail: cosminpg@uab.ro.

Claudiu PURDEA, Muzeul de Istorie a Tehnicii Cugir, România;
E-mail: purdea.claudiu@gmail.com.

Marius ROTAR, “1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia, Romania;
E-mail: mrotar2000@yahoo.com.

Dorin-Ioan RUS, L'Archive de L' Université de Graz, Autriche;
E-mail: dorin.rus@uni-graz.at.

Paul SCROBOTĂ, Museum of History and Natural Science Aiud, Romania;
E-mail: paulscrobota@gmail.com.

Călin ȘUTEU, cercetător postdoctoral, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: calin.suteu@uab.ro.

Anca Elisabeta TATAY, Biblioteca Academiei Române. Filiala Cluj-Napoca, România;
E-mail: ancatatai@yahoo.com.